

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ СЛАВІСТІВ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ
ім. М. Т. РИЛЬСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВО І НОВІ ПАРАДИГМИ ТА НАПРЯМИ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Матеріали міжнародної наукової конференції
до Дня слов'янської писемності і культури

(Київ, 24 травня 2017 р.)

КИЇВ 2017

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол № 4 від 11.04.2017)

Редакційна колегія:

О. С. Онищенко, академік НАН України, д-р філос. наук (голова); Л. А. Дубровіна, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук (заст. голови); Н. П. Бондар, канд. іст. наук; Л. К. Вахніна, канд. філол. наук; І. І. Стамбол, канд. іст. наук; П. Ю. Гриценко, д-р філол. наук; Л. І. Даниленко, канд. філол. наук; Н. М. Зубкова, канд. філол. наук; Г. Ю. Калініч, канд. іст. наук; Н. Ф. Клименко, чл.-кор. НАН України, д-р філол. наук; Г. І. Ковальчук, д-р іст. наук; Г. П. Півторак, академік НАН України, д-р філол. наук; В. І. Попик, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук; Л. І. Шевченко, д-р філол. наук; В. А. Широков, академік НАН України; Л. Г. Дем'яненко, канд. філол. наук

УДК 94(=16):003.349:008(082)

Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2017 р.) / НАН України, Укр. ком. славістів, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. мови НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2017. – 406 с.

ISBN 978-966-02-8228-5

Збірник містить тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень» (до Дня слов'янської писемності і культури). Студії присвячено актуальним проблемам комплексного вивчення слов'янського мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, фольклористики, етнології, історичній славистиці та історіографії славістичних досліджень.

У збірнику також представлено матеріали круглих столів, присвячених 500-річчю від виходу Біблії Франциска Скорини та 200-річчю від дня народження М. І. Костомарова.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а також усіх, хто цікавиться проблемами історичного та сучасного слов'янознавства.

Автори несуть повну відповідальність за підбір та точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв, бібліографічних посилань та інших відомостей.

ISBN 978-966-02-8228-5 (друк.)
ISBN 978-966-02-8229-2 (електрон.)

© Національна академія наук України,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2017

ЗМІСТ

Онищенко О. С. Славістика в контексті нових тенденцій у соціогуманітаристиці.....	9
--	---

СЛАВІСТИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

Баракатова Н. А. Кінематографія як джерело прецедентних феноменів в українських медійних перифразах.....	15
Беценко Т. П. Язык украинских и белорусских народных песен: атрибутивные канонические тексто-образные структуры как факты национальной фольклорной традиции и языково-культурной родственности.....	18
Вакуленко М. О. «Martin Heidegger»: війни правописні та реальні.....	21
Васильєва Л. П. Статус тематичних словників у викладанні іноземної слов'янської мови	26
Волковічер Т. М. Вербальні та візуальні формули сюжетно-епіграфічних вишитих виробів кінця XIX – середини XX ст...	30
Ганжа А. Ю. Діалектний фразеологічний словник як «діалог культур»	33
Гдакович М. С. «Німецько-руський/(український) правничий словар» Костя Левицького – як новий етап формування літературної мови в Галичині	37
Громко Т. В. Українські студії народних географічних термінів у контексті слов'янських: історія та перспективи	40
Загнітко А. П. Лексикографічні технології тлумачення граматичної семантики.....	43
Илиади А. И. Славяно-арийская лексическая параллель из словаря правовой терминологии: <i>нсл. *drunakъ : арийск. *drau-nas-</i>	47
Клименко Н. Ф. Грецько-українські мовні зв'язки в добу глобалізації.....	49
Коваль-Фучило І. М. Семантичні перегуки українських і польських наративів про примусове переселення із зони затоплення.....	53
Кравчук Л. В. Чинники виникнення оказіоналізмів у сучасних українських ЗМІ.....	57
Марченко Т. Я. Історична структура слова і етимологія.....	61

Матвєєва С. А. Словник vs корпус паралельних текстів.....	65
Прискока О. В. Исторична лексикологія української мови на слов'янському тлі.....	68
Сизонов Д. Ю. Неофраземи в контексті медіалінгвістики: славістична проблематика.....	72
Шевченко Л. І. Слов'янський вектор медіалінгвістичної компетенції в технологіях впливу: до постановки питання.....	75
Шепель Ю. А. Репрезентація словообразовательного значення производного слова в контексте (на матеріалі російського и українського языков).....	78

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА СЛАВІСТИКА

Брайко О. В. Монтажні прийоми у прозі Євгена Гуцала.....	83
Гоголя М. П. Ідентичність сербів у прозі Драгослава Михаїловича.....	86
Дем'яненко Л. Г. Компаративне вивчення імпресіоністичної манери творчості українського письменника М. Коцюбинського та литовського композитора М. Чюрльоніса.....	89
Гуменюк В. І. Особливості поезики лірики Агатагела Кримського.....	93
Замбжицька М. М. Валерій Шевчук як дослідник слов'янської культури.....	97
Костира Б. М. Проблематика і поезика символістської прози Кліма Поліщука.....	100
Мушкетик Л. Г. Герой української народної казки як морально-естетичний ідеал народу.....	104
Пелешенко Ю. В. Особливості поезики «похвального слова Євтимію Тирновському» Григорія Цамблака.....	108
Михед П. В. Книга і профетизм Миколи Гоголя.....	110
Росовецький С. С. Структурні особливості автобіографічної прози російського постсимволізму (на прикладі футуристів).....	114
Сквіра Н. М. До питання вивчення категорії <i>сакральне</i> у російській літературі XIX–XXI ст.	117
Ставицька Я. В. Сюжетотворчий мотив сну в українських думках.....	120
Тимченко А. О. Поезика твору В. Борового «Не ридай мене, мати...».....	125

Тимченко А. О., Пташник Г. С. Historicism in O. Shepitko's tale «Ovlur»	128
Требик О. С. Основні структурні типи кумулятивних казок.....	130

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО, ФОЛЬКЛОРИСТИКА, ЕТНОЛОГІЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

Римантас Б. Paganism of Balts: Human Sacrifice	137
Булах М. Б. Специфіка номінативних процесів у мас-медіа	141
Руда Т. П. Масове мистецтво: проблема рецепції	144
Головатюк В. Д. Внесок К. Мошинського в дослідження духовної культури слов'ян (до 130-річчя від дня народження).....	147
Гончаренко А. В. Номінації звань у церковно-адміністративній ієрархії Києво-Печерського монастиря.....	151
Гуменюк О. М. Типологічні сходження і взаємовпливи в музичному фольклорі українців та кримських татар	154
Дядищева-Росовецька Ю. Б. Сучасне тлумачення феномену фольклорного повтору в кирило-мефодіївському перекладі «Пісні над Піснями»	158
Жигора І. В. Термінологія поховальної обрядовості: ареальний аспект	161
Карпіловська Є. А. Політкоректність у сучасній слов'янській номінації.....	164
Кімакович І. І. Фольклористика як ідеологічна наукова дисципліна	167
Кузнєцова О. М. Євангельські сюжети та образи у світовому загальнокультурному просторі	171
Кучеренко С. В. «Святе Письмо рідною мовою»: Юрій Липа про українську мову як джерело відродження	175
Лабай К. В. Фаустівський сюжет у національних літературах.....	179
Лещенко Н. М. Із збирацької практики чорнобильського фольклору	182
Мех Н. О. Слов'янський світ і український мовно-культурний простір: духовний вимір	186
Мовчун А. І. Борис Грінченко і слов'янський світ	190

Нікольчук І. В. Норма звичаєвого закону в календарній обрядовості. Ігри та пісні	194
Радецька А. Б. Ekokrytyka i krytyka feministyczna w kontekście ukraińskim. Wybrane przykłady	196
Петрикова В. Т. Традиція і традиційність у сучасній методології бібліологічного циклу наук: до питання про глобалізаційні процеси в національній гуманітаристиці	199
Рудакова Ю. К. Несвізька Біблія: видання та примірники	203
Сапего Я. К. Загальна характеристика українського народного танцю	209
Шевчук Т. М. Тексти снотлумачень на чудотворних іконах	212
Школьна О. В. Зачіска, косметичні засоби і костюм польсько-української еліти епохи бароко за нотатками сучасників	214
Черненко К. Є. Жанрові пошуки сучасної масової літератури: мешап як трансформація класики	220
Чумакова Г. А. Багатозначність ключових слів у заголовках сучасної української прози	222

ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА ТА ІСТОРІЯ СЛАВІСТИКИ

Балабушка В. А. Українська ідентичність сіверян у культурній традиції Чернігово-Сіверської Русі	229
Бевзюк Є. В. Відродження-пробудження як історична проблема	235
Булаты П. Ю. Узори славянської іканапісної спадщини часоў Царкоўнай Уніі ў зборах сучаснай Беларускай Праваслаўнай царквы	238
Булгаков Ю. В. Документи про участь академіка А. Коваленка в українсько-польській науковій співпраці у галузі механіки	242
Стельмах Х. М. Насолода тілесністю в оповіданнях Мануели Гретковської	245
Зубко О. Є. «Слов'янський світ» Дмитра Дорошенка в спецкурсах Українського вищого (високого) педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.)	247
Івангородський К. В. Етногенез білорусів у новітній історіографії	251
Іваненко О. А. Внесок університету св. Володимира у розвиток українсько-чеських зв'язків другої половини ХІХ ст.	256

Іваннікова Л. В. Іван Венедиктович Бесараба (близько 1850–1921): початки української етнологістики	260
Індыченко А. В. Сотрудничество украинских, чешских и словацких академических гуманитарных учреждений в свете архивных материалов (середина 50-х–60-е годы XX в.)	263
Карпінчук Г. В. Дата смерті Петра Владимиrowa (Із розшукув до «Франківської енциклопедії»).....	269
Козар Л. П. Василь Доманицький і українська фольклористика (до 140-річчя від дня народження)	273
Кравчук О. М. Постать Т. Г. Масарика в дослідженнях О. І. Бочковського 1920-х–1930-х років	279
Любовець Н. І. Культурно-національний розвиток болгарської меншини України в 20–30-х роках XX ст.	285
Малютіна О. К., Волос Д. В. Історія православного монастиря с. Угля (Закарпаття).....	291
Музичко О. Є. Синтез історії слов'янських народів в одеських історичних студіях наприкінці XIX – на початку XX ст.	294
Міщук С. М. Участь слов'янських вчених у роботі XI Археологічного з'їзду в Києві (1899 р.)	299
Мирончук А. С. Інформативні можливості Архіву Російської академії наук для реконструкції біографії і творчого доробку історика-славіста А. В. Флоровського.....	304
Осіння Н. В. Краєзнавство та археологія в науковій спадщині вчених-геологів Київського університету св. Володимира (джерелознавчий аспект)	310
Парацій В. М. «Музейницькі» інтереси Зенона Кузелі.....	314
Патик В. В. Слов'янознавчий напрям наукових досліджень А. М. Лободи	319
Старовойт С. В. Історія славістики в Україні: джерела до вивчення	322
Федунишин Л. Л. Історія української культури в дослідженнях І. Кревецького	327
Шаповал А. І. Співпраця І. М. Мельникової з чехословацькими вченими (за матеріалами Інституту архівознавства НБУВ).....	331
Шпорт Г. М. Агрικольтура українських переселенців Тоболо-Іртишського межиріччя (кінець XIX – початок XX ст.): польові злаки	335

**НАУКОВА СПАДЩИНА М. І. КОСТОМАРОВА
(ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Буряк Л. І. Жіночі образи у творчості Миколи Костомарова як втілення історії, культурної традиції та особистої біографії	341
Мяскова Т. Є. Бібліотека Миколи Івановича Костомарова: історія побутування, слов'язознавча тематика документів	345
Рабчун О. С., Рабчун І. В. Творчий доробок М. І. Костомарова у фонді фундаментальної бібліотеки університету св. Володимира....	349
Шип Н. А. Полеміка Миколи Костомарова з опонентами і царськими чиновниками з питань української мови	352

Матеріали круглого столу

*«Людем посполитым к доброму научению»:
до 500-річчя від виходу Біблії Франциска Скорини*

Волощенко С. А. Вкладні записи 17–18 сторіч на книгах із Колекції митрополита Володимира (Сабодана)	358
Гетка Й. На шляху до національного відродження: руськомовні василіанські друки (XVIII ст.).....	363
Груша А. И. О религиозном сознании Франциска Скорины	367
Заболотна Н. В. Кириличні видання Святого Письма в друкарнях Почаївського та Унівського монастирів	371
Ковальчук Г. І. «Білі плями» та дискусійні питання в скоринознавстві	376
Кононенко І. І. Колекція кириличних видань XVI–XVII ст. Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.....	380
Курганова О. Ю. Українська барокова поезія в кириличних виданнях книг Святого Письма XVII – першої половини XVIII ст. ...	383
Лабынцев Ю. А., Щавинская Л. Л. Скориноведческие изыскания И. П. Карагаева (К 200-летнему юбилею библиофила-исследователя)..	388
Лукін Д. В. Вільнюський Псалтир 1576 р. з фондів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка	391
Соболь В. О. Скорина про себе самого	397
Бушко Г. О. Іван Шишманов як дослідник наукової спадщини Віктора Григоровича.....	401

Онищенко Олексій Семенович,
академік НАН України, доктор філософських наук
(Україна, м. Київ)

СЛАВІСТИКА В КОНТЕКСТІ НОВИХ ТЕНДЕНЦІЙ У СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

Нові тенденції в соціогуманітаристиці зумовлюються головним чином глобалізацією, посиленням етноцентризму, розвитком цифрової грамотності і культури, збагаченням методики суспільних і гуманітарних досліджень. Усе це відбивається і в славістиці, яка є складовою соціогуманітаристики, комплексом соціогуманітарних дисциплін.

Глобалізація поширює однотипний спосіб життя, однотипну культуру, однотипні соціальні зрушення на всі континенти, держави, народи. Вона нівелює міжцивілізаційні, міждержавні, міжнаціональні відмінності. Але одночасно глобалізація, вибудовуючи всеосяжну в планетарному масштабі систему комунікацій, сприяє міжцивілізаційному, міждержавному, міжнаціональному, міжлюдському обміну інформацією, причому в реальному часі і незалежно від географічного перебування. Це дає змогу кожній людині бачити, засвоювати, використовувати виробничий, культурний, соціальний досвід інших людей з будь-якої точки світу.

У цій ситуації соціогуманітаристика, а з нею і вся славістика, потрапила в складні обставини: змінюються, затуманюються традиційні об'єкти досліджень, важче стає виявляти їхню специфіку, і разом з тим відкриваються нові можливості глибшого, повнішого, багатшого пізнання тих процесів і явищ, якими, за призначенням, займаються і соціогуманітаристика, і славістика. Тому для славістики, зокрема, важливо не обмежуватися захисною функцією проти руйнівного впливу глобалізації на історичні слов'янські устої, а й розкривати можливості і вказувати шляхи використання глобалізаційних чинників для самопізнання і саморозвитку слов'янських народів. І це друге завдання має бути на першому плані, щоб славістика і далі ефективно виконувала роль рушія прогресу слов'янських народів.

Хвилі етноцентризму, національного відродження, посилення уваги до національного самовизначення, зміцнення національної ідентичності, що спостерігаються в багатьох країнах з кінця минулого століття, зумов-

лені комплексом причин: загальним піднесенням національних культур, розширенням націєтворчих процесів, бажанням заново осмислити своє минуле і майбутнє, зберегти національну самобутність перед загрозами вивелоючої глобалізації.

Націєцентризм може відігравати двояку роль. В ідеальному варіанті він спрямовується на розвиток нації, будування національної держави, поліпшення умов життя нації, підвищення іміджу нації в міжнародному середовищі, збереження історичної пам'яті, патріотичне виховання. Але у вузькому, спрощеному розумінні націєцентризм може вести до національної самозамкненості, протиставлення однієї нації іншим, породжувати міжнаціональні конфлікти.

Соціогуманітарна наука за своєю природою покликана нести конструктивні міжнаціональні відносини. Досліджуючи ідеї та явища націєцентризму, вона має звертати увагу на творчі начала, стимулювати те, що сприяє розвитку нації у мирному співробітництві з іншими етносами, запобігати національному егоїзму й ізоляціонізму. Для славістики ці завдання двічі важливі. І тому, що вона народилася з бажань знайти у слов'янських народів, у їхній історії, літературі, культурі, звичаях і традиціях, ментальності спільне, подібне, близьке, яке було і є. І тому, що у слов'янському світі відбулися суттєві зміни. Після розпаду Радянського Союзу, Югославії, Чехословаччини утворилося більше десяти самостійних слов'янських держав і питання розвитку націй, міжнаціональних відносин, позиціонування слов'янських націй у міжнародному середовищі набули нового, актуального звучання. Науковий потенціал славістики, яка протягом усієї історії сприяла єднанню слов'янських народів, може дати надійні орієнтири в націєтворенні і державотворенні і на сучасному етапі.

Грунтовні суспільні трансформації в слов'янських країнах збіглися з періодом активного становлення інформаційної цивілізації, в основі якої лежать цифрова грамотність і цифрова культура. Цифровізація захопила всі країни і нації. Вся соціогуманітаристика переорієнтовується на вивчення людини і суспільства в умовах визначальної ролі цього нового – цифрового – типу культури і грамотності. Для славістики це спричинило кілька викликів: загрозу розчинення слов'янських культур у потоках глобалізованої цифрової культури, ослаблення національної бази культури, витіснення на задній план національної самобутності. І завдання полягає в тому, щоб запропонувати науку запобігання всьому цьому. З іншого боку, постає масштабне завдання освоєння цифрової

грамотності і культури для розвитку і збагачення національних основ буття слов'янських народів.

Головна проблема – зберегти й утвердити в Інтернеті і вдома кириличний алфавіт як основу основ слов'янської писемності і культури. Не можна не помітити, що міжнародна сфера використання кирилиці зужується. Цифрова писемність і культура виробляються переважно в країнах, які традиційно послуговуються латинським алфавітом. Відповідно у світовій Мережі переважає латиниця. Деякі країни, що будували писемність на кирилиці, перейшли на латиницю. Навіть у слов'янських країнах висловлюють необачні пропозиції відмовитися від кирилиці.

Але якщо у країнах, які раніше користувалися латиницею, перейшли на кирилицю, а тепер знову повертаються до латиниці, це викликає лише тимчасові труднощі, то у країнах, які протягом усієї історії писемності мали кириличний алфавіт, а потім вирішили б відмовитися від нього, це, крім великих збоїв у культурі, призвело б до втрати всієї попередньої культурної спадщини для нових поколінь, збіднило б слов'янські національні культури і світову культуру в цілому. Тому для славістики, особливо філологічної, культурологічної, та й історичної, виникло пріоритетне замовлення – відстояти й утвердити позиції кирилиці в національному і міжнародному інформаційному і культурному просторі як першооснову однієї з традиційних світових писемних культур.

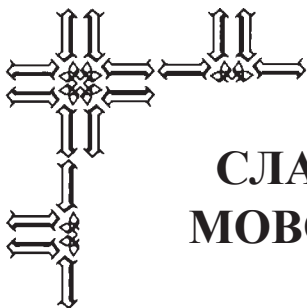
Розвиток суспільної практики, науки веде і до розвитку методології соціогуманітарного пізнання. У ньому все більшої ваги набувають інтегровані суспільствознавчо-людинознавчо-природознавчі методи, міждисциплінарні підходи, методи нових наук, особливо тих, що виникають на стиках як суспільних, так і природничих наук, а також тих і тих разом. Нові соціогуманітарні технології дають славістиці і нові можливості проникнення в глибини історії слов'ян, таїни їхньої ментальності, «загадкової» слов'янської душі, розібратися в складнощах сучасного життя слов'ян, де багатопланові, «гібридні» явища буквально завалюють соціуми. Все частіше відчувається потреба відходу від традиційного лінійного, однопланового аналізу, бо суспільне життя і поведінка людини перебувають під впливом багатьох різновекторних чинників.

На новий рівень виходять історико-порівняльні дослідження, які завжди були характерні для славістики, бо вона, шукаючи спільне і відмінне у слов'ян, увесь час порівнювала їхні мови, літератури, культури, звичаї. Поглиблений, комплексний історико-порівняльний аналіз, зокрема, потрібен для того, щоб об'єктивно оцінити минуле міжсло-

в'янських відносин і спрямувати зусилля на порозуміння, мирну співпрацю й усунення агресивних проявів.

Для методологічного збагачення славістики широке поле відкрили комп'ютерні науки, нанонауки, соціо-, етно-, медіа-, корпусна лінгвістика, соціологія, мікроісторія і, звичайно ж, глобалістика. Вони дають новий і величезний потенціал і для всієї соціогуманітаристики. На вищі ступені розвитку славістика і соціогуманітаристика виходять разом завдяки новим парадигмам досліджень.

Існує думка, що славістика переживає кризу і ця криза пов'язана із загальною кризою соціогуманітаристики. Але це поверховий погляд. Згадується аналіз тверджень про кризу науки, здійснений В. Вернадським у його працях з історії науки. Він показав, що те, що називають кризою науки, насправді є лише кризою інтерпретації нових наукових даних. Відкрито багато нових явищ, накопичено багато нових даних і не всі вони можуть пояснюватися традиційними методами. Звідси зупинка, замінка, нібито криза. Але виробляється новий інструментарій і нові явища отримують пояснення. У славістиці заяви про кризу виходять здебільшого з університетських кіл, бо там зменшилась кількість претендентів на спеціалізацію в галузі славістики. Це цілком зрозуміло: змінилася суспільна ситуація в слов'янських країнах, змінилися міжнародні орієнтації слов'янських і неслов'янських країн, і затребуваність славістики ослабла. Сама ж славістика як наука про минуле, сучасне і майбутнє слов'ян не втрачає свого значення. З розвитком слов'янських народів у процесі загального цивілізаційного поступу зростатиме і її престиж, і внесок у всю сферу соціогуманітарних наук.

**СЛАВІСТИЧНЕ
МОВЗНАВСТВО**

Баракатова Неонілла Анатоліївна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Дніпро)

КІНЕМАТОГРАФІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ В УКРАЇНСЬКИХ МЕДІЙНИХ ПЕРИФРАЗАХ

Стрімкий розвиток мовної культури і постійне збільшення обсягу нової інформації змушують працівників медійної галузі до пошуків найбільш містких і максимально виразних засобів впливу на адресата. Перифрастичні звороти не лише як яскраві експресеми, а й як коди певних знань набувають ще більшої потужності, якщо для їх творення залучені прецедентні феномени. Актуалізація прецедентності як лінгвістичного поняття пов'язана з іменами Ю. Караулова [1], І. Захаренко [2], Г. Слишкіна [3], О. Нахімової [4], О. Васильєва [5] та інших, і на сьогодні вивчення її різних аспектів лише започатковується.

Одним з найбільш продуктивних універсальних культурних кодів прецедентних одиниць, який реферується в перифрастичних одиницях, є скарбниця світового кінематографа. Такі семантичні перифрази мають подвійну кодифікацію, оскільки завдяки екранізації або медіафраншизі образним зворотом стає назва літературного твору, напр.: *мисливці за привидами* – 'український рімейк проведення демократичних виборів' (Українська правда (УП), 21.08.2001) / фантастичний фільм «Мисливці за привидами» (США, 1984) – комедія (США, 2016). Склад первинної назви може зазнавати лексичного розширення за рахунок уведення галузевого терміна, як-от: *хреснений батько Тендерної палати* (УП, 13.08.2012) або через актуалізовані поняття з твору-алюзії, напр.: *хресний батько тендерної мафії* (ЛВ. ua., 11.04.2011) – 'А. Яценко, депутат Партії регіонів' / екранізація Ф. Копполоу (1972) твору М. П'юзю «Хресний батько» (1969).

Оказіональні перифрази, в основі формування внутрішньої форми яких лежать найменування широко відомих кінематографічних творів, можуть продукуватися журналістами в разі повторення яскравих подій світової історії. Такі словесні знаки, максимально стислої форми, проте концентрованого змісту, для успішного їх декодування передбачають, таким чином, наявність у адресата фонових знань з двох галузей – світової історії та культури, напр.: *волзький «Титанік»* – 'теплохід, що затонув

у Татарстані' (Україна молода (УМ), 12.07.2011); *італійський «Титанік»* – '«Коста Конкордія», італійський круїзний лайнер' (УМ, 15.01.2013).

Знаки культури радянської доби, зокрема твори тогочасного кінематографа, також здатні породжувати багаті асоціативні ряди, як-от: *осінній марафон Мороза* – 'різке зміщення О. Мороза із 28 місця на п'яте в щомісячному рейтингу впливовості' (УП, 12.12) / кінострічка Г. Данеллі «Осінній марафон» (1979). Однак коректність їхньої перцепції більшістю сучасного соціуму може виявитися неповною з огляду на вікову специфіку реципієнтів, народжених у пострадянську добу, відтак інформативність перифрази і повідомлення в цілому буде обмежено.

Розкодування адресатами соціумно-прецедентних одиниць у складі медійних перифраз, подібно до універсальних прецедентних феноменів, відбувається завдяки екранізації літературних творів як найбільш масовому засобу популяризації, як-от: *вбити дракона* – 'вбивство Осамі бен Ладена, лідера Аль-Каїди' (УП, 11.05.2011) / кінофільм-притча М. Захарова (1988) за мотивами п'єси Є. Шварца «Дракон»; *королівство кривих дзеркал* – 'Україна' (УП, 07.02.2001) / художній фільм О. Роу (1963) за однойменною повістю В. Губарева); *тихий «дон»* – 'підсумки київського періоду В. Януковича, Президента України (2010–2014)' (УП, 24.02.2003) / екранізація С. Герасимовим (1957) роману М. Шолохова «Тихий Дон» (1925–1932). Останній з наведених прикладів за рахунок розриву номінативної одиниці і графічного маркування другого компонента відсилає адресата водночас до історії сицилійської мафії з її очільником доном Корлеоне. У такий спосіб актуалізуються кілька шарів фонових знань реципієнта.

Спільна виділювана ознака прецедентного імені, покладена в основу перифраза, завдяки алюзіям до екранізації відомих літературних творів породжує часом кілька оказіональних утворень, напр.: *казус Депардье* – 'зміна громадянства з французького на російське актором Ж. Депардье' (УП, 04.01.2013) / російський телесеріал «Казус Кукоцького» (2005) Ю. Гримова за однойменним романом Л. Уліцької (2001). Сема 'випадок', ускладнена конотаціями 'складний', 'заплутаний', 'дивний', дає можливість будувати необмежену кількість нових номінацій тієї самої внутрішньої форми, як-от: *казус Королевської* – 'призначення Н. Королевської на пост міністра соціальної політики, що ще раз доводить, що «Україна вперед» – це виборчий проект' (УП, 24.12.2012). Такі медійні перифрази здатні реалізувати одночасно кілька комунікативних тактик – оцінювання, дискредитування, звинувачення тощо.

Таким чином, кінематограф як джерело прецедентних феноменів в українських медійних перифразах представлений універсальним і соціумним рівнями, зокрема номенами світового, радянського та пострадянського кіно. Виникнення в адресата асоціативних уявлень у першу чергу пов'язано з екранізацією завдяки її максимальній популярності й доступності порівняно із власне художніми текстами, що призводить часом до певного ігнорування творів літератури як первинного джерела. Однак прагматична настанова медійного тексту з оказіональними перифразами інколи може бути не реалізованою або реалізованою частково, якщо йдеться про кінематографічний твір, що викликає алюзію в перифразі, не знайомий читачеві через його вікові, політичні чи гендерні особливості або неналежний рівень культури чи фонових знань.

1. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – Москва : Наука, 1987. – 264 с.
2. *Захаренко И. В.* Прецедентные высказывания и их функционирование в тексте / И. В. Захаренко // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. – Москва : Филология, 1997. – С. 92–97.
3. *Нахимова Е. А.* Прецедентные имена в массовой коммуникации / Е. А. Нахимова. – Екатеринбург : УрГПУ, 2007. – 207 с.
4. *Слышкин Г. Г.* От текста к символу. Лингвистические концепты прецедентных текстов в слушании или дискурсе / Г. Г. Слышкин. – Москва, 2000. – 125 с.
5. *Васильев А. Д.* Интертекстуальность: Прецедентные феномены / А. Д. Васильев. – Москва : Флинта; Наука, 2013. – 340 с.

Беценко Тетяна Петрівна,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Суми)

ЯЗЫК УКРАИНСКИХ И БЕЛОРУССКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН: АТРИБУТИВНЫЕ КАНОНИЧЕСКИЕ ТЕКСТОВО- ОБРАЗНЫЕ СТРУКТУРЫ КАК ФАКТЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ФОЛЬКЛОРНОЙ ТРАДИЦИИ И ЯЗЫКОВО-КУЛЬТУРНОЙ РОДСТВЕННОСТИ

Народнопоэтическое творчество является той языково-культурной средой, которая тесно взаимосвязана с народным мышлением, мировоззрением, бытовыми представлениями, то есть со всеми сторонами жизнедеятельности этноса.

Актуальность исследования состоит в том, чтобы убедительно засвидетельствовать языковые каноны народного песнетворчества, наблюдаемые в украинском и белорусском фольклорно-песенном континууме, которые служат доказательством самобытности, оригинальности словесно-образной песенной культуры украинцев и белоруссов и вместе с тем – их родственности, близости.

Цель статьи – выявить и описать словесно-образные атрибутивные конструкции, характерные для украинского и белорусского народнопесенного текстообразования, с точки зрения их каноничности, универсальности, уникальности; определить и обосновать родственность двух славянских культур на примере анализа словесно-образной организации фольклорно-песенных текстов.

Каноничность словесно-образной организации народнопесенных произведений рассматриваем как фольклорную категорию, свидетельствующую о сложившейся языковой традиции, и вместе с тем – о своеобразии, самобытности, оригинальности отдельной культуры, в частности – украинской и белорусской. Каноничность по-другому понимаем как традиционность, формульность, универсальность. Без канонов текстообразования немислимо существование народного творчества. Поэтому традиция – свидетельство бытия этнической культурной реальности.

Наличие тексто-образных формул (универсалий) – показатель устойчивой, сформировавшейся по правилам (нормам), законом,

песенной традиции, закреплённость последней за отдельным национально-языковым континуумом.

Наблюдения за тексто-образной организацией народнопесенной культуры двух родственных этносов дают возможность констатировать, что народное творчество (по параметрам художественности, языковой эстетики, языкового оформления, также по форме и содержанию), – в обоих случаях – явление неповторяющееся, отличающееся от других культур славян.

Итак, формульность, то есть тексто-образная универсальность, – факт реальной языковой текстовой организации фольклорных произведений. В украинской, как и в белорусской народнопесенной традиции фиксируем характерные разновидности формул – тексто-образных универсалий. Самыми простыми и наиболее распространёнными считаем атрибутивные тексто-образные универсалии.

Атрибутивные конструкции – структурные образования типа «прилагательное + существительное». Распространённые модели – контаминации прилагательного с семантикой цвета и существительного, обозначающего часть тела человека: *русає касы* [1, с. 40], *з белых плеч* [2, с. 81], *белыя ручкі* [1, с. 43], прилагательного с цветовым признаком и существительного с семантикой ландшафта местности, рельефа: *зяленымі лугамі* [1, с. 27], *зялену дубраву* [1, с. 287], прилагательного-цветообозначения и существительного – названия предмета: *белі ручнічкі* [1, с. 41], *чорн шоук* [1, с. 53], *белы жемчуг* [1, с. 53], *зяленую скрыню* [1, с. 281], прилагательного-цветообозначения и существительного-флоронима: *сінія васілечкі* [1, с. 41], *зялен явор* [1, с. 27], прилагательного-цветообозначения и существительного-фаунонима: *вараны конік* [1, с. 296], *зязюльку шэрую* [1, с. 48], *барашачка чорненькі* [2, с. 415], *сізы голубы* [1, с. 53], *шэра вутачка* [2, с. 207], *белія лябедкі* [1, с. 54], прилагательного со значением размера и существительного – названия части тела, особенностей человека: *дробнія слезкі* [1, с. 9] и др.

В белорусском народном творчестве естественны универсальные для славянского фольклора формулы *буйны ветры* [1, с. 37], *дробны дажджы* [1, с.37], *маманька родная* [1, с. 51], *дзіуненькі сон* [1, с. 54], *ясен сокал* [1, с. 54], *холодная вада* [1, с. 290], *драмучымі лясамі* [1, с. 427], *цёмная ночачка* [1, с. 428], *ясен месяц* [1, с. 428], *луг зяленый* [2, с. 47], *быстрая ракі* [2, с. 206], *быстра вада* [2, с. 80]. Очень близки такие конструкции к тем, что наблюдаем в украинском народном эпосе: *бистрі води* [3, с. 327, 333], *біле каміння* [3, с. 163, 183, 188, 197, 202],

білий камінь [3, с. 109, 124, 125, 128, 312, 314, 315], *білі руки* [3, с. 145, 284], *буйні вітри* [3, с. 176, 291], *дрібен дощик* [3, с. 107, 108, 223, 254], *дрібні сльози* [3, с. 94, 96, 97, 182, 184, 193, 265], *зелені явори* [3, с. 161, 206], *зелена діброва* [3, с. 363, 378], *холодна вода* [3, с. 91, 92, 93, 94, 95, 97], *ясні соколи* [3, с. 103, 154], *ясне сонце* [3, с. 138, 182], *темная нічка* [3, с. 206, 208].

Только в белорусском фольклоре засвидетельствованы формульные структуры *зеленая липка* [2, с. 146], *липачка кудрявая* [2, с. 146], *бязозка белая* [1, с. 147], *белая бязозка караністая* [1, с. 402], *яленчанка зеляная* [2, с. 278], *зяюлечка баравая* [2, с. 223]. Существование таких структур связываем с наблюдаемой картиной мира и ее непосредственной фиксацией в языковых конструкциях.

Универсальность подобных словосочетаний усматриваем в том, что, во-первых, это самые простые структуры и самые употребляемые в языке конструкции, во-вторых, это единицы, обладающие эстетической окраской, образностью, тропеические по своей сущности, в-третьих, национально обусловленные. В украинском народном эпосе актуальными являются структуры *бистра куля* [3, с. 93], *бистра річка* [3, с. 276], *бистра супротивна хвиля* [3, с. 386, 388], *бистра хвиля* [3, с. 98, 108, 110, 112, 395, 397, 398], *бистрі ріки-озера* [3, с. 300], *прудкі річки* [3, с. 332], *битий гординський шлях* [3, с. 74], *бідні невільники* [3, с. 13], *бідні козаки* [3, с. 95, 97, 126, 209], *запорозьке військо* [3, с. 149], *сизопірі орли* [3, с. 156], *православні християни* [3, с. 115, 165, 181] и др.

Атрибутивные конструкции являются непосредственным отображением неязыковых фактов – картины мира этноса.

1. Вяселле. Песні : у 6-ці книгах. Книга 1. – Мінск : Навука і тэхніка, 1980. – 680 с.
2. Восеньскія і талочныя песні. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 679 с.
3. Украинские народные думы. – Москва : Наука, 1972. – 400 с.

Вакуленко Максим Олегович,

кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник
(Finland, Tampere)

«MARTIN HEIDEGGER»: ВІЙНИ ПРАВОПИСНІ ТА РЕАЛЬНІ

Проблеми правопису іношомовних назв українською мовою виразно відображає антропонім «Martin Heidegger». Тут нам вбачаються два аспекти: політично-філософський і суто науковий.

У філософській термінології склалася така ситуація. Група людей – нехай і вельми поважних – на свій розсуд вирішує змінити усталені орфографічні норми державної мови, зафіксовані в чинному правописі. І робить це не через Національну правописну комісію, а шляхом вольових рішень у доволі вузькому колі однодумців. Таким чином, зокрема, замість звичної та усталеної форми «Мартін Хайдеггер», яку вживали в усій Україні доволі тривалий час і яку фіксує навіть таке солідне видання, як «Українська радянська енциклопедія» [1, с. 82], раптом постає «Мартин Гайдегер».

Офіційний правопис – хай і недосконалий – є законним і необхідним компромісом між різними мовними варіаціями, що стримує притаманні їм відцентрові тенденції. Така консолідація державної мови та, відповідно, гуманітарного соціуму є важливим державотворчим чинником, який сприяє мовній і політичній єдності всієї країни.

Що станеться, якщо з патріотичних мотивів «трохи» відчинити скриню Пандори?

Кожна дія породжує протидію. Якщо говорити більш узагальнено, то в природі працює так званий **принцип Ле Шательє – Брауна**: на кожную зовнішню дію система реагує такою протидією, щоб зменшити цей вплив. І якщо держава не має достатнього запасу міцності, то всі ці дії та протидії можуть поставити під загрозу саме її існування.

Система відреагувала цілком передбачувано. Спочатку львівські колеги вирішили не відставати від київських і не гаючись запровадили свій, львівський філософський правопис, і ввели форму «Мартін Гайдеггер». Потім з тих же міркувань «революційної доцільності» у нас відібрали Крим і розв'язали війну на Донбасі, де мовний чинник є чи не найголовнішим. І там теж окремий правопис – тільки вже російський.

Правописна «партизанщина», та ще й проваджувана цілими колективами поважних представників фахових галузей, є вкрай тривожним симптомом. Насамперед тому, що свідчить про слабкість і занепад інституту держави, про брак відповідальності за долю цілої країни у тих людях, які таку відповідальність повинні були б відчувати.

Країни світу дбають про те, щоб у правописному процесі не було місця охлократії: наприклад, у Німеччині за правопис відповідає Інститут Гете, в Іспанії – Інститут Сервантеса тощо. А хто у нас відповідає за те, що надміру активні любителі мовних новацій нав'язують Україні неграмотні форми «Гакслі» (замість «Хакслі»), «Гокінг» (замість «Хокінг»), «Гантер» (замість «Хантер»), «Г'ю» (замість «Х'ю»)? За нормального перебігу подій, визначати правила відтворення запозичених слів мають професіонали, серед яких, з огляду на особливості української мови, повинні бути насамперед спеціалісти з фонетики – української, англійської, німецької тощо. З відповідним авторитетом у світовому мовному просторі, який визначається об'єктивними критеріями – такими, як індекс Хірша. У світі за цим показником визначають науковий рівень спеціаліста.

В умовах війни з Росією загострилося питання виживання України як держави, що актуалізує триаду «**єдність держави**» – «**єдність мови**» – «**єдність правопису**».

З одного боку, і без того нестабільну ситуацію розхитують «мовні екстремісти» (термін почутий від Ласло Єнковського), зятято просуваючи то один, то другий, то «ще кращий» варіанти правопису. А російська пропаганда тим часом каже, що Україна досі не спромоглася виробити єдиного правопису – і тому, зокрема, не склалася як держава. І, зауважмо, в російській мові немає таких сильних відцентрових тенденцій. То до чого прихилиться середньостатистичний обиватель – до котрогось із ушент розрекламованих ненормативних «варіантів» української чи до російської, про яку він уже чув багато хорошого від сусідів?

Замість зміцнювати правописну єдність української мови і толерантно та ненав'язливо пропагувати її на проблемних територіях, наші активісти намагаються радикалізувати український правопис, тим самим відштовхуючи від нього не лише в цілому нейтральних мешканців України (а їх більшість), а навіть і прихильників української мови.

Правописну нестабільність України помічає і Європа, куди ми так прагнемо. Через це наша держава має в Європі міцний імідж «проблемного суб'єкта», який не знає, як правильно писати терміни

та власні назви, а також як транслітерувати українські назви згідно з європейськими нормами, які передбачають еквівалентність вихідного й транслітерованого текстів.

На це звертають увагу чимало зарубіжних фахівців – зокрема, про це говорила професор Єва Вольніч-Павловська з Варшави на Міжнародній конференції з термінології в Інституті української мови в квітні 2015 р.

Що ж стосується наукового боку справи, то методика розв'язання проблеми відтворення прізвища *Heidegger* зводиться до комплексного застосування статистичного та аналітичного методів науки термінології [3, с. 26–30]. Статистичний метод подає звичну, усталену форму чи явище. У цьому випадку – форма *Хайдеггер* (яку чинний правопис допускає). Зміна цієї форми потребує не тільки якихось аналогій у плані статистики (тобто паралельного вживання інших форм), а й ретельного наукового обґрунтування за допомогою аналітичного методу. І цей метод має включати в себе насамперед фахові фонетичні дослідження, що базуються на грамотному трактуванні фізичних (артикуляційних і особливо акустичних) процесів, які відбуваються під час формування звуків мовлення, – оскільки засвоєння іншомовного слова відбувається на основі відтворення його звукової форми. На жаль, нічого цього не було зроблено.

Щобільше, хрестоматійні фонетичні дані свідчать, що в англійській, німецькій та інших мовах звук [h] – глухий. У класичній праці з української фонетики «Сучасна українська літературна мова» [7, с. 391] український звук [г] охарактеризовано так: «Звук [г] є дзвінкий фарингальний фрикативний приголосний, поширений, крім української мови, також у білоруській, чеській, словацькій та деяких інших мовах. Фарингальний (глотковий) «придих» відрізняється від глухого [h] латинського, німецького, англійського та інших насамперед наявністю голосу, дзвінкостю». Ця монографія входить у список обов'язкової літератури для кандидатського мінімуму з української мови, тому ці речі мусить знати кожен фахівець із цієї спеціальності. Глухий характер англійського та німецького звука [h] відзначають і зарубіжні фахівці [10, с. 182; 11, с. 448–449; 9, с. 127] – і це мусить знати кожен перекладач із відповідної мови. Своєю чергою, в українській мові «найбільш поширеним і найбільш повним є протиставлення за участю голосу й шуму», а приголосні [x] і [г] складають кореляційну пару [8, с. 93] (див. також [4, с. 70]). Наприклад, перед глухими приголосними [г] артикулюється як задньо-

язиковий і оглушується, тобто перетворюється на звук, близький до [x]: *домігся, прибігши, легкий, кігті, нігті* тощо.

Крім того, широке розкриття голосових зв'язок, необхідне для придихальної артикуляції, призводить до значних втрат на акустичне тертя, тому спектр відповідної форманти має значну ширину [11, с. 427]. Це додатково збільшує інтервал допустимих значень цієї форманти. А значне розкриття мовленнєвого тракту призводить до того, що поблизу місця звуження турбулентний шум **не утворюється** [11, с. 513]. Таким чином, при вимові придихального [h] місце творення шуму **не збігається** з місцем звуження мовленнєвого тракту. Щобільше, перед голосними фонема /x/ вимовляється з післяпридихом [3, с. 179–186], який має виразну гортанну артикуляцію – подібно до артикуляції /h/.

Отже, саме [x] є найближчим акустичним відповідником англійського та німецького [h]. У дослідженнях за програмою Фулбрайта ми переконалися, що за своїми акустичними характеристиками англійський [h] значно ближчий до [x], ніж до [ɣ] [2; 3, с. 184–186]. Те саме для німецької мови.

Крім того, поширення «правила дев'ятки» на власні назви суперечить чинному правопису, створюючи при цьому штучну омонімію з назвою птаха, а знищення подвоєння в німецькій мові – ще й фонетичним дослідженням Л. І. Прокопової. Останні свідчать, що німецькі приголосні, які позначаються двома літерами, мають більшу тривалість [6]. До цього додамо, що іноді подвоєння важливе для розрізнення прізвищ: *Jenssen* < *Jens*, *Jensen* < *Jen*. А зміна «ɣ» на «g» суперечить тенденції української мови перетворювати проривний звук [ɣ] на щільний [ɣ] (див. [5, с. 15; 3, с. 211]).

«Філософія» – означає «любов до мудрості». Тому віримо, що наші філософи є достатньо мудрими, щоб відмовитися від сумнівних правописних новацій, які завдають відчутної шкоди українській мові та державі в цілому.

1. Бичко І. В. Хайдеггер. Українська радянська енциклопедія у 12 томах / за ред. М. Бажана. – *Вакуленко М.* Реалізація наукового підходу щодо вживання «ɣ», «g» та «x» в новозапозичених словах [Електронний ресурс] / Максим Вакуленко // *Діалог мов – діалог культур. Україна і світ. Матеріали II Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конференції з україністики. Мюнхен, 3–6 листоп. 2011 р., KUBON & SAGNER, Мюнхен. – 2012. –*

- 475 с. – С. 34–42. Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/1807423/>. – Назва з екрана.
2. *Вакуленко М. О.* Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз: [монографія] [Електронний ресурс] / М. О. Вакуленко.
 3. *Карпенко Ю. О.* Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови / Ю. О. Карпенко. – *Мейє А.* Общеславянский язык / А. Мейє.
 4. *Прокопова Л. І.* Вступний курс фонетики німецької мови для вузів / Л. І. Прокопова. – Київ : Грамота. – 2004. – 136 с.
 5. Сучасна українська літературна мова. Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наук. думка, 1969.
 6. *Тоцька Н. І.* Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н. І. Тоцька. – Київ : Вища шк., 1981. – 183 с.
 7. *Boase-Beier J.* The German language : a linguistic introduction / Jean Boase-Beier and Ken Lodge. – Oxford : Blackwell Publishing, 2003. – 254 p.
 8. *Ladefoged P.* A Course in Phonetics / P. Ladefoged. – Orlando : Harcourt Brace ; University of California, 1975. – *Stevens K. N.* Acoustic Phonetics / K. N. Stevens. – Cambridge, Mass. : MIT Press, 1998. – 607 p.

Васильєва Людмила Павлівна,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Львів)

СТАТУС ТЕМАТИЧНИХ СЛОВНИКІВ У ВИКЛАДАННІ ІНОЗЕМНОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Процес укладання словників є давнім видом філологічної діяльності. З перебігом часу їх структура, способи укладання вдосконалювалися, висувалися нові вимоги до поєднання теоретичних висновків та їх практичного застосування. Сьогодні словники відіграють велику роль не тільки в міжособистісному спілкуванні, а й у міждержавній політичній та діловій комунікації. Ефективними вони є і для процесу вивчення будь-якої мови. Зважаючи на це, мета цієї розвідки представити методичний статус словників у навчальному процесі, пов'язаному з викладанням іноземної слов'янської мови, та продемонструвати широкому загалові в Україні вже реалізований у Львівському національному університеті ім. І. Франка міжкафедральний проєкт з укладання перекладних тематичних навчальних словників, який складається з «Українсько-сербського тематичного словника»¹, «Українсько-словенського тематичного словника»², «Українсько-хорватського тематичного словника»³.

Провідне значення лексики в засвоєнні іноземної мови не потребує зайвих коментарів, оскільки є загальноновизнаним у методиці викладання, а воно зумовлює унікальну роль словників та лексичних посібників як засобів навчання, що пов'язане передусім з певними властивостями лексичного рівня мови. Цей рівень є центральним у мовній системі. Однією з головних особливостей є його мізерна, порівняно з іншими рівнями, структурованість: у лексичній підсистемі правил значно менше, ніж унікальних явищ. Якщо фонетичну, морфологічну, синтаксичну підсистему можна відобразити у підручниках (навіть для початкового рівня навчання) доволі повно, то лексичну підсистему показати в них принципово неможливо. Тому необхідність навчальних

¹ Укладачі: Л. П. Васильєва та Б. М. Сокіл.

² Міжнародний колектив авторів: Л. П. Васильєва, Я. Волмайер Лубей, П. Лубей, Б. М. Сокіл.

³ Укладачі: Л. П. Васильєва, Б. М. Сокіл, О. Б. Ткачук.

словників – безумовна. Навчальні словники належать до тих засобів навчання, які можна найвідповідніше підвести під вимоги комунікативного методу. Вони дають змогу органічно поєднати власне комунікативну та системно-мовну роботу. Іншими словами, специфіка таких словників (та посібників) передбачає співіснування системного опису окремого мовного (лексичного) рівня чи його фрагментів з орієнтацією на навчання різних видів мовленнєвої діяльності: рецептивних, продуктивних, рецептивно-продуктивних.

Вивчення системної організації лексики показує, що вона не є чітко впорядкованою системою одиниць. Її утворюють підсистеми: розподіл слів за гіперо-гіпонімічними ієрархіями, предметно-тематичними і лексико-семантичними групами, синонімічними рядами і антонімічними парами, польове моделювання лексики, виділення словотворчих гнізд, вивчення лексичних одиниць з погляду їх багатозначності, що відображає той чи інший аспект лексичної системи, але не охоплює її в цілому. В ідеалі адекватний лексикографічний опис має бути спрямованим на створення загальної картини лексичної підсистеми через синтезування різноманітної інформації про системні зв'язки, що існують між її елементами та всередині цих елементів. Отже, кожному лексичному одиницю доречно показувати не ізольовано, а в усьому різноманітті зв'язків і відношень з іншими одиницями.

Питання про те, яким чином варто розміщувати і групувати слова в словнику, має тривалу історію⁴. Дискусії з цього питання то вщухають, то спалахують з новою силою. Однозначного вирішення проблеми розташування одиниць реєстру слів на сьогодні немає. Прихильники алфавітних, тематичних, ідеографічних, гніздових словників наводять

⁴ Ця проблема виникла спочатку у філософів. Наприклад, Г. В. Лейбніц на початку XVIII ст. розмірковував над тим, як слід розташувати одиниці реєстру слів – за алфавітом, чи «за природою самих слів», відповідно до «класифікації речей». Філософ уважав, що для «громадянського вживання» слова зручніше розташовувати за алфавітом, тоді як для «філософського розуміння» їх доцільно розміщати «за ідеями» [цит. за: 1, с. 36]. У цих міркуваннях Г. В. Лейбніца натрапляємо на зіткнення двох фундаментальних принципів лексикографії: принципу зручності, представленого алфавітними словниками, і принципу науковості, зумовленого бажанням зрозуміти взаємодію слів і відобразити цю взаємодію лексикографічними методами (на цьому принципі будуються тематичні, ідеографічні, гніздові тлумачні словники).

переконливі докази щодо обґрунтування своїх поглядів на зазначену проблему.

Оскільки в методиці викладання іноземної мови тематичний принцип навчання лексики є основоположним, то й розділи будь-якого підручника чи навчального посібника є не чим іншим як тематично зорієнтованим набором лексичного матеріалу. Коли ми говоримо про лінгвокультурологічні основи тематичного принципу навчання лексики, слід брати до уваги поняття певної галузі чи тематичної групи. У лексикографії пропонують кілька варіантів тематичного словника щодо способу розміщення лексичного матеріалу у його тематичних розділах і підрозділах. Найчастіше слова у розділах чи групах розташовані без використання певних принципів або схем – асоціативно, коли попереднє слово ніби потребує подання наступного, розкриваючи тему чи підтему розділу. Можливе розташування лексичного матеріалу і за алфавітним принципом, але подекуди воно може зашкодити самій суті тематичності словника. Це трапляється у навчальних тематичних словниках, але часто «змушує» авторів відступити від цього принципу для наведення слів, пов'язаних асоціативно. Існує варіант розташування словникового матеріалу за частинами мови⁵.

Тематичний принцип класифікації матеріалу доволі зручний і доцільний для комплексного вивчення різних рівнів лексичної підсистеми певної мови. Саме тому сучасна лексикографія, вважаємо, повинна розвивати цей напрям, доповнюючи його новими підходами. Особливе значення такі словники, на нашу думку, мають для викладання іноземних слов'янських мов, а передусім мов південнослов'янських, для вивчення яких в Україні на сьогодні бракує підручників і посібників⁶.

Опубліковані в проекті словники розраховані насамперед на студентів вищих навчальних закладів, також на самостійне вивчення лексики розмовної української та сербської, словенської, хорватської мов. Головне їх призначення – сприяти опрацюванню конкретних важливих для повсякденного спілкування тем, а також тем, пов'язаних

⁵ Ідею розміщення слів у тематичних розділах за належністю до частин мови було запропоновано П. М. Роже у словнику «Тезаурус англійських слів і висловів.», 1855, перевидання: Roget P. M. Roget's Thesaurus of English Words and Phrases. London, 1964) [6].

⁶ Лише для викладання хорватської мови на сьогодні в Україні є повноцінні підручники та посібники [2, 3, 4].

із загальними проблемами професійної комунікації. Вони допоможуть засвоїти розмовну мову у низці різних галузей. Перевагу у тематичних словниках надано загальноживаній лексиці. Лексичний матеріал включає найважливіші сфери: побут, освіта, наука (зокрема інформатика, географія, точні, природничі та гуманітарні науки). Принагідно зазначимо, що сьогодні в Україні немає жодного двомовного українсько-сербського, а також українсько-словенського словника, то ж автори повинні були керувались передусім вимогами до укладання коротких двомовних словників інших мов. До роботи було залучено весь можливий арсенал тлумачних словників, української, сербської, хорватської, словенської мов та комп'ютерний варіант «Словники України» Інституту мовно-інформаційних досліджень [5]. На сьогодні це перша спроба такого типу видання.

Проблема створення українсько-інослов'янських словників (особливо, коли друга частина словника становить якусь південнослов'янську мову) актуальна, оскільки їх можна використати і як звичайний перекладний словник, і як навчальний посібник з лексики певної мови, що сподіваємось, сприятиме розвитку українсько-інослов'янської навчальної лексикографії та лексикографії загалом та приверне увагу до проекту викладачів західнослов'янських мов, а можливо, і східнослов'янських, зокрема, білоруської.

1. *Будагов Р. А.* Толковые словари в национальной культуре народов / Р. А. Будагов. – Москва : Изд-во МГУ, 1989. – 151 с.
2. *Васильева Л.* Хорватська мова для українців: підручник /Л. Васильєва, Д. Пешорда. – Львів, ЛДУ ім. Ів.Франка, 2000. – 238 с.
3. *Васильева Л.* Хорватська мова : підручник / Л. Васильєва, Д. Пешорда. – Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 312 с.
4. *Васильева Л.* Хорватська мова : зб. вправ / Л. Васильєва, Д. Пешорда. – Львів, ЛНУ ім. Ів.Франка, 2007. – 128 с.
5. Словники України. Версія 1.04./ [Національна академія наук України] Інститут мовно-інформаційних досліджень. – Київ, 2004. – На диску.
6. *Roget P. M.* Thesaurus of English words and phrases classified so as to facilitate the expression of ideas and assist in literary composition. London, 1852. – 273 p.

Волковічер Тетяна Михайлівна
(Україна, м. Київ)

ВЕРБАЛЬНІ ТА ВІЗУАЛЬНІ ФОРМУЛИ СЮЖЕТНО-ЕПІГРАФІЧНИХ ВИШИТИХ ВИРОБІВ КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТ.

З другої половини ХІХ ст. на території України стали популярними друковані схеми для вишивки хрестиком. Такі зразки могли містити побутові сюжети, а також написи до них. На основі зібраного автором матеріалу (1 тис. 230 вишитих виробів) можна зазначити, що масового копіювання друкованих взірців не було, натомість відбувалося народне переосмислення готових сюжетів.

Комбінації (на різних рівнях) написів, малюнків і їхніх окремих частин дають змогу говорити про виникнення нової народної традиції, характерної для кінця ХІХ – середини ХХ ст. Вишиті вербально-візуальні тексти, на думку автора, слід розглядати як фольклорні тексти. Автор поділяє думку П. Богатирьова, згідно з якою «...для фольклористики істотно зовсім не позафольклорне походження і побутування джерел, а функція запозичення, відбір і трансформація запозиченого матеріалу» [1, с. 377]. Ключовою для автора є й позиція Н. Гангур, яка наголошує на тому, що один і той самий мотив, включений в інший контекст, має інше емоційно-сміслові навантаження [2, с. 220]. «Уміння майстрів творчо підходити до розроблення візерунка привело до того, що однакові мотиви кожного разу мали іншу інтерпретацію та осмислення. Мотиви, збагачені творчою фантазією вишивальниць, були іноді далекі від першоджерела і у кожній місцевості мали своє трактування» [2, с. 223–224].

Беручи за основу теорію Г. Мальцева, згідно з якою «формульність є специфікою ... не лише фольклору загалом, а й ряду канонічних художніх систем, як словесних, так і несловесних...» [3, с. 18], а також положення про креолізовані тексти (тексти, що складаються одночасно з вербальною і невербальною частинами), які є не механічною сумою словесних і несловесних складників, а цілісним смисловим утворенням [4, с. 11], можемо розглядати на сюжетно-епіграфічних вишивках як окремо вербальні й окремо візуальні формули, так і вербально-візуальні формули.

Найочевиднішим типом формул нам видається той випадок, коли з готового візуального сюжету вишивається лише окремий елемент.

Наприклад, є сюжет, де дівчина з хлопцем стоять біля тину (зразків з таким візуальним сюжетом нами зібрано 52 од.). Однак відомі й такі зразки, де дівчина (за цією ж схемою) «відірвана» від «свого природного середовища», тобто вишивається у зовсім іншому контексті. Таким чином, елемент «дівчина з протягненими руками» стає формульним, адже вона є тим «загальним місцем», що входить у різні сюжети.

Формульним може бути і весь візуальний сюжет (а не лише його окремі елементи), якщо до них підібрані різні написи. Подекуди семантика таких вербально-візуальних текстів (візуально подібних) може кардинально різнитися. Так, на одному зразку вже згаданий візуальний сюжет (де хлопець і дівчина стоять біля тину) означає залицання хлопця до дівчини («*Ой выйды выйды сердынко Галю...*»), на іншому – їхню розлуку («*Краще було неспознатись якь теперь нам растоватись 1911*»).

Якщо перші два випадки стосувалися візуальних формул, то тепер розглянемо вербальні формули. Тут маємо явище, зворотнє до попереднього (тоді як у попередньому випадку були тексти візуально подібні, але вербально відмінні, то тут, навпаки, тексти вербально подібні, але візуально відмінні). Згаданий щойно напис «*Краще було неспознатись якь теперь нам растоватись 1911*» також стає формульним, адже варіанти цього вербального тексту вишиваються й до інших візуальних сюжетів.

Нарешті, останній тип формул найменш очевидний. Ідеться про тексти, які і вербально, і візуально подібні, проте вони сполучаються з іншими різними сюжетами на одному вишитому виробі. Наприклад, один і той самий візуальний сюжет з написом «*А це ж мій Гриць іде*» може сполучатися як із сюжетом розлуки («*Як серденько моє б'ється: пішов мій Гриць до Китаю, може, і не вернеться*»), так і із сюжетом побиття жінкою чоловіка («*Била жінка мужика за чуприну взявши*»).

Можемо зробити висновок, що друковані схеми для вишивки, потрапляючи в народне середовище, переосмислювалися й породжували нові фольклорні формули.

1. *Богатырёв П. Г.* Фольклор как особая форма творчества / П. Г. Богатырёв, Р. О. Якобсон // Богатырёв П. Г. Вопросы теории народного искусства. – Москва : Искусство, 1971. – С. 369–383.
2. *Гангур Н.* Украинские традиции в орнаментации Кубанского народного

- текстиля конца 19 – начала 20 века (на материале рушника) / Н. Гангур // Донецький вісн. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. – 2006. – Т. 12. – С. 214–225.
3. *Мальцев Г. И.* Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики / Г. И. Мальцев. – Ленинград : Наука, 1989. – 169 с.
4. *Анисимова Е. Е.* Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креализованных текстов) : учеб. пособие для студ. фак. иностр. яз. вузов / Е. Е. Анисимова. – Москва : Академия, 2003. – 128 с.

Ганжа Ангеліна Юрївна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ДІАЛЕКТНИЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК ЯК «ДІАЛОГ КУЛЬТУР»

Будь-який словник – це результат відбору мовних одиниць із загальних ресурсів мови. Він має свої мікро- і макроструктури. Оскільки реальні ресурси мови у багато разів перевищують обсяг найбільших словників, укладання словника полягає насамперед в обмеженні цих ресурсів шляхом відбору й абстрагування. З огляду на це стосовно ресурсів мови словник має метонімічний характер: це не лише частина цих ресурсів, це така частина, яка репрезентує цілісне сприймання мовної картини світу. У мовознавстві, культурології та філософії мови загальноновизнаною є думка про те, що фразеологічний склад є найбільш прозорим для втілованих лінгвістичними засобами концептів етнокультури, оскільки в образній основі фразеологізмів відбиваються характерологічні риси світобачення. Загалом фразеологічна одиниця становить діалектично суперечливу єдність семантики і структури, «синхронічного спокою» (В. Ужченко) і діахронічних змін, лінгвістичної абстракції та етнокультурної конкретики.

Оскільки в останнє десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. студії з діалектної фразеології особливо продуктивні, зокрема в аспекті культурологічної «наснаженості» (Б. Ажнюк) ареальних усталених висловів, вважаємо актуальним розгляд проблеми фразеографічного опрацювання ареальної ідіоматики. Серед діалектних фразеологічних словників варто згадати «Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянищини» В. Чабаненка [1], «Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини» Н. Вархол, А. Івченка [2], «Матеріали до фразеологічного словника Харківщини» А. Івченка [3], «Фразеологічний словник лемківських говірок» Г. Ступінської, Я. Битківської [4], «Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин» Г. Добролюжі [5] та ін.

На особливу увагу заслугоує «Фразеологічний словник східно-лобужанських і степових говірок Донбасу» В. Ужченка та Д. Ужченка [6]. 1993 р. опубліковано «Матеріали до фразеологічного словника

східнословобожанських і степових говірок Донбасу», друге видання (1997) переросло в словник, а шосте вже містить 8112 фразеологізмів. За словами В. Мокієнка (автора передмови), цей словник порівняно з іншими, переліченими вище, найдинамічніший і за формою, і за змістом. Постійно вдосконалювалась форма словникових тлумачень, граматична та стилістична характеристики фразеологічних одиниць, їх ілюстративна частина, розширені елементи історико-етимологічного коментування, образна характеристика, тлумачення ключових маловживаних слів. Чітко підкреслена «виробнича» та локальна специфіка деяких з них. Дуже інформативним «Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу» В. Ужченка та Д. Ужченка є щодо фіксування фразеологічних інновацій.

Фразеологічна інновація – мовна реакція, втілена в усталених висловах (зафіксована в письмовій формі), на все нове, що відбувається в усіх сферах суспільного буття: в політиці, економіці, культурі, спорті. Саме фразеологічні інновації дають найбільш повне уявлення про суспільно-політичні, соціальні, культурні тенденції сучасного розвитку суспільства, тому цей величезний пласт усталених висловів потребує постійної фіксації й аналізу. Фразеологічні інновації мають яскраво виражений національний характер, тому найчастіше є локальними. Словник В. та Д. Ужченків є лексикографічною працею диференційованого типу, тобто містить фразеологію, яка увійшла до мови цих говірок і яка не увійшла до основного фразеологічного складу української мови (напр.: *робити з автобуса тролейбус*, евф., жарт. Зраджувати в подружньому житті; *через хрестик кабачками*. Сяк-так, неякісно (про погано виконану роботу)). У реєстрі словника зафіксовано багато усталених висловів, які відбивають мікролокалії, реалії, що знайшли вербально-фразеологічне вираження в кількох селах (одному селі), зокрема евфемістичні вислови – замітники понять «померти» (*віднести до Юрченка, перебраться на двадцять третю [шахту], відвезти за чугунку, віднести на Третю Черкаську*) тощо. Сприйняття світу певною соціальною групою зумовлене її культурними фоновими знаннями, залежно від цього різні соціальні групи по-різному сприймають та інтерпретують реальні явища. Так, у словнику відбито й професійну мову шахтарів на рівні фразеології (*[Як] з шурфу виліз, Шубін* (невідомо сила – покровитель шахтарів) *поміг, Шубін забрав, Шубін розсердився, штрек поцілувати, шахтарки палити*). Хоча упорядникам словника іноді закидають включення до його реєстру

жаргонізмів, а також докладне відбиття українсько-російських мовних взаємин, В. Мокієнко не вважає це недоліком лексикографічної праці, адже жаргонні матеріали дають змогу побачити східнословобожанську фразеологію на загальнослов'янському тлі.

На експресивність як загальномовних, так і діалектних стійких зворотів опосередковано впливають переосмислені узагальнені антропоніми, топоніми тощо, наприклад: *Альоша з Булавинівки, Альоша з Бугаївки* – в основі виразу віддаленість певних пунктів від якогось центру; *пора в Бірюківку на воротах качатися*, де Бірюківка – психіатрична лікарня, і под. Розчиняючись і переосмислюючись у фразеологічному цілому, вони набувають тут іншого значення порівняно із загальномовним. Узагальнений антропонім може ускладнювати метафоричний зміст фразеологізму, давати поштовх новому асоціативному осмисленню. Деякі імена у складі усталених висловів вживаються з негативно оцінною конотацією, наприклад: *Валя (прикидатися Валею), Ваня (Ванька Ветров, від Ваньки Ветрова, Ваня з терикона, Ваня Розшилов (розпил – широка дерев'яна дошка, на яку шахтарі лягають спати на 3–4 змінах); Василь, Вася (Василь бабі не Тетяна, Василь бабі рідний Федір; Вася з водокачки, Вася з трудовнями, розказувати Васі, почом рубероїд), Клава (Клава з Балаклави, Клава з балончиком, Клава рубероїд)* та ін. Своєрідне «лідерство» у складі аналізованих діалектних фразеологізмів утримує антропонім *Дунька* – зафіксовано 29 фразеологічних одиниць (+ 8 ФО з антропонімом *Дуня*) у словнику В. та Д. Ужченків: *Дунька-Ванька, Дунька з Бірюківки, Дунька з-під земгазу, Дунька з трудовнями, як Дунька по кукурудзі, як Дунька у вівтарі* та ін.

Фразеологізми можуть відігравати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення чи вказувати на їх символічний характер і в цій функції виступають як мовні експоненти культурних знаків. Саме ця стереотипність, символічність образної основи фразеологізмів зумовлює їхню культурно-національну специфіку. У діалектних фразеологізмах відображено культурно марковану інформацію, їх дослідження дає змогу не лише виявити культурну конотацію в семантиці експресивного мовного знака (усталеного вислову), а й здійснити культурно-історичну інтерпретацію певного фрагмента мовної картини світу діалектоносіїв. Величезний інформативний потенціал діалектного фразеологічного словника В. та Д. Ужченків робить його цінним джерелом для славістичних лінгвокультурологічних досліджень, водночас його реєстр стає базою для загальномовних словників.

1. *Чабаненко В. А.* Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянини / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 200 с.
2. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини / уклад.: Н. Вархол, А. Івченко. – Братислава ; Пряшів: Словацьке пед. т-во в Пряшеві, 1990. – 160 с.
3. *Івченко А.* Матеріали до фразеологічного словника Харківщини / А. Івченко // Збірник Харків. історико-філологічного т-ва. – Харків : Око, 1993. – Т. 1. – С. 153–162.
4. Фразеологічний словник лемківських говірок / Г. Ф. Ступінська, Я. В. Битківська. – Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2013. – 464 с.
5. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами – назвами тварин / уклад. Г. М. Доброльбожа. – Київ : Волинь, 1997. – 53 с.
6. *Ужченко В. Д., Ужченко Д. В.* Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ, 2013. – 552 с.

Гдакович Мар'яна Степанівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Львів)

«НІМЕЦЬКО-РУСЬКИЙ/(УКРАЇНСЬКИЙ) ПРАВНИЧИЙ СЛОВАР» КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО – ЯК НОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ГАЛИЧИНІ

Одним з перших наукових видань Наукового товариства ім. Шевченка був «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністративних» Костя Левицького, який побачив світ у 1893 р. і став знаковою працею в розвитку української правової та філологічної думки. Ініціатором створення нового видання словника юридичних термінів став професор української філології Львівського університету О. Огоновський. Ідея укласти новий словник виникла після виходу у світ 1887 р. подібної чеської лексикографічної праці. Джерелами цього словника став словник 1851 р. «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs (deutsch-ruthenische separate Ausgabe)» («Правничо-політична термінологія для слов'янських мов Австрії (німецько-український випуск)»), а також «Малоруско-німецький словар» С. Желехівського та «Німецько-руський словарь» О. Портацького. Також укладач використав джерела української мови, зокрема пам'ятки «давнього права руского, творів нових нашого руского письменства», опираючись також на юридичну термінологію інших слов'янських мов – польської, чеської, російської, інколи створюючи власні слова. Укладач взяв за основу фонетичний принцип правопису, котрий «найвірніше віддає звуки нашої рускої мови» [1, с. V]. У Передмові до словника дослідник визначав методологію своєї роботи: «З першої рускої термінології правничої з року 1851 задержав укладник всі тоті вислови, котрі відповідають теперішньому розвоєви рускої мови, натомість пропустив всі вислови: несхожі з духом рускої мови, неясні або незрозумілі...» [1, с. IV]. У Передмові віднаходимо й засади національно-культурної праці К. Левицького, яким він буде вірний усе життя: «Повага нашої рускої мови лежить в її багатстві словеснім, котре дає нам спрмогу нею висловлювати всякі поняття, відповідно до змагань новочасної науки. Сила рідної мови і в уживанню тої мови на кождім місці, в кождім часі і в усіх відносінах, – бо лише той нарід має будучність, котрий любить рідну

мову» [1, с. IV]. Внесок К. Левицького полягає в тому, що він творчо опрацював і переосмислив терміни, які містяться в словнику 1851 р. «Juridisch-politische Terminologie...», а також суттєво оновив і доповнив лексико-термінологічний склад видання, бо «по впливі сорока літ, видана нами термінологія не може відповісти вимогам язиковим нашої руської мови., котра в життю приватнім і публичнім здобуває собі щораз ширшу основу» [1, с. V].

Словник складається з коротких перекладних німецько-українських статей з перекладом відповідних термінів без граматичних характеристик. Частина термінів запозичено безпосередньо з польської та німецької мов: *пересправа, виправувати, орудка, закуп, виємковий суд; одідичити, узасаднене, цло, білянс, шаржа*. Проте більшість термінів утворено на українській народно-розмовній основі, наприклад: *присуджене, присуд; граничний сусід, сумежник, межівник; оборонець, захитник, речник; вижидач, злодій, крадун; заворушник, бунтівник; діловодець, справничник; вязба, арешт; змерщина, спадицина* тощо. К. Левицький заклав основи для формування української правничої термінології. Тенденція до формування термінології на народній основі, як зазначає О. Каленюк [2], відображена також в побудові словникових статей: так, у разі синонімії він здебільшого на перше місце ставить власне національний термін, а іншомовні запозичення подає після українських відповідників: *управа, заряд, адміністрація; правотар, адвокат, речник; достовірність, автентичність*. У словнику трапляються термінологічні ряди, в яких першим стоїть слово іншомовного походження, проте така практика запису терміна стосувалася переважно загальноживаних у європейській правовій практиці інтернаціоналізмів. Більше того, і в цьому разі упорядник намагався підібрати національний термін і подати його в синонімічному ряду: *адвокатура, правотарство; апеляція, відкликанє; блянкет, порожна картка; демократія, народовладь, народоправство* та ін. Як зазначає І. Даценко [3], який зробив класифікацію лексики словника, укладач словника намагався якомога ширше залучити лексеми різних груп, що дало б змогу користувачеві застосувати їх у різних сферах діяльності. Дослідник М. Паночко зауважив [4], що важливою рисою німецько-українського словника, укладеного К. Левицьким, є те, що словник містить не лише типові західноукраїнські слова, а й велику кількість термінів, що вживалися у східних областях України. Все це свідчило про духовну і мовну єдність розділених частин української землі.

Таким чином, «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних» (друге видання вийшло у Відні 1920 р. [1]), укладений К. Левицьким, став новим кроком у формуванні української літературної мови в Галичині. Мовні принципи саме цієї праці лягли в основу при виданні офіційного «Вісника законів...», починаючи з 1895 р., коли було відкинута етимологічний правопис і українська ділова мова вступила в новий етап свого розвитку. Незважаючи на те що галицька правничі термінологія не стала основою для загальноукраїнської юридичної терміносистеми і більшість західноукраїнських правничих термінів у радянські часи було відкинута як діалектизми, словник К. Левицького містить корисний матеріал для сучасних редакторів юридичних текстів, законотворців, правників і мовознавців. Як точно зауважив Я. Рудницький, «а проте залишиться він на все точкою опори для всіх, хто цікавитиметься німецько-українською правничою термінологією, а то і загальною лексикографією. Тому праця д-ра К. Левицького, що у свій час була останнім словом у цій ділянці, не стражила й посьогодні своєї вартості, як джерельної студії. Коли ж іде про історію української лексикографії, зокрема ж спеціального словництва, то німецько-український словник д-ра К. Левицького останеться завжди одним з найцікавіших та найцінніших творів старшої галицької генерації, твором, якого появу обумовила велика пошана й любов до рідної мови його автора» [5].

1. *Левицький К.* Німецько-український правничий словар / К. Левицький. – Відень : Накл. Видавн. Спілки у Відні, 1920. – VII+497 с.
2. *Каленюк О. М.* Використання здобутків західноукраїнських правників у подальших працях з формування і унормування національної правничої термінології / О. М. Каленюк // *Право: наук.-інформ. вісн.* – 2013 – Ч. 7. – С. 96–99.
3. *Даценко І. І.* Дві пам'ятки української юридичної лексикографії – словник «Juridisch-politische terminologie für die slavischen sprachen oesterreichs. deutsch-ruthenische separat-ausgabe» та «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних» К. Левицького / І. І. Даценко // *Лексикографічний бюллетень* : зб. наук. пр. – Київ. – 2009. – Вип. 18. – С. 62–74.
4. *Паночко М. М.* Кость Левицький як дослідник української правничої термінології (за матеріалами німецько-українських правничих словників) / М. М. Паночко // *Українознавчі студії.* – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. Василя Стефаника. – 2011. – № 11–12. – С. 254–260.
5. *Рудницький Я.* Правник-лексикограф [Електронний ресурс] / Я. Рудницький. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/59192?page=4>. – Назва з екрана.

Громко Тетяна Василівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Кропивницький)

УКРАЇНСЬКІ СТУДІЇ НАРОДНИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ У КОНТЕКСТІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Проблема вивчення народних географічних термінів не є новою в мовознавчих колах. У сучасній славистиці їх кваліфікують по-різному: *географічні терміни, географічні назви, ландшафтні назви, географічні апелятиви, географічна номенклатура, географічна лексика*. Такий різнобій у визначеннях можливий тому, що, на думку фундатора студій «Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды» М. Толстого, географічна термінологія «є одним із основних резервуарів для топоніміки, насамперед для мікротопоніміки, а часто на конкретній території в конкретних діалектах посідає проміжне місце між ономастичною в широкому розумінні цього слова і номінативною (загальною) сферами мови» [9, с. 17].

Народна географічна термінологія (далі і для *народний географічний термін* – НГТ) становить значний пласт територіально обмеженої лексики, що означає різні об'єкти ландшафту. Вона є частиною лексичної системи, однієї з термінологічних систем мови або діалекту, тому їй повною мірою властиві будь-якого роду ономастичні і семасіологічні процеси, що відбуваються у сфері конкретної, денотативної лексики. У межах окремо взятого народного говору географічні терміни, як правило, однозначні, позбавлені переносно-образних значень і емоційно-експресивної функції, водночас НГТ має свою специфіку, зумовлену тісним зв'язком, по-перше, з топонімічними утвореннями і, по-друге, з реаліями географічного середовища, що динамічно змінюються. Дослідження лексем на позначення географічних об'єктів має важливе значення не лише для мовознавчих студій, а й для природничих, історичних, етнологічних тощо.

Географічна термінологія зібрана на рівні національних словників і монографічно досліджена в польській (П. Ніцше, Я. Сташевський), чеській і словацькій (Р. Малько), болгарській (Е. Григорян), сербській і хорватській (Я. Шутц), білоруській (І. Яшкін),

російській (В. Мокієнко, Е. Мурзаєв [8]) мовах. Узагальнюючою працею такого типу в слов'янському мовознавстві стала монографія М. Толстого «Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды» [9].

Проблема всебічного аналізу слов'янської географічної термінології в межах конкретних діалектних територій дедалі виразніше стає однією з найактуальніших, оскільки окреслена група лексики потребує ще ґрунтовних студій через недостатнє обстеження з цього погляду українського діалектного ареалу. Так, в українському мовознавстві питаннями географічної термінології займалися М. Сумцов, І. Верхратський, П. Тутковський, Й. Дзендзелівський [4–6], П. Чучка [11] та ін. Цінні матеріали для дослідження географічної лексики подано в роботах українських ономастів І. Железняк, О. Карпенко, Ю. Карпенка, А. Корепанової та ін.

Апелятивну лексику на позначення географічних об'єктів представлено в регіональних словниках: С. Грабця «Географічні назви Гуцульщини» (1950), Я. Рудницького «Географічні назви Бойківщини» (1962), Є. Черепанової «Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья» (1984) [10], О. Данилюк «Словник народних географічних термінів Волині» (1997, 2013) [3], Т. Громко, В. Лучика, Т. Поляруш «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» (1999) [2] та окремі монографічні розвідки [1]; лексикографічні матеріали окремих дослідників зафіксовані лише як додатки до дисертаційних робіт І. Потапчук «Народна географічна термінологія в західноподільських говірках» (2012) та С. Шийки «Народна географічна термінологія Ровенщини» (2013) або фактичний матеріал до статті Т. Марусенко (всі області України, 1968) [7], Н. Сокіл (НГТ Гуцульщини й Бойківщини), О. Слободян (НГТ Луганщини).

Актуальними на сьогодні є два сучасних словники НГТ, укладені О. Данилюк – «Словник народних географічних термінів Волині» [3] і Т. Громко, В. Лучиком, Т. Поляруш – «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» [2]. Їх можна кваліфікувати як початки до заповнення лакун НГТ на всеукраїнському континумі. Важливою частиною його могли б прислужитися ономастичні розвідки з посиланням на мікрогідроніми, які мовознавцями інколи трактуються як тотожні до апелятивів.

На жаль, повного словника НГТ України досі не укладено. Сучасний збір такого типу матеріалу дає змогу зафіксувати специфічні діалектні

лексеми шляхом глибшого впровадження в мовну дійсність і максимально повного її опису. Усе це вимагає змін лексикографічних стратегій. Так, актуальними стають регіональні діалектні термінологічні словники. Не слід особливо переконувати в актуальності збирання та класифікації термінів й інших дотичних галузей народного господарства, наприклад геології.

Маємо оптимізм вважати, що за нових суспільно-економічних умов поліпшенню ситуації щодо ряду загальнонаціональних видань значною мірою сприятиме створення «Словника народних географічних термінів України».

1. *Громко Т. В.* Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини) / Т. В. Громко. – Кіровоград, 2000. – 175 с.
2. *Громко Т. В.* Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш. – Київ–Кіровоград, 1999. – 224 с.
3. *Данилюк О. К.* Словник народних географічних термінів Волині / О. К. Данилюк. – 2-е вид., доповн. і виправ. – Луцьк : Вежа-Друк, 2013. – 148 с.
4. *Дзендзелівський Й. О.* Українські назви для «острова на річці» (Із спостережень над українськими народними назвами гідрорельєфу) / Й. О. Дзендзелівський // *Studia Slavica*. – 1966. – Т. XII, 1–4. – С. 103–113.
5. *Дзендзелівський Й. О.* Українські назви для виру / Й. О. Дзендзелівський // *Onomastica*. – 1978. – Roc. XXIII. – S. 133–162.
6. *Дзендзелівський Й. О.* Українські народні назви гідрорельєфу. Відгалуження річки, рукава річки, затоки / Й. О. Дзендзелівський // *Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат*. – Ужгород, 1982. – С. 3–53.
7. *Марусенко Т. А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) / Т. А. Марусенко // *Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика)*. – Москва : Наука, 1968. – С. 206–255.
8. *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев. – Москва : Мысль, 1984. – 656 с.
9. *Толстой Н. И.* Славянская географическая терминология: Семасиологические этюды / Н. И. Толстой. – Москва, 1969. – 260 с.
10. *Черепанова Е. А.* Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья : Словарь / Е. А. Черепанова. – Сумы, 1984. – 274 с.
11. *Чучка П. П.* История становления украинской географической номенклатуры : автореф. дис. ... канд. филол. наук / П. П. Чучка. – Киев, 1980. – 17 с.

Загнітко Анатолій Панасович,

доктор філологічних наук, член-кореспондент НАН України, професор
(Україна, м. Київ)

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТЛУМАЧЕННЯ ГРАМАТИЧНОЇ СЕМАНТИКИ

1. Тлумачення граматичної семантики, системність її розгляду ґрунтовано на засадничих принципах відповідної лінгвопарадигми. Зміна останніх від таксоніймно-елементної (дососюрівської) → системно-структурної (сосюрівської) до номінативно-екзистенційної (постсосюрівської ↔ комунікативно-когнітивної ↔ синергетичної) зумовлює еволюцію концептуальних основ її подання в лексикографічних працях. У сучасній теоретичній лінгвістиці загалом та в словникарській практиці зокрема актуалізовано постає низка питань висвітлення граматичної семантики:

1) співвідношення межі синтаксису й початок семантики, що відбито у тлумаченнях відповідних міжчастиномовних транспозитів, пор.: окреме лексичне значення: *абищо* – 'у знач. ім. Щось незначне, дрібниця' [5, т. 1, с. 71], пор.: <...> *він диктує не абищо, а такі речі, що мають, кінець кінцем, прислужитись людському щастю* <...> (Б. Антоненко-Давидович); *адажіо* – 'у знач. ім., невідм., с. Назва музичного твору або його частини, що виконується повільно' [5, т. 1, с. 126]: *Все це відбувається під музику, що грає з його кишені. Під витончене адажіо Альбіноні, яким вона «диригує» одним натиском кнопки виклику...* (І. Роздобудько); *але*¹ – 'у знач. ім., невідм., с. Обставина, яка заважає чому-небудь; перепона' [5, т. 1, с. 171]: *А маленьке «але» все ж таки й тут є <...>* (В. Винниченко); <...> *все це чудово, Олеже, але ж є маленьке «але»* (П. Васанович); окремий відтінок у межах лексичного значення: *абсолютний* – 'у знач. ім. абсолютне, -ного, с. Те, що є безвідносним, не пов'язаним з чим-небудь' [5, т. 1, с. 77]; *автодиспетчерський* – 'у знач. ім. автодиспетчерська, -кої, ж. Приміщення, де розміщена автодиспетчерська служба' [5, т. 1, с. 97]; *амінь* – 'у знач. пред. Кінець' [5, т. 1, с. 193]: *Нема його, не буде, амінь йому, пішов на дно раків годувати!* (О. Гончар);

2) значущість синтаксичних зв'язків – форми залежного слова та семантичних відношень у тлумаченні лексичного значення слова: *зацікавлювати / зацікавити* 'кого, що 1. Викликати цікавість

у кого-небудь, привертати чиюсь увагу; цікавити' [5, т. 1, с. 77]: *Кульгавий дідок, що намагався ходінням зігритися, намагався зацікавити людей парфумами і тінями для повік* (С. Андрухович). У таких випадках словники можуть розширювати лівобічну частину визначення граматичної семантики з наголошенням значущих сем 'кого, що + *чим': → *зацікавити людей* (→) *парфумами і тінями*; *'забивати/забити'* → *що* → *чим*: *Баба бомби злякалася, а нею тільки зірки забивати!*. (К. Гриб);

3) статус і співвідношення первинної й вторинної семантики в морфологічній формі, що постає наслідком функціонування у неспеціалізованій синтаксичній позиції, редукуванням родового слова, певного елемента цілісної синтагми, пор.: *каре* – невідмінюваний іменник середнього роду: і *каре* – 'у знач. прикм. У формі чотирикутника': *Вивчаю Віку поглядом ... Темні кільця довкола очей, зачіска каре* (Любка Дереш), а в межах іменникового значення: *каре* – 'Бойове шиккування піхоти у формі чотирикутника; застосовувалося з XVIII ст. перев. для відбиття кавалерійських атак' [5, т. 6, с. 762]: *Пролунали команди. Загриміли барабани. Сколихнулися і завмерли прямокутники каре, рівні й застигли, мов витесані із каменю* (В. Малик) із відтінком 'Про те, що має форму чотирикутника' [5, т. 6, с. 762]: *Вряди-годи всі погляди зверталися до почесного центру довгого каре дубових столів, де сиділи господарі нечуваного бенкету* (Д. Білий); *Всього шість п'ятиповерхових будинків, стулившись у каре, оточували двір* (О. Ірванець) і 'Різновид жіночої зачіски середньої довжини перев. з прямою гривкою' [5, т. 6, с. 762]: *. Навіщо вона постриглася сьогодні? Зробила якесь зовсім коротке каре* (І. Карпа) і т. ін. Якщо послідовно враховувати синтаксичну позицію у міжчастиномовних трансформаціях, то, наприклад, у лексемі *адажіо* потрібно відбивати 'у знач. прикм.': <...> *до неї долинула приглушена мелодія адажіо Альбіноні* (І. Роздубудько).

До аналізованих питань слід також додати співвідношення в межах відповідного словника лінійного і вертикального принципів відбиття граматичної семантики. Системність граматичної семантики має опертям лінійний та вертикальний аспекти, де перший, послідовно реалізований у лівобічній частині статі, відбиває: а) частиномовну модель (класемна семантика); б) структуру морфологічних категорій: бінарну (семантика числа іменників, виду дієслова і под.), тернарну (морфологічний рід іменників та ін.) тощо. Вертикальний аспект системності граматичної семантики ґрунтований на принципах цілісності, послідовності,

регулярності, обов'язковості та наскрізності відбиття усіх компонентів граматичної семантики в усьому просторі словника.

2. Слово як визначальний мовний знак у лексикографічних працях витлумачувано в узагальнювальній, номінативній та інформативній функціях, прагматична ж функція має спорадичне висвітлення. Словник як гіпертекст із вільною внутрішньою та зовнішньою навігацією відбиває рівень граматичної думки та особливості розуміння граматичної семантики загалом та кожного її складника зокрема [4]. Граматична семантика постає одним із визначальних чинників усталення лексеми в новій ↔ новітній (узуальній, okazіональній, пор.: 'у знач.', 'у функції', 'як аналог') категорійній семантиці, що підтверджувано можливим, наприклад, випадінням із парадигмального ряду однієї зі словоформ у новому категорійному статусі: 'у знач. присл. **кулею**. Дуже швидко': <...> *дехто з колобродівчан, побачивши перед носом тацю для пожертвувать, **кулею** падав ниць і починав самозабутньо хреститися* (Р. Андріяшик); пор. подібні: 'у знач. присл. **блискавкою**. Миттєво, надзвичайно швидко': *Сірій **блискавкою** промчав під самою шулікою* (В. Винниченко); 'у знач. присл. **змією**. Звивистий, закручений': *Від головної міської брами починалася широка, добре утоптана дорога, що зивалася **змією** між сусідніми пагорбами і зникала вдалині серед гір* (О. Авраменко, В. Авраменко); 'у знач. присл. **в'юном**. Рухливо, спритно': *Сонька перша щосили вдарила мене качалкою по плечу, аж я **в'юном** закрутився на місці* (А. Дімаров). Сучасні лексикографічні технології орієнтовані на збереження лексемної цілісності, тому словоформи із вторинним категорійним статусом витлумачувано в межах однієї словникової статті. Вторинний категорійний статус мотивований внутрішньореченневими синтаксичними позиціями (як відтінок значення → '2. присл. У великій кількості; протилежне *мало*' → 'у знач. ім. **багато**, *багатьох*, мн. Він [В. Самійленко], як, *мабуть*, і кожен з письменників, *багатьом* подобається, а *багатьом* ні (М. Коцюбинський) [5, т. 1, с. 305].

Системність граматичної семантики з опертям на засадничі постулати загальнонаціональної теоретичної граматики у словникарській практиці обов'язково охоплює: 1) кваліфікацію частиномовних класів; 2) ідентифікацію внутрішньочастиномовної системи морфологічних категорій; 3) розгляд системи похідних на регулярності моделі зразка 'дієприкм. до', 'прикм. до', 'ім. до'; 4) з'ясування видової корелятивності дієслів; 5) ідентифікацію особової та безособової семантики; 6) класифікацію парадигмальних внутрішньочастиномовних типів; 7) диферен-

ціацію дієслів за лівобічним валентним потенціалом із висвітленням статусу найближчого компонента; 8) відбиття взаємозв'язку та взаємозумовленості внутрішньокатегорійної внутрішньочастиномовної дивергенції з відповідними лексичними особливостями (родовий відмінок іменників другої відміни – *-a(-я) ↔ -y(-ю)*) та внутрішньокатегорійної міжчастиномовної трансформації (невідмінювані лексеми зразка *ін-октавіо, ін-фоліо*); 9) реалізацію внутрішньочастиномовної внутрішньокатегорійної видозміни числової, родової, видової та іншої семантики та ін. [1–3]. Лексикографічні технології (автоматизування, нагівації, корпусування та ін.) опрацювання граматичної семантики мають максимально враховувати закономірності її еволюції й динаміки.

1. *Загнітко А.* Теорія граматики і тексту / А. Загнітко. – Донецьк : Ноулідж (Донецьке відділення), 2014. – 480 с.
2. *Загнітко А.* Системність граматичної семантики : лексикографічний вимір / А. Загнітко // У простору лінгвістичке славістике : зборник научни радова, поводом 65 година живота академика Предрага Пипера. – Београд : Филолошки факулта Универзитет у Београду, 2015. – С. 381–398.
3. *Поповић Љ.* Контрастивна граматика српског и украинског језика: таксис и евиденцијалност / Љ. Поповић. – Београд : САНУ, Одбор за српски језик у поређењу са другим језицима, 2014. – 446 с.
4. *Сидні І. Лендау.* Словники : мистецтво та ремесло лексикографії / Лендау І. Сидні. – Київ : К.І.С., 2012. – 450 с.
5. Словник української мови : у 20 т. / НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. – Київ : Наук. думка; Укр. мов.-інформ. фонд НАН України, 2010–2017; Т. 1. – 911 с.; Т. 2. – 912 с.; Т. 3. – 1119 с.; Т. 4. – 1007 с.; Т. 5. – 991 с.; Т. 6. – 991 с.

Илиади Александр Иванович,
доктор филологических наук, профессор
(Украина, г. Кропивницкий)

СЛАВЯНО-АРИЙСКАЯ ЛЕКСИЧЕСКАЯ ПАРАЛЛЕЛЬ ИЗ СЛОВАРЯ ПРАВОВОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ:

ПСЛ. **DRUNAKЪ* : АРИЙСК. **DRAU-NAS-*

1. Сравнительно-историческая грамматика славянских языков во многом опирается на цельнолексемные соответствия, т. е. на реликтовые слова, демонстрирующие этимологическое единство их фоно-морфологического комплекса: «общий корень + генетически тождественный форматив/-вы». Среди тождеств подобного рода имеется сравнительно небольшая группа слов, которые можно обозначить как сепаратные славяно-арийские изолексы, их возраст, по-видимому, совпадает со временем взаимодействия предков славян и ариев на территории Паннонии (части центральноевропейского ареала давних индоевропейцев) условно еще до филиации арийской ветви и ухода индоариев. Ср. еще замечание О. Н. Трубочева о возможности симбиоза в славяно-иранских и славяно-индоарийских (?) отношениях [2, с. 47]. Доступный сегодня немногочисленный материал (в том числе ср., напр., имеющие отношение к поэтической речи псл. **potomirъ* ~ иран. **Miθra-pāta-*, др.-инд. *mitra-pati-*; псл. **Sъslavъ* : мид. **husravah-*, авест. *hu-sravah-* 'известный, славный', др.-инд. *su-śravas*; псл. **Vъsemirъ*, **Vъsbъ-mirъ* : авест. *miθrō vīspə*, др.-инд. *Viśvāmitra*, на которые мы уже указывали ранее) показывает, что такие лексические сходжения относятся к словарю древней религиозной и/или правовой терминологии, как и характеризуемый ниже ряд производных.

2. Интерес вызывают два архаизма из терминологии свадебного обряда, не так давно (запись 1983 г.)⁷ еще употребительных в лексиконе старшего поколения носителей соответствующего говора. Речь идет о *дру́нак*, *дру́нко* 'приданое невесты', 'личные вещи жены, с которыми о-

⁷ Гайворонский р-н Кировоградской обл. Считаем своим долгом выразить глубокую благодарность кандидату филологических наук Т. Громко за возможность использовать электронную версию её работы «Матеріали до словника говірок української мови», откуда были взяты диалектизмы.

на приходит в дом мужа'. Эта лексико-семантическая группа неоднородна по своему этимологическому составу, т. к. включает как исконную лексику разного возраста, так и заимствования, хронология которых зависит от ареала и «очередности» контактов с иноязычным контингентом (напр., восточнороманская лексическая инфильтрация в украинские говоры Буковины имела место раньше, чем тюркские заимствования в степных говорах).

Приведенные слова не относятся к заимствованиям, входящим в реликтовый славянский словарь: их древнейший славянский облик восстанавливается как **drunakъ* (форма *дрѹнко*, видимо, вторична) – производное с суфф. *-ak-* от основы **drun-* < и.-е. **drou-no-*, т. е. причастие (perf. pass.) на *-no-* от **drou-* 'резать, отделять' (гнездо **der-*). Понимаемое как 'доля невесты', 'имущество, выделенное замужней дочери', псл. **drunakъ* практически в точности повторяет структуру авест. г. *draonah-* 'жертвенная часть, доля', авест. п. *draonah-* 'часть, доля (получаемая кем-л.)' < **drau-nah-* 'часть, доля' < арийск. **drau-nas-* 'имущество, полученное через разделение', ср. др.-инд. *drávinas-* 'движимое имущество; имущество, добро' ([1, с. 461]: к и.-е. **d(e)r-eu-*). Ср. еще отдаленное семантически от славянских слов ср.-перс. *drōn* [*dhwn* | *darūn*] 'освященный хлеб; церемония, на которой он используется' [3, с. 27; 1, с. 461], т. е. **'доля богов', 'выделенное богам'*.

Итак, имеем славяно-арийскую изоглоссу псл. **drun-* : арийск. **drau-nas-* (или даже с более полным совпадением структуры – псл. **drunakъ* : иран. **draunaka-* (о возможности иран. см.: [1, с. 461]), в итоге восходящую к индоевропейскому причастию **drou-nos* 'отделенное, выделенное', 'доля' и далее – 'имущество'.

3. Приведенный выше материал показывает сохранность в славянской диалектной лексике свадебного обряда старого правового термина (псл. диал.), характеризовавшего имущественную долю дочери в семье отца после перехода ее в семью мужа.

1. *Расторгуева В. С.* Этимологический словарь иранских языков / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – Москва : Вост. л-ра, 2003. – Т. 2. б–д. – 502 с.
2. *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования / О. Н. Трубачев. – Москва : Наука, 1991. – 271 с.
3. *MacKenzie D. N.* A Concise Pahlavi Dictionary / D. N. MacKenzie. – London ; New York ; Toronto : Oxford University Press, 1986. – 236 p.

Клименко Ніна Федорівна,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Київ)

ГРЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ МОВНІ ЗВ'ЯЗКИ В ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Другу половину ХХ ст. позначено змінами в статусі мов-донорів. Поступово, але неухильно, цю роль перебрала на себе англійська мова. Вона стала постачальницею нових найменувань у галузі новітніх технологій, інформатики, економіки, фінансів, явищ масової культури і грандіозних шоу. З розвитком інтернет-середовища англійська ще більше посилала свої впливи на мови світу і мовне спілкування.

В Інтернеті активізувалися мови, які можна назвати своєрідними «піджинами» нашого часу, коли письмове спілкування демонструє використання мішаних форм кількох мов. З'явилося безліч таких «сленгових» мов. У грецькій у цій ділянці склалася своєрідна форма мови greeklish. На заваді англізації усно-писемної форми спілкування стала грецька форма письма. Проте користувачі Інтернету (а греків по світу близько 10 млн емігрантів!) навчилися обходитися грецько-латинськими «записами» такого усно-писемного спілкування.

На перший погляд здається, що грецька мова, як і латина, втратила свої позиції мови-донора, статус якої вона зберігала упродовж кількох століть, постачаючи запозичення мовам Європи. Однак це поверховий погляд. Багато інших чинників засвідчують, що класичні мови не тільки не втратили свого статусу, а й у багатьох випадках стимулюють актуальні проблеми упорядкування і стандартизації терміносистем мов сьогодення.

Глобалізаційні процеси дедалі ширше впливають на термінотворчість і процеси міжнародного впорядкування термінотворення. Вони активізують інтернаціоналізацію термінів, полегшують формування спільного фонду міжнародних словотворчих засобів (морфем-префіксів, суфіксів, основ), а також слів-термінів. Різні міжнародні організації формують наукову номенклатуру, яку рекомендують національним термінологічним комісіям для використання. Внаслідок цього чіткіше окреслюються нові тенденції засвоєння мовами чужорідного матеріалу, постають питання нового його засвоєння в межах конкретної мови, збереження кожною з них свого обличчя, своєї тотожності.

Спостерігається сплеск ксенізації лексики мов, тобто зростання в них питомої ваги запозичень, що є спільними для багатьох мов; збільшення кількості різнорідних іншомовних одиниць: прямих запозичень, кальок, напівкальок, гібридів, перифраз тощо. Через це щоразу актуалізується проблема впорядкування запозиченого матеріалу за вимовними, правописними, словотвірними, лексичними, стилістичними нормами кожної мови.

Це завдання виникло і в сучасній українській мові під час підготовки нової редакції правопису. Воно торкається, у свою чергу, ряду важливих теоретичних і практичних питань українського мовознавства. Одне з них – це правопис іншомовних слів, уніфікація правил передавання запозичень, зокрема і з грецької мови.

З другої половини ХХ ст. англійська виконує роль мови-посередниці, але вона широко карбує нові терміни з грецького матеріалу, використовуючи фонди інтернаціоналізмів, що виникли на основі класичних мов.

У сучасній українській мові, як і в інших слов'янських, складається ситуація, коли потрібно примирити в терміносистемах та словотворенні загальнолітературної мови давніші запозичення (а серед них дуже багато грецизмів, що прийшли в мову у ХVІІІ–ХХ ст.) з тими, що приходять у добу глобалізації.

Відомо, що терміни здебільшого засвоюються письмовим шляхом. Отож, постійно виникає питання, якого принципу дотримуватися: *транскрипції* (точного відтворення усної форми (звучання) засвоєної одиниці і передавання її графічними засобами української мови) чи *транслітерації* (передача одиниць, записаних однією графічною системою, засобами (літерами зокрема) писемності іншої мови. У нашому випадку – це одиниці, писані грекою або латиною, в кириличній системі).

Проблема цього вибору актуальна для мовознавців та термінологів спеціальних галузей знання. Однозначного пояснення її немає. У різні часи розвитку мови засвоєння чужорідного матеріалу відбувалося по-різному. Тільки співпраця лінгвістів та фахівців різних наук повинна дати сьогодні рекомендації щодо правил засвоєння запозичень в українській мові на перспективу. Для цього необхідно враховувати традиції їх прищеплення в мові, що вже склалися.

Згадаймо приклад, що стосується не таких уже далеких подій – запровадження *євро* як грошової одиниці в країнах Європейського Союзу. В основі цього слова грецький компонент *євр-*, що є частиною іменника

власної назви *Ευρόβλη*. Більшість греків, обговорюючи це слово, сперечалися з приводу його граматичного оформлення: багато слів новогрецької мови з кінцевою омегою – іменники жіночого роду. Дійшли згоди: хай слово буде середнього роду то *ευρόβ*, але невідмінюваним. У східних та західних слов'ян теж обговорювалася проблема родової належності слова *євро* та його звукової форми і воно лишається невідмінюваним, але тяжіє до середнього роду.

Однак не все так просто з цими питаннями, коли аналізувати цілі ділянки терміносистем. Звернімося до реєстру «Словника української біологічної термінології» (СУБТ) з серії «Академічні словники» (Київ : ТОВ «КММ», 2012). Виділимо з нього слова, що починаються диграфами, тобто буквосполученнями *ав-* та *єв-*. За давно усталеною (з кінця XIX ст.) традицією у грецизмах з цими компонентами пишемо в початковій позиції слова *ав-*. У названому словнику діє принцип укладання: «Кожен однозначний український термін або термін-словосполучення має здебільшого один іншомовний відповідник: гібридизація (рос. гибридизация, англ. hybridization) [СУБТ, с. 7]. Підкреслимо, ідеться про відповідники, а не про етимологію слів, тобто про джерело їхнього запозичення. 48 гаслових одиниць засвідчують у початковій позиції з основою *авто-* саме буквосполучення *ав-*, що є основою-грецизмом. Хоча в англійській її передає буквосполучення *au*, в українській її передаємо як *ав-*. Така традиція української мови, яка в усній вимові цих запозичень близька до грецької: *автоагресія*, *автоантагонізм*, *автовакцина*, *автомікофалія*, *автоспора*, *автотраплоїд*, *автотрансплантація*, *автохтони*. Вона підтримана ще й асоціативними зв'язками *авто-* з основою *само-* з тим же значенням. Це підтверджують тлумачення слів, де подано паралелі: *автогамія* – *самозашиллення*, *самозaplіднення*, *автодуплікація* – *самоподвоєння*, *автоінтоксикація* – *самоотруєння*, *автоінфекція* – *самозараження*, *автоліз* – *самоперетравлення*, *автооксидация* – *самоокиснення*, *авторегуляція* – *саморегулювання*, *авторепродукція* – *самовідтворення*, *автомомія* – *самокалічення*, *автофагія* – *самопоїдання*, *автоцитоліз* – *самопереварювання*, *саморуїнування клітин*.

На тлі цих фактів помітна непослідовність, коли на сторінках 67–68 словника подано ще 23 гаслових слова з початковим *ау-* в основі *авто-*: *автодуплікація* – *аутодуплікація*, *автоінтоксикація* – *аутоінтоксикація*, *автоінфекція* – *аутоінфекція*. Такі одиниці дублюють одна одну. Цей паралелізм зайвий, він шкодить нормі: серед гаслових трапляється гібридне слово *ауторозщеплення* з відповідниками рос.

ауторасщепление та англ. autosegregation. Цьому правилу підпадають також грецизми з основою *ауксо-* (від гр. αυξάνω = αυξάινω – збільшувати, примножувати, пор.: *авксоавтотрофи* і *ауксоспора*, які теж пишуть з коливаннями). Традиція передачі *ав-* у початковій позиції слова прийнята давно і її не потрібно розхитувати.

Подібну картину спостерігаємо з диграфом *ев-*, який у грецизмах передається на початку слова саме в такій формі: *еванемохор*, *евалогамія*, *евалотранспірація*, *евгленові*, *евкаріоти*, *евплоїд* тощо, хоча знову-таки в згаданому словнику на сторінці 188 подано новіші: *еубактерія*, *еукаріоти*, *еуплоїдія*. Цю ситуацію теж потрібно відкоригувати.

Підкреслимо, йдеться не про виправлення усіх грецизмів, засвоєних українською мовою, на новий лад. Просто новіші запозичення слід засвоювати у більш уніфікованому вигляді з урахуванням своїх традицій та чинних у мові правил вимови, реалізації фонетичної та фонологічної форми слова, а також думок мовознавців і науковців інших галузей. І якщо, наприклад, в українській є *евдемонізм*, *евкаліпт*, *евкаріот*, *евфемізм*, *евфонія*, то немає потреби писати *евкаріот* і *еукаріот* чи *еухроматизм* тощо.

У добу глобалізації науки розвиваються бурхливо, пришвидшується обмін інформацією. Нові знання виникають там, де наука веде перед у світі. Вони складаються з понять, які вербалізуються новими термінами (словами, словосполученнями), об'єднуючись у певні тематичні поля, темогнізда і т. ін. Обмін інформацією сприяє тому, що до складу терміносистем проникають численні запозичення, багато з них має інтернаціональний характер. Проблеми стандартизації термінів, уніфікації їхньої форми та правопису будуть актуальними завжди. Саме тому потрібно осмислювати шляхи досягнення компромісу між збереженням ідентичності мови та мірою (порогом) її інтернаціоналізації. Кожна мова за всієї подібності процесів ксенізації лексиконів застосовує свої засоби і способи засвоєння чужомовного матеріалу.

Українська мова, засвоюючи грецизми, навіть за посередництва англійської мови, дотримується мішаного принципу використання транслітерації та транскрипції, однак частіше, ніж російська, надає перевагу транскрипції.

Коваль-Фучило Ірина Мирославівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

СЕМАНТИЧНІ ПЕРЕГУКИ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ НАРАТИВІВ ПРО ПРИМУСОВЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ІЗ ЗОНИ ЗАТОПЛЕННЯ

Упродовж останнього часу значно зросла увага дослідників до методів усної історії. Це зумовлено «ступовим відходом від позитивістських та об'єктивістських підходів до вивчення суспільних процесів та більшим наголосом на ролі та долі людини в їх організації та пережитті» [2, с. 13]. Закономірно, що в поле вивчення потрапляють, так би мовити, «непочуті» суспільні верстви і групи. Маю на увазі людей, що не з власної волі зазнали певної моральної і/чи фізичної травми, яка істотно вплинула на їхню долю. Такими є численні групи людей, які були примусово виселені зі своїх сіл внаслідок затоплення територій і будівництва гідроелектростанцій.

Радянська пропаганда трактувала будівництво цих великих споруд однозначно дуже схвально. У колективну свідомість намагалися запровадити штампи на зразок «люди жили в болотах, а тепер вийдуть на родючі землі», «жили в темряві, а тепер матимуть світло». Про незворотні втрати родючих земель, унікальних дніпровських плавнів, історичної пам'яті говорити було, м'яко кажучи, неприйнятно. Усе ж усі обіцяні переселенцям майбутні принади нового місця аж ніяк не могли перекрити болу від втрати рідної землі, про що оповідають майже всі респонденти.

Будови ГЕС відбувалися в багатьох країнах, зокрема в Україні і Польщі. Водночас у цих обох державах автобіографічні спомини про примусове переселення із зон запоплення стали предметом народознавчого аналізу. Моє зацікавлення цією темою розпочалося несподівано, оскільки такі спогади були озвучені інформантами стихійно під час опитувань про похоронну обрядовість у Кіровоградській і Полтавській областях 2012 р. У Польщі 2010 р. в Інституті археології і етнології Польської академії наук була захищена праця докторська «Територіальна і культурна відокремленість у пам'яті жителів переселених карпатських регіонів (Маньови, Ключковці)» («Odrębność terytorialna i kulturowa

w pamięci mieszkańców przesiedlonych społeczności karpackich (Maniowy, Kluszkowce)»). Авторка роботи – М. Годинь. Згодом дослідниця видала книгу, присвячену переселеному селу: «Оповідь про втрачене село Маньови. Студія з антропології пам'яті» [4]. Короткий виклад дослідження було опубліковано раніше, 2011 р. [3].

Спільним у цих дослідженнях є трактування пережитого примусового переселення як травматичного досвіду [1]. М. Годинь слушно приймає визначення травми П. Штомпки: «Дезорганізація, дислокація, вигнання зі стану рівноваги» [5, s. 69]. І в моїх студіях, і в студіях пані Марії об'єктом дослідження є біографічні наративи осіб, які зазнали примусового переселення із зони затоплення у зв'язку з будівництвом водосховища. Причому пані Годинь «особливу увагу присвятила минулому і теперішньому сприйняттю і тлумаченню ними [переселеними особами] суспільно-культурного простору» [3, s. 223]. Наші наукові підходи суголосні також в основному тлумаченні записаних оповідей автобіографічного характеру: ці тексти не є точним описом минулої події, а лише певною версією» [3, s. 223]. Доповню, що не просто версією, а таким варіантом, який оповідач вважає за доцільне розповісти саме в цей час за відповідних обставин.

Наведу кілька спільних моментів, про які оповіли і польські, й українські респонденти. Важливим просторовим об'єктом, про який обов'язково розповідають усі переселенці, є оселя, насамперед – батьківський чи вже власний, зруйнований дім, і менше говорять про новозбудований будинок. «Родинний дім є одним із найважливіших елементів ідентифікації простору» [3, s. 226]. В Україні переселенцям доводилося будувати доми самотужки, водночас доводилося ходити на роботу, часто провадити господарство на два доми – на старому і новому місцях. У Польщі держава будувала будинки за тим самим зразком, тому люди нарікають на те, що вони всі однакові [3, s. 226]. Усе розмаїття оповідей про дім, часто зумовлене народними уявленнями про цей важливий просторовий об'єкт, творить своєрідний міф дому.

Спільним моментом у спогадах переселенців є пов'язування затопленого села із місцем народження, з дитячими роками [3, s. 227]. Це додає спогадам відчуття трагізму і травми.

Втрата громади, дружніх і сусідських стосунків – ще одна важлива тема в інтерв'ю. «Головний наголос зроблений на неповторюваності втрачених сусідських зв'язків, на неможливості їхнього відтворення» [3,

s. 228]. Усі ці конотації і семантичні акценти творять міф спільноти [3, s. 228]. У польських спогадах існують розповіді про криницю, яка була спільною для мешканців. Люди часто зустрічалися біля неї, розмовляли, ділилися новинами. На переселеному місці селяни відчули нестачу цього громадського об'єкта [3, s. 228].

В оповідах переселенців тривогою, гіркістю і містичністю оповиті спогади про перенесення кладовищ. Неприродність втрати давнього цвинтарного місця породжує містичні уявлення, зумовлені світоглядною забороною турбувати померлих, а ще більше фактом, що не всі домовини були перепоховані [3, s. 234]. Це стало зрозуміло вже згодом, коли вода підмивала ґрунти. Ось фрагмент інтерв'ю з Полтавщини:

Моя мамка, царство їй душі, їхня мати тожє вмерла перед тим, а заховали, то вони, було, плачуть та плачуть:

Поринаєте, потопаєте,
А нас проклинаєте, що не забрали.

Кажє:

Ти лежиш, моя ненько,

Поринаєш, ненько...

– *А вона не змогла взяти?*

– *Не могли. Там і вивозили, но не багато брали з нашого села. В нас село бідне було* (Зап. М. Курінна від Якуби Ганни Павлівни, 1926 р. н., нар. у затопленому селі Ялинці Градизького р-ну, від 1960 р проживає у с. Білецьківка Кременчуцького р-ну Полтавської обл., 20 травня 2012 р. Розшифровка – І. Коваль-Фучило).

Порівняльні студії, провадженні в різних країнах над громадами зі схожим травматичним досвідом, дають змогу глибше, детальніше збагнути спільне і відмінне в омовленому, вербалізованому світосприйнятті минулого.

1. *Коваль-Фучило І.* Осмислення примусового переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем (за матеріалами усної історичної наративів) / І. Коваль-Фучило // Слов'янський світ. Вип. 13. – 2014. – С. 215–231.

2. *Ханенко-Фрізен Наталія.* У пошуках суб'єкта: усна історія у плюралістичному світі / Н. Ханенко-Фрізен // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод і джерело, Харків 2010. – С. 11–24.

3. *Godyn Maria.* Człowiek – przestrzeń – pamięć. Identyfikacja terytorialna przesiedlonej społeczności wsi Maniowy w perspektywie badań etnologic-

znych // *Analecta. Archaeologica. Ressorviesia*. Vol. 6. Przestrzeń – Władza – Religia. – Rzeszów 2011. – S. 201–236.

4. *Godyń Maria*. Opowieść o utraconej wsi Maniowy. Studium z antropologii pamięci. – Kraków, 2015. – 168 s.

5. *Sztompka P.* Trauma wielkiej zmiany: społeczne i kulturowe koszty transformacji. – Warszawa, 2000.

Кравчук Людмила Вікторівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Вінниця)

ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗМІ

На початку ХХІ ст. значно активізувався процес появи okazіоналізмів у текстах українських засобів масової інформації. Більшість мовознавців вважають, що на їхнє виникнення паралельно впливають як позамовні (зовнішні, екстралінгвальні), так і внутрішньомовні (внутрішні, інтралінгвальні) чинники. У сучасній лінгвістиці існує два типи відношень чинників виникнення нових слів. Перший чинник – внутрішньомовний. Він може бути схарактеризований існуванням мовних елементів у межах структури мови. Другий – позамовний, йому властива залежність мовних елементів від зовнішніх факторів впливу на структуру мови.

Питання пріоритету чинників виникнення нових слів є і досі дискусійним. Деякі науковці, такі як Л. Баранникова, Ю. Гордєєв, Т. Лебєдєва, Є. Розєн, стверджують, що у виникненні нових лексичних одиниць саме позамовні чинники є домінантними. Інші ж, С. Волков, О. Сенько, Д. Шмельов, визначальними вважають внутрішньомовні чинники. Проте більшість лінгвістів дотримуються думки, що нові лексеми виникають під впливом як позамовних, так і внутрішньомовних чинників у їхній взаємодії. Серед них О. Ахманова, В. Виноградов, В. Журавльов, Ж. Колоїз, Л. Крисін, В. Панфілов, Є. Поливанов, Н. Попова. Спираючись на це твердження, вважаємо, що зовнішні (позамовні) чинники створюють підґрунтя, тло для внутрішніх процесів розвитку мови, зокрема для творення okazіоналізмів. Цілковиту слушність має Л. Туровська, зазначаючи, що основним позамовним чинником є рівень розвитку національної науки, техніки, промисловості та культури, а внутрішньомовним – становище мови в суспільстві й рівень розвитку відповідних функціональних стилів [4, с. 35]. Вплив позамовних чинників надто перебільшують, адже суспільні зміни не завжди викривають нові явища. «Мова змінюється не тільки і не стільки під впливом позамовних чинників, скільки завдяки внутрішньомовним потребам, тому що в системі мови, як і в природі й суспільстві, діє один з основних

законів діалектики: єдність і боротьба протилежностей», – зауважив О. Стишов [3, с. 20]. Проте мовознавець вважав, що потрібно докладно розглядати внутрішньомовні чинники, враховуючи їхню актуальність і важливе значення в динаміці лінгвальних змін [3, с. 21].

Щодо внутрішньомовних чинників розвитку мовного механізму, то серед них виокремлюють тенденцію до економії мовних зусиль та засобів, до мовної експресії, до деталізації поняття, інтеграції та диференціації елементів мови, до уникнення тавтології у висловленні. «Мовні процеси виникнення оказіоналізмів зумовлені двома найбільш загальними внутрішньомовними чинниками: це тенденція до регулярності й до експресивності» [5, с. 8]. Адже саме ці тенденції загалом супроводжують творення оказіоналізмів.

У нашому дослідженні ми проаналізуємо тенденцію до мовної експресії, тенденцію економії мовних зусиль та засобів і тенденцію до ускладнення.

Тенденція до мовної експресії пов'язана із навмисним порушенням мовного стандарту, бажанням «освіжити» мову оказіоналізмами як певним еквівалентом до наявних слів. З цією метою мовці часто намагаються на базі уже відомих номінацій, за уже наявним зразком, створити нове оказіональне слово, яке забезпечує яскравість, ідейну наснаженість та глибину думки: *беліссімо* → *смачніссімо, тематіссімо, фруктіссімо*; інтернетизація → *інтертейментизація*; тет-а-тет → *квартет-а-тет*; меломан → *НАТОман, саломан*; гумореска → *терореска*; геноцид → *шахтоцид, деревоцид*; зорепад → *яйцепад, ленінопад*; енциклопедія → *Порошенкопедія, Янукопедія*. Напр.: *І знову відбувся ленінопад. Тепер у Харкові* (СТБ, 18.09.2014). У цій ілюстрації тенденція до мовної експресії взаємодіє з тенденцією до аналогії.

Тенденція до економії мовних зусиль та засобів виявляється в бажанні журналістів подати великий обсяг інформації на визначеній заздалегідь кількості сторінок, що спонукає до скорочень, лаконічності та чіткості висловлювань. Саме закон економії мовних зусиль (А. Мартіне) або закон економії мовних засобів (О. Єсперсен) дає змогу мовцям полегшити спілкування, підвищити ефективність передавання інформації та швидкість її оброблення шляхом добору «найбільш раціональних і коротких для цілей комунікації мовних засобів» [6, с. 90]. Тут вдалим прикладом слугують різні типи аббревіатур, а також словоскладання: *аеросвинтуси, АТОстар, ведмежуйки, ГМН, звіромобіль, ЕКОїсти, ЄвроПРО, ЗЕКи, кабріоліто, квітотерапія*,

коровосила, МіліціяВсеСильна, МЕНТалітет, мерколанд, ПРiБЮТiвці, РетроЕкзоКіноАвто, святоробот. Напр.: **ГМН**: Генномодифікований носоріг (BMW X6) (Український тиждень (далі – УТ), № 15, 2014. – С. 48); **Мерколанд** звучить надто схоже на Меркозі (УТ, № 21, 2012. – С. 28); **МіліціяВсеСильна?** (УТ, № 1–2, 2014. – С. 8). Серед популярних прийомів мовної гри («Мовна гра зумовлена прагненням по-новому позначити конкретний елемент дійсності, подолати стереотипи. Оцінюючи значення цього засобу в комунікації, зауважимо, що кожен мовець має на меті досягти запланованого ним прагматичного ефекту, привернути увагу до форми своєї мови» [1, с. 314], «необхідно підкреслити, що мовна гра характеризується навмисною настановою на відхилення від правил у створенні ігрових, що визначає її емоційно-інтелектуальний вплив» [2, с. 239], В. Шаховський розглядає мовну гру не як порушення мовних і мовленнєвих норм, а як результат їхнього оригінального, нестандартного варіювання на базі креативної компетенції комунікантів у певному емотивному дискурсі [7, с. 367]) є застосування аббревіатур, ініціальних букв: *АТОстар* (АТО – антитерористична операція), *ЕКОїсти* (ЕКО – екологічний + їсти, тобто *ЕКОїсти* – люди, які споживають лише екологічно чисту їжу), *ЄвроПРО* (проти Європи), *ЄЕПнути* (ЄЕП – єдиний економічний простір), *ЗЕКи* (зона етнічної консолідації), *МЕНТалітет* (МЕНТ – розм. міліціонер + менталітет), *ПРiБЮТiвці* (ПР – Партія Регіонів + БЮТ – блок Юлії Тимошенко), *FAIRУкономія* («FAIRУ» – засіб для миття посуду + економія). Напр.: *Україна і ЄвроПРО: між «за» і «проти»* (Дзеркало тижня, № 6, 2012. – С. 8); *ПРiБЮТ чи не ПРiБЮТ? Над Верховною Радою знову витає привид коаліції «регіоналів» і «тимошенківців»* (Україна молода, № 71, 2009. – С. 4). Тобто мовна гра дає змогу відкривати приховані можливості мови, засновані на нестандартному варіюванні слів і моделей словотворення, обігруванні вже відомих слів, сприяє створенню ефекту несподіванки та підвищує експресивність масмедійного тексту.

Протилежною до закону економії мовних зусиль та прагненням до обмеження складності лінгвального вираження інформації серед інтралінгвальних чинників розвитку оказіональної лексики є тенденція до ускладнення, збагачення мовної структури іншими словами-основами, спрямована на «матеріальну частину» слів, пов'язану із посиленням їхнього значення. Найчастіше так творяться іменникові оказіональні юкстапозити: *баб-степ, бджоли-камікадзе, бета-самці, блеф-стратегія, генерація-перекотиполе, друзі-сквотери, жарт-полин, корабль-таксі,*

країни-підписанти, кукурудза-монстр, медіа-стайні, Нео-Ікар, присяжні-коллі, роман-спецефект, селючок-гомункул, технологи-«гречкосії». Порівняймо: *Визвіть нам, будь ласка, корабль-таксі* (М1, 08.06.2014); *Натомість, угода дасть змогу країнам-підписантам* установлювати власні межі (Світ, 2015. – С. 63); *Із супутнім розгрібанням усього лайна, що накопичилося в українській медіа-стайні* (УТ, № 15, 2014. – С. 31) тощо.

Отже, актуалізація оказіональних лексем у текстах ЗМІ як засобу лаконічності, емоційності, експресивності, інформативності, оцінності (позитивної чи негативної) спричинена взаємодією позамовних і внутрішньомовних чинників.

1. *Космеда Т.* Мовна гра у системі лінгвістичних термінів / Т. Космеда // *Культура слова.* – 2011. – Вип. 74. – С. 137–141.
2. *Сниховская И. Э.* Когнитивно-коммуникативный аспект явления «языковая игра» / И. Э. Сниховская // *Вісн. Житомир. держ. ун-ту.* – 2004. – № 17. – С. 239–241.
3. *Стишов О. А.* Українська лексика кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О. А. Стишов. – Київ : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 392 с.
4. *Туровська Л. В.* Військові звання та посади в Україні : історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології : [монографія] / Л. В. Туровська. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 160 с.
5. *Турчак О. М.* Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Турчак Олена Михайлівна. – Дніпропетровськ, 2004. – 256 с.
6. *Хруцкая Н.* Закон экономии языковых средств как вектор направленности эволюции русского языка на современном этапе (на примере именных частей речи) / Н. Хруцкая // *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту.* – Херсон, 2010 – Вип. 10. – С. 89–94.
7. *Шаховский В. И.* Лингвистическая теория эмоций : [монографія] / В. И. Шаховский. – Москва : Гнозис, 2008. – 416 с.

Марченко Тетяна Яківна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ІСТОРИЧНА СТРУКТУРА СЛОВА І ЕТИМОЛОГІЯ

На сучасному етапі вивчення праслов'янського суфіксального словотвору, з появою фундаментальних етимологічних і лексикографічних праць, з'явилася можливість вивчати процеси слов'янського словотворення не на вибіркового лексичному матеріалі окремих слов'янських мов, як це було в попередні періоди, а на підставі опрацювання суцільного мовного матеріалу усіх без винятку слов'янських мов. Актуальність такого дослідження зумовлена необхідністю докладного вивчення загальнослов'янських процесів словотворення, історичного словотвору окремих слов'янських мов, що сприятиме глумаченню затемненої лексичної семантики, уточненню не зовсім ясних та сумнівних етимологій, трактуванню природи ізоглос. Ці суто мовні питання можуть сприяти розв'язанню широкого кола позамовних проблем.

У праслов'янській мові, як і в індоєвропейській, для творення похідних жилалися суфіксація, проте, на відміну від індоєвропейської мови, у праслов'янській мові іменні основи у своїй структурі вже мали, крім кореня, інші посткореневі структурні елементи. Давні похідні форми або зникли, або були переосмислені. Прадавні суфіксальні одиниці в слов'янських мовах збереглися лише в поєднанні з іншими, більш довгими й семантично прозорими суфіксальними елементами, унаслідок чого сформувалися нові «об'ємні і виразні» суфікси, з прозорою семантико-морфологічною характеристикою, що забезпечує їхнє збереження й участь у дериваційних процесах [1, с. 112–122; 2, с. 209–211].

У матеріалах сучасних етимологічних словників слов'янських мов [3; 4; 5] у складі реконструйованих одиниць виявлено 86 праслов'янських суфіксів з компонентом -n-, які сформувалися на ґрунті індоєвропейських основ (суфіксів) *-no, *-na-, *-sna, *-ni, *-inos, *-einos, *-en, *-men, *-eno, *-ono та ін. Формування праслов'янських суфіксальних словотвірних елементів відбувалося шляхом поєднання прадавніх суфіксів з голосними, редукованими або консонантами твірної основи, з кінцевими структурними або формотворчими елементами. Так, від

індоєвропейського *-по- у праслов'янській мові утворився суфікс *-пъ; унаслідок його поєднання з голосними основи виникли суф. *-апъ, *-ѣпъ, *-ѣпъ. Суфікс *-апъ при сполученні зі структурним суф. *-ја набув форми *-ап'ь тощо. Склад словотвірних одиниць поповнювався також завдяки появі консонантних елементів у складі секундарних суфіксів. Такі форманти, як -v-ina, -ov-ina, постали унаслідок перерозкладу твірної прикметникової основи, доля деяких структурних елементів (-s-, -z-, -m- та ін.) у складі суфіксальних одиниць залишається не з'ясованою [5, т. 1, с. 117–119, т. 2, с. 13]. Визначити їхню природу й значення в складі праслов'янських суфіксів непросто, а часто взагалі неможливо; з'явилися вони ще на рівні праіндоєвропейської мови в межах її окремих діалектів.

За цих умов виникають об'єктивні труднощі в розумінні структури слова з історичного погляду, що відбивається на процесах етимологізування лексичних одиниць і веде до певної неузгодженості. Так, в одному джерелі псл. *šegъпъ зі значенням 'основа багаття, топка, глибокий посуд для варіння' вважається утворенням з суф. -пъ, виводиться з іє. *ker(ə)-'палити, розжарювати, розпікати', зіставляється з лтс. сегі 'розжарені камені на склепінні печі, груби, лазні' та свн. herd 'багаття, вогнище, топка, кухонна піч' [5, т. 1, с. 114], а в іншому – реконструйовано форми šegъпъ/šĕgъпъ з суф. -ѣпъ, -ѣпъ, яким відповідає укр. черінь 'вогнище; під печі; майданчик над склепінням печі; майдан, простір'. Припускається, що псл. šegъпъ мало первісне значення 'решітка, сітка, над вогнищем', споріднене з гр. κέρυος 'чаша для офірування, жертвоприношення' та ірл. cern 'миска'. Зв'язок з іє. коренем *ker-/ker- 'пласти' пояснюється стародавнім способом виготовлення посуду або сіток над вогнищем, які робили у вигляді плетениць, обмазаних глиною [3, т. 6, с. 306]. Такі неузгодженості у трактуванні форми й змісту реконструйованих одиниць зумовлюються, очевидно, вибором «вихідної точки» реконструювання й показують прадавні розбіжності, зумовлені об'єктивним станом речей. Праслов'янська мова існувала досить тривалий час, її діалекти охоплювали широкі простори і розвивалися автономно, відбувалися неоднакові мовні зміни, перетворення на різних рівнях не збігалися в часі, тому вивести чітку й однозначну формулу відтворення давніх форм і значень дуже складно.

Псл. суф. -іпъ утворював сингулятиви від збірних назв (*l'udinъ), він зустрічається у кількох іменниках на позначення конкретних предметів (*kъlîpъ); суфікс утворював також присвійні прикметники (*gostîpъ). Стосовно походження суфікса й розвитку його

семантики існує кілька припущень: сингулятивне значення суфікса може бути пов'язане з його походженням від числівника 'один' (псл. -jediny); сингулятивне значення могло розвинути на ґрунті первісної посесивності, наприклад, значення утворення *čeladiny 'один із домочадців' могло розвинути на підставі первинного значення 'той, який належить до роду, до домочадців'; виник суфікс з іє. *-inos або einos [5, t. 1, s. 120].

Багатозначний і продуктивний псл. суф. *-ina, який виводиться з іє. *eina, вважається відповідником суф. *-inъ у сингулятивному (*zvęgina) і посесивному значенні (*materina «материзна»); а у значенні збірності вихідним є іє. суф. *-eino < *-ino. Подібні семантичні змішування спостерігаються також в інших іє. мовах; розмежування цих двох омоформ, похідних від окремих суфіксів, на слов'янському, та й на індоєвропейському рівні неможливе, тому в сучасних мовах суфікс розвинув таку багатозначність (більше 10 значень, серед яких найменування конкретних предметів, абстрактні назви, назви осіб, сингулятивні, збірні назви, аугментативи, пейоративи). Привертають увагу паралельні форми: в українській мові маємо укр. звірина (одн.) – звіринá (зб.), з точки зору синхронії тут смислорозрізновувану функцію виконує наголос, а з історичної – два різні прадавні суфікси унаслідок певних фонетичних змін набули однакової форми, що призвело до утворення окремої словотвірної одиниці. Значення збірності в семантичній парадигмі суф. *-ina властиве не всім слов'янським мовам. Не виділяють його в російській мові. Хоча, значення речовини, матеріалу, наприклад, у слові *древесина* могло розвинути на основі найменування сукупності, на зразок словенського *konoplina* 'полотно з конопель'. У словенській мові значення збірності суф. *-ina досить виразне.

Зі специфічних суфіксів праслов'янської мови, представлених в українській мові, можна згадати суфікси *-unъ, *-un'о. Псл. *-un'ъ утворював назви предметів за певною характерною ознакою, зберігся він лише в слові *okun'ъ (риба окунь, *Perca fluviatilis*); виник у результаті приєднання структурного морфа *-jъ до суф. *-unъ. В укр. мові суф. -у́нь уживається для вираження пестливості (найчастіше інтимно-розмовного характеру) у відесубстантивних іменниках чоловічого роду на позначення осіб чоловічої статі: 1) за ознакою спорідненості (*брату́нь, діду́нь, тату́нь*); 2) за характерною ознакою, названою мотивувальним словом (*красу́нь*); засвідчений суфікс у серб. формі -уњ (*коштуњ* 'костиста людина') та хорв. -унј (*koštunј* 'тс.').

Близький йому за формою і значенням псл. суф. *-un'о утворював назви предметів за певною характерною ознакою, очевидно, зі значенням суб'єктивної оцінки; виник у результаті приєднання структурного морфа *-jo до суфікса *-un'ь; зрідка представлений в українській мові та деяких інших слов'янських мовах: укр. -у́нь(о) вживається для вираження пестливості (найчастіше інтимно-розмовного характеру) у відсубстантивних іменниках чоловічого роду на позначення осіб чоловічої статі за ознакою спорідненості (*брату́ньо, діду́ньо, тату́ньо*). У польській мові засвідчені -unio/-iunio (*bratunio, Jasiunio*); у чеській -uně (*blabuně, meduně*).

Отже, вивчення складу суфіксальних словотвірних одиниць праслов'янської мови, з'ясування їхньої семантики та функціонування в праслов'янській мові та окремих слов'янських мовах становить складну процедуру, яка охоплює широке коло проблем і є одним із провідних напрямів сучасного слов'янського мовознавства.

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. – Київ : Наук. думка, 1966.– 596 с.
2. *Бирнбаум Х.* Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции / пер. с англ. – Москва : Прогресс, 1986. – 512 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – Т. 1–6.– Київ : Наук. думка, 1982–2012.
4. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лексич. фонд / под ред. О. Н. Трубачёва, А. Ф. Журавлёва.– Вып. 1–38. – Москва : Наука, 1974–2012.
5. Słownik Prasłowiański. – Wrocław etc.: Ossolineum, PAN, 1974–2001.– Т. 1–8.

Матвєєва Світлана Анатоліївна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

СЛОВНИК VS КОРПУС ПАРАЛЕЛЬНИХ ТЕКСТІВ

Сьогодні певні наукові сфери потерпають від нестачі словників. Це відбувається через те, що деякі галузі розвиваються дуже швидко і лексикографія не поспіває за темпами та нагальними потребами науки. Корпус паралельних текстів демонструє свою універсальність для будь-якого користувача – ним може послуговуватися як практичним інструментом і перекладач-практик, і дослідник-теоретик, і пересічний користувач. Чи існує різниця між використанням двомовного традиційного словника та корпусу паралельних текстів?

Однією з основних характеристик будь-якого корпусу текстів є існування кожної мовної одиниці в певному контексті. Деякі класичні словники також містять приклади використання слова або конструкції в текстах. Але аналіз цих прикладів демонструє досить однобоку представленість жанрів, а приклади часто виявляються неживими, застиглими в минулому. Все це унеможливує демонстрацію функціонування мовної одиниці в широкому діапазоні контекстів, тобто словник пропонує майже безконтекстні еквіваленти. Крім того, у таких прикладах майже неможливо зрозуміти й відчутти різницю між синонімами. Ситуація ускладнюється тим фактом, що межі між синонімами та відтінками їхніх значень в різних мовах проходять по-різному. Тільки великий масив прикладів використання слова надає перекладачу матеріал для глибокого семантичного аналізу близьких мовних одиниць та прийняття правильного перекладацького рішення.

Жоден словник не може передати додаткові відтінки значення, які забезпечуються, у тому числі, позавербальними складовими, як то інтенції мовця, контекстуальне оточення одиниці тощо. Саме через ці фактори корпус паралельних текстів є актуальним джерелом лексико-семантичної інформації для більшості сучасних наукових напрямів, а «паралельний корпус достатнього розміру містить більше інформації про перекладну еквівалентність, ніж будь-який двомовний настільний словник» [1, с. 249]. Більшість дослідників погоджуються, що «переклади, виконані із застосуванням корпусів, відрізняються більш високою

якістю щодо розуміння предмета, правильного вибору термінів та ідіоматичних висловів» [2, с. 631].

Сама ідея використання для перекладу не словників, а корпусів паралельних текстів змінює і підхід до так званої словникової роботи перекладача, що передує виконанню перекладу, і процедури такої роботи. Якщо раніше перекладач намагався знайти якомога більше запропонованих різними словниками значень певного слова або конструкції, то тепер він працює з контекстами, в яких ця одиниця функціонує, і має можливість не просто перебирати та порівнювати запропоновані словниками еквіваленти, а й аналізувати, «як ідея, сформульована однією мовою, передається іншою» [3, с. 22].

Часто переклади, які містяться в корпусі, не збігаються з жодним із словникових варіантів перекладу слова, оскільки «типові еквіваленти не використовуються в більшості контекстів» [4, с. 53]. За допомогою корпусу перекладач має змогу виходити за межі мови та застосовувати для аналізу позалінгвальну інформацію. При цьому корпус надає перекладачу матеріал для критичного осмислення не тільки запропонованих вдалих варіантів перекладу, а й моментів неправильного розуміння та помилкового перекладу одиниці, над якою працює перекладач, іншими перекладачами в інших контекстах, що також дає підстави для кристалізації смислу та вибору найбільш влучних варіантів перекладу. У випадках, коли при перекладі можна використати більше одного еквівалента та є необхідність обирати, корпус паралельних текстів організує записи в порядку частотності використання кожного еквівалента, що дає змогу обрати оптимальний варіант з-поміж можливих. Усі ці факти зумовлюють потребу подальшого вивчення взаємин між еквівалентами перекладу, які містяться в словнику, та еквівалентами, які пропонує корпус паралельних текстів.

Звичайно, базу корпусу паралельних текстів будь-яких мов можуть становити твори класичної художньої літератури, традиційні наукові, офіційно-ділові та інші тексти та їхні переклади. Таку картину ми спостерігаємо в традиційних словниках. Але для репрезентативності корпусу текстів також важливим є постійне та оперативне їх поповнення новими і сучасними текстами з високоякісними перекладами. Очевидно, що найбільш якісними для створення корпусу паралельних текстів є тексти, створені в двомовних країнах або білінгвальних співтовариствах. Такі тексти дають добірний вербальний матеріал. В Україні такими можна вважати більшість текстів, створених українською

та російською мовами. Щодо решти мов, то на сьогодні нам бракує джерел надійних і перевірених даних. Це є предметом подальшого пошуку шляхів розв'язання цієї проблеми.

1. *Teubert W.* Comparable or Parallel Corpora? / Wolfgang Teubert // *International Journal of Lexicography*. – 1996. – No. 9 (3). – pp. 238–265.
2. *Bowker L.* Using Specialized Monolingual Native-Language Corpora as a Translation Resource: A Pilot Study / Lynne Bowker. – *Meta : Translators' Journal*. – 1998. – Vol. 43. – No. 4. – pp. 631–651.
3. *McEnery T.* Parallel and Comparable Corpora : What is Happening? / Tony McEnery, Richard Xiao // *Incorporating Corpora. The Linguist and the Translator*. – Clevedon : Multilingual Matters Ltd, 2008. – pp. 18–31.
4. *Marcinkevičienė R.* The importance of the syntagmatic dimension in the multilingual lexical database / Rūta Marcinkevičienė // *Text Corpora and Multilingual Lexicography*. – Amsterdam – Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2007. – pp. 49–58.

Прискока Олег Володимирович,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

ІСТОРИЧНА ЛЕКСИКОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ТЛІ

Дослідження виникнення й розвитку окремих наукових напрямів попри незаперечну пізнавальну цінність має також самостійне наукове значення, важливе для подальшого пошуку істини в обраній галузі знань. Останнім часом в слов'янському мовознавстві набув актуальності напрям, пов'язаний з вивченням історії лексичного складу мови на матеріалі пам'яток давньої писемності. Поступове збільшення монографій, дисертацій, окремих розвідок у статтях наукової періодики спостерігають з середини минулого століття, а бурхливий їх потік – на межі ХХ – першої чверті ХХІ ст. З-поміж найрозвиненіших історико-лексикологічних галузей наук про слов'янські мови відзначають російську, українську, польську, білоруську та деякі інші. Звертають на себе увагу академічні дослідження історії лексичного складу македонської мови, здійснені під керівництвом Л. Макарійоски. У результаті в монографіях, присвячених дослідженням історії тематичних груп лексики певних періодів розвитку слов'янських мов, починають з'являтися розділи, в яких автори не завжди з достатньою глибиною висвітлюють питання виникнення та розвитку історичної лексикології як окремої галузі в мовознавстві певної мови.

Мета нашої статті – змалювати процес формування історичної лексикології в українському мовознавстві від найдавнішого періоду існування писемності до наших днів на тлі аналогічних дій у мовознавчих науках інших слов'янських народів, зокрема російській та польській.

Історична лексикологія української мови остаточно сформувалася в українському мовознавстві як окрема галузь лінгвістичної науки лише в другій половині ХХ ст. [1, с. 4], хоча різні факти виявлення інтересу до історії слова фіксовані давньою українською писемністю, а пізніше і ранньою науковою періодикою Російської Імперії. Вважаємо, що проблема виникнення і попереднього розвитку цього наукового напрямку, титульні сторінки досліджень якого в наш час прикрашають прізвища В. Русанівського, В. Німчука, Л. Паламарчука,

І. Чепіги, П. Чучки, С. Бевзенка, В. Винника, А. Бурячка, В. Передрієнка, А. Генсьорського, Л. Гумецької, М. Худаша, Л. Батюка, В. Горобця, В. Карпової, Л. Коломієць, Л. Масенко та багатьох інших поважних вчених, становить певний науковий інтерес і потребує докладного висвітлення.

Слід зазначити, що досі питання загального формування напряму історичної лексикології української мови, її проблем і досягнень від виникнення і до сьогодні не ставилося і в полі зору вчених не було. Хоча певну лакуну в українській мовознавчій історіографії з цього напряму помітив В. Німчук і у стислому нарисі окреслив на тлі східнослов'янської науки досягнення української історичної лексикології у повоєнні роки ХХ ст. [2, с. 3–6]. Цілком поділяючи думку В. Німчука щодо середини ХХ ст. як вихідної точки оформлення «вітчизняної діахронічної (точніше – поліхронічної)» [3, с. 4] лексикології у самостійну галузь порівняльно-історичного мовознавства, спробуємо висвітлити попередні розрізнені зусилля культурних діячів, спрямовані на з'ясування історії окремого слова чи групи слів. Вважаємо, що шляхом нового осмислення багатьох достатньо відомих мовних та наукових фактів можливо встановити підґрунтя, на якому виникла ця галузь історико-мовознавчої науки.

Проведені нами дослідження ранньої української, російської, польської писемності відносно вияву інтересу до історії окремих лексичних одиниць показують, що хоча й на різному фактичному матеріалі з деякою розбіжністю в часі першим поштовхом в усіх трьох мовах була необхідність створення глос для пояснення незрозумілих слів у давніх текстах.

Подальший шлях від зародження до перших публікацій, присвячених власне історії певних лексем, пролягав через словники ХV–ХVІІІ ст. (глосарії – філологічні словники – перекладні словники), а точніше – через деякі статті в зазначених словниках, у яких як додаткова інформація наведені відомості про історію слова. Найцікавішим щодо цього можна назвати український словник В. Ломиковського [4, с. 17, 18], оскільки в ньому, з опорою на авторську інтуїцію, розглянуто не лише історію слів, а й історію окремих тематичних та лексико-семантичних груп, проаналізовані монолексеми та зіставні найменування.

Створення в Росії у ХVІІІ ст. Імператорської Академії наук, потім окремих вищих навчальних закладів сприяло появі наукових товариств та наукової періодики. На початку ХІХ ст. посилюється інтерес до історії

держави, яку ведуть від Київської Русі. Внаслідок цього з'являються наукові розвідки, присвячені походженню, історії окремих слів або невеликих груп слів у російській і в українській мовах. Із російських можемо назвати такі праці – П. Калайдович «О словах, изменивших свое наименование» (1820), М. Погодін «О происхождении имени *Москва*» (1829) та ін.

Перші українські публікації про історію окремих слів виникають з полеміки з російськими істориками через незнання ними української мови, а звідси – неправильне трактування деяких термінів з давніх писемних пам'яток (наприклад, полеміка Івана Мартоса про літописний термін *баньное строгие*).

На жаль, сьогодні ми не маємо у розпорядженні відповідного польського матеріалу від XIX ст. та припускаємо, що полоністика теж переживала етап накопичення атомарних досліджень історії польської лексики, бо на пустому місці не могли бути створені такі серйозні праці, як, наприклад, «Литовсько-слов'янські розвідки. Слов'янська лексика в литовській мові» О. Брюкнера (1877), чи «Польська християнська термінологія» Едварда Кліха (1927). Завершені етюди про історію деяких слів знаходимо також в окремих статтях словника С. Лінде (1807–1814).

З багатьох праць XIX ст., які в той чи інший спосіб торкаються питань історичної лексикології, найбільших досягнень здобув український учений О. Потебня, який створив кілька завершених досліджень історії певних тематичних груп лексики української мови. Своїми студіями вчений повністю підготував українське мовознавство до утворення в ньому нової наукової галузі – історичної лексикології. На жаль, з різних причин це сталося майже на 50 років пізніше.

Вихідним пунктом виокремлення сучасної історичної лексикології як окремої галузі в слов'янському мовознавстві вважають працю Ф. Філіна «Лексика русского литературного языка давнекиевской эпохи по материалам летописей» (1946). Після неї та після виступів у журналі «Вопросы языкознания» провідних на той час вчених В. Виноградова, О. Ахманової, В. Іванова та інших, де зазначалося, що «історичних лексикологій окремих мов у нас немає, і матеріали для їх побудови ще далеко не зібрані», було розпочато бурхливу діяльність з вивчення історії лексичного складу слов'янських мов. Якщо брати до уваги лише дисертації та монографії, то, за нашими даними, в українському та польському мовознавстві за цей період було створено близько 70 праць.

У російському мовознавстві, з огляду на велику кількість культурних центрів, а отже і праць регіонального, напіврегіонального характеру тощо, встановити кількісний показник досить важко. Матеріали каталогу НБУ ім. В. І. Вернадського та деякі власні дозволяють зазначити близько 140.

Якісний показник потребує розлогого аналізу. Проте слід наголосити, що в українському мовознавстві ще 1983 р. була створена узагальнююча праця – академічна монографія «Історія української мови. Лексика і фразеологія», яка позитивно поцінована науковим світом. У польському та російському мовознавствах ще тривають дискусії щодо того, якою така монографія має бути.

І останнє, в українському мовознавстві найбільша кількість монографій припадає на останні два десятиліття, а це означає, що в українській науці визріває потреба в створенні нової узагальнюючої праці з історичної лексикології української мови.

1. *Німчук В. В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – Київ : Наук. думка, 1992. – 413 с.
2. *Німчук В. В.* Зазначена праця.
3. *Німчук В. В.* Зазначена праця.
4. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским. – Киев, 1894. – 36 с.

Сизонов Дмитро Юрійович,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

НЕОФРАЗЕМИ В КОНТЕКСТІ МЕДІАЛІНГВІСТИКИ: СЛАВІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА

Активний інформаційний розвиток суспільства останнім часом скеровує до посилення інтердисциплінарної синергії окремих галузей гуманітарно-філологічного знання. Так, у зоні перетину наук виникають нові перспективні напрями стилістики, зокрема медіалінгвістика (у практиці слов'янської функціонально-стилістичної школи представлена працями Л. Шевченко, О. Стишова (Україна), Ст. Гайди, Д. Бжозовської (Польща), В. Івченкова, О. Десякевич (Білорусь), Л. Дускаєвої, Г. Солганика (Росія) та ін.).

Новаторство в лексичних системах слов'янських мов стало особливо актуальним саме в ХХІ ст. Це пояснюється небаченими раніше темпами оновлення мови, зокрема її словникового складу. Українська мова, як і інші слов'янські мови, переживає на сучасному етапі активний розвиток неології на всіх мовних рівнях, викликаний прискоренням темпів суспільного життя, зростанням політичної активності мас, динамікою розвитку інформаційного поля (передусім завдяки Інтернет-полю), стрімким науково-технічним прогресом, що актуалізує пошук нових слів та значень, які активно входять в обіг українців.

Саме мас-медіа, на нашу думку, найактивніше реагують на всі репрезентативні інновації в різноманітних сферах людської діяльності, яку відповідно вербально репрезентують у мові (це зазначали ще у ХХ ст. І. Білодід, В. Русанівський, Д. Баранник та ін.). На сучасному етапі знання про фразеологічні інновації в різних сферах суспільної комунікації, зокрема медійній, пишуть українські вчені: і О. Стишов, і О. Тараненко, і Л. Пашинська; серія статей про неофразеологію, що твориться в українському медіапросторі, вийшла й у збірнику «Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика» [2–3].

Медійний фразеологізм, за словами Л. Шевченко та ін. [1], є однією з найяскравіших і дієвих лексичних одиниць в ЗМІ, метою використання якої є емоційний вплив на реципієнта. Поняття «фразеологізм» (в медіа) в слов'янському науковому світі розуміють як певну експресивну універ-

салію, що надає мас-медійному тексту додаткову емоційність (Г. Солганик, О. Стишов та ін.); «їдіома та ярликове словосполучення, що несе актуальність та аналітичну точність» [4] (див. праці польської стилістичної школи).

Аналізуючи фразеологічний ресурс, наприклад у бізнесовій медіа-комунікації, ми звертали увагу передусім на нову фразеологію, яка виникла безпосередньо в текстах на фінансово-економічну, маркетингову, комерційну тощо тематику. Очевидно, що в текстах бізнесових медіа, які присвячені аспектам ділового спілкування, співробітництва, а також юридичним, правовим, економічним питанням ділового світу, вживається фразеологія наукової мови, зокрема економічна термінологія та терміносполуки. Напр., *баланс робочого часу, валова виручка, виробнича потужність, державне замовлення, договірна ціна, кадрова політика* та ін. У спеціалізованих українських виданнях ці терміносполуки вживаються як системні одиниці та не набувають додаткової конотації: «*Валова виручка Microsoft від продажів смартфонів за звітний період склала \$1,5 млрд.*» [УНІАН, 23.10.2015], «*Голова ДФС повідомив, що доручення уряду виконуються чітко, кадрова політика налаштована на залучення до роботи в службі лише висококласних фахівців*» [Експрес, 18.11.2015], «*Донбасенерго замовило палива по договірній ціні, що в кілька разів вища за ринкову*» [Новинар, 16.10.2015] та ін.

Наприклад, в українській рекламі фразеологізм є однією з найяскравіших і дієвих мовних одиниць в advertising communication, метою використання якого (фразеологізму) є емоційний вплив на реципієнта. У рекламі та піар-сфері саме фразеологізми можуть бути основою для т. зв. «рекламного гіпнозу» та масово впливати на потенційного покупця. Так, напр., у слоганах сучасної реклами частотними є фразеологізми *лови момент* («*Лови момент! Купуй шубу!*» [Роксан. Галерея шуб та хутра], «*Лови момент! Ставка кредиту змінена!*» [Банк «Богуслав»], «*Лови момент! Прийди в «СпортЛайф» за акційними абоне-ментами!*» [СпортЛайф]), *влучити в яблучко* (*Влуч у яблучко. Купи Apple* [Цитрус. Гаджети та аксесуари], *Як смачно влучити у яблучко?* [Сік «Садочок»]), *вийти сухим із води* (*Вийти сухим із води? Це легко з NeverWet* [Спрей для взуття NeverWet], *Вийдеш сухим із води* [Смарт-годинник Samsung GALAXY Gear]) та ін. А переосмислений фразеологізм, що може розпадатися на окремі семантичні складники, інколи набуває нових смислів та спонукає споживачів до активних дій: «*Rich*». *Життя*

прекрасне. Як не крути!, Raptor. І комар носа не підточить, Свіже рішення від «Mentos», Керуй мрією тощо.

Отже, роль інноваційних фразеологізмів (неофразем) особлива: вони виступають вербальним «дзеркалом» реальної ситуації в суспільстві і показують динамізм літературної мови (це стосується всіх слов'янських мов). У медіалінгвістиці неофразема (в ЗМІ) – це не просто установча мовна одиниця, а ширше – певний концепт, експресивна універсалія, що надає мас-медійному тексту додаткової емоційності. Тлумачення фразеологічних інновацій в науці про мову ЗМІ багатогранне і вказує на широкий стилістичний потенціал цих мовних одиниць у масовій комунікації.

1. Медіалінгвістика: словник термінів і понять / Л. І. Шевченко, Д. В. Дергач, Д. Ю. Сизонов ; за ред. Л. І. Шевченко. – Київ, 2014. – 326 с.
2. Сизонов Д. Ю. Нова медійна фразеологія в бізнес-комунікації // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : [зб. наук. пр.]. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2015. – Вип. XXXI. – С. 44–57.
3. Сизонов Д. Ю. Фразеологізми в сучасному рекламному тексті: медіалінгвістичний аналіз / Д. Ю. Сизонов // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. : [зб. наук. пр.]. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016. – Вип. XXXII. – С. 32–40.
4. Gajda S. Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym. – Warszawa, 1982.

Шевченко Лариса Іванівна,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Київ)

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ВЕКТОР МЕДІАЛІНГВІСТИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ В ТЕХНОЛОГІЯХ ВПЛИВУ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

У соціології культури поширеною є думка про залежність соціальної диференціації суспільства, його еволюції, форми існування, особливостей соціальних груп і вироблення в суспільстві світоглядних пріоритетів – від культури. В ієрархії характеристик сучасних суспільств диспозиція *соціум – культура* стає, таким чином, маркером цивілізаційної належності, відповідності часові, економічним, фінансовим, політичним тощо змаганням. Культура «портретизує» соціум, визначається як узагальнене *alter ego* в усіх формах життєдіяльності, з очевидних причин, передусім у слові.

Уважне опрацювання «габітусу» культури й відповідний аналіз її форм як історичного продукту соціальних умов зосереджуються відтак на розрізненнях, характерних для двох типів природи – *природно натуральної і природно культивованої* [1, с. 322].

Традиційно розглядувана в парадигмі протиставлень «високого-низького» *природно натуральна* культура асоціюється дослідниками-філологами з живомовною стихією, в концептах середньовічної теорії трьох стилів – низьким стилем (за Ж. Ле Гоффом – з «необробленою», «нешцепленою» натурою та ін.). Натомість *природно культивована* культура об'єднується навколо понять естетичного ідеалу певного історичного часу, високого стилю, «щепленості» на дереві цивілізації та ін. [2].

Свідомо залишаючи поза аналізом комплекс проблем, пов'язаних із іманентними характеристиками кожної з названих типів культури та критеріями їх розрізнення, наголосимо на важливості пізнання такого аспекту впливу на динаміку розвитку сучасної словесної культури в цілому та її рівневих репрезентацій, що залежать від соціальних страт суспільства – освіченості, віку, статі, способу життя, майнового стану, професії, політичних поглядів, участі у громадській діяльності тощо, як моделювання мовної свідомості соціуму. У слов'янській медіалінгвістиці свідомий вплив на мовну свідомість суспільства пов'язують

із маніпулюванням, що є прихованою, заснованою на втручанні маніпулятора в емоційно-вольову сферу адресата дії з метою формування потрібних маніпулятору уявлень, поглядів, можливостей управління поведінкою адресата [3, с. 163]. Зрозуміло, йдеться про впливи *конструктивні й патогенні*, етичну зрілість суспільства, комунікативні задачі певного органу ЗМІ, що в цілому має розглядатися в часо-просторових вимірах культури.

Сучасна медіалінгвістика, пізнаючи глибинні процеси культурної ідентифікації конкретних суспільств і водночас їх інтеграції в міжкультурний діалог, актуалізує пізнання ефективних комунікативних стратегій і тактик (в Україні – Н. Слухай, С. Чемеркін, Д. Дергач, Д. Сизонов та ін., у Польщі – С. Гайда, Т. Скубальська, Б. Вітош, Т. Згулкове, Е. Маліновська, Д. Бжозовська та ін., у Росії – Г. Солганик, Н. Клушина, Л. Дускаєва, Є. Кара-Мурза, Ю. Бельчиков, М. Володіна та ін., у Чехії – Б. Юнкова, Н. Спрова, Ю. Земан та ін.).

Аналогії в застосовуваних стратегіях і тактиках міжкультурної та міжособистісної комунікації сучасних слов'янських народів виявляють співмірність психологічну, соціальну й поліфонічну, коли йдеться про плюралістичність політико-ідеологічних конструкцій модерних соціумів. Особливо важливим, як на наш погляд, є паралелізм, а часто і прямиий збіг мовних одиниць, які реалізують технології впливу (і не лише в рекламі).

Медіалінгвістичні компетенції в технологіях впливу визначають перспективну славістичну проблематику, що передбачає аналіз основних стратегій і тактик лінгвістичних медіатехнологій, їхніх форм у соціальній культурі та прогнозованого комунікативного потенціалу.

Комплекс розв'язуваних питань зосереджується в такому разі на стратегіях і тактиках позитиву і негативу як маніпулятивних вербальних репрезентаціях в комунікації, психолінгвістичному вимірі інформаційно-психологічних протистоянь; методах впливу, передусім прийомах мовної аргументації та інтерпретації в тексті; тактиках формування масової мовної свідомості, дистанціювання/інтимізації медійної комунікації тощо.

Актуалізація названої проблематики у слов'янському мовознавстві визначає сучасний вектор медіалінгвістики і формує перспективу цієї нової галузі лінгвістики.

1. *Bourdieu Pierre*. The field of cultural production: essays on art and literature. Ed. by Randal Jonson. Cambridge: Polity Press. – 1993.
2. *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф ; пер. с фр. – Москва : Издательская группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992.
3. *Сурикова Т. И.* Этический аспект языка СМИ / Т. И. Сурикова // *Язык массовой и межличностной коммуникации.* – Москва : МедиаМир, 2007.

Шепель Юрий Александрович,

доктор филологических наук, профессор, академик АНВО Украины
(Украина, г. Днепро)

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ ПРОИЗВОДНОГО СЛОВА В КОНТЕКСТЕ (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ)

В разных версиях современных грамматик широкое распространение получила мысль о том, что базой для формирования разных языковых форм является предложение и что лишь разные способы объективации в языке приводят к существованию разноуровневых единиц языка, которые представлены разными наборами знаков, но подчиняются единственному правилу образования вторичных или комплексных знаков [1]. Семантика производного слова рассматривается как такая, что является изоморфной семантике предложения, потому что в основе этих единиц наблюдается единственная для них глубинная пропозициональная структура. С этих позиций семантика производного слова формулируется как композиционная. Такая композиция представляет собой объединение двух и больше категориальных значений с разной степенью их конкретности: одни из них передаются аффиксами, другие – корнями или основами полнозначных единиц, третьи – воспроизводятся в процессе определенных умозаключений. «Выучить композиционную семантику... означает выявить взнос каждого из компонентов производного слова в его результирующее интегративное значение» [1, с. 76]. Именно этим определенное время занималось традиционное словообразование. Но акцент делался при этом на словообразовательные значения, которые моделировались по правилам словообразования, на регулярности, предсказуемости общего значения производного слова, которое строится по особой словообразовательной модели.

Важную роль в процессе формирования значения играет не только процедура преемственности (подражания, аналогии), которая прослеживается между мотивирующим словом и мотиватом, но и контекст. В этом следует согласиться с мнением Е. Кубряковой о том, что «самая деривационно-морфологическая структура производного слова влияет на его внутренний контекст: основа является семантическим контекстом для аффикса, а аффикс – для основы. С другой стороны, попадая

в речи в разные синтаксические последовательности, производное слово ощущает влияние партнеров, которые его окружают» [3, с. 21]. Возьмем, к примеру, прилагательное *крикливый* // *крикливий* в соединении с существительными *ребёнок* // *дитина*, *голос* // *голос*, *наряд* // *наряд* (*одяг*). В соединении со словом *ребенок* // *дитина* в значении прилагательного отражается, прежде всего, склонность малышей часто кричать, хотя это отнюдь не означает, что ребёнок, когда вырастет, тоже будет много и часто кричать. В соединении *крикливый ребенок* // *криклива дитина* прилагательное указывает на внешнюю форму субъекта. Однако возможен и другой вариант анализа: *крикливым* может быть и непослушный ребенок, что указывает уже не на характер, а на внутреннюю форму или содержание субъекта. В соединении со словом *голос* отражается негативное качество (т. е. голос пронзительный, неприятно резкий). Значение отражает физическое свойство человека иметь такой голос, а не то, что он неудовлетворён чем-либо или возбуждён. В сочетании с существительным *наряд* (*одежда*) в значении прилагательного кое-что изменяется – оно становится переносным, ср. *крикливый наряд* // *крикливий наряд* (*одяг*) – «экстравагантный, кричащий; иногда безвкусный».

Производное прилагательное содержит в своей семантической структуре рефлексы того, чем именно является его мотивирующая база в структуре исходной пропозиции, – субъектом или объектом, ср., например: *сестрин* (*портрет*), *родительская* (*изба*) // *батьківська хата* и др., что может означать *сестра писала портрет*, *отец строил избу* или же *портрет принадлежит сестре*, *изба принадлежит отцу*; ср., например, противопоставление подобных скрытых предикатов в семантической структуре производных прилагательных, как «выполнять» и «быть выполненным» и др.

Такое объяснение значений производного слова фактически позволяет определить исключительно общий каркас содержания слова, но не его лексическое значение. Так, например, отглагольное прилагательное *защитный* (от «защищать») / *захисний* (от «захистати») означает не только «тот / то, кто / что защищает». Здесь прослеживается «комплекс» значений, который связан с «защитой» / «захистом», ср.: рус. *защитные очки*, *защитная гимнастерка*, укр. *захисний вал*, *захисні споруди*, *захисні окуляри*. Идентифицируя семантику производного слова таким способом, можно определить смысл со всеми «приращенными» значениями. Так, лингвистические наблюдения А. Ваншенкина показали, что чем больше

значений имеет мотивирующий глагол, тем меньше соответствий у него с семантикой производного прилагательного [см.: 3]. То есть, в семантике лексического деривата подчеркивается необходимость домысливать его реальное значение, догадываться о его существенном смысле в том случае, когда поверхностная структура деривата не содержит полного набора тех компонентов, из значения которых следовало бы выводить его композиционную семантику [2, 3].

Возвращаясь к определению композиционной семантики, необходимо уточнить, что именно мы имеем в виду, когда главной задачей в исследовании семантики производного слова оказывается тот аспект, который связан с составлением единицы из готовых знаков, и, таким образом, с качествами ее делимости, анализируемости и мотивированности. Рассмотрение композиционной семантики с этой точки зрения влечет за собой определение роли каждого из компонентов производного слова в его результирующем интегративном значении [3]. Так, например, на основании соотношения словообразовательных значений и их морфологических показателей З. Харитончик пришла к выводу о наличии морфологической асимметрии в системе адъективного словообразования современного английского языка, что по ее мнению, приводит к определенным трудностям в разработке алгоритмов порождения производных слов [4].

Эти выводы полностью отвечают, как показал наш анализ, украинскому и русскому материалу. Возможность существования многочисленных словообразовательных аффиксов, которые связаны с конечным и ограниченным числом словообразовательных значений, объясняется избирательностью аффиксов в их комбинации с мотивирующими базами и теми модификациями, которые привносятся конкретным аффиксом в словообразовательное значение.

1. *Кубрякова Е. С.* Типы языковых значений. Семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – Москва : Наука, 1981. – 199 с.
2. *Кубрякова Е. С.* Возвращаясь к определению знака. Памяти Р. Якобсона / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – 1993. – № 4. – С. 23–30.
3. *Кубрякова Е. С.* Когнитивные аспекты морфологии // Язык: теория, история, типология / Е. С. Кубрякова. – Москва, 2000. – С. 22–27.
4. *Харитончик З. А.* Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка / З. А. Харитончик. – Минск : Вышэйшая шк., 1986. – 96 с.

**ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА
СЛАВІСТИКА**

Брайко Олександр Валентинович,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

МОНТАЖНІ ПРИЙОМИ У ПРОЗІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА

Монтаж в історії кіно був пов'язаний із метафоричними уподібненнями – аналогами поетичного мовлення, а також із пошуком прозорих або й віддалених асоціацій між елементом екранної дії і його образною репрезентацією-осмисленням. Реалістична естетика, у річищі якої розпочинав свій творчий шлях Є. Гуцало, досить обережно сприймає художні тропеїчні й інші зображально-виражальні засоби, сумірні з кінематографічною технікою монтажу. Певні можливості для відповідних образних уподібнень дають потік свідомості героя, його невласне пряма чи сповідальна мова. Метафоричні зорові конструкти пов'язані тут з медитативними наративними елементами чи вимогами психологізму. У повісті «Мертва зона» поєднано динамічні маркери, які фіксують безпосередні враження персонажа й витворюють своєрідний темпоритм викладу, з образами його уяви – метафорами, що описують душевний стан дійових осіб. Несподіваний перехід від одного образу до іншого, пов'язаного з першим опосередковано, але органічно вписаного в логіку психічного процесу, нагадує ефект *напливу* в кіно. Психологізація дії досягається завдяки «монтажному» поєднанню імпресій персонажів із художньою моделлю їхніх переживань, яка трансформують сюжетну конкретику душевного стану в ширші змістом метафори. Візуалізація психічного процесу не лише унаочнює роботу свідомості, а й витворює напруженість сюжетного очікування, подібну до кінематографічного саспенсу. У пластичний малюнок позірно випадкових обставин сюжетної дії вноситься метафорично-символічний образ, який розкриває сенс описуваної ситуації. Монтажник ефект оснований на контрасті вражень, породжених, з одного боку, плином природного життя, з іншого – художньою просторово-композиційною картиною душевного стану персонажів, уключених у конкретну історичну ситуацію. Послідовність фігуративних образів (монтажна фраза), яка відтворює зародження страху, віддає дедалі більше наростання душевної напруженості персонажа. Метафоричний ряд набуває й ритмічного сенсу, увиразнюючи тривалий плін часу. Образний ланцюг, відходячи

своїм денотативним (предметним) значенням від обставин фабули, витворює поетичний зоровий ряд, пластика якого позбавлена риторичної штучності, а натомість вдало увиразнює психологічний сенс епізоду, наповнює його експресією завдяки можливим читацьким асоціаціям, викликаним динамічними «зоровими» подразниками (тобто їхніми словесними аналогами). Близькість образних уподібнень до життєвого світу персонажа-селянина робить виклад природним, реалістичним.

В оповіданні «Галатин» монтажний ряд різнопланових образів унаочнює сонні марення старого, контрастуючи з пересічним і навіть убогим інтер'єром сільської хати. Психологічний часопростір індивідуального несвідомого, комбінуючи архетипні культурні образи (краєвид степу, богоматір), контрастні щодо прозаїчної ситуації дії, завдяки монтажному швидкому ритму й міфологічній домінанті образного ряду набуває ваги символічної алюзії, наприклад, до ідеї материнства, неперервності роду. Мотивацію цього образного ряду дає подальший розвиток дії.

Послідовна зміна часових координат викладу і відповідне чергування словесних малюнків увиразнює естетичну, радше малярську, колористичну вагу описуваного простору, привертає увагу до світлотональних властивостей сезонно мінливого пейзажу. У «Повісті про осінь» (1970) домінантний образ прозової мініатюри – місяць – включено в ланцюг зіставлень із різними предметними візуальними подразниками. Суто монтажні «штрихи», своєрідні інтегративні «кадри» – образні уподібнення місяця до земних природних реалій – надають плернерним картинам чи загальним просторовим маркерам ваги функціональних елементів у розгортанні візуального ряду, зорієнтованого на комбінаторний ефект чергування просторових планів. Поєднання згадок про місяць із порівняно суміжними елементами природного часопростору (особливо це помітно в осінньому пейзажі) витворює словесний аналог монтажної комбінації, а водночас пом'якшує монтажні «стики», перетворює їх на маркери просторового руху уявної камери. Можемо говорити тут про віддалений словесний аналог «монтування в кадрі» – «довгий план», запроваджений О. Довженком.

Монтажний принцип своєрідно модифікується у стильовому річищі «хімерної прози». У повісті «Княжа гора» виклад набуває показової словесної декоративності, тропеїчної мальовничості, будується на паралелізмах чи й символах, які апелюють до зорової уяви читача. Плин авторської думки пластично метафоризує описувану сюжетну

ситуацію й цим перекодує вихідну семантику візуальних деталей крупного плану, розгортає семіотичний ряд із виразною настановою на поетизацію зображення, одивнювальну трансформацію сюжетного змісту, витворюючи урочисту атмосферу естетизованого викладу дії. Натомість приголомшливий пуант епізоду-спогаду, а також несподівані «перемикання» зображальних описів у романтично маркований хронотоп дають підстави трактувати весь уривок як словесний аналог монтажного ряду в кіно.

У повісті «Голодомор» уподібнення дітей до птахів, зображених до того ж у контрастних емоційних ситуаціях, в оточенні альтернативних середовищ із різним наповненням кадру (небо і земля) з дедалі більшим укрупненням зображального плану унаочнює контраст оптимістичного початку і жахливого кінця вербальної «монтажної фрази» – роботу творчої уяви прозаїка, котра моделює загальнонаціональну трагедію. Образ птахів у леті, привертаючи увагу до значної, навіть потенційно нескінченної глибини кадру, водночас алюзійно й асоціативно увиразнює характерний часоплин такого переміщення живих істот, оснований на зміні помахів і далі відносного спокою розпростертих крил. Швидкий, раптовий перехід до нового «кадру» – птахів на землі – суто «монтажний» штрих, який вносить драматичну тональність, навіть тривогу. Натомість простір у цій наземній чи приземленій картинці помітно звужується, символізуючи трагізм ситуації. Тривалість описового «кадру» теж зведена до мінімуму. Така стислість посилює контраст із образом безмежного неба. Натомість докладний опис очей максимально укрупнює зображення й водночас уповільнює ритм, витворюючи «живу картину» на межі реальності і гротескної фантазмагорії (вдалим засобом розгортання такого монтажного ряду у фільмі може бути *наплив*), унаочнюючи жах тогочасного безнадійного існування українських селян в умовах загальнонаціональної соціальної катастрофи.

Зорова образність, співвідносна з монтажними прийомами, спершу функціонує в прозі Є. Гуцала як засіб психологізму, акцентування внутрішньосюжетного змісту. Згодом ці засоби набувають темпорального імпресійного звучання, увиразнюють емоційні і змістові акценти авторської думки, драматичне звучання епізоду, вдало розкривають авторську стильову манеру в її послідовній еволюції.

Гоголя Марина Петрівна

кандидат філологічних наук

(Україна, м. Київ)

ІДЕНТИЧНІСТЬ СЕРБІВ У ПРОЗІ ДРАГОСЛАВА МИХАЙЛОВИЧА

Михайлович, який творив у дусі неореалізму і у циклі оповідань «Вінок Петрії» (1975) та романі «Коли цвілі гарбузи» (1968) концентрувався на внутрішньому світі людини, є автором яскравих людських персонажів, що поєднують у собі універсальні цінності та національні риси.

Польський дослідник С. Оссовський виокремив три форми ідентичності, пов'язані з територіальною та національно-культурною належністю: національну, регіональну і локальну. Вони не виключають одна одну, але сукупно творять гібридну ідентичність [4, с. 21]. У «Вінку Петрії» відображені національна – коли мовиться про сербів як народ, регіональна, втілена в косовсько-ресавському діалекті сербської мови та інфраструктурі шахтарських поселень східної Сербії, і локальна – коли йдеться про односельців Петрії – окнян, «селяків». Польська дослідниця М. Дирас вважає, що «зловживання самототожністю сербами – це (...) страх перед федеративною уніфікацією» [2, с. 58]. Добре помітний цей захисний рефлекс і на сторінках творів Д. Михайловича, що знову ж таки підтверджує намір зберегти неореалістами свою національну самобутність, як і з позитивними, так і з її негативними рисами.

Світогляд протагоністів Д. Михайловича зумовлений суспільно-історичними координатами часу, у якому ті перебувають. У згаданих творах показана неспроможність нового режиму замінити собою Бога та поліпшити життя своїх громадян, згадуються реалії тоталітарного режиму титівської Югославії, що детермінують життя героїв. Професії фотографа і лікаря у «Вінку Петрії» набувають додаткових функцій: перший грає роль чарівника, який через фотоколаж здатен поєднати людей на одній світлинці, одягти їх по-багатому, зафарбувати чорно-білі зображення в кольори. До лікаря сільські мешканці приходять, немов до священика, на сповідь. Оповідь «Вінка Петрії» багато разів концентрується на описах магічних обрядів, практик, пов'язаних із забобонами, язичницькими та християнськими віруваннями – адже тільки там лишилося місце для краси, змісту й природності.

Сербський прозаїк змальовує різні способи екзистенційного звільнення людини – від порушення встановлених обмежень та заборон до втечі від реальності у світ міфології та вираження своїх бажань і травм в оніричній реальності. Цим пояснюється посилена увага до фольклору та світу потойбіччя. Протагоністи повністю занурені в минуле, бо не бачать жодної перспективи на майбутнє. Смерть для Петрії – це можливість воз'єднатися з усім кращим, що лишилося в її минулому – чоловіком, дітьми, а ще – позбутися самотності. Побожні серби вірять, що покійника забирає на небо янгол, а на тому світі зустрічають родичі. Потойбічне життя в уявленні Петрії – це світ без страждань, близькі люди зустрінуться знову, де її дитина знайде нових батьків і отримає ті блага, яких не має на землі.

Персонажів-сербів єднають спільні ментальні характеристики. Серед них – мстивість і жорстокість, які, за Ніцше, є ознакою сильних, проте в художній реалізації Д. Михаїловича виєвляється саморуйнівною і фатальною. Принцип вендети в романі «Коли цвіли гарбузи» призводить до руйнації дому, а в перспективі – країни. Він викликаний відсутністю з боку держави соціального й правового захисту своїх громадян та прагненням домогтися справедливості, втамувавши, таким чином, душевний біль. У результаті кривдник сам наражається на біду – за гріхи Любіші Сретеновича розплачуються його рідні, а сам протагоніст, який колись використовував жінок, опиняється врешті-решт самотнім. Відтак, мотив помсти в цьому романі має гуманістичний або християнський характер.

Цікавим у творах Д. Михаїловича є ставлення суспільства до «слабших», зокрема до жінок. Є. Петрович Десниця зауважує, що у «Вінку Петрії» жінок можна віднести до двох категорій. Перша – це «добрі мучениці», сфера діяльності яких обмежується жіночими справами: сім'єю, дітьми, господарством. Петрія неодноразово погоджується, що вона як жінка може багато чого не розуміти, відтак, погоджується, що її роль не передбачає інтелектуальної важливості. Винятком для типу таких «хороших жінок» може бути знахарка, яка володіє таємними містичними знаннями. Друга категорія – це «злі відьми і свекрухи», активніші й авторитетніші в патріархальному світі – у родині чи в суспільстві як носії професії [5, с. 271]. Вони можуть мати професію, як акушерка Полексія, але вона, на відміну від лікарів-чоловіків, є негативним персонажем. Подібну неоднорідність жіночих образів спостерігаємо в романі «Коли цвіли гарбузи»: тут є і «добрі мучениці» – матір і сестра Люби

Сретеновича та «жінки-речі» – сексуальні партнерки протагоніста. Якщо перші не мають вираженої тілесності, натомість характеризуються духовним стрижнем, то другі мають виражену тілесність – від привабливості до вад зовнішності і хворобливості (дружина Люби зі Швеції). Якщо простір активності жінки – це переважно дім, то чоловіча присутність зазвичай значиться в корчмі як місці відпочинку чи на роботі (шахта, поле, корчма, лікарня). Соціальна вразливість чоловіка виражається в безробітті та втраті здоров'я, що стається з другим чоловіком Петрії. Чоловікові з Балкан притаманна певна поведінка, спосіб життя і звички, що підкреслювали би його маскуліність.

Таким чином, палка увага до національної ідентичності сербів пов'язана з намаганнями як зберегти від уніфікації свою національну унікальність, а також привернути увагу до суспільних проблем, умов життя непривілейованих людей. До виразних маркерів національного належать національна, регіональна та локальна ідентичність, виявлені у належності до певного народу, національній самооцінці, колоритній мові, притаманній східному регіону Сербії та конкретних руйнівних рисах менталітету соціуму, у яких перебувають протагоністи (мстивість, ошуканство, жорстокість і запальність). Важливою складовою концепції людини є гендерна та вікова нерівність персонажів. Сербська традиційна сім'я з властивими їй преференціями для чоловіків та осіб старшого віку, а також із дискримінацією жінок є дзеркалом суспільства з його привілейованими та уполіудженними верствами.

1. *Михайлович Д.* Коли цвіли гарбузи : роман / Драгослав Михайлович ; пер. із сербської М. Васишин. – Київ : Факт, 2008. – 128 с.
2. *Dyras M.* «Nowa serbska proza» na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych / Magdalena Dyras. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000. – 118 str.
3. *Mihailović D.* Wieniec Petrii / Dragoslav Mihailović ; przeł. E. Kwaśniewska. – Łódź : Wydawnictwo Łódzkie, 1978. – 275 s.
4. *Ossowski S.* Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny / S. Ossowski // O narodzie i ojczyźnie. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1984. – S. 16–46.
5. *Petrović Desnica J.* Petrijin «ženski svet» / Jelena Petrović Desnica // JEZIK, književnost, diskurs : zbornik radova. Književna istraživanja / urednice Vesna Lopičić, Biljana Mišić Ilić. – 1. izd. – Niš : Filozofski fakultet, 2015 (Niš : Scero print). – S. 265–276.

Дем'яненко Людмила Григорівна,
кандидат філологічних наук, науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

КОМПАРАТИВНЕ ВИВЧЕННЯ ІМПРЕСІОНІСТИЧНОЇ МАНЕРИ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА М. КОЦЮБІНСЬКОГО ТА ЛИТОВСЬКОГО КОМПОЗИТОРА М. ЧЮРЛЬОНІСА

У дослідженні зроблено спробу компаративного вивчення імпресіоністичної манери творчості письменника М. Коцюбинського та композитора М. Чюрльоніса. Увагу зосереджено на порівнянні розмаїття тембрових засобів, нових прийомів фортепіанної техніки, характерних для литовського композитора, і витворенні поліфонічних імпресіоністичних образів у новелах М. Коцюбинського, яких досягав письменник за допомогою залучення зазначених музичних та живописних ефектів. Доводиться, що для обох митців була характерною новаторська мистецька техніка, поліфонічність, звукопис, поетизація природи.

Досить відома картина М. Чюрльоніса «Спокій» – зображення острова, заховане в образі морської тварини. Коли візуально представити ці два образи в картині, ми розуміємо, що це острів, який заліг у море морською твариною, тобто тема – це образ острова, а образ морського звіра сприймається асоціативно, як прихована мелодія в поліфонічній музиці. М. Чюрльоніс, як відомо, дарував свої картини друзям. Він створив інший варіант своєї картини «Спокій» для Брилкіної, де у цього морського «звіра» є брат – «Острів любові». Коли дивишся на цей острів, можна знайти вдалу точку зору і на мить уявити себе на місці закоханого автора, який так любив, взявши палицю і накинувши шарф, мандрувати тут тихими літніми вечорами. Аналогічно М. Коцюбинський, несподіване почуття кохання, що прокинулося в головного героя оповідання «В дорозі» Кирила до Усті, відтворює через картину буяння квітів: «А там, по луках, світила жовта кульбаба, як зорі на небі, крутилась на одній ніжці березка, міцно тримався землі деревій, кивала сірими вітами собача рожа і на горохах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти. Се була оргія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахощів, форм.» [1, с. 290].

Отже, конкретні художні засоби, до яких охоче вдаються і Коцюбинський, і Чюрльоніс, спираючись на імпресіоністичне світобачення, загальну імпресіоністичну настанову – це через зовнішнє – внутрішнє. М. Коцюбинський як майстер психологічної новели скористався властивістю кольору енергетично впливати на людину. Словесні фарби у прозових творах і Коцюбинського, і Чюрльоніса є дієвими зображально-виражальними засобами, здатними впливати на творчо-образне сприйняття мистецького полотна.

Зокрема, подібні в них способи передачі переживання героїв «мовою природи». Це два пейзажі – «оргія квітів» і «острів любові». Чюрльоніс умів помічати і передавати в пейзажі риси, які вносять новий задум, викликають далекі та одночасно прості асоціації, виражають особливий настрій. Картина побудована за принципом контрапункту⁸ асоціацій, показаний простір роздвоєний, у ньому два образи – реальний та фантастичний, закоханий. Так само і в Коцюбинського ми бачимо пейзажні прийоми, в нього пейзаж посідає значне місце у творах і виконує важливі ідейно-естетичні функції. Наприклад, імпресіоністично-психологічний пейзаж, що майже не існує сам по собі, а є лише засобом відтворення психічних процесів («В дорозі», «Кони не винні» та ін.) [2, с. 97].

У основі індивідуального стилю Чюрльоніса-художника лежить музикальне мислення. Визначальною формотворчою категорією його музичного методу організації пластичного матеріалу є поліфонія. Завдяки поліфонічним композиційним побудовам Чюрльоніс наділив просторове мистецтво рисами часової характеристики, властивій часовому мистецтву музики. Музичні категорії, входячи в мистецтво Чюрльоніса як формотворчо-конструктивні концепції організації пластичного матеріалу, утворили єдину музично-зображальну систему.

І у Коцюбинського, і в Чюрльоніса бачимо м'якість манери, ліризм, гармонію ліній і барв. Вони обидва використовують прийоми імпре-

⁸ Контрапункт, (від латин. *punctum contra punctum* – крапка проти крапки, тобто нога проти ноти) – одночасне поєднання кількох мелодичних ліній. В історії музики термін «контрапункт» додається в спеціальному сенсі до стилю, що виник у XIV ст. і прийшов на зміну т. зв. дисканту XIII ст. У ширшому і загальноприйнятому значенні термін «контрапункт» уживається в характеристиці музики всіх подальших епох. Термін «поліфонія» багато в чому синонімічний терміну «контрапункт», ним теж часто характеризуються музичні твори, написані із застосуванням контрапункту.

сіонізму. Так, Чюрльоніс писав самобутні музичні картини. Картини Чюрльоніса відзначені зосередженим почуттям, глибоким ліризмом, особливою індивідуальною чарівністю. Велика роль належить колористиці, яка у Чюрльоніса нагадує втілення музики у визначеній тональності та тембрі, колір у його картинах підпорядкований формі і лінії. Новели та оповідання Коцюбинського теж м'які, ліричні. Образний малюнок у них пластичний. Коцюбинський, як і Чюрльоніс, прагне гармонії та ритму.

Отже, і у творчості Коцюбинського, і у творчості Чюрльоніса ми бачимо спільні, конкретні художні засоби. Вони обидва спирались на імпресіоністичне світобачення – через зовнішнє відтворювали внутрішнє. Тобто надавали перевагу виражальному пейзажу, передаючи найтонші відтінки почуттів і вражень. Для них характерне картинне передавання психологічного стану людини, персонажа. У створенні пейзажів і Коцюбинський, і Чюрльоніс орієнтувалися на засади імпресіоністичного мистецтва. Тож у творчості Чюрльоніса та Коцюбинського, так чи інакше, ми знаходимо як музичне, так і живописне начало. Щодо Чюрльоніса, то його вважають основоположником музичного живопису. М. Коцюбинський, у першу чергу наблизився до живопису, він це зробив завдяки своїм назвам, наприклад: «*Vin ide*» – образок (1906), «*Цвіт яблуні*» – етюд (1902), «*На камені*» – акварель (1902), «*Intermezzo*» тощо.

Підсумовуючи, можна сказати, що М. Коцюбинський – український письменник та М. Чюрльоніс – литовський композитор і художник – це великі майстри імпресіоністичної композиції, яка є одним із головних зображально-виражальних засобів передачі переживань героя. Їй властиві цілісність, певні естетичні закономірності побудови (ритм, гармонія, контраст, поліфонічність).

Таким чином, за допомогою порівняльного аналізу літературних творів з картинами художника розкрита творча майстерня імпресіоністичного мистецтва. У пошуках прикладів спорідненості живописного та літературного імпресіонізму проведені мистецькі паралелі між новелами М. Коцюбинського та полотнами литовського художника М. Чюрльоніса.

1. Коцюбинський М. Твори : у 7 т. – Київ : Наук. думка, 1974. – Т. 2: Повісті. Оповідання (1897–1908). – 384 с.
2. Кузнецов Ю. Б. Імпресіонізм в українській прозі кінця XIX – початку

- XX ст.: Проблеми естетики і поетики / Юрій Кузнецов. – Київ : Зодіак-ЕКО, 1995. – 304 с.
3. *Розинер Ф.* Гимн сонцю: искусствовед. повесть / Ф. Розинер. – Москва : Молодая гвардия, 1974. – 192 с.
4. Чюрльонісів шлях / упоряд. Д. С. Чердніченко. – Київ : Голов. спеціаліз. редакція л-ри мовами нац. меншин України, 1996. – 104 с.

Гуменюк Віктор Іванович,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ ЛІРИКИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

Дослідники не раз сперечалися з приводу певного екзотизму поезії Лесі Українки. Скажімо, Г. Хоткевич вважав, що їй не слід звертатися до тем з життя «жидів, єгиптян і всякої іншої допотопності» [4, с. 404]. На певне незрозуміння наражався й А. Кримський, чия поетична збірка «Пальмове гілля», що за життя автора вийшла кількома виданнями у 1901–1923 рр., має промовистий підзаголовок – «Екзотичні поезії». Так само, як і Леся Українка, яка у вірші «Уривки з листа», що входить до циклу «Кримські відгуки», іронізує над своїм адресатом («Я тільки що знов прочитала / Ваш дужий, неначе у крицю закований, / Міцно узброєний вірш» [3, с. 157]), іронізує над критиками перших видань «Пальмового гілля» й А. Кримський, який у передмові пише: «Що я скажу тим, котрі радніші слухать од поета тільки войовничі поклики до бою з громадською гідрою? Скажу їм те, що був казав і в першій виданні: нехай вони й не розгортають цього «Пальмового гілля»» [4].

Як і в інших модерних митців, екзотизм у творах А. Кримського втрачає самодостатність і сприяє розкриттю мистецької самотності автора. Скажімо, у Лесі Українки екзотизм неоромантично згармонізований з іншими образними чинниками і позначений особливою делікатністю, ненав'язливістю, а в А. Кримського він не лише декларований підзаголовком збірки «Пальмове гілля» та авторськими коментарями, а й різко означений, образно й інтонаційно насичений. Але за всієї своєї яскравої колоритності він є тут перш за все вагомим засобом осягнення мистецького інтелектуалізму й невимовної настроєвості, контрастно невіддільний від особливої, вельми характерної для української музи журливості, яка виступає і хвилими відчаєм, і любовною печаллю, і щемким ностальгійним мотивом, і потерпанням з приводу нездійсненності утопійних ідеалів, тугою за втраченим раєм...

Тужливі мотиви виразні, зокрема, у невеликому циклі «В горах ліванських», що має характерний, парадоксальний в даному контексті підзаголовок «Ідилія». Відчуття розкішної екзотики півдня увиразнене

тут за допомогою переспіву фрагмента біблійної «Пісні пісень», який виконує в циклі роль заспіву. Але цей чар пахошів, звуків, кольорів не лише контрастно відтіняє притаманне подальшим віршам тужливе відчуття розлуки, а й надає тому відчуттю особливої масштабності, епічної піднесеності.

Подібної символічної незглибимості набуває й почуття ностальгії в циклі «Самотою на чужині». Це почуття, зокрема, пов'язане зі своєрідною співвіднесеністю орієнтальної образності з інтонаціями й ритмами української народної пісні: «Підведу од книжки очі, / Під вікном ростуть банани, / Шелестять високі пальми, / Мірти, фіги і платани» [1, с. 29].

Невимовність ритмів та інтонацій час від часу змінюється лаконічними промовистими сентенціями. Але ще більш промовисті від таких поетичних сентенцій окремі образні деталі, одна з яких видається центральною у всьому циклі: «Я хитнувся, бо наче впився / З аромату тих квіток. / Аж погляну: коло пальми / Простий житній колосок» [1, с. 31].

Розкішний екзотичний колорит за всієї своєї яскравості позбавлений у поета надмірної красивості, декору заради декору, він навіть безвідносно до багатогранності своїх мистецьких функцій у поетичному контексті позначений особливою витонченістю й тактовністю. Це стосується й морських пейзажів, у яких море, контрастуючи із морем житейської суєти, виступає втіленням знадливої гармонії: «На приморському безлюдді / Обернувся я в дитину: / Гарні мушлі підбираю.» [1, с. 32]. Вірш, який починається цими рядками, немов попереджає пізнішу славетну мініатюру Ісікави Такубоку: «У Східному морі, / на острівці, / на прибережнім білім піску / я, не втираючи сліз, / бавлюся з крабем» [2, с. 156].

У циклах «Нечестиве кохання» й «Кохання по-людському» згадані засоби (орієнтальний колорит, українська народнопісенна грайливість, роль промовистих деталей) збагачуються введенням вельми органічних у загальній авторській стилістиці поетичних прозаїзмів (вірш V «Нечестивого кохання» – «Ну, вже третя днина мина.»), гумористично-іронічних інтонацій (вірш VIII – «Я пішов до тих знайомих»), застосування діалогу (вірш XII – «Що за голос я почув.»), мальовничого паралелізму (вірш IV циклу «Кохання по-людському» – «Кипарис уквітчала гірляндами.») тощо.

Своєрідній епізатії ліричної мови сприяють також численні, явні і неявні, вказані й не зазначені автором ремінісценції чи просто образні

збіги, якими, можна сказати, інкрустована, причому знову ж таки вельми тактовно й витончено, поетична сповідь героя А. Кримського. Слідом за численними фольклорними ремінісценціями (згадаймо для прикладу ще вірш V циклу «Кохання по-людському» – «Рожа, лілія, тюльпани.», де відлунюються мотиви пісні «Ой у полі три криниченьки»), вгадуються й літературні. Можна, наприклад, говорити про певну паралель блоківського вірша «Ночь, улица, фонарь, аптека.» й ось цієї поезії А. Кримського:

Притулив я лоб до шибки,
Задивився в темний шлях.
Хлюпав дощ, а тихе світло
Меркотіло в ліхтарях.
То життя мого каганчик!
Догоряє, мабуть, вік.
Гасне розум, гаснуть сили,
Гасне цілий чоловік... [1, с. 37].

Вірш XXVII «Нечестивого кохання» – «Забрався я на шпиль... Внизу носились хмари.» – перегукується з уже згаданим віршем Лесі Українки «Уривки з листа». У вірші Лесі Українки йдеться про сходження ліричних героїв на вершину Ай-Петрі і поступову зміну розкішного субтропічного пейзажу біля підніжжя гори на пропечене сонцем пустельне каміння на верхів'ях. Ліричний герой А. Кримського з високої гори спостерігає за далекими розкішними краєвидами і більшою мірою згадує їх, ніж безпосередньо відчуває. Долішні пейзажі контрастують з суворістю високогір'я: «А тут, над хмарами, куди отсе я скрився, / Глибокії сніги та скелі ледяні. / І з-під тії кори синенький ряст пробився / Та й тихо лагідно всміхається мені. / Дужіша від кедрин – ся квіточка біленька; / Поборює зиму і крижану лють. / Така – моя любов: горить собі тихенько / І, не палаючи, пропалює всю грудь» [1, с. 46]. «Синенький ряст», «квіточка біленька», символ любові ліричного героя, долає тяжку скруту. Ця квітка, «дужіша від кедрин», нагадує квітку ломикамінів (*saxifraga*) з вище згаданого вірша Лесі Українки «Уривки з листа»

Вельми промовисті авторські посилання – «На арабську тему», «З Рюккерта», «З Гете», «З Гайне», «З Ростана», «З Анакреона», «Іспанський романс», «З російського романсу», «На старовавилонську тему» тощо. Однак ці явні і неявні перегуки й збіги аж ніяк не перек-

реслюють цілковитої самобутності поетичної мови українського автора, який, вступаючи в інтертекстуальну гру, надає, зокрема і за допомогою такого засобу, почуттям свого ліричного героя символічної незглибимості.

Відтак композиційної єдності набуває вся збірка «Пальмове гілля», в якій поруч з авторськими ліричними циклами містяться переклади. Переважно перекладною є третя частина. Переклади східних поетів, зокрема Фірдоусі, Омара Хайяма, Сааді, Румі, Гафіза, багатоголосо перегукуються з оригінальними творами автора.

1. *Кримський А. Ю.* Твори: у 5 т. / А. Ю. Кримський. – Т. 1. – Київ : Наук. думка, 1972. – 632 с.
2. *Такубоку І.* Лірика / Ісікава Такубоку ; перекл. з япон. Г. Туркова. – Київ : Дніпро, 1984. – 156 с.
3. *Українка Леся.* Зібрання тв. : у 12 т. / Леся Українка. – Т. 1. – Київ : Наук. думка, 1975. – 448 с.
4. *Хоткевич Г.* Літературні враження: За минулий рік / Гнат Хоткевич // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 45. – Кн. 2.

Замбжицька Марта Михайлівна,
доктор філологічних наук, професор
(Польща, м. Варшава)

ВАЛЕРІЙ ШЕВЧУК ЯК ДОСЛІДНИК СЛОВ'ЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Темою доповіді є мотиви слов'янської міфології в прозі В. Шевчука. Проаналізуємо наступні твори письменника: роман-есе *«Мислене древо»*, яке є – за словами автора – спробою відтворити дохристиянську ідеологічну систему; роман-баладу *«Дім на горі»*, який містить образи, що базуються на слов'янській демонології, та роман *«Сповідь»*, який містить народний мотив про вовкулаку (лікантропа).

Творчість В. Шевчука можна окреслити, як втілення ідеї гуманітарних наук, як наук міждисциплінарних. Автор засвідчує ґрунтовне знання історії, глибоку культурологічну та релігієзнавчу обізнаність. Про важливість минулого/історії (особливо доби бароко) в прозі Шевчука писали: Н. Городнюк [2, с. 10], Р. Мовчан [6, с. 7–9], В. Соболь [8, с. 561–570] і автор цієї доповіді [3, с. 547–562]. Про тісний зв'язок цієї прози з українською культурною традицією писали: Л. Тарнашинська [9, с. 25], А. Горнятко- Шумилович [1, с. 57] та ін. Про філософську основу прози Шевчука – зокрема її закорінення у філософії Григорія Сковороди можемо прочитати у Р. Корогодського [5, с. 48].

Сам Шевчук підкреслює, що його проза складна, оскільки вона глибоко занурена в українську літературну та культурну традиції, і в той же час, укорінена в історії європейської філософської думки. В. Шевчук є не лише письменником, а й дослідником фольклору, всі ці галузі знань відображені в його літературній діяльності та наукових напрацюваннях. Основна мета його багаторічної діяльності – це відновлення картини безперервності української культури, бажання показати її багатство і давні традиції. Результатом його досліджень давньої української поезії є кілька томів антології, опублікованих у 80-х і 90-х роках (*«Аполлонова лютня»*, 1982, *«Пісні Купііона. Любовна поезія на Україні в XVI – поч. XIX ст.»*, 1984, *«Антологія української поезії XI–XVIII ст.»*, 1984, *«Марсове поле. Героїчна поезія на Україні в X – поч. XIX ст.»*, 1988–1989), дуже важливою є також видана в 2004 р. двотомна антологія поезії бароко *«Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII ст.»*,

у якій містяться твори багатьох маловідомих та забутих авторів епохи раннього і пізнього бароко.

Інтерес до історії є, з одного боку, результатом особистих, наукових зацікавлень В. Шевчука, а з іншого – вписується в ширший контекст вимог творчого літературного покоління 60-х років. Шістдесятники закликали повернутися до української народної культури, фольклору, слов'янської міфології [9, с. 4; 10]. Саме фольклор, народна традиція і слов'янська демонологія є тією основою, на якій автор побудував чимало своїх сюжетів. Сам В. Шевчук, в інтерв'ю, проведеному автором цієї доповіді, підкреслив, що дохристиянська світоглядна система та віра давніх слов'ян є для нього дуже цікавими з філософської точки зору. Інтерес до слов'янського і вужче – українського – язичництва знаходить вираження у романі-есе «*Мислене древо*» та інших творах. У вищезгаданому інтерв'ю автор говорить: «Я достатньо вивчав українське язичництво. Я навіть не вважаю, що можна говорити про слов'янське, бо у тих же росіян немає багатьох компонентів. Знову ж таки – у поляків є великі відмінності. У цьому полягає певна автентичність кожного народу. У мене є така книжка «*Мислене древо*». Це роман-есе. Я спробував помислити на ці теми. Мене зацікавив спосіб бачення світу. Всі ті фантастичні образи, то було образне мислення людини, щоб збагнути світ. Базуючись на цьому, я творив свою фантастично-історичну прозу – повісті «*Мор*», «*Птахи з невидимого острова*», «*Сповідь*», «*Місячний біль*»». [4]

М. Рябчук підкреслює, що В. Шевчук найперше є мислителем, а його проза – відображенням філософського світогляду її автора: «[Шевчук] – передусім філософ, мислитель і лише потім белетрист; уся його проза, по суті, про пошук сенсу життя, про осягання душевної гармонії, життєвої рівноваги в хисткому і незатишному, а втім, прекрасному світі» [7, с. 176–179]. У цьому контексті захоплення слов'янською (українською) міфологією, демонологією та дохристиянським світоглядом є частиною ширшого інтересу до минулого, до історії та культури українського народу, і має на меті показати його унікальність, самотність та відокремленість від інших культур.

1. *Горнятко-Шумилович А.* Проза Валерія Шевчука: традиційне і новаторське / А. Горнятко-Шумилович. – Szczecin, 2001.
2. *Городнюк Н.* Знаки необарокової культури Валерія Шевчука: компаративні аспекти / Н. Городнюк. – Київ, 2006. – С. 214

3. *Замбжицька М.* Motywy historyczne w prozie Walerija Szewczuka. Tradycja ukraińskiego baroku // *Studia Ucrainica Varsoviensia*, т. IV, 2016. – С. 547–562.
4. Валерій Шевчук: «Переключення дають змогу постійно оновлюватися» [Електронний ресурс] / Інтерв'ю провела М. Замбжицька. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2010/07/01/valerij-shevchuk-perekljuchennjadajut-zmohu-postijno-opovljuvatysja/>. – Назва з екрана.
5. *Корогодський Р.* У пошуках внутрішньої людини / Р. Корогодський. – Київ, 2002. – С. 190.
6. *Мовчан Р.* Барокові тенденції в романі Валерія Шевчука «Дім на горі» / Р. Мовчан // *Українська мова і література в школі*. – 1999 – № 31 (143). – С. 7–9.
7. *Рябчук М.* Книга добра і зла за Валерієм Шевчуком / М. Рябчук // *Вітчизна*. – 1988 – № 2. – С. 176–179.
8. *Соболь В.* Необароковий театр прози пізнього Шевчук / В. Соболь // *Slavia Orientalis*. – 2005. – Т. LIV. № 4. – С. 561–570.
9. *Тарнашинська Л.* Художня галактика Валерія Шевчука / Л. Тарнашинська. – Київ, 2001. – С. 201.
10. *Тарнашинська Л.* Валерій Шевчук: «Мав дерзновення бути самим собою» // *Тарнашинська Л. Шістдесятництво : профілі на тлі покоління*. – Вип. 1. – Київ, 2002. – 112 с.

Костиря Борис Миколайович,
молодший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

ПРОБЛЕМАТИКА І ПОЕТИКА СИМВОЛІСТСЬКОЇ ПРОЗИ КЛИМА ПОЛІЩУКА

Символістська проза була неоднорідною. Роман В. Брюсова «Вогненний ангел» (1905) нагадував стилізацію середньовічної літератури, хоча подібних творів у середньовіччі не було. Роман Ф. Сологуба «Дрібний біс» (1907) поєднував у собі символістські та реалістичні тенденції, був на перехресті між традицією російської літератури ХІХ ст. та новітніми пошуками. Але для символістського твору цей роман занадто вже занурений у побут, у повсякденність. З-поміж великих символістських творів треба виокремити суб'єктивну епопею М. Пруста «У пошуках утраченого часу», у якій передаються найтонші душевні порухи, порушена проблема пам'яті та зведена до мінімуму дія.

Малі прозові жанри були характерні для української літератури революційної доби. Ці особливості зумовило те, що К. Поліщук високу художню майстерність виявив у цих жанрах. У романах письменника помітні одновимірні характери, персонажі як ілюстрації певних ідей. У них немає ідейно-художньої поліфонії, властивої роману ХХ ст. К. Поліщук показав у своїх великих епічних творах суспільне життя, але не висвітлив індивідуальне, а останнє є важливою жанровою особливістю роману. Треба відзначити, що К. Поліщук був одним з перших, хто працював у цьому жанрі в українській літературі пореволюційної доби. Роман в українській літературі був розроблений мало. Перші романи в українській літературі радянського періоду почали з'являтися в 1925 р. Тому невдачі К. Поліщука в цьому жанрі цілком закономірні. Бракувало художнього досвіду. Та й бурхлива революційна реальність не давала працювати над таким твором, для неї більше підходила мала проза. Для роману ж потрібна часова відстань і спокійна зосередженість.

К. Поліщук використовує прийом потоку свідомості. За його допомогою письменник майстерно розкриває внутрішній світ людини початку ХХ ст., колізії світоглядних пошуків, ірраціональні сфери психології.

За словами В. Днепров, «застосування потоку свідомості, або чутного лише читачеві голосу істотно відрізняється в Толстого, Достоевського, Томаса Манна, Хемінгуея від застосування цієї художньої форми у Джойса. В останнього потік свідомості стає художнім еталоном, формою-прообразом. Достоевський прагне звільнитися від хаотичного начала, яке завжди міститься у свідомості, від зайвих «уривків», «домішок», порушень форми, від надмірної «кошлатості». Тоді як у Джойса втримує все випадкове, дрібне, що трапляється в плинній свідомості без всякого внутрішнього господаря (мислення, панівного почуття?), який керує цим потоком». Д. Джойс зображував не стільки потік свідомості, скільки засвідчував можливості нічим не скутого письма, використання різних технік і прийомів, відсутність будь-яких обмежень для письменника. Через те, що в його романі «Уліс» велику роль відіграє подієвість, його не можна цілком відносити до літератури «потіку свідомості». Хаотичність архітектоники зумовлює художні втрати твору.

К. Поліщук показує, як за зовнішнім фасадом видимої рівноваги містяться непереборні суперечності, алогічні думки та вчинки, які виходять за межі здорового глузду, прийнятої в суспільстві норми. Несподіваний емоційний вибух, точка біфуркації психологічних процесів спричиняють несподівані та неординарні вчинки. Використання потоку свідомості характерне для оповідань К. Поліщука про Першу світову війну («В часи безнадійності», «Тоді, як було Різдво», «Щось непевне», «Злочинна тьма»).

Приєм монтаж у прозі К. Поліщука дозволяє поєднувати різномірний художній матеріал, авторське мовлення, внутрішні монологи персонажів, пейзажі, інтер'єри, портрети. «Хоч би скільки не відрізнявся кіномонтаж від монтажу романного, – писав В. Днепров, – обидва породжені спільною естетичною причиною: необхідність побудувати художньо цільний зміст, який поступально розвивається, із елементів, роз'єднаних у просторі і в часі і розміщених у різних поетичних планах». Це поєднання в єдине ціле частин розірваної реальності складної доби та ірраціонального виміру символістського художнього світу. За спостереженням Ю. Коваліва, «для тогочасної літератури були характерні фрагментарність, намагання фіксувати в художніх формах події калейдоскопічного життя». Якщо порівнювати малу прозу К. Поліщука з оповіданнями А. Чехова, то варто відзначити, що в першого немає випадкових деталей, кожна з них мотивована, несе значне художнє

навантаження. У прозі Чехова дослідники відзначали випадковість, необов'язковість багатьох його деталей. Митець долає хаос початку ХХ ст., часом йому вдається крізь скельця своєрідного світобачення створити з нього гармонійну картину.

Емоційно-інтелектуальні пласти у прозі К. Поліщука накладаються один на один, утворюючи потужний потік. Його складники взаємно переплітаються, відображають складні процеси у глибині психології. Вишуканий словесний потік виграє небароковими обертонами. Митець відчуває гармонію і дисонанси буття, залежно від чого його письмо набуває різної тональності. Для прози письменника характерне нюансування в зображенні внутрішнього світу людини та природи. Вона потребує повільного, уважного, неодноразового читання, яке дасть змогу сприйняти багатоманітність звуків і кольорів.

Повість «Світ червоний» (1922) має автобіографічний характер. Прізвище головного героя – Лісчук – перегукується з прізвищем автора твору. Письменник наділяє персонажа своїм віршем. Протагоніст написав книжку «Загаслі зорі», назва якої схожа на назву книжки К. Поліщука («Далекі зорі»). Герой повісті постає піщинкою в хаосі часу, в хаосі історичних змін і катаклізмів. Він шукає там своє місце і не може знайти. Олелько Лісчук стикається з брутальними проявами життя, з його зовнішньою стороною. Письменник зображує низи суспільства. Потік свідомості головного персонажа поєднується з дискусіями про мистецтво та суспільний розвиток. Лісчук виступає жертвою незрозумілого фатуму. Він не може керувати своєю долею, його несе течія подій.

Поетика сну в повісті часом поєднується з життєвою реальністю: «Потяг сунувся черепашою ходою, іноді здригався, як норовистий кінь, і у вагонах була мертва тиша і пахнуло брудними тілами подорожних, що снили снами тривоги і затаєного бунту, якому ще не настав час виявитися й залити собою всі оті поля, що так таємничо зазирали в півосвітлені вікна вагонів». Сон і марення нерозривно пов'язані з темою інтуїції: «І, дивлячись крізь вікна у сутінь полів, Лісчук відчував у своїй душі якесь незрозуміло гостре передчуття чогось недоброго і страшного». К. Поліщук намагається розібратися в колізіях суспільного прогресу, з'ясувати, які наслідки він із собою несе, розкрити антагонізми матеріального та духовного поступу. При цьому письменник не вдається до публіцистики, яка збіднює художній твір, він дає простір для саморозвитку образів, самовияву характерів, за допомогою яких оприявлюється жива матерія буття, відкриваються універсальні, позачасові істини.

Деякі колишні символісти настільки далеко відійшли від цієї течії, що в їхніх творах 1920-х років важко було побачити ознаки творчих засад, із якими вони входили в літературу. Від символізму нічого не залишилось у романі О. Слісаренка «Чорний ангел» (1929). Це нормальний процес. В. Маяковський відійшов від футуризму, С. Єсенін відрікся від імажинізму, Л. Арагон порвав із сюрреалізмом. У прозі К. Поліщука ще не було такого експериментаторства з формою твору, яке ми спостерігаємо в українській літературі 1920-х рр., але він наближав, попереджав ці новації.

Мушкетик Леся Георгіївна,
доктор філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ГЕРОЙ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ ЯК МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНИЙ ІДЕАЛ НАРОДУ

Моральний ідеал людини набув художньої форми в уснословесній творчості, втілювався в образі-персонажі одного чи групи творів. Однак найвиразніше він реалізувався в такому оптативному, дидактичному жанрі фольклору, як народна казка. Герой (героїня) української народної чарівної казки є морально-етичним каноном, втіленням кращих людських якостей, він прекрасний як зовнішньо, так і внутрішньо, тобто є досконалим у всьому, його вчинки й дії – показові, еталонні, адже уявлення про кращі людські риси формувалися віками із чітким поділом на негативне й позитивне в навколишньому світі та безпосередньо в людині. Еволюція морально-психологічних якостей людини відображає еволюцію ціннісних орієнтирів людства.

Казкова персоналія здавна цікавила як дослідників фольклору, так і багатьох митців, які вводили їх до своїх творів. Народним казкам присвячено ґрунтовні праці українських дослідників В. Юзвенко, Л. Дунаєвської, Л. Мушкетик, М. Демедюк, зарубіжних В. Проппа, М. Новикова, О. Новик, Б. Кербеліте та ін.

Зовнішній вигляд та ім'я героя (героїні) відповідає його внутрішнім якостям, які згідно із законами народної казки є лише позитивними й відображають народні уявлення про ідеальні людські риси, це так звана калокагативність, що поєднує естетичне й етичне. Цей канон у казці подано в предметно-образній формі, про нього можна судити й на основі поведінки персонажів, змісту ситуацій і вчинків, рис вдачі дійових осіб. Саме цей метод вираження чи «опредмечування моралі» й естетики сприяє їх найбільшій наочності, доступності безпосередньому спогляданню.

Зазвичай у казці протагоніст не має імені, а діє як узагальнений тип, що має певний соціальний, віковий, статевий, етнічний статус. Це може бути просто хлопець, бідняк, чоловік, сирота або ж царевич, королевич, солдат, пастух тощо. Герой може мати ім'я чи прізвище (Іван Сученко, козак Мамарига, Перчик, Найда, Попелюх та ін.), які служать засобом

номінації та індивідуалізації персонажів за подібними особливостями – соціальними, психологічними, віковими, фізичними, функціональними.

Риси головного персонажа розкриваються в сюжеті казки, у його діях і вчинках. Герой-богатир, як втілення добрих начал, стоїть на боці знедолених і слабких, є захисником своєї держави, насамперед має бути сильним і мужнім. Протагоністом рухають позитивні, благородні цілі, саме тому в казці він може їх втілювати в життя. До того ж отримує винагороду, те, до чого прагнув: одружується з коханою та отримує те, що, за казковою логікою, потрібно людині для щастя – царство чи півцарства, чарівні предмети і тварини, надзвичайні здібності тощо. Отримує все, що тільки може побажати людина. Тобто казка яскраво демонструє *мериторизм* – принцип відплати за чесноти, що реалізується на прикладі головного героя.

За що ж винагороджується герой казки? Які його риси так приваблюють персонажів і тих, хто складав, переповідав і слухав ці казки? Насамперед це **доброта**, адже сила без доброти властива й негативним персонажам казки. Надзвичайно часто в чарівні казки вводиться мотив допомоги чи порятунку людей, тварин, які згодом «стають у пригоді» герою, віддячують йому за виявлену доброту й людяність, співчуття до слабких і беззахисних (АТУ 554 *Вдячні тварини*, СУС –554** *Юнак рятує муху*). Людина відчуває потребу *дарувати добро* іншим людям. Готовність до самопожертви задля допомоги іншому може бути такою сильною, що персонаж казки «Брати-сироти і батьківська порада» Василь іде на подвиг: спалює свою хату, аби тим попелом посипати страшну рану на грудях старого 80-річного діда-жебрака.

Доброта головного персонажа поєднується зі **скромністю й чемністю**, він ніколи не вихваляється своїми подвигами. За народною мораллю, велике значення має **повага до старших за віком людей**, їх мають слухатися й поважати молодші, що з дитинства виховується батьками. Протагоніст винагороджується за свою ввічливість, гречність і шанобливе ставлення, казкові діалоги є стереотипними і входять до так званого казкового етикету: «Іван поклонився красно. Каже йому баба: – Серенчу маєш, синку, що так красно поклонився, бо якби був не поклонився, то була би іззіла тебе. Та й кажи, що шукаєш?» [1, с. 47].

Головні дійові особи казок наділені оптимізмом, упевненістю, безтурботною натурою, часто це так звана весела бідність. Своєю поведінкою вони нагадують козаків з їхньою звитягою, жартами. Так, Іван Богодавець зі своїми побратимами сидить у розпеченій лазні й виспіває пісні (казка «Богодавець Іван»).

Діалоги персонажів віддзеркалюють також правила **гостинності**, які існували в тогочасному суспільстві. На думку О. Фрейденберг, інститут гостинності сформувався ще в сиву давнину й сягає корінням тотемічних ритуалів жертвопринесення [4, с. 139–140]. Тобто гостя мали завжди привітати, нагодувати й напоїти, покласти спати. У казках це роблять навіть супротивники героя.

Уже деякі назви самих казок є сентенціями, мудрими висловлюваннями, які виражають колективний досвід. Так, казка «Більше розумом, ніж силою» наочно демонструє переваги людського **розуму**, у цьому випадку перед силою звірів (АТУ 157 *Тварини вчаться у полохливого чоловіка*). Розум виявляється «старшим» не лише за силу, а й за гроші: «У сильного – кулаки, а в розумного – довбня, у сильного шабля, а в розумного – панцир, у багатого – гроші, а в розумного – хитрість. Тому й кажу: розум – найстарший» [3, с. 88].

У казках про прихованого героя («іронічного щасливця», за М. Новиковим) ідеться про чоловіка, царя тощо, у якого було двоє розумних синів і один дурень. Таке означення було закріплено за молодшим сином за нестандартність поведінки і висловлювань, дій, які не є «розумними» й нормативними. Однак доброта в казках цінується більше, ніж розум. «Народ любить трохи дурненьких, але хороших, і не сприймає розумних, які думають тільки про себе», – писав В. Пропп [2, с. 278].

У деяких випадках розум підміняється **хитрістю**, ці два поняття можуть змішуватися. У чарівних казках за допомогою розуму й хитрощів герой перемагає набагато сильніших від себе супротивників – як силою, так і здібностями, зокрема чарівників. Це говорить про те, що в системі людських цінностей розум переважає над силою, тобто цінується значно більше й має велике значення у пристосуванні людини до навколишніх умов і життя в колективі.

У казках високо цінується **правдивість, справедливість, чесність**. Народ цінує правдивість і не любить брехні й обману. Роздуми героя, який потрапив у скрутні обставини і вагається, чи казати правду, психологічно передаються в казці (СУС 889 *Вірний настух*) за допомогою цікавого прийому: хлопець провадить уявні розмови з паном. Відомим міжнародним сюжетом є «Правда і кривда» (СУС 613 *Правда і Кривда*), де ці два поняття втілюються в образах рідних братів. Лексема *правдивість* у казках згадується не лише у прямому значенні: казати правду, не брехати, а часто у значенні справедливості у стосунках між людьми, чесності, порядності тощо.

Ставлення до праці як одного з джерел життя на землі є для казки важливим критерієм оцінювання діяльності героя, його поведінки і вчинків, адже в селянському (хліборобському) суспільстві найвище підносилися працевентричні цінності, сакральність землі та хліба. В образній формі казка розкриває облагороджувальну роль праці в житті людини.

Отже, герой української чарівної казки є втіленням кращих людських чеснот, прекрасним як зовнішньо, так і внутрішньо, ідеалом людини, наближеним до ідеалу всього людства згідно з чітким поділом на негативне й позитивне. Ці позитивні якості в казці винагороджуються, казці властивий мериторизм – винагорода за чесноти, що є важливим виховним, дидактичним моментом казки як популярного фольклорного жанру.

1. Дерев'яне чудо : народні казки / вст. ст., упоряд., підг. текстів та прим. О. І. Дея. – Ужгород : Карпати, 1981. – 206 с.
2. *Пропп В. Я.* Русская народная сказка / В. Я. Пропп. – Москва : Издательство Ленинград. ун-та, 1984. – 335 с.
3. Чарівна торба : українські народні казки, притчі, легенди, перекази, пісні та прислів'я, записані від М. Шопляка-Козака / упоряд. І. Сенька Ужгород : Карпати, 1988. – 170 с
4. *Фрейденберг О. О.* Миф и литература давности / О. О. Фрейденберг. – Москва : Наука, 1978. – 605 с.

Пелешенко Юрій Володимирович,

доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ «ПОХВАЛЬНОГО СЛОВА ЄВТИМІЮ ТИРНОВСЬКОМУ» ГРИГОРІЯ ЦАМБЛАКА

Найвизначнішим твором Г. Цамблака, що синтезував у собі всі найхарактерніші риси письменника, є «Похвальне слово Євтимію Тирновському» («Григорія архієпископа російського похвално иже въ святых отца нашего Євтімія патріарха тръновскаго») [3, с. 112–233]. Твір написано між 1415–1418 рр. на території Великого князівства Литовського, можливо, у Києві. «Слово похвальне Євтимію Тирновському» – типовий зразок «плетенія слівес» початку XV ст., фактично – житіє останнього патріарха незалежної Болгарії. Більше того, відомості, подані в творі, – єдине детальне джерело про життя й діяльність Є. Тирновського [2, с. 341].

Г. Цамблаку притаманний історичний погляд на епоху та осіб, про яких ідеться у «Похвалному слові Євтимію Тирновському». Життя й діяльність болгарського патріарха показано на тлі конкретних історичних подій у Болгарії другої половини XIV – початку XV ст. Письменник зовсім не намагається приглушити в собі індивідуальне начало, яке й у цьому творі виявлено доволі яскраво [1, с. 21–28].

У «Похвалному слові Євтимію Тирновському» Г. Цамблук частково відходить від традиційного для середньовічної літератури образу християнського героя. З одного боку, Євтимій – носій усталених християнських чеснот, з другого – це мужня, наполеглива людина, патріот, який уболіває за свою країну й народ.

Образ Євтимія у творі є ідеалом – настільки тирновський патріарх досконалий, неземний, позбавлений будь-якої людської вади. Є. Тирновський змальований Г. Цамблаком як ідеальний, яскравий, живий, переконливий і до певної міри історично правдивий образ. Ідеальний герой у Г. Цамблака – не схема, а символ.

Загалом нові художні засоби у творі тісно переплетені з типово середньовічними. Якщо Г. Цамблук прагне відокремити свого героя від дійсності, від реального й земного, він його підносить до чогось божественного, порівнює з біблійними персонажами. В інших випадках письменник розповідає про земні речі, вставляючи свої власні спогади.

У «Похвальному слові Євтимію Тирновському» Г. Цамблак виступає як новатор. Він займає позицію очевидця, оповідача, що спостерігав об'єкт, про який розповідає. Г. Цамблак описує особисто пережиті, відчуті й вистраждані події; його герой зображений як добре відома і znana авторові особа. Таке авторське ставлення до предмета зображення не є характерним для середньовічної літератури, хоча й подекуди трапляється в деяких її творах. На відміну від переважної більшості тодішніх авторів Г. Цамблак не ховається за самопринижуючі характеристики, а завжди виступає від свого імені як автор, спостерігач, очевидець. Його оповідь емоційно насичена, схвильована, лірична та пристрасна. Єдність нових і традиційних художніх засобів не порушує архітектоніку цих творів, а надає йому оригінальних рис, притаманних тільки Г. Цамблакові.

«Похвальне слово Євтимію Тирновському» – гострий публіцистичний твір, у якому автор виступає як захисник православної віри. У творі розкривається ще одна грань таланту Г. Цамблака – він виступає як історик, що активно використовує не тільки власні спостереження, а й спогади сучасників.

1. *Велчев В.* Проблемът за личностного авторско начало у Григорий Цамблак / Велчо Велчев // Търновска книжовна школа. – София : БАН, 1984. – Т. 3. Григорий Цамблак. Живот и творчество. – С. 21–28.
2. *Горина Л. В.* «Похвальное слово Евфимию Тырновскому» Григория Цамблака как исторический источник / Л. В. Горина // Славянские литературы и Балканы. – София, 1978. – Кн. 1. – С. 340–347.
3. *Русев П.* Похвально слово за Евтимий от Григорий Цамблак / П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. – София : БАН, 1971. – 448 с.

Михед Павло Володимирович,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Київ – Ніжин)

КНИГА І ПРОФЕТИЗМ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Важко переоцінити роль книги у творчій і життєвій долі М. Гоголя. І не тільки тому, що він – письменник, автор багатьох книг. Уся історія Гоголя-митця, як і Гоголя-мисленика сформована і відкоригована книгою. Звідтіля, з книг, і той комплекс ідей, що визначав його творчі пошуки, якому, у свою чергу, був підпорядкований вибір життєвих орієнтирів і вчинків. Книга для М. Гоголя – джерело уявлень людини про сучасний світ, у ній відповіді на всі питання, які ставить життя. З книгою М. Гоголь пов'язує не лише своє життя, а й спасіння християнського світу від змертвіння людських душ. У книгах витокі Гоголевого апостольства [1, с. 42–55].

Центральне місце належить Святому Письму: біблійне слово протягом усього життя М. Гоголя (чи в суто побутовому, чи то в духовному, чи митецькому сенсі) мало для нього особливе значення і смисл. Безпосередньо факт того, що Боже одкровення людство отримало з книги, від початку надавало книзі (як репліці священного артефакту) сакрального змісту. Доречно звучать слова Ф. Ассизького, який повчав молодого послідовника: «Сину мій, з літер, зрештою, складається найславетніше ім'я Боже» [2, с. 351]. Тож Святе Письмо протягом багатьох віків служило головним джерелом не лише християнської віри, а й літературно-естетичним взірцем, на який орієнтовані, нехай і по-різному, стилі епох. Святе Письмо впливало на смислове наповнення самого явища книги.

Біблія завжди живила літературу. У певні періоди культурного розвитку сприймалася не лише як компендіум сюжетних матриць, а як той естетично-стильовий орієнтир, що присутньо впливав на художню фактуру твору. Особливо помітними ці різнохарактерні впливи були в добу романтизму, коли християнський світ після атеїстичної хвилі просвітництва знову шукав опертя в християнській вірі. Біблійне слово поступово набуває особливої ваги й авторитетності; поети починають підлаштовувати свій голос під глосарій та інтонації біблійних пророцтв, що надавало художньому витвору більш чи менш помітних, але відчутно християнізованих конотацій. У романтичній літературі виникають

розмаїті форми наслідування Святого Письма ⁹, до чого вдався і М. Гоголь (про це свідчать, зокрема, «Вибрані місця з листування з друзями» й моралістичні трактати).

Гоголів інтерес до книги виявився рано, що було пов'язано з культом книги в сім'ї: і батько Василь Панасович, і мати Марія Іванівна цікавилися книгами, до того ж Василь Панасович був автором поетичних та драматичних творів. І зрозуміло, що в релігійній родині Гоголів особливе місце посідало Святе Письмо, з яким М. Гоголь пройде по життю і яке полишить глибокий слід у його творчості. В одній з передсмертних записок М. Гоголь писав: «Нет другой двери, кроме указанной Иисусом Христом, и всяк, прелазай иначе, есть тать и разбойник» [4, с. 196–205].

В «Авторській сповіді» М. Гоголь, визнаючи те, яку роль відіграли книги в його становленні як письменника, викладає своєрідну технологію пізнання світу. Щойно він збагнув, що саме людина і її душа будуть предметом його інтересу, М. Гоголь мав за мету «випрацювати» свій шлях пізнання: «Я оставил на время всё современное; я обратил внимание на узнанье тех вечных законов, которыми движется человек и человечество вообще. Книги законодателей, душеведцев и наблюдателей за природой человека стали моим чтением. Всё, где только выражалось познание людей и души человека, от исповеди светского человека до исповеди анахорета и пустынника, меня занимало, и на этой дороге, нечувствительно, почти сам не ведая как, я пришел ко Христу, увидевши, что в нем ключ к душе человека и что еще никто из душезнателей не всходил на ту высоту познания душевного, на которой стоял он... Я начал с таких первоначальных книг, что стыдился даже показывать и скрывал все свои занятия» [3, т. 8, с. 443].

Книга «Вибрані місця із листування з друзями» була своєрідним Євангелієм від М. Гоголя, у якому він виклав основні засади й напрями преображення православної імперії. Публікація цієї книги водночас стала й оприлюдненням задуму другого тому роману «Мертві душі». Трагедія М. Гоголя в тому, що, зібравши навколо цієї книги всю читацьку

⁹ Яскравим прикладом служить «Книга буття польського народу» А. Міцкевича, навколо якої виникли тексти, автори яких вдаються до стилізації Біблії або прямо («Книга буття українського народу» М. Костомарова), або дещо дистанційовано (Ф. Р. Ламенне «Слова віруючого») (Див.: *Mixed П. В. Гоголь и Ламенне // Гоголезнавчі студії*. – Ніжин: ФОП Лук'яненко В. В. ТПК «Орхідея», 2013. – Вип. III (20). – 507 с.).

аудиторію Росії, він не зміг її переконати в істинності своїх ідей. Російські інтелектуали, за невеликим винятком, відсахнулися від пророчого слова письменника. І «Светлое воскресенье» православного світу таким, яким його бачив М. Гоголь у своїх апостольських видіннях, не відбулося.

Як відомо, ідеї, викладені у «Вибраних місцях», отримали своє художнє втілення у другому томі «Мертвих душ», де з'явився й мотив книги преображення. Другий том мислився М. Гоголем як виразне і зрозуміле всім оприявлення позитивного спрямування змісту всієї поеми, засвідчене, серед іншого, поступовим прозрінням персонажів. І одним з важливих чинників цього процесу мала стати книга. Полковник Кошкар'єв бачить своїх селян з книгою в руках: «...несмотря на всё упорство со стороны невежества, он непременно достигнет того, что мужик его деревни, идя за плугом, будет в то же время читать книгу о громовых отводах Франклина, или Вирг<илиевы> Георгики, или Химическое исследование почв» [3, т. 7, с. 63]. Залишаючи Чичикова в бібліотеці, він кидає: «Просвещение должно быть открыто всем» [3, т. 7, с. 65]. З книгою пов'язує він майбутнє Росії. Книга рятувала героя (Хлобуєва) у важкі хвилини життя: «В эти горькие минуты читал <он> жития страдальцев и тружеников, воспитывавших дух свой быть превыше несчастий. Душа его в это время вся размягчалась, умилялся дух, и слезами исполнялись глаза его» [3, т. 7, с. 88].

У розрізі досліджуваної проблеми особливо важливою бачиться ідея М. Гоголя, на яку звернув увагу І. Золотуський. Останній прокоментував одну з передсмертних записок письменника, де були слова «Как поступить, чтобы признательно, благодарно и вечно помнить в сердце моем полученный урок», а також малюнок із зображенням голови людини, що профілем нагадує М. Гоголя. «Голова Гоголя» затиснута між сторінками книги, що ось-ось закриється. І. Золотуський сумно зазначає: «Жизнь кончена, и это его судьба – быть захлопнутым обложкой недописанной книги, книги, которую теперь уже никто не прочтет, книги, забравшей его жизнь и отпустившей его душу на свободу» [5, с. 502].

Такою бачиться конспективно викладена історія спілкування М. Гоголя з книгою, що, з одного боку, була путівником для нього як для письменника в його шуканнях, а з іншого – стала формою реалізації його апостольського покликання, що зрештою визначило і його творчу кар'єру, і такий трагічний фінал його письменницької та людської долі.

1. *Михед П.* Об апостольском проекте Гоголя (опыт реконструкции) / П. Михед // Гоголь как явление мировой литературы. По материалам междунар. науч. конф., посвященной 150-летию со дня рождения Н. В. Гоголя (31.10–2.11. 2002 г.). – Москва, 2003.
2. *Курціус Е. Р.* Європейська література і латинське Середньовіччя / Ернст Роберт Курціус. – Львів : Літопис, 2007. – 749 с.
3. *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – Москва ; Ленинград : Издательство АН СССР, 1937–1952.
4. *Воропаев В.* Нет другой двери... Гоголь и Евангелие / В. Воропаев // Гоголь над страницами духовных книг. – Москва : Издательство Воронежско-Липецкой епархии, 2002. – 208 с.
5. *Золотусский И.* Гоголь / И. Золотусский. – Москва : Молодая гвардия, 1979. – 511 с.

Росовецький Станіслав Станіславович,
магістр філологічних наук
(Україна, м. Київ)

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ АВТОБІОГРАФІЧНОЇ ПРОЗИ РОСІЙСЬКОГО ПОСТСИМВОЛІЗМУ (НА ПРИКЛАДІ ФУТУРИСТІВ)

Загалом автобіографії постсимволістів, зокрема футуристів, за своєю структурою багато в чому схожі: обов'язкове пародіювання, полемичність стосовно інших течій і диференційована рецепція тексту попередника всередині власної літературної традиції. Ми ж зупинимося на індивідуальних особливостях структури автобіографії у футуристів. Проблема ця ще не привертала уваги дослідників.

Членування тексту В. Каменським, В. Маяковським і Б. Лівшицем розрізняється передусім концентрацією уваги або на конкретному епізоді з життя, або на періоді загалом. У В. Каменського відчувається потужне прагнення прокоментувати свою творчість і пов'язати її зі своєю особистістю, у В. Маяковського виявляється намагання укласти гідну літератора автобіографію для вагомого видання. Цю лінію продовжує і Б. Лівшиць – своїм бажанням розповісти все так, як він це побачив.

Автобіографію В. Каменського розпочинає поширена передмова, покликана задати «футуристичний» тон для сприйняття основного масиву твору: «Эй, друзья писатели – гениальные головы – запомните» [1, с. 5]. На противагу йому «Я сам» В. Маяковського починається стрімко й без значних передмов, обмежується лише двома вступними розділами іронічного змісту: «Я – поэт. Этим и интересен. Об этом и пишу» [3]. Текст книги Б. Лівшиця відкриває передмова, яка має обґрунтувати задум книги: підвести осмислену риску під своїм футуристичним досвідом і самим футуризмом, який помер «без спадкоємців» [2, с. 309] за 18 років до написання «Полутораглазого стрельца».

У В. Каменського кожний розділ наділений особливою прагматикою. Так, «Понедельник» являє собою заклик послідовникам, а «Его гениальность» – звернення всередину свого світосприйняття. Таке структурування дає змогу без шкоди для темпу залучення читача до тексту пов'язувати в одній книзі думки з будь-якого куточка семантичного поля «обо мне». В. Маяковський ділить свій текст на надзвичайно маленькі

фрагменти, довжиною в декілька речень, кожний з яких є спогадом, оздобленим, тим не менше, винесеною за межі абзаца назвою. Б. Лівшиць виділив дев'ять розділів за назвами подій, що захопили його увагу з безіменними розділами. Структура відображає не стільки об'єктивне членування подій за літературними гуртками, поетичною модою або навіть роками, скільки те, як розмістився час у пам'яті автора, за головними, для автора, векторами дій. Так, у центрі розділу «Медведь» – військова служба, у той час як назви «Гилея» та «Бродячая собака» не потребують додаткових пояснень.

Наративна структура текстів зводиться до мемората, розповіді від першої особи. У В. Каменського все значно складніше, адже переплітаються змалювання подій від першої та третьої особи, що можна порівняти з фольклорною структурою фабулата. Це розшарування покликано чи продемонструвати кокетливу гру автора із читачем у розділення себе – живої історичної особистості (я) і його – двійника, чи напустити містичного туману для збільшення масштабу генія автора в очах читача.

Одна з критичних структуроутворюючих відмінностей між побудовами порівнюваних текстів коріниться у своєрідності втілених у них систем позиціонування авторами своїх персонажів відносно історичних фактів. Як і в інших випадках, у В. Каменського спостерігаємо оптимістичне піднесення себе над лінією історичних подій, у В. Маяковського – установку на об'єктивність, не позбавлену незавуальованих оцінок, а в Б. Лівшиця – прагнення показати все його власними очима. Ставлення авторів до об'єктивної реальності досить барвисто розкривається через порівняння описів їхніх дебютів. Про свої перші ораторські студії В. Каменський пише доволі багато й майже пристрасно, не скупиться на барви у змалюванні й прикрашанні безпосередньо виступів, переходячи на прозу, що нагадує вірші: «Я волновался, стеснялся, стыдился. А товарищи поддерживали страстно» [1, с. 85]. Разом з тим автор не згадує зустріч з Мейерхольдом, який порадив йому покинути театр і зайнятися літературою.

В. Маяковський не розповідає про свій театральний досвід і залишається небагатослівним у змалюванні свого першого виступу з промовою, проте в цьому випадку ще й відмовляється від оцінок і коментарів зовсім: «Держал экзамен в торгово-промышленном подрайоне. Выдержал. Пропагандист. Пошел к булочникам, потом к сапожникам и наконец к типографщикам» [3].

Б. Лівшиць вважає змалювання своїх перших досягнень несуттєвими для автобіографії, що схожа, скоріше, на мемуари, і розповідає лише про перші зустрічі із символістами й майбутніми футуристами.

Яскраво вираженого завершення чи висновку не має жодна з порівнюваних автобіографій, за винятком «Полутораглазого стрельца», що обумовлено часовою прірвою між написанням твору та існуванням стилістично єдиного футуризму. Як В. Каменський, так і В. Маяковський завершують свої тексти змалюванням літературних планів на найближче майбутнє, встигнувши підвести ризик під своїми успіхами, але не осмисливши їх.

1. *Каменский В. В.* Его – моя биография Великого футуриста / В. В. Каменский. – Москва : Китоврас, 1918. – 233 с.
2. *Лившиц Б. К.* Полутораглазый стрелец / Лившиц Б. К. – Ленинград, 1989. – 702 с.
3. *Маяковский В. В.* Полное собрание сочинений в тринадцати томах. Т. 1. 1912–1917 / подгот. текста и прим. В. А. Катаняна. – Москва : ГИХЛ, 1955.

Сквіра Наталія Михайлівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ *САКРАЛЬНЕ* У РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХІХ–ХХІ СТ.

Сакральне як конститууючий елемент релігії, як «світоглядна категорія, котра означає властивість, оволодіння якою надає об'єкту виключної значущості, вічної цінності та на цій підставі потребує благоговійного до нього ставлення» [1], широко досліджується у філософії релігії. Наш науковий інтерес спрямований передусім на *літературну сакрологію*, якій уваги приділено недостатньо, порівнюючи з вивченням сакрального як релігійно-естетичної категорії.

Незважаючи на те що категорія «сакральне в літературі» неодноразово ставала об'єктом дослідження (розвідки С. Абрамова, В. Бичкова, А. Сафонової, Ю. Смирнова, В. Топорова, Д. Угриновича, В. Шелюто, українських науковців С. Абрамовича, Т. Вільчинської, І. Набитовича, С. Савіцького, В. Токмана та багатьох інших), у відомих словниках літературної термінології, як російських, так і українських, визначення поняття «сакральне» відсутнє, а підходи до вивчення поняття відзначаються неабиякою строкатістю. Ю. Боров у словнику «Естетика. Теорія літератури» (2003) розглядає сакральний алегоризм крізь призму середньовічної культури. Сакральній поезії, на думку автора, притаманні релігійно-виховний характер, дух набожності, надприродність, чудеса. Л. Тітова також схиляється до розуміння сакрального як алегоричних фігур [2, с. 68]. С. Абрамов небезпідставно вказує на вагомі відмінності між сакральним і поетичним текстами [3] тощо.

Діалектиці «сакральне – профанне» присвячено велику кількість ґрунтовних досліджень, зокрема Е. Дюркгейма, П. Флоренського, І. Львіна, С. Франка, М. Бердяєва та ін. Треба наголосити, услід за Р. Бартом, на ролі міфу в процесі сакралізації профанного: «перехідне – у вічне» через масову культуру і свідомість. Сакралізація міфу тісно пов'язана з каузалізацією та етизацією міфу, слушно зазначає О. Фрейденберг, профанне ж нерідко стає аксіологічною домінантою соціуму, що виявляється і в літературі, і в мистецтві. Художній твір таким чином у широкому сенсі являє собою суб'єктивно потрактовану структуру міфу, витоки ж

сакрального тексту – у першопричині, Логосі Божественному. Сакральне в літературному вимірі – поняття багатоаспектне, якому притаманний зв'язок з духовною сферою / трансцендентним началом / абсолютном, що руйнує просторово-часові рамки, і яке як істинне (об'явлення) явлене в різнопланових маркерах: знаках, символах, образах, архетипах твору. Сталими характеристиками сакрального є таємничість / ірраціональна природа; шлях до істини / абсолюту; універсальна повнота та безсумнівна / імпліцитна значущість; символізація, метафоричність; сугестивність. Концептосфера сакрального – це релігійно марковані концепти [загальнорелігійний сегмент (цінності, таїнства, духовні субстанції, церковні традиції тощо), морально-етичні категорії (добро, зло, любов, гріх, смирення тощо)], які є, за І. Набитовичем, «міченими ядрами» у структурі *sacrum* (що є фрактальною за своєю природою) та наділені «діахронічною пам'яттю».

При вивченні сакрального в літературі варто зважати також на континуальність цієї метакатегорії: *sacrum* не відмирає, а зазнає численних метаморфоз і відроджується в розмаїтих формах з притаманними їм продукуючими смислами (десакралізація, пародіювання сакрального тощо).

Розпізнавання латентної природи сакрального в художніх творах дає змогу реципієнтові не лише краще зрозуміти твір, а й досягнути світоглядно-ціннісні установки автора. Тому актуальним є як питання типології сакрального, так і методології вивчення цієї метакатегорії в літературному творі. І. Набитович слушно зазначає: «Категорію *sacrum* можна досліджувати, асимптоматично підступаючи до різних рівнів її структури – через дескриптивне наближення до тих чи інших ірраціональних досвідів її переживання, містичних просторів сакрального у світі психічних відчущань чи аналізу та інтерпретації інституційних елементів релігії, зраціоналізованих релігійно маркованих концептів (як певних ментальних сутностей), образів та символів (як своєрідних «сутностей об'єкта»)» [4, с. 26–27].

Вивчення категорії *sacrum* у російській літературі XIX–XXI ст. реалізується науковцями в таких площинах, як «сакральне – мирське», «сакральне – поетичне», сакральне й есхатологічні мотиви; трансформація сакральних жанрів; сакральна ідіоматика; сакральність образної системи, простору; відбиття сакральних прецедентних текстів у творчості; сакральна нумерологія тощо. Ще одним продуктивним напрямом (спираючись на розвідки Р. Отто, який вважає саме

християнство релігією, що проявила і збагнула сакральне цілковито за допомогою категорій позитивного та сповненого моральним змістом святого) може стати виявленням концептосфери та локусу сакрального, які імплікують раціональні й ірраціональні (у розумінні Р. Отто) вияви *sacrum* і не були до цього часу об'єктом дослідження.

1. *Забіяко А.* Сакральное [Электронный ресурс] / А. Забияко // Новая философская энциклопедия : в 4 т. / Институт философии РАН ; Нац. обществ.-науч. фонд; пред. науч.-ред. совета В. С. Степин. – Т. 3. – Москва : Мысль, 2001. – Режим доступа: <http://www.terminy.info/philosophy/philosophical-encyclopedia/sakralnoe>. – Загл. с экрана.
2. *Титова Л. Н.* Оппозиция сакральное/светское на пражской сцене XVIII века / Л. Н. Титова // Оппозиция сакральное / светское в славянской культуре. – Москва : Ин-т славяноведения РАН, 2004. – С. 67–76.
3. *Абрамов С. Р.* Сакральный и поэтический текст как предмет филологической герменевтики: на материале германских языков : дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.01.08 / С. Р. Абрамов. – Санкт-Петербург, 2006. – 515 с.
4. *Набитович І. Й.* Дослідження фрактальної природи *sacrum*'у в художньому (Інгарденівська перспектива) / І. Й. Набитович // *Studia Ingardeniana* / Red. I. Nabytowycz, T. Hundorowa, M. Ołdakowska-Kuflowa. [TeKa Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych Oddział PAN w Lublinie, vol. IV]. – Lublin, 2009. – S. 26–42.

Ставицька Ярина Віталіївна
(Україна, м. Київ)

СЮЖЕТОТВОРЧИЙ МОТИВ СНУ В УКРАЇНСЬКИХ ДУМАХ

Сучасна гуманітаристика нараховує чимало праць, у яких досліджено мотив сну в літературних творах. У працях за снами закріплена назва «літературне сновидіння» [11, 13]. Значно менше уваги науковці приділяють снотлумачним мотивам у фольклорних джерелах, хоча в народній традиції, особливо епічній, він є важливим сюжетним компонентом.

Епізодичні згадки про функції онейромотивів у народній епіці є в працях В. Жирмунського, Є. Мелетинського, А. Гуревича. У 2000-х роках було опубліковано декілька дисертаційних робіт і ряд праць (Т. Теперик, Н. Юсефзадегучан, Н. Міленкевич, В. Ричка, Я. Васильков, Г. Булякова, Н. Норінбасва), присвячених безпосередньо дослідженню епічних мотивів, пов'язаних зі снами.

Сучасні дослідники зазначають, що мотив є проблемою наратології, оскільки саме «мотив є носієм стійких значень і образів оповідної традиції і одночасно функціонує як оповідний елемент, що бере участь у творенні конкретних фабул» [9]. Ми розглядаємо снотлумачний мотив як сюжетотворчий. Один з можливих методологічних підходів його вивчення в епічній традиції запропонував Б. Путилов. Ілюстративною одиницею реалізації сюжетотворчої функції онейромотиву, яку виокремив автор, є дві опозиції: «віщий сон передбачає герою біду – герой не вірить у передбачення» і «жінка, побоюючись, що сон здійсниться, просить героя залишитися – наперекір її проханням герой від'їжджає» [8, с. 182].

З першою половиною опозицій, як зазначає Б. Путилов, пов'язані уявлення про таємничі сили, які здатні передбачити події та попередити про них, про віщі знання, якими наділяються у фольклорі жінки (найчастіше мати, але також сестра, дружина). Так, в українській «Думі про сон і про жену» сон тлумачить мати. Слід зауважити, що Ф. Колесса, публікуючи цю думу під назвою «Ворожба із сну», підкреслює програмуючу функцію, яка властива онейромантичній практиці. Як зазначив Ю. Шарапов, «досвід інтерпретації сновидін є не що інше, як програмування поведінки людини, що розповіла свій сон»

[14]. Те, що саме тлумачення робить сон віщим, відзначив М. Лур'є: «Тлумачення не тільки декодує знаковий текст, а й, навпаки, наділяє значенням образний текст сновидіння» [6, с. 40].

У тексті думи «Івась Коновченко» зловіщий сон теж бачить мати. Пріоритет розгадування снів, як і в усній снотлумачній традиції, надається жінці, до того ж, зазвичай, досвідченій, певного соціального статусу. Саме жінка, виконуючи виняткову роль посередника між двома світами, може розтлумачити сон: «пояснюють сні більшою мірою старі баби» [1, арк. 3]; «що кому присниться, то здебільшого жінки сходяться на вулицях і розказують одна одній свої сні і зараз же роблять свої висновки» [1, арк. 23].

Передбачення уві сні може побачити ворог епічного героя. Прикметно, що поразка, яку він бачить уві сні, за текстом твору, завжди реалізується. Яскравим прикладом є сон турецького паші в думі «Самійло Кішка». Варто зазначити, що зв'язок між образами, що з'явилися уві сні і їхніми значеннями побудований за принципом тотожності, який, на думку М. Толстого, у снотлумачній традиції зустрічається дуже рідко [12, с. 305].

Друга частина опозиції, за Б. Путиловим, веде нас у світ епічної чи баладної героїки. Ставлення до передбачення – це один із способів ідентифікації героя. Герої українських дум (мати І. Коновченка, Вдовиченко, турецький Алкан Паша) звертають увагу на сон. Зауважимо, що в традиційній сфері існує така ж тенденція. Функціонує ряд народних найменувань для снів, які впливають на долю людини: «віщі», «пророчі», «дійсні», «правдиві», «справедливі», «найсправжніші». У повсякденному житті застосовується ряд способів, спрямованих на нейтралізацію «поганого сну»: вербалізація спеціальних формул «на воду», «у вікно»; переказування поганого сну якомога більшої кількості людей з метою його псевдореалізації тощо.

Деякі дослідники сюжетний мотив сну розглядають як ініціаційний, зокрема в думі «Івась Коновченко», оскільки «сон в українській традиції, як і в багатьох інших, має віщувати майбутнє, отже, тут він служить для повідомлення про наслідок ініціації Івася – успішний перехід від статусу хлопця до статусу чоловіка, символом якого є одруження» [3, с. 35]. На нашу думку, у цій думі через сон здійснюється обряд переходу, а саме «сумне весілля». При тлумаченні цього сну ми повинні враховувати не лише снотлумачну традицію, де одруження, за принципом протилежності, трактується як смерть, що засвідчують народні сонники,

а і весь контекст фольклорної культури як цілого, у якій стала формула «смерть як весілля» є константною. На символічному рівні, як зазначила О. Грабович, весілля й похорон є тотожними. «Введення весільного коду до поховального комплексу стає ритуально-магічним символом, який дістає послідовне вираження. Виявляючись у предметному, дієвому і мовному вираженні, він оформлює змістовне поле поховального обряду і стає тим культурно-значеннєвим стереотипом, що входить у саму суть традиційного народного світобачення» [7, с. 172].

Своєрідно розвивається шлюбна символіка в «Думі про сон». Для інтерпретації сну ми не можемо обмежитися лише снотлумачною традицією. Так, «гора» власне в снотлумачній традиції трактується за принципом співзвучності: гора = горе: «Коли сниться, що лізеш на гору – біда, горе» [1, арк. 12]. Можемо припустити, що образ «жінка-гора» потрапив до епічного тексту під впливом біблійної традиції. Як зазначають дослідники християнської міфології, цей образ безпосередньо пов'язаний з образом жінки-саду, райського саду, у якому зароджується життя. Додатковим маркером такого твердження є наявні в тексті лексеми «процвітала», «цвітотомъ».

В апокрифічній «Книге Юбилеев» Едем розташований на горі. Пророк Єзекиїль називає Едем «святою горою» [5]. Дослідник історії релігії М. Еліаде звернув увагу на символіку гори: це – священне місце переходу. Гора найближче розташована до неба, але водночас і найближче до землі. Так і жінка – світова вісь, що пронизує всі світи й одночасно є точкою їх поєднання [Там само]. Отже, гора є жіночим локусом, як і цвіт (сад).

Важливою в тексті «Думи про сон і про жену» є також символіка кольору. Як зазначила О. Белова, різноманіття символічних тлумачень, пов'язаних з кольором, репрезентовано у ворожіннях, прикметах, снотлумаченнях [2, с. 140]. Обираючи дружину своєму синові, мати радить дівчину, яка в думі символічно зображена як гора, що білим цвітом процвітає. Безпосередньо цвіт, за народними уявленнями, «то дівоча доля» [1, арк. 19]. І «коли дівчині сніться квітки, то вона буде знайомитись із кавалерами» [там само]. Інтерпретація кольору цвіту в тексті дум певним чином перегукується із снотлумачною традицією. Так, «коли сніться червоні квітки – це горе, сльози, а всі інші – дуже добре» [1, арк. 43]. «Білі квіти – велика радість» [1, арк. 109]. До того ж білий колір «у народній культурі – один з основних елементів кольорової символіки, що протиставляється перш за все чорному і червоному кольо-

рам» [10, т. 1, с. 151], так як і в текстах аналізованої думи, де біла гора – дівчина молода, а червона – жінка заміжня. Відмовляє мати сина і від багатої вдовоньки, оскільки «жінка-вдова є до певної міри соціальною аномалією і, як усе аномальне, викликає настороженість» [4]. До того ж високий семіотичний статус має й зелений колір: «атрибут «чужого» простору, де перебуває нечиста сила, місця, куди в південнослов'янських замовляннях відганяються злі духи» [10, т. 2, с. 306]. Серед них і зелена гора.

Одним з визначальних компонентів структури цієї думи є троякість: три кольори, три гори. Триразовість у тексті радше свідчить, що «третій член певного ряду часто трактується як вищий, досконалий, а перший і другий у цьому ряду як поступове наближення до істинного, головного» [10, т. 5, с. 544].

Отже, снотлумачення в думках «Івась Коновченко» та «Самійло Кішка» функціонують як вставні нарагиви. Сон в українських народних думках, як і в снотлумачній традиції, пов'язаний з основними етапами життєвого циклу, зокрема з одруженням («Дума про сон і про жену») і смертю («Самійло Кішка», «Івась Коновченко»). Групування снотлумачень навколо стійкої тріади (народження, весілля, смерті) відзначив ще В. Милорадович у «Народному соннику». Цілком очевидно, що сновидіння в текстах дум функціонують у полі ритуалів переходу.

1. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Фонд 1, од. збереження 713.
2. Белова О. В. Цветовой код в народной культуре в словаре «Славянские давности» / О. В. Белова // Балканский спектр: от света к цвету. Балканские чтения XI. Тезисы и материалы. – Москва : ПРОБЕЛ, 2011. – С. 138–141.
3. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей / О. Грабович // Сучасні пробл. поетики. – 1993. – № 5. – С. 30–36.
4. Кісь О. Р. Особливості ставлення до вдови в українців (у XIX – на поч. XX ст.) [Електронний ресурс] / О. Р. Кісь. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n17/texts/o-kis2.htm>. – Назва з екрана.
5. Кудрявцева К. Г. Мифологическая основа образа «женщина-город» в Откровении Иоанна Богослова / К. Г. Кудрявцева // Вестник рус. христианской гуманитар. акад. – 2015. – Т. 16. – Вып. 1. – С. 292–299.
6. Лурье М. Л. Вещие сны и их толкование (На материале современной

- русской крестьянской традиции) / М. Л. Лурье // Сны и видения в народной культуре. – Москва, 2002. – С. 26–42.
7. *Микитенко О. О.* Балканослов'янський текст поховального оплакування: Прагматика, семантика, етнопоетика. – Київ : Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2010. – 424 с.
8. *Путилов Б. Н.* Фольклор и народная культура / Б. Н. Путилов. – Санкт-Петербург : Наука, 1994. – 240 с.
9. *Силантьев И.* Мотив как проблема нарратологии / И. Силантьев // Критика и семиотика. – Новосибирск, 2002. – Вып. 5. – С. 32–60.
10. Славянские давности : Этнолингвистический словарь в 5 томах / под общ. ред. Н. И. Толстого. – Т. 1, 2, 5. – Москва : Междунар. отношения, 1995, 1999, 2012.
11. *Теперик Т. Ф.* Литературное сновидение: терминологический аспект [Электронный ресурс] / Т. Ф. Теперик // Литература XX века: итоги и перспективы изучения. Материалы V Андреевских чтений. – Режим доступа: <http://natara.org/wp-content/uploads/2011/03/teperik.pdf>. – Загл. с экрана.
12. *Толстой Н. И.* Народные толкования снов и их мифологическая основа // Очерки славянского язычества. – Москва : Индрик, 2003. – 624 с.
13. *Чебанюк О. Ю.* Концепт саду в календарно-обрядовому фольклорі східних слов'ян / О. Ю. Чебанюк // Глобалізація/європеїзація і розвиток національних слов'янських культур. Матеріали Міжнар. наук. конф. до дня слов'янської писемності і культури (24.05.2016 р.). – Київ, 2016. – С. 211–212.
14. *Шарапов В. Э.* О «мужской» и «женской» традиции в культуре рассказывания сновидений у современных коми и хантов [Электронный ресурс] / В. Э. Шарапов. – Режим доступа: <https://refdb.ru/look/1374491.html>. – Загл. с экрана.

Тимченко Антоніна Олександрівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Харків)

ПОЕТИКА ТВОРУ В. БОРОВОГО «НЕ РИДАЙ МЕНЕ, МАТИ...»

Лірика відомого українського поета В. Борового незаслужено мало досліджена науковцями. Ретельне вивчення її з позицій поетики, фоніки, метрики, строфіки, ритміки дасть змогу повернути в літературознавчий і читацький контексти ім'я геніального харківського письменника. Метою цієї розвідки є здійснити аналіз вірша «Не ридай мене, Мати...» [1, с. 7], що є одним з найбільш показових у ліриці митця з погляду вираження своєрідності художнього світу поета.

Перші ж рядки вводять читача в ефемерний стан автора, вносячи неоднозначність: «Сон чи ні?». У наступній строфі звучить слово «боюсь», що також може сприйматися амбівалентно, адже є вірогідність, що ліричному героєві страшно від жадливих видінь (і взагалі, страх, певно, частий гість у душах колишніх в'язнів радянських таборів) або, навпаки, він намагається не порушити сон-мрію, примарну візію щастя. Сон переносить героя до бажаного локусу й до бажаної людини – матері. Змалювання неньки не пасторальне; воно претендує на сакральний богородичний смисл. Старенька самотня – одразу підтверджується віддаль, дистанція героя й матері. Це можуть бути роки, кілометри, а можливо, і відстань життя – смерть. Мати розтоплює грубку – символ бідності й простоти і водночас маркер тепла (особливо жаданого для героя в північному холоді), домашнього затишку. Далі автор вибудовує сумний парадокс: матеріні очі сльозяться чи то від згадок і печалі за сином, чи то від диму. Причому вкінці стоїть саме варіант «од диму із печі», ніби герой хоче заспокоїти, переконати в цьому себе, читача, матір.

Друга строфа знову подає зіставлення абстрактного й конкретного: «глухо тріскає хмиз» (перший звуковий образ, адже до цього поставали зорові; герой, боячись ворухнутися, намагався не порушити тихого сну) і «час, як іскорка, скаче». Золоті іскри, полум'я стоять перед очима і «золотими слізьми піч із мамою плаче» – через алітерацію «з-с», асонанс «и-и-и-и-и» чуємо тонке сичання вогню і пронизливе, межове, як струна,

тривання часу та нуртування туги матері й сина. Далі постає на правду іконописний сюжет: моління матері «за всіх і за мене» (ця фраза є своєрідною паралеллю до образу сліз – чи від печалі, чи від диму). Автор знову зіставляє два поняття, підкреслюючи широту першого й гостроту другого; прийом пуанта, винесення концепту «за мене» в кінець рядка сприяє підкресленню виключної важливості. Назва локусу, де відбувають покарання в'язні сумління, замовчується (цікавим у цьому контексті є пригаданий В. Боровим телефонний дзвінок уже за наших часів, у 2000-х роках, коли поетові грубим безапеляційним голосом було сказано, що він і досі не має права розголошувати ті макабричні події [2]), адже надто відоме для автора місце, аби про нього казали; може, ідеться про евфемізм – не згадаєш, не постане. «В тім краю, де у сполохах небо студене» – знову зоровий образ; прочитуємо мотив світла, але воно холодне, антонімічне образу вогню в пічці в материнській хаті. Перша й друга строфи становлять ніби замкнений твір – оповили його образи, приналежні до північного простору – у першому рядку першої строфи герой («лежу», він бачить сон) й останній рядок другої строфи. Решта рядків, розташованих між ними, – сон, спогад героя, образ матері й усе, що з нею пов'язане.

Відповідно, від наступної частини вірша читач чекає розвитку, кульмінації, розривання цього умовного кола. І дійсно, далі йдуть два рядки, виділені в окрему строфу, які становлять пряму вказівку на богородичність образу матері й містять звертання до Бога: «Ніч на неї зійшла, як апостол з ікони» (ніби спілкування Марії з апостолами, хоча тут яскраво виявляється мотив земних страждань: «Ніч... зійшла»), «Боже-Христе, тяжкі твого світу закони!». Ці слова претендують на роль кульмінації твору, адже містять думку-крик змученого серця, адресовану Богові, відтворюють спрямування до вищої сили і філософське узагальнення про важкість земного життя.

Але підсумкова строфа постає ще гострішою, переламною, ось тут і знаходимо й кульмінацію, й розв'язку всього твору: «Кинусь з нар як з труни – / аж до хрусту в суглобі: / «Не ридай мене, Мати, зрящи во гробі». Герой раптово прокидається зі страшним почуттям-передбаченням. Жорсткі, вочевидь, дерев'яні тюремні нари синонімізуються з труною (тюрма-смерть). Постає жаклива картина: ніби мрець із хрускотом у суглобах устає з гробу. Зорові образи поступаються гучному слуховому. Протиставлення зорового (спогади, спокій) і слухового (дисонанс, в'язничні реалії) є частим прийомом у ліриці В. Борового:

«Конвою крик, виття вівчарок...» [1, с. 6], «А треба ж, щоб, як грім, / Гримів тут вирок – в гробі кам'янім» [1, с. 8], «І раптом крик – утробний крик...» [1, с. 9] тощо.

Читача глибоко вражає фінал твору, адже сила правди, натуралістичності не викликає сумнівів. Ці рядки вкотре доводять глибоку християнську спрямованість усього твору, адже останній рядок вірша – це слова з ірмосу дев'ятої пісні канону Косми Маюмського на Велику суботу; існує й однойменна іконографічна композиція, що ще називається «Оплакування Христа». На іконі зображено закатованого Христа в труні й Богоматір, що обіймає та оплакує його. Ікона та її назва справляють надзвичайне враження. Повторені у вірші В. Борового вони також сильно впливають на читача. Відомо, що мати поета була віруючою людиною, власне, це, напевно, і допомогло їй, вагітній, пережити загибель чоловіка, а пізніше, уже маючи дорослого сина, витримати нелюдську муку чекання Василя з таборів. Паралель зі словами канону, де йдеться про подальше воскресіння Христа, надає надії і у випадку зі старенькою матір'ю та її ув'язненим сином. Звертанням «Не ридай, мене, Мати...» услід за Христом син хоче втішити матір, даруючи надію на спасіння, адже Велика субота символізує перемогу над смертю. Урешті в житті поета так і сталося: він повернувся із заслання живим і в багатьох віршах з вірою й любов'ю уславив свою матір.

Твір «Не ридай мене, Мати...» становить образок геніальної майстерності В. Борового, який через засоби паралелізму, пуанта, влучні епітети, промовистий звукопис передає тонкі нюанси почуттів, підносить стражденний і чистий образ матері, стверджує сувору й ласкаву волю Богу, показує вищість духа над неволею та смертю.

1. *Боровий В. І.* Святогори: Лірика / В. Боровий. – Київ : Укр. письм., 1999. – 95 с. – (Сер. «Сучасна укр. л-ра»).
2. *Василь Боровий:* Мене благословив до друку Свідзінський : інтерв'ю Л. Хворост і Л. Вировець [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kharkiv-nspu.org.ua/archives/2794>. – Назва з екрана.

Тимченко Антоніна Олександрівна,

кандидат філологічних наук, доцент

(Україна, м. Харків)

Tymchenko Antonina Oleksandrivna,

PhD, docent

Пташник Глафіра Сергіївна,

(Україна, м. Харків)

Ptashnyk Glafira Sergijivna

(Ukraine, Kharkiv)

HISTORICISM IN O. SHEPITKO'S TALE «OVLUR»

One's knowledge about their past and their attitude to it play an important role in the formation of individual. The works on historical subjects help the reader to deepen into the context of the millennia. Historicism in literature is understood as an artistic and philosophical mastering of an exact historical development of a certain age and its features. Tales by modern Kharkiv writer Olesya Shepitko (O. Kovalyova) illustrate the interlacing of history and philosophy, explore the life of society and the human soul, writer's own life story. The aim of the research is to examine the historicism in the tale-palimpsest «Ovlur» [1].

The work is based on the up-to-date events in Ukraine that overlap on the memories about the princely age («The Lay of Igor's Campaign»), which is among the sources of our nationhood. Historicism is obvious due to the palimpsestic phenomenon displaying the old through the new, it is universally noticeable in the combination of eras, in the idea of the work, in the leading motives and the characters. Ovlur's character study is the first in our research (Ovlur is a Polovtsian, he facilitates Prince Igor's escape). He is an intercessor and a converter of his own and someone's, a betrayer and a savior, an agent between the light and the darkness. Three life lines are organically combined in «Ovlur»: Olena's life (a parallel to chronicle image of Yaroslavna) describing tragic relations with her former beloved Roman (a parallel or an opposite of the image of Prince Igor) who is looking for a job and the meaning of existence, referring to historical sites; the story of Prince Igor and Ovlur; the life description of the teacher-sorceress Tatiana Nikitichna, who keeps memories about ancient times, former strength of dried up Kayala-river, female example of integrity, endless wisdom, harmonious

coexistence with the nature, the past and with herself. Kayala concept is a powerful semantic unit in the tale, O. Kovalyova characterizes parched mouth of the river as a symbol of the border, the reality exposure, the boundary between ages.

The story contents mystifying motives, each reader can find something personal. Aphoristic expressions are numerous in the work. O. Kovalyova's prose historiosophy is lyrical, the author believes that it is impossible to comprehend the history only with the help of mind. The depiction of ancient times is sensual and poeticized.

1. Shepitko O. (O. Kovalyova). Ovlur' and other tales / O. Shepitko (O. Kovalyova). – Kharkiv : Majdan, 2014. – 222 p.

Требик Ольга Сергіївна

(Україна, м. Київ)

ОСНОВНІ СТРУКТУРНІ ТИПИ КУМУЛЯТИВНИХ КАЗОК

Для опису основних структурних типів кумулятивних казок необхідно пояснити термін «кумуляція».

Кумуляція – характерний спосіб побудови композиційної форми, що має принаймні три ланки. Для кумулятивних казок характерні наявність текстового супроводу, акціонера, об'єкта, на який спрямована кумуляція, і певного локусу дії. Кумуляція фіксується лише на структурному рівні.

Існують такі типи кумулятивних казок: **включена, ланкова, маятникова, паралельна**.

Казки відрізняються за значенням кумуляції в тексті:

- власне кумулятивна казка, де кумуляція обіймає весь текст казки;
- казки з наявною кумулятивною структурою – кумуляція міститься в одій чи кількох частинах казки (у дослідженні автор зазначає місце, де розташована кумулятивна структура в казці).

Розглянемо кожний вид кумулятивної структури.

Включена кумулятивна структура – структура, у якій ланки накопичуються, повторюючись і додаючи нову ланку. За принципом включеної кумулятивної структури побудовано твори, у яких форма повтору відіграє ключову роль, а саме: театралізоване дійство, гра («Рукавичка») [1, с. 1–2]:

Біжить кабан:

- *Хро-хро-хро! Хто, хто в цій рукавичці?*
- *Мишка-скряботушка, жабка-скрекотушка, зайчик-лапанчик, лисичка-сестричка, вовчик-братик і ведмідь-набрідь. А ти хто?*

- *Кабан-неклан. Пустить в рукавичку і мене*.

- *Иди.*

От і той уліз, та й сидять.

Коли це іде стрілець. Бачить, що рукавичка ворухиться. Він як стрільне – аж там от скільки шкур!

Це власне кумулятивна казка із сімома ланками: $a_1 + a_2 + a_3 + a_4 + a_5 + a_6 + a_7$.

Успішна розповідь казки в цьому випадку залежить від оповідача,

його вміння обирати інтонацію та відповідні репліки, що накопичуються. Так, у «Рукавичці» кумулятивна структура використана для оповіді про порядок поселення персонажів у незвичайній оселі – загубленій рукавичці (існують наукові версії тлумачення семантики цієї казки, безпосередньо йдеться про пробудження героїв від зимової сплячки) [2, с. 157].

Основний структурний елемент – так званий фрейм – певна акція, тобто прихід і поселення тварин у рукавичку. Ця казка може включати від трьох до семи ланок, залежно від того, про скількох казкових героїв бажав розповісти оповідач.

Для казок із включеною кумулятивною структурою характерне неочікуване і швидке закінчення в останній ланці.

Ланкова кумулятивна структура – структура, у якій накопичуються події, що мають схожість (чарівні завдання, одурювання тощо) або речетативи, що тотожні за побудовою чи словотворенням. Отже, кумуляція твориться на двох рівнях: структурному і словесно-текстовому. Якщо ж говорити про утворення ланок, то воно відбувається двома способами: за принципом кумуляції (накопичування повторюваних дій) чи нашарування сюжетних подій, у яких наявний повтор.

Для аналізу ланки необхідно описати такі критерії: суб'єкт виконання дій (завдяки кому акція набуває сенсу), об'єкт, на який спрямована дія (як людина, тварина чи бажаний атрибут), локус (просторові орієнтири).

Наприклад, казка «Бідний вовк» [3, с. 1–2]:

От вовк мерціє од бога, трюх-трюх, – так біжить! Та до кобили:

– Здорова була, кобило! Казав бог, щоб я тебе з'їв.

– Що ж ти таке, що ти будеш мене їсти?

– Вовк! – каже.

– Та брешеш – собака!

– Їй-богу, – каже, – вовк.

– Ну, коли ж ти вовк, з чого ж ти починатимеш мене їсти?

– А з голови!

– Е, вовчику, – каже, – вовчику! Коли вже ти наважив мене з'їсти, то починай мене з хвоста; то поки доїси до середини, – а я все буду пастись, – та й доситішаю; тоді ти й закусиш ситеньким.

– Чи так, то й так! – каже вовк та зараз до хвоста...

Як потягне за хвіст, як вихоне та кобила задом, як дасть копитами в пику... Вовк не зна вже, чи на сім, чи на тім світі... А кобила як дремене! Аж курява встала. От вовк видить собі та й дума: «Чи я не дурний, чи я не скажений... Чому було не хватати за горло?!»

Це власне кумулятивна казка з п'ятьома ланками: $a_1 + a_2 + a_3 + a_4 + a_5$.

Маятникова кумулятивна структура – вид кумуляції, притаманний надокучливим казкам, де форма вияву важливіша від змісту. Цей вид виникає за умови наявності двох головних героїв-суперників (полярих актантів), а об'єктами стають самі суб'єкти діяльності. Тобто місце дії може збігатися, актанти – головні персонажі – можуть бути також об'єктами, на які спрямована певна акція.

Кількість ланок у цьому виді кумуляції залежить від оповідача. Це тип кумуляції, який містить бінарну опозицію, бажання підпорядкувати своїй волі. У тексті також можливе чергування двох акцій як своєрідний прийом привертання уваги слухача до змісту казки, ритмізації речетативу.

«Журавель та лисичка» [4, с. 386–387]: $a=(b)5 + (a=b)3 + (a=b)3-11$ ланок.

Після діалогу текст набуває вигляду маятникової кумулятивної структури. Тут знову маємо майже ритуалізований діалог головних персонажів: *«Лисиця каже: / – Куме! / А журавель: /– Кумо! /Лисиця каже: /– Куме! /А журавель: /– Кумо! /Лисичка й каже: /– Гов!»*

Паралельна кумулятивна структура – структура, коли кумуляція ланок відбувається за допомогою повторюваності попередньої ланки та накопичування нової. Цей вид кумуляції найбільш рідкісний у аналізованих фольклорних творах, а саме в українських кумулятивних казках [3, с. 15–17]. Наприклад, «Лисичка-сестричка».

– А де ж я свого яворця діну?

– Поклади його під піччю.

От вона так і зробила. На другий день встала раненько, умилась біленько, господарю на добридень дала.

– Ой де ж мій яворець?

– Погляди під піччю.

Погляділа вона – аж немає його. Сіла да й плаче. Аж іде хазяїн:

– Чого, лисице-сестрице, плачеш?

– Ой як мені не плакати: нема мого явріця!

– Отут десь біленька курочка бігала, то, мабуть, загребла.

– Крути – не верти, хазяїне, а дай мені курку!

Взяла курку да й пішла.

Кумуляція в розвитку подій: включена, паралельна і ланкова: $a + ab + bc + cd + de + abcde + b1 + b2 + b3 + b4-10$ ланок.

Для аналізу кожної казки необхідно визначити її структурний тип кумуляції, а також місце кумуляції в тексті казки, її семантику й особливість накопичування ланок.

1. *Рудченко І. Я.* Народня южнорускія сказки / І. Я. Рудченко. – Кієв : Типографія Е. Федорова. – 1870. – Вып. II. – С. 1–2.

2. *Давидюк В. Ф.* Первісна міфологія українського фольклору / В. Ф. Давидюк. – Луцьк : Волинська обл. друк., 2005. – 310 с.

3. *Рудченко І. Я.* Народня южнорускія сказки / І. Я. Рудченко. – Кієв : Типографія Е. Федорова. – 1869. – Вып. I. – С. 1–4, 15–17.

4. *Березовський І. П.* Казки про тварин / І. П. Березовський. – Київ : Наук. думка, 1979. – С. 386–387.

**МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО,
ФОЛЬКЛОРИСТИКА,
ЕТНОЛОГІЯ ТА ЗБЕРЕ-
ЖЕННЯ СЛОВ'ЯН-
СЬКИХ КУЛЬТУРНИХ
ТРАДИЦІЙ**

Римантас Бальсис,

доктор гуманітарних наук, професор,
Науково-дослідний інститут культури,
Клайпедський університет, Литва

Rimantas Balsys,

PhD, Professor,
Culture Research Institute,
Klaipeda University, Lithuania

PAGANISM OF BALTS: HUMAN SACRIFICE

Human sacrifice means the act of ritual murder of a human being for religious reasons. The human life is given up as the greatest gift possible to the deity. Human sacrifice comes from the significance given to blood as a symbol of vitality. Blood spilled symbolizes the fertility of the fields, it was seen as symbolically watering the crops, and consequently human sacrifice rituals were much more common in agricultural nations than in those of nomads and hunters.

The written sources provide evidence of human sacrifices practiced not just by the Aztecs, but also the Incas, Mayan, Celts and specific African nations. Hints or reflections of human sacrifice are also found in the history of the religions of the Teutons, Celts, Greeks, Romans, Druids and Slavs.

Did the Baltic tribes practice human sacrifice? Analysis of the written sources and folklore texts may help answer this question. Initially, it can be said the written monuments attributed to the Lithuanians and Prussians and Lithuanian folklore contain examples testifying to the existence of these sorts of rituals, but whether these rituals were actually practiced is disputed. The reason for the controversy is quite simple: the lack of information.

Information in written sources ascribed to the Lithuanians and Prussians allows us to ask about and discuss not just the sacrifice of prisoners of war following successful battle or a successful military campaign, but also about the right of every member of the community to sacrifice themselves voluntarily to the gods (to travel to the gods). We can also talk about building sacrifices separately.

1. Self-Sacrifice

The manner of voluntary self-sacrifice to the gods, some researchers believe, is detailed in S. Grunau's chronicle, where the will of the gods

is delivered on the lips of Brutenis, «how they must live together». Two of the thirteen sayings even foresee this possibility: «If a person is encumbered by ill women, children, brothers, sisters or relatives, or if he is ill, it is within his will, and we allow him to burn them or for them to burn themselves, because the servants of our gods must not wail, but rather laugh», «If someone wants to burn themselves of their own will to our sacred gods or to burn his children, we allow him this, saying that will become holy through fire, so that they may laugh with our gods» [3, p. 93]. G. Beresnevičius believes this method of self-sacrifice has a social as well as religious aspect. A member of the community who has become a burden is given a path to the world of the gods, where there is an abundance of everything and where he can «not wail, but rather laugh» [4, p. 109]. Even if we agree with Beresnevičius's perception, we still must examine two aspects of the information presented in Grunau's chronicle. First, Grunau's chronicle is essentially the only document which legitimizes this manner of traveling «to the sweet gods». Second, this legal code does not say that self-immolation or burning one's children is considered a sacrifice to the gods. It only shows this is a path to the world of the gods, a way to arrive there. This is, after all, how Sovijus, Šventaragis and the legendary Prussian heroes Brutenis and Videvutis travel to Heaven; the same opportunity, according to the legal code presented in Grunau's chronicle, is given to every member of the community [1, p. 82–85]. Critical moments in the Lithuanians' and Prussians' departure to the gods in other written sources need to be interpreted in exactly the same way, for example, the decision by the defenders of Pilėnai not to surrender into the hands of their enemies in 1336. It's very likely the choice of death rather than servitude upon the loss of a battle was equated with death on the battlefield, in combat.

1. 2. 2. Sacrifice of Prisoners of War

Information about the sacrifice of prisoners needs to be assessed somewhat differently. A case described in the Polish annals (1279) could be interpreted as an example of the sacrifice of prisoners to the gods [2, c. 270–271]. The author of the text appears to have been less concerned with the facts and more with the desire to convey the miracles accomplished by the Christian god, and it remains unclear whether the crusaders taken prisoner were sacrificed to the gods or simply killed. The same applies to fragmentary information in the Ancient Chronicle of Livonia (1225–1227), the Rhymed Chronicle of Livonia, the rhymed verse of the Chronicle of the Land

of Prussia by Nikolaus von Jeroschin, Wigand von Marburg's New Chronicle of Prussia (1394) and other written sources which repeat the same information [2, p. 286, 309–310, 466–470].

Peter von Dusburg presents much more reliable descriptions in terms of information about the sacrifice of prisoners in his chronicle. It relates that after the successful attack in 1261 upon Pokarviai (East Prussian Branderburg), the Notangians decided to sacrifice one of their crusader prisoners to their gods. Casting lots, according to the author of the chronicle, the lot fell twice to a rich noble from Magdeburg named Hirtzhals, who was tied to his horse and set ablaze [2, c. 347]. Similarly, according to the same chronicle, a crusader taken prisoner was sacrificed to the gods in Samogitia. In 1320 after winning the battle at Medininkai, they «burned brother Gerhard, called Brown, the vogt of Semba, suited in armor and seated upon his war steed, as a sacrifice to their gods» [2, p. 351].

If we accept the authenticity of the information presented by the authors of the chronicles, both Prussian and Lithuanian practiced sacrifices of prisoners of war. It's highly probable soldiers themselves performed the sacrifice rituals following upon a successful conclusion to battle. The sources contain no indication any sort of servant of the cult officiated at or performed this rite. The sacrifice of a knight with all his equipment and horse is perhaps the best indication this was a religious ritual rather than the simple killing of an enemy. Horses, armor and weapons were expensive, considered valuable booty and would not have been set alight for no reason. The selection of the sacrificial victim by lots should also be considered an indicator of ritual. In this manner, following the entire tradition of casting lots on military expeditions (lots were cast to learn the outcome of the military expedition or specific battle), the gods themselves indicated the selected sacrifice.

3. Building Consecration Sacrifices

One could say there is no information about human sacrifices made at the onset of construction of a castle or other building or in the founding of a city in the written sources of the Balts. That doesn't mean, however, that there might not have been such sacrifices. In the Bychowiec Chronicle, for example, where a legend of the founding of the city of Vilnius is related, the hunting of a wild bull could be considered in part a building sacrifice [3, p. 382]. There are, however, 19 th-20 th century Lithuanian folktale texts about human sacrifice during construction [6, p. 360–362]. There are actually very

few such stories in Lithuanian folklore. According to the folktales, the human being is sacrificed for two reasons: a) so that the building would be strong, b) so the people would be able to finish the construction already begun [5, p. 134–140].

Similar scenes are known among many peoples of the world. It is universally recognized the basis for such stories was earlier extant real human sacrifice made during construction. The existence of these sacrifices is confirmed by archaeological as well as ethnographic and folklore sources. Sacrifices of this nature arose from the attempt to placate earth spirits, according to D. K. Zelenin, and the soul of the human who was sacrificed at the same time became the guardian of the new building [7, p. 146]. This sort of «ensoulment» of a building was only possible by making a blood sacrifice.

1. *Balsys R.* Lietuvių ir prūsų pagonybė: alkai, žyniai, stabai / R. Balsys. – Klaipėda : Klaipėdos universiteto leidykla, 2015.
2. *Vėlius. N.* Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. I. / N. Vėlius. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
3. *Vėlius N.* Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. II. / N. Vėlius. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001.
4. *Beresnevičius G.* Lietuvių mitologija ir religija. Sisteminė studija / G. Beresnevičius. – Vilnius : Tyto alba, 2004.
5. *Kerbelytė B.* Lietuvių liaudies padavimai / B. Kerbelytė. – Vilnius : Vaga, 1970.
6. *Kerbelytė B.* Lietuvių pasakojamosios tautosakos katalogas. T. III. / B. Kerbelytė – Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.
7. *Зеленин Д. К.* Избранные труды. Статьи по духовной культуре 1934–1954 / Д. К. Зеленин. – Москва : Индрик, 2004.

Булах Майя Богданівна,
аспірант
(Україна, м. Київ)

СПЕЦИФІКА НОМІНАТИВНИХ ПРОЦЕСІВ У МАС-МЕДІА

При аналізі мови медіа треба зважати на закономірні особливості номінації в текстах, які мають загальний характер. Зокрема, мові медіа притаманні одиниці первинної номінації, які не змінюють семантики, тобто реалізують свою пряму функцію називання поняття чи явища. Пряма (первинна) номінація можлива тільки тоді, коли виникає можливість за допомогою будь-якої форми (елемента) мови відтворити у свідомості той або інший предмет у просторі.

Нагомість вторинна лексична номінація – це використання вже наявних у мові номінативних засобів у новій для них функції найменування. Вторинна номінація (і це важливо) може мати як мовний, так і мовленнєвий характер. Однак у мові закріплюються, як правило, такі вторинні найменування, які є найбільш закономірними для системи конкретної мови способами іменування й заповнюють відсутні в ньому номінативні засоби. Усі вторинні найменування формуються на базі того значення слова, чиє ім'я використовується в новій для нього функції найменування.

Зауважимо, що теорії номінації широко представлені в науковій літературі, проте ці дослідження розглядають процеси номінації в цілому, але не в мові медіа. Для лексичної системи мови медіа, яка має відкритий характер, механізм похідної вторинної номінації є найактуальнішим способом поповнення лексичного складу, який, відповідно до специфіки ЗМІ, схильний до регулярних змін.

Образна вторинна номінація передбачає переосмислення мовної одиниці та її вживання в невластивому для неї медійному контексті. Такий засіб номінації важливий для мови медіа, передусім, через її функціональну специфіку: необхідність найменування вже названого з метою оцінки; з метою впливу – підсилення експресії. Наприклад, образна вторинна номінація використовується при називанні відомих осіб, засобом такої номінації є перифрази: *королева сцени, майстер пера, золотий голос, залізна леді*.

Продуктування вторинного знака здійснюється не як миттєве якісне перетворення первинного, а є результатом аналітично-синтетичних

операцій. Механізм деривації приводиться в рух волею й розумом мовця – суб'єкта комунікативного акту – і тому залежить від його біологічних, когнітивних та соціальних можливостей, від його індивідуальних спроможностей. Лише після того, як у свідомості суб'єкта мовленнєвої діяльності склалося відповідне уявлення про об'єкт, який потребує найменування, відбувається вербалізація думки: з наявних готових мовних знаків вибираються ті, що, на думку мовця, є придатним «будівельним матеріалом» для конструювання продуктів індивідуально-авторської мовотворчості. У медіа – це процес трансформації метафор – маркерів часу, соціуму, політичних процесів тощо. Таких як *бути на передньому краї* (боротьби за свободу, незалежність, хліб тощо) [1].

При непрямій номінації приводом для вибору і переосмислення мовних форм може слугувати суміжність в самих зовнішньомовних об'єктах, і тоді обсяги понять знов іменованого об'єкта і вже відображеного в попередньому значенні мовної форми збігаються в якихось частинах. У такому разі спостерігається реалізація метонімії. Інший, найбільш характерний для непрямой номінації, спосіб переосмислення заснований на метафоричних переносах. Метафора характеризує об'єкт з точки зору його ознак, виділених у значенні переосмисленої мовної форми на основі аналогії.

Відтак, метафора і метонімія як основні способи переосмислення не взаємовиключають одна одну. Непрямі найменування, переосмислені на основі метонімії, виявляють, як правило, і метафоричні зсуви, якщо в понятійне відображення об'єкта «вноситься» твердження про невластиві йому ознаки. При непрямій номінації переважають метонімічні способи переносу, а при побічній – метафоричні. Метафора і метонімія як способи образної лексичної трансформації властиві і для мови медіа, що підтверджують сучасні дослідження лексем у медіа-текстах, зокрема онімної лексики в медіа, медичної термінології в медіа.

Формування змісту вторинних найменувань виявляється у процесі переосмислення «попереднього» значення слів, при якому можлива зміна експресивно-оцінної семантики та початкової сполучуваності лексеми. Такі семантичні трансформації зумовлені особливою природою медіа та їхніми функціями.

Техніка метафори – основний прийом непрямой номінації в медіа. Ця закономірність зумовлена тим, що при формуванні непрямих найменувань у переосмисленому значенні актуалізуються ознаки, істотні щодо змісту й денотації опорного найменування, що створює умови для

надання об'єктам нових, невластивих для них ознак (*зірка естради, примадонна сцени*).

Як зазначає Л. Кудрявцева, переосмислення вже наявних у мові лексичних одиниць на позначення нових понять і реалій – явище в сучасній мові активне і багатовимірне, таке, що зачіпає широкий спектр семантичних перетворень слова [2]. Про активність цього процесу деривації свідчать спостереження за медійною, художньою, розмовною мовними сферами.

Проаналізований матеріал дає змогу зробити висновок: специфіка номінативних процесів у мові медіа виявляється у тому, що для мови ЗМІ характерною є непряма вторинна номінація (насамперед образна), яка реалізується шляхом синтагматичної сполучуваності в межах семантичного поля слів. Зважаючи на особливості медіа, що потребують швидкого і ефективного продукування нових мовних одиниць, комунікативна сфера медіа спирається на пошук механізмів творення емоційно-експресивних засобів, що будуть складатися за усталеними моделями. Найбільш продуктивними серед засобів вторинної номінації є лексико-семантичні трансформації.

1. *Костомаров В. Г.* Русский язык на газетной полосе: Некоторые особенности языка современной газетной публицистики / В. Г. Костомаров. – Москва : МГУ, 1971. – 268 с.
2. *Кудрявцева Л. А.* Моделирование динамики словарного состава языка : [монография] / Л. А. Кудрявцева. – 2-е изд., испр. – Киев, 2004. – 208 с.

Руда Тетяна Петрівна,
доктор філологічних наук
(Україна, м. Київ)

МАСОВЕ МИСТЕЦТВО: ПРОБЛЕМА РЕЦЕПЦІЇ

Масове мистецтво розраховане на певний тип сприйняття і має свою власну аудиторію. Воно звернене до найширших кіл, споживання його творів обумовлене естетичними смаками і потребами читачів і глядачів.

Деякі дослідники вважають, що продукція маскульту не має інтелектуальної або художньої цінності, інші, навпаки, стверджують: ця продукція приносить людям користь і має певну інтелектуальну цінність [1, с. 37]. Реципієнт, таким чином, або постає об'єктом маніпуляції з боку творців і популяризаторів масових текстів, або ж є активною особистістю, що обирає бажаний для себе спосіб дозвілля.

Масове мистецтво має свого адресата, однак його твори можуть споживатися і людьми, орієнтованими на «високу» культуру; у такому разі йдеться про неадекватну рецепцію.

Масовий твір є текстом, адресованим певній категорії реципієнтів. Він не претендує на зворотний зв'язок і є, по суті, монологічним (не розрахованим на діалог з адресатом), і простолінійним. Адресат його – позатекстовий (зовнішній відносно тексту). Твір маскульту не передбачає і «наадресата», який, за М. Бахтіним, є вищим, неусвідомленим з боку автора, поціновувачем художнього тексту [2, с. 305–306].

Масова культура є «іншою»; вона орієнтована на систему сучасних ЗМІ з її необмеженими можливостями копіювання і трансляції. Пристосовуючись до запитів аудиторії, вона здатна експлуатувати комерційно вдалі проекти, створюючи «клони» найпопулярніших фільмів та телесеріалів, і має установку на розважальність – усе це виключає будь-які «надзавдання» і «вищі цілі».

Звичайно, твори т. зв. «елітарної» («високої») культури також можуть сприйматися індивідом, не налаштованим на заглиблення в текст, розшифровку його «прихованих смислів». Неадекватне сприйняття є прагматичним збоєм, який відбувається дедалі частіше; людина сприймає лише верхній шар тексту (розвиток сюжету, стосунки персонажів тощо). Класика передбачає активну рецепцію: це має бути співтворчість автора і адресата. Кожне покоління – при адекватному сприй-

нятті – здатне розкривати у явищах «високого» мистецтва щось нове, суголосне сучасним поглядам, естетичним смакам, актуалізувати раніше «приховані смисли».

Якщо реципієнт не має відповідного естетичного та інтелектуального досвіду, він сприймає класичний твір як «масовий»: «зрештою, вже настали часи, коли сама класика сприймається в обгортці «масової культури»», – пише Т. Гундорова [3, с. 43]. Зближенню класики з маскультом сприяє не лише спрощення її самим реципієнтом, а й переробка, адаптація творів (наприклад, екранізації).

Виробники маскульту зацікавлені у перетворенні читачів/глядачів на пасивних споживачів їхньої продукції. Причому пасивність аудиторії не означає пасивності дії мистецького продукту на споживачів. Масове мистецтво може бути і доволі агресивним, активно маніпулюючи масовою свідомістю (особливо цим піклується телебачення).

Звичайно, вплив масової продукції на реципієнта не обов'язково мусить бути руйнівним, навіть якщо йдеться про неприховану халтуру (хоча і користі вона не принесе). Слід зазначити, що твори масового мистецтва дуже неоднорідні за інтелектуальним і художнім рівнем, а деякі тексти включаються до нього необґрунтовано, лише за жанровими ознаками (детектив, пригодницький роман/фільм). Існує велика кількість творів добротних, професійно виконаних майстрами масових жанрів («класичний» детектив, юридичні тріллери Дж. Грішема, кращі фільми-катастрофи – «Пекло в піднебессі», «Пік Данте» та ін.). В умовах девальвації моралі, доволі посереднього в цілому культурного рівня широкої публіки такі твори можуть виконувати не лише гедоністичну, а й просвітницьку функцію (наприклад, ліквідувати прогалини в юридичних знаннях), служити попередженнями про загрози – техногенні, екологічні. Вони знайомлять публіку з певними сферами суспільного життя, як це робив А. Хейлі, що створив ряд романів – про фармацевтичну промисловість, аеропорт, готель, банк, автомобільний завод, лікарню, про секрети і небезпеки різних професій, про стосунки в певному професійному середовищі.

Існують і твори, що представляють, так би мовити, «найвищий ґатунок» масової художньої продукції й мистецтва. Вони розраховані як на масового споживача, так і на «урбаністичну еліту», що ідентифікує себе з «високою» культурою. Приклади: «інтелектуальний детектив» (Є. Прюдом, А. Перес-Робертс), детектив «постмодерністського типу» (В. Кожелянко, Б. Акунін) тощо.

Наслідки дії масової мистецької продукції невисокої якості, звичайно, можуть виявитися небезневинними. Культ багатства, фізичної сили, «крутизни», нерозбірливість в інтимних стосунках; ідеал «людини, що споживає» («*homo consumens*») – ось що пропонує наївному та невібагливому споживачеві маскульт. Масове мистецтво орієнтоване на створення «ідеального» героя (міцний, мускулястий супермен, красень-мільонер, що закохується у «попелюшку», безстрашний і чесний полісмен), що міг би стати зразком для закомплексованого, пригніченого соціальними або особистими проблемами обивателя. Водночас це мистецтво здатне пропагувати – звичайно у примітивній формі – загальнолюдські цінності (вірність, відданість родині, готовність до взаємодопомоги, патріотизм) – згадаємо хоча б «мильні опери» типу «Санта-Барбара», «Даллас», «Не народися красивою» тощо.

Іноді вплив маскульту дає парадоксальні наслідки. Споживач його наївно вірить, що багатство, успіх і кохання можна виграти, як у лотереї, слід лише не впустити випадок. Така людина здатна втратити межу між віртуальним і реальним світом, а її довірливість, як свідчить кримінальна хроніка, призводить нерідко якщо не до трагедії, то до матеріальних збитків. Організатори всіляких електронних афер орієнтуються на психологію пересічної людини, вироблену рекламою і масовим мистецтвом споживацьку систему цінностей.

Твори масового мистецтва можуть мати психотерапевтичний ефект, стати своєрідним наркотиком для реципієнта.

1. *Купина Н. А.* Массовая литература сегодня / Н. А. Купина, М. А. Литовская, Н. А. Николина. – Москва : Флинта, Наука, 2009. – 424 с.
2. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – Москва : Прогресс, 1979. – 423 с.
3. *Гундорова Т.* Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодернізм / Тамара Гундорова. – Київ : Критика, 2005. – 264 с.

Головатюк Валентина Данилівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

**ВНЕСОК К. МОШИНСЬКОГО
В ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ СЛОВ'ЯН
(ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

В історію польської етнографії етнолог і лінгвіст К. Мошинський (1887–1959) входив як amator своїми публікаціями, означеними ним як краєзнавчі. Перші теренові дослідження він провадив у Польщі в околицях Замостя. У 1912 р., працюючи учителем у Васильківському повіті, збирав етнографічний матеріал на українському Поліссі, що був опублікований у часопису «Ziemia» (1913) та виданий окремим відбитком [1]. Праця молодого дослідника дістала високу оцінку та була відзначена на конкурсі Польського краєзнавчого товариства.

Зацікавлення українським тереном К. Мошинський обґрунтував тим, що вже давно притягували його «руські» краї, «і хоча два роки тому мав можливість відвідати галицьке Поділля, а минулого року Хелмську Русь, був то лише початок, який ще більше захопив до пізнання справжньої України» [1, с. 3].

При підтримці Польського краєзнавчого товариства і каси ім. М'яновського у червні 1914 р. він виїздить на Полісся. К. Мошинський мав намір обстежити мозирське та бобруйське помежів'я, але з початком першої світової війни вченому довелося перервати своє експедиційне відрядження, яке планувалося на півтора роки. Фольклорно-етнографічного матеріалу, який вдалося зібрати досліднику за шість тижнів було замало, щоб скласти цілісну картину матеріальної та духовної культури поліщуків, тому звертався до інформатора Ч. Петкевича. За короткий проміжок часу матеріали було опрацьовано й підготовлено до друку, але за браком коштів праця «Polesie Wschodnie» вийшла друком лише у 1928 р. [2]. Розглядаючи матеріальну та духовну культуру поліщуків, К. Мошинський акцентував увагу на регіональній специфіці та архаїчності народної культури терену, обґрунтовуючи цілісність опрацювання етнографічних монографій. Знаючи цілу Польщу, – як зазначав дослідник, – могу запевнити, що ніде у нас не знайдеться закутка, який би стільки навчив етнографа, як Полісся [2, с. 2].

Наступні експедиційні екскурсії на Полісся відбулися у 1922–1924 та 1926 рр. У цей період К. Мошинський вирішує присвятити своє життя науковій праці, спочатку як асистент, а згодом як керівник відділу слов'янської етнології Інституту антропології Варшавського наукового товариства. З 1926 р. – він професор Ягеллонського університету в Кракові, керівник першої у Польщі кафедри етнографії слов'ян. Вчений послідовно впроваджував систематичне стаціонарне обстеження обраних теренів, поглиблюючи проблематику та вдосконалюючи методи дослідження. Він не лише продовжив і розвинув характерний для польської етнографічної школи початку XIX ст. емпіричний напрям дослідження народної культури, але й підняв його на якісно вищий рівень. Його власний описовий метод був підпорядкований теорії еволюції культури, передусім у дослідженні матеріальної культури.

Збираючи етнографічний матеріал до першого тому майбутньої праці «Kultura ludowa Slowian», з 1922 по 1924 рр. К. Мошинський особисто обстежив близько 100 сіл, підготував фото та ілюстративний ряд (схематичні малюнки предметів побуту, житла, одягу тощо). З допомогою анкет, розроблених вченим, до збору інформації залучалися також регіональні кореспонденти [3, с. 84–85]. Охопивши своїми дослідженнями найближчі слов'янські терени, а це не тільки територія Польщі в її тогочасних політичних кордонах, куди входили західні частини Білорусі та України, а й Болгарія, Сербія, Хорватія, Угорщина, та систематизувавши зібраний матеріал, вчений видає першу частину праці «Kultura ludowa Slowian» (1929). Використовуючи порівняльний метод дослідження, він залучав до своїх студій матеріали з різних частин світу, зокрема й Азії.

Матеріали з духовної культури до наступних двох томів видання нагромаджувалися під час акції, що тривала з 1930 по 1932 рр., до якої залучалися передусім науковці, асистенти К. Мошинського та студенти.

В останній етнографічній експедиції на Полісся у вересні 1932 р. разом з К. Мошинським узяв участь Ф. Колесса. Обраний для дослідження терен, а саме Лунинецький район, район Століна, Давид-Городка зацікавив вчених як перехідна українсько-білоруська смуга [4, с. 190]. Працюючи безпосередньо у фольклорному середовищі дослідники намагалися вичерпніше пізнати його передусім через охоплення якнайширшого кола інформантів. У спільній експедиції протягом двох тижнів у селах Хоростів, Пужичі, Чолонець, Березняки, Вітчина було записано на фонографічні валки 220 поліських пісень з мелодіями та 24 інструментальних мелодії [Колесса 1970, с. 409].

Результати успішно проведеної польсько-української наукової експедиції Мошинський опублікував на сторінках видання «Lud Słowiański» [1935, III, s. 70]. Український вчений власні враження і висновки від спільної поїздки на береги Прип'яті виклав у праці «Народна музика на Поліссі» [5, с. 409–424].

Підготовлена Ф. Колесою поліська збірка пісень із ґрунтовною передмовою та паралелями до мелодій і текстів мала друкуватись у Варшаві, однак напередодні другої світової війни частину матеріалів було втрачено [4, с. 190]. Завдяки С. Гриці, яка доклала значних зусиль для віднайдення словесних текстів, упорядкування й підготовки збірника до друку праця «Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського» вийшла друком у 1995 р. У виданні подано два варіанти запису словесних текстів пісень із збереженням поліської говірки – Колесси (кирилицею) та Мошинського (латинкою) [6, с. 3]. Пісенність, інструментальна музика у записах відомих вчених-славістів, з терену, який етнологи та лінгвісти оцінюють як частину території етногенезу слов'ян, становить значну цінність для порівняльних славістичних студій [6, с. 24].

К. Мошинський чимало уваги приділяв проблемі національної специфіки, автохтонності досліджуваного явища. Його праці виходять далеко за межі етнографії й фольклористики, охоплюючи мовознавство, музикознавство, археологію.

У своїх наукових студіях учений неодноразово наголошував на тому, що дослідження традиційної культури лише для описовості чи колекціонування фактів зафіксованих в одному селі, регіоні чи краї не має раціонального обґрунтування. Тільки розгляд цих фактів на ширшому поза регіональному, міжетнічному тлі допоможе вияснити нам те, про що прагнемо в кінцевому результаті довідатись. На цьому ґрунті постали два томи «Kultury duchowej» (1934, 1939) під загальною назвою «Kultura ludowa Słowian».

1. *Moszyński K. Z Ukrainy / K. Moszyński . – Warszawa, 1914.*
2. *Moszyński K. Polesie Wschodnie. Materiały etnograficzne z wschodniej części b. powiatu mozyrskiego oraz rzeczyckiego / K. Moszyński. – Warszawa, 1928. – 328 s.*
3. *Machnac A. Siemianczuk H. Etnografia Białorusi w opracowaniach badaczy krakowskich / A. Machnac, H. Siemianczuk // Zeszyty Naukowe*

- Uniwersytetu Jagiellońskiego MCCCXXX. Prace Etnograficzne. – 2013. – Т. 41. – З. 2. – S.75–89.
4. *Грица С. Й.* Видатний дослідник фольклору Слов'янщини / С. Й. Гриці // Фольклор у просторі та часі. – Тернопіль : Астон, 2000. – С. 179–192.
 5. *Колесса Ф. М.* Музикознавчі праці / Ф. М. Колесса. – Київ : Наук. думка, 1970. – 460 с.
 6. Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського / Упор., вступна стаття, примітки, переклад з польської С. Й. Грици. – Київ : Наук. думка, 1995. – 418 с.
 7. *Moszyński K.* O badaniach muzyczno-etnograficznych na Polesiu w r. 1932 / K. Moszyński // Lud Słowiański. – 1935. – Т. III. – S. 60–79.

Гончаренко Аліна Володимирівна,
(Україна, м. Київ)

НОМІНАЦІЇ ЗВАНЬ У ЦЕРКОВНО-АДМІНІСТРАТИВНІЙ ІЄРАРХІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТИРЯ

Інститут монастирського співжиття будувався за принципом ієрархії. Ця система була досить складною. Ступінь чернецтва, яку займав той чи інший інок, визначала його священницький чин. Тим часом монастир був не лише духовною, а й господарською організацією, яка передбачала наявність певної адміністративної піраміди. Детальну інформацію про особливості монастирського побуту в давньоруську епоху надає збірка оповідей про початок Печерського монастиря і його ченців «Києво-Печерський патерик».

На чолі монастиря стояв «*игумень*». Вихідна семантика цього грецизму «проводир, вожак» [1, т. 2, с. 289]. Релігійного значення, як вважає П. Мацьків, лексема набула в XI ст. [2, с. 67]. Ігумен був провідником монастирської братії. Кожне починання мало отримати благословення з його боку: «*Възметъ благословеніе от игумена, тажде по сих поклонься предъ святым олтарем три краты до земля и тако свѣцу въжесеъ от святого олтаря и от того огнь възнѣтивъ*» [3, с. 54–55].

Під впливом усталених уявлень про монастир і його мешканців стосовно ігумена в тексті пам'ятки вживаються й інші назви. Печерська обитель у свідомості її чорноризців сприймалася як духовна сім'я, дім. Звідси назва ігумена – «*отець*», а насельників монастиря – «*чадо*», «*братія*», «*братъ*»: «...*блаженный отецъ нашъ /еодосіе, призвавъ всю братію, глагола им: «что, чада, помыслите в себѣ, еже достойну игумену быти?»*» [3, с. 72].

Монастир міг розумітися як свого роду пасовище, вівчарня, де ігумен, як «*пастырь*», іде попереду свого «*святого стада*» й приводить «*словесных овецъ*» до розуміння божественних істин. Про отця Феодосія сказано: «*Сицева бѣ любы блаженнаго и сицево милосердіе къ ученикомъ своимъ имяше, дабы ни единъ от стада его отлучился, но вся въкупѣ, яко пастырь добрый, пасыише: пасый и уча и утѣшаа и словесы увѣщеваа, душа ихъ кормяише пищею негиблющею живота вѣчнаго и напоаяа непрестанно от источника воды, и тѣм же и на божій разумъ приведе многы*

и къ небесному царствію направи» [3, с. 56]. Така метафора, за словами М. Башликової, має приховані алюзії на тексти Святого Письма [4, с. 73].

Монастир порівнювався і з місцем навчання, де ігумен виступав у ролі «учителя», «наставника», а братія – його «учениковъ»: «...**учеником** его разумѣвшим и обѣтъ святаго отца въспомнявши, прославиши Бога, яко такыя благодати сподобися **учитель и наставникъ ихъ**» [3, с. 74].

Правою рукою ігумена з господарських питань був «келарь». Як видно з тексту, він завідував складами: «...**прииде келарь** к сему блаженному, глаголя, яко въ сій день не имамъ что предложити братіи на ядь, се бо ни сварити что имамъ» [3, с. 56]. Лексема є прямим запозиченням грецького *κελλάριος*, похідного від *κελλίον* – келія.

Ключі від монастирських приміщень зберігалися в «полатника», який, на думку Є. Харіна, «був у підпорядкуванні келаря, оскільки затирає монастирські запаси і храм, де зберігалось усе найцінніше» [5, с. 64]. Слово є давньоруським суфіксальним утворенням від слова «полаты» – «палати», «кімната», «скарбниця».

Монастирським хором керував «демественикъ». Імовірно, ця посада користувалася повагою, оскільки демественики навіть ставали ігуменами: «**Стефана** игумена себѣ нарекоша быти, **демественика** суца церковнаго» [3, с. 72]. Форма, у якій слово засвідчене в тексті «Киево-Печерського патерика», є розмовним варіантом від «деместик» (гр. *δομέστιχος*), що називає церковний сан.

За порядком у самій церкві стежив «строитель церковный», або «пономарь». Він наповнював маслом лампади, готував вино для служби, дзвонив у било, скликаючи братію: «**И се год бысть утренняя пѣнію, и пономареви** по обычаю възгласившу «**благослови, отче**», испрошь благословеніе, начать клепати утренюю» [3, с. 52]. Спочатку слово звучало як «парамонарь» (гр. *παράμοναριος*), однак спростилося до «пономарь» під впливом народної етимології.

На кухні працювали «повара», «варящие братья і пекущие»: «...и нача помогати **поваром** и работати на братію» [3, с. 187]; «...в пекленицю часто входяше и с **пекущими** работае» [3, с. 46]. Ці назви пов'язані з реаліями повсякденного життя не лише церковників, а й мирян і мають питомий характер походження. Окрема посада – «проскурникъ». Виділена лексема утворена суфіксальним способом від розмовного варіанта грецизму «просфора». Згодом вона перейшла в розряд власних назв – «Спиридонъ Проскурникъ». Така ж ситуація спостерігається й у випадку з Алімпієм *Иконником*.

Лікуванням братії займався блаженний Агапіт, *«сеґо ради прозвань бысть Лѣчець, сему бо дарова Господь даръ исцѣлѣніа»* [3, с. 129]. Питоме слово «лѣчець» збереглося лише у східнослов'янських мовах (пор. моравізм «балиш» і східноболгарське «врачь»). Доглядом за хворими займалися *«мниси же на то устроени, болным служити»*.

Найнижчий ступінь в адміністративній ієрархії монастиря займав «вратарь». Як зазначає Є. Харін, на обряді омивання ніг він навіть зображав Іуду. Імовірно, це пов'язано з тим, що вратарь перебував на межі між монастирем і миром [5, с. 68]. В аналізованому тексті слово фіксується винятково у книжній неповноголосній формі: *«Таже вратаря възвавь, пыташе его, егда кто, рече, приходи къ вратом сію ноць»* [3, с. 50].

Отже, адміністративна піраміда Києво-Печерського монастиря у своєму вербальному вираженні представлена як питомими, так і головним книжними назвами, часто видозміненими під впливом розмовного мовлення східного слов'янства.

1. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / голов. ред. О. С. Мельничук. – Київ : Наук. думка, 1982–2012.
2. Мацьків П. В. Поняттєве поле «священна особа» в мовній картині світу / П. В. Мацьків // Лінгвістика. – 2010. – № 2 (20). – С. 64–71.
3. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик / Д. І. Абрамович. – Київ : Час, 1991. – 280 с.
4. Башлыкова М. Е. «Паси овцы Моя...». Образ доброго пастыря в Киево-Печерском патерике / М. Е. Башлыкова // Русская речь. – 2005. – № 2. – С. 70–73.
5. Харин Е. С. Давнерусское монашество в XI–XIII вв.: быт и нравы : дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Харин Егор Сергеевич. – Ижевск, 2007. – 191 с.

Гуменюк Ольга Миколаївна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

ТИПОЛОГІЧНІ СХОДЖЕННЯ І ВЗАЄМОВПЛИВИ В МУЗИЧНОМУ ФОЛЬКЛОРИ УКРАЇНЦІВ ТА КРИМСЬКИХ ТАТАР

Українсько-кримськотатарські культурні взаємини мають давнє коріння й плідну, але ще маловивчену історію. Культурна взаємодія двох сусідніх народів виявляється і в музиці, зокрема в музичному фольклорі.

Поширені в кримськотатарському фольклорі поетичні епічні оповіді (дестани), значна частина яких присвячена осягненню соціально-політичних процесів. Чи не найбільш популярним зразком такої героїчної оповіді є «Чора-батир». Головний герой дає разючу відсіч кривдникові його родини Алі-бею, а далі рушає домагатися справедливості в Казань. Цей фольклорний твір вочевидь виник у часи розпаду Золотої Орди й незалежнення Криму. Одна з версій дестану «Чора-батир» подається в збірнику Я. Шерфедінова, де вміщено музичний і поетичний тексти [8, с. 15–18]. Піднесений поважний тон оповіді гармонійно узгоджується з речитативністю, яка в музиці окреслюється максимальним розвитком мелодичної лінії в межах кварто-квінтових ходів з використанням обігравання (опівування) однієї ноти (соль). Але за всієї інтонаційної одноманітності, суголосної згаданій піднесеній поважності, не втрачається яскраво виражена східна орнаментальність, означена зміною змішаних ритмів чи не в кожному такті, характерним виспівуванням окремих складів із зависанням останнього звуку (фермати). Поєднання урочої простоти і вишуканої орнаментальності виявляється як у музичному, так і в словесному тексті. Розлога епічна монументальність раз у раз оживляється емоційними сплесками, експресивними інвективами, мальовничими штрихами, що допомагає розкрити глибинний драматизм оповіді, який виявляється і у її своєрідній діалогічній організації.

Поетичні героїчні оповіді кримських татар образним ладом і ритмо-мелодикою (поєднання епічної піднесеності з драматичним напруженням та ліричною проникливістю, розлогість, речитативність, наскрізне часто дієслівне римування) близькі до українських народних дум. Тут можемо говорити й про такі спільні риси, як експресивна емоційність епічного

викладу, увиражена нерегулярним ритмом, поєднання точних і приблизних рим, образні та звукові повтори, близькі до лейтмотивів [3, с. 208–209]. На спільні риси давніх кримськотатарських поетичних оповідей та українських народних дум звернув увагу свого часу відомий український фольклорист М. Гайдай [2, с. 101]. Цікаво, що дестани набули свого часу особливого поширення в ногайських степах, власне на теренах українсько-кримськотатарського пограниччя. Очевидно, що й назва українського струнно-щипкового музичного інструмента кобзи не випадково співзвучна з назвою аналогічного музичного інструмента тюрків – *кобуз*, *кобиз*, відомого з VIII ст. Про це, зокрема, пише дослідниця О. Чернишова [7, с. 11–12].

Багато спільного в ліричних піснях. За всієї виразності східної ритміко-мелодійної основи переважної більшості кримськотатарських народних пісень (змішані й мінливі розміри, тяжіння до синкопованої ритміки, розлогі розспіви тощо) у поезиці української та кримськотатарської народної пісні можна углядіти такі схожі риси, як широке звернення до поетичного паралелізму, переважання лагідної мелодійності, поєднання ліризму й гумору тощо. Музикознавець В. Пасхалов, окреслюючи самобутність кримськотатарської пісенності, вказує і на вплив на неї українського фольклору: «Обрусіння чи, вірніше, українізування кримського сходу не вплинуло руйнівню на кримську пісню, її споконвічні риси виявились не стертими, навпаки, у деяких випадках спостерігається не позбавлена принадності асиміляція стилів» [6, с. 9]. Як приклади такої «асиміляції» дослідник називає пісні «Сен юруген ёлы...» («Там, де ходиш ти...»), «Гюндюз варалмайман, яврум» («Вдень ніяк не прийти, пташенятко моє»).

Особливості кримськотатарської пісні, насамперед її ладове багатство, зумовлені не в останню чергу відчутною в Криму плідною взаємодією культур Сходу і Заходу, слов'янотюркські, зокрема українсько-кримськотатарські, взаємовпливи в галузі музичної культури досліджував український фольклорист К. Квітка у працях «Про походження хроматизму в народній музиці слов'янських народів», «До питання про тюркський вплив» та ін. [4, т. 1]. Про це пишуть також кримськотатарські дослідники, зокрема Я. Шерфедінов: на пісні Криму, особливо його степових районів, «цілком імовірний вплив український з огляду на безпосереднє сусідство» [9, с. 4]; «мотив пісні «Ай, чалашым» («Ой, мій курінь») веде своє походження від української пісні «Ох, чоботи, чоботи»; очевидно, «Мен анамнын бир къызы эдим» («Я у матері одна

була») також походить від української народної пісні» [8, с. 8]. Ведучи мову про українські сліди в кримськотатарському фольклорному мелосі, М. Веліджанов вказує також на пісню «Къара-къара казанлар» («Чорні-чорні казани») [1, с. 11]. Це можна сказати також про пісні «Къалайлы къазан» («Луджений казан»), «Севдим сени» («Покохав я») та ін.

Один з перших збирачів кримськотатарської народної пісні – український і російський фольклорист О. Олесницький, укладач виданої 1910 р. у Москві під маркою Лазаревського інституту східних мов збірки «Песни крымских турок», згодом співробітник А. Кримського у сходознавчому відділі Всеукраїнської академії наук. У передмові він подає жанрово-тематичну класифікацію й характеристику пісень кримського Південнобережжя [5, с. VII–XII]. У 1930–1932 рр. у греко-татарських селах Приазов'я близькі до кримськотатарських урумські пісні записує на фонограф М. Гайдай, який звертає увагу на їхні музичні особливості, пише про перевагу в них діатонічного ладового стилю.

Кримськотатарські композитори ХХ ст. А. Рефатов, І. Бахшиш, Е. Налбандов, Я. Шерфедінов та ін. часто звертаються до творчого переосмислення фольклорного мелосу, зокрема й до тих народнопісенних творів, у яких можна угледіти спільні риси, характерні для кримськотатарської та української музичної культури. Це, наприклад, опера А. Рефатова на основі епічної оповіді «Чора-батир» (співавтор лібрето О. Акчокракли); музика І. Бахшиша до драматичної вистави «Бахчисарайський фонтан» (тут використано елементи українського мелосу); здійснена Е. Налбандовим призначена для хору інтерпретація жартівливої народної пісні «Чал хораз» («Зозулястий півень»).

1. *Веліджанов М.* Къырымтатар халкъ йырларынынъ сёзлери акъкъында // Къырымтатар халкъ йырлары / Ил. Бахшыш, Э. Налбандов. – Акъмеджит, 1996. – С. 5–57 [*Веліджанов М.* Про слова кримськотатарських народних пісень // Кримськотатарські народні пісні / Іл. Бахшиш, Е. Налбандов. – Сімферополь, 1996].
2. *Гайдай М. М.* Фольклор кримських татар // Під одним небом: Фольклор етносів України / М. М. Гайдій ; упоряд. Вахніна Л. [та ін.]. – Київ, 1996. – 255 с. – С. 98–103.
3. *Гуменюк О.* Особливості поезики кримськотатарської народної епічної оповіді «Чора-батир» / О. Гуменюк // Ученые зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. – 2005. – Т. 18 (57). – № 3: Филология. – 291 с. – С. 206–209.

4. *Квитка К.* Избранные труды : в 2 т. / К. Квитка. – Москва, 1971.
5. *Олесницкий А.* Песни крымских турок. Текст, перевод и музыка / А. Олесницкий ; под ред. В. Гордлевского. – Москва, 1910. – 85 с.
6. *Пасхалов В.* Музыкальная структура крымских песен / В. Пасхалов // Песни Крыма. Собраны и записаны А. К. Кончевским. – Москва, 1929. – 50 с. – С. 6–9.
7. *Чернышева Е. В.* Тюрко-украинские фольклорные связи в песенном творчестве / Е. В. Чернышева. – Симферополь : ОАО «Симферопольская городская типография», 2009. – 91 с.
8. *Шерфединов Я.* Звучит кайтарма – Яньрай кьайтарма / Я. Шерфединов. – Ташкент, 1979. – 232 с.
9. *Шерфединов Я.* Песни и танцы крымских татар / Я. Шерфединов. – Симферополь, 1931. – 94 с.

Дядищева-Росовецька Юлія Борисівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

СУЧАСНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ФОЛЬКЛОРНОГО ПОВТОРУ В КИРИЛО-МЕФОДІЙСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ «ПІСНІ НАД ПІСНЯМИ»

В. Топоров зазначав: «Християнізація слов'янських народів у IX–X ст. проявилася і в «християнізації мови» [1, с. 429]. На його думку, завдяки перекладам К. Філософа «слов'янство осягнуло найвищі духовні цінності, які візантійська культура зберігала й розвивала, продовжуючи, з одного боку, античну традицію, а з другого – християнську і через неї – опосередковано – старозаповітну» [1, с. 22].

Саме до таких давніх пам'яток, що виступають у світовій словесній культурі певними медіаторами духовної й естетичної спадкоємності, належить збірка пісень «Пісня над піснями (далі – ПП). За сучасним трактуванням, це – збірник семітських весільних пісень, який зазнав вишуканого літературного оформлення (С. Аверинцев). Що ж до церковнослов'янських її втілень, то найбільш досконалим серед них є кирило-мефодіївський переклад, дослідження якого залишається актуальним і дотепер. Ми зробимо спостереження над повторами у структурі тексту цього перекладу та спробуємо показати, як фольклорне походження реалізації в ПП цього прийому спрощує функціонування виразів з пам'ятки в творах літератури нового часу й сучасному мовленні.

Д. Лихачов наголошував на винятковій ролі «внутрішньої повторюваності», тобто перегуків у межах давнього твору рефренів, висловів, художніх прийомів, окремих слів тощо, адже в давні часи «над пізнанням нового переважає упізнавання вже знайомого» [2, с. 9].

Ф. Міклошич у «Зображувальних засобах слов'янського епосу» серед восьми видів повторів називав «зв'язок етимологічно споріднених слів» і зазначав, що «поруч із цим визначенням розглядуваного явища вживається ще й інше: «повторення кореня»» [3, с. 216]. Ф. Міклошич у «Зображувальних засобах слов'янського епосу» серед восьми видів повторів називав «зв'язок етимологічно споріднених слів» і зазначав, що «поруч із цим визначенням розглядуваного явища вживається ще й інше: «повторення кореня»» [3, с. 216]. Такі конструкції зустрічаємо

і в ПП, наприклад «процьвль цвѣтъ». Цей плеоназм ще й ускладнюється таким контекстом: «Аще процьвль ес(ть) виноград, процьвль цвѣтъ, процьвтошж шипци» (VII, 12). Це не дивує, адже ПП тісно пов'язана з фольклорною пісенністю, де тавтологія є звичним поетичним прийомом. Такі повтори можуть підкреслювати тривалість чи інтенсивність дії або високий ступінь експресії. Натрапляємо на повтори в ПП й у складі епіфор: «Братучадъ мой съниде въ виноград свои въ чѣшах арѡмать пасти въ врьтоградѣхъ, и събирати кріна. Азь братоучадоу моему и братоучадъ мои мнѣ, пасыи въ крінѣхъ» (VI, 1). Було зафіксовано в ПП повторення речень тотожної синтаксичної конструкції. Наприклад, «**Я**коже крінъ посрѣд(ѣ) трънія, тако искрнѣа моа посрѣд(ѣ) дщерь. **Я**ко аблко въ дрѣвѣхъ лжга, такѡ братоучадъ мои посрѣд(ѣ) снѡв» (II, 2–3). Привертає увагу неодноразово повторюваний образ: «пасыи въ крінѣхъ» (II, 16; VI, 2), «пасома въ крінѣхъ» (IV, 1–5) або модифікований: «пасти в врьтоградѣхъ и събирати кріна» (VI, 1). Відзначимо також повтори конструкцій з витонченими порівняннями, на які натрапляємо в ситуації вибору одного об'єкта з-поміж інших: «**Я**коже крінъ посрѣд(ѣ) трънія, тако искрнѣа моа посрѣд(ѣ) дщерь. **Я**ко аблко въ дрѣвѣхъ лжга, такѡ братоучадъ мои посрѣд(ѣ) снѡв» (II, 2–3).

Серед повторів окремих слів у ПП особливе місце посідають варіації навколо семантичного гнізда «цвѣтъ», «крин» (квітка – лілея): «Азь цвѣтъ полꙗски, крінъ ждолныи» (II, 1). «Крин сельний», що з'являється на цьому місці в пізніших церковнослов'янських перекладах, А. Коваль за його функцією в сучасному мовному й літературному контексті називає «крилатим висловом» [4, с. 124]. І далі дослідниця продовжує: «У «Пісні пісень» цей вислів вживається при змалюванні краси Суламіфи – коханої царя Соломона: «Як лілея між тереном, так подруга моя поміж дівами» (II, 2)». Варто додати, що це – традиційна епістема вибору однієї з-поміж інших: «**Я**коже крінъ посрѣд(ѣ) трънія, тако искрнѣа моа посрѣд(ѣ) дщерь» (II, 1), ще й забарвлена перегуком «крінъ» – «искрнѣа». А. Коваль уточнює: «У переносному значенні – це символ юності, краси, чистоти» [Там само]. До цього можна було би додати, що пізніше так називали Богородицю. Як ілюстрацію дослідниця наводить фрагмент із Шевченкових «Царів»: «Бо була собі на лихо / Найкраща між ними, / Між дівчатами, мов крин той / Сельний при долині – / Між цвітами».

Цікаво, що тут поет (водночас носій традиційного фольклору) використовує для порівняння дівчини-самантанини з квіткою плеонас-

тичну конструкцію «мов крин той / Сельний при долині», де останні два компоненти є фактично повторенням [пор. із ПП: крінъ ждолныи (П, 1)]. Також привертає увагу в поемі постпозиція означення, типова для старослов'янської мови: «крин сельний». Показово, що Т. Шевченко, як і в ПП, тут іде за фольклорною традицією – це традиційний прийом вибору одного об'єкта поміж багатьма, на що, до речі, не вказує А. Коваль ні в ПП, ні в цитованій ілюстрації з «Царів».

Таким чином, ми спостерігали, як у мовних, літературних і релігійних зв'язках спадкоємності нової української словесної культури стосовно старозаповітної відбувається щось подібне до подвійного бумеранга. Фольклорне походження прийомів поетичної творчості, використане автором старозаповітної ПП, полегшувало запозичення з давньої поеми в українському красному письменстві та мовленні Нового часу, які зберігають генетичну пам'ять про способи обробки словесного матеріалу у вітчизняній усній пісенній традиції. За посередництвом кирило-мефодіївського перекладу ПП усно-поетичні тропи давньої поеми ніби «проростають» на ниві української культури.

1. *Топоров В. Н.* Святость и святыя в русской духовной культуре / В. Н. Топоров. – Т. 1. Первый век христианства на Руси. – Москва, 1995. – 429 с.
2. *Лихачев Д. С.* Поэтика повторяемости в «Слове о полку Игореве» / Д. С. Лихачев // Рус. лит. – 1983. – № 4. – С. 9–21.
3. *Миклошич Ф.* Изобразительные средства славянского эпоса / Ф. Миклошич // Давности. Труды Славянской комиссии МАО. – Москва, 1895. – Т. 1.
4. *Коваль А. П.* Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А. П. Коваль. – Київ : Либідь, 2001. – 312 с.

Жигора Ірина Валеріївна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Кропивницький)

ТЕРМІНОЛОГІЯ ПОХОВАЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ: АРЕАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Слов'янська лексика, що належить до словника мови ритуалізованих дій, репрезентує цілий комплекс проблем, розв'язання яких можливе в рамках мовознавчих дисциплін історичного, етимологічного, типологічного, етнолінгвістичного і власне діалектологічного спрямування. Сьогодні можна оперувати невеликою кількістю мовознавчих праць, чиї автори зробили найбільш вагомий внесок у вирішення цих проблем (пор.: В. Топоров, В. Іванов, М. Толстой, В. Конобродська, М. Дарчисва, А. Байбурін) [1, 2, 3, 4; 6–8; 9], у зв'язку з чим будь-яка спроба теоретичного осмислення доступного для аналізу матеріалу видається перспективною.

Проблема, заявлена у назві доповіді, вимагає розгляду саме як об'єкт історико-діалектологічних студій, оскільки потрібна не лише ареальна дистрибуція семантики й структури мовних одиниць, а й визначення причин, чому та сама лексема в одному ареалі *функціонує як термін* відповідної номенклатури, а в другому *позбавлена цієї термінологічної семантики*, для чого потрібне звернення до свідчень історії мови, історичної лексикології слов'янських мов.

Для окреслення аспектів об'єкта дослідження потребує уточнення саме визначення *поховальна термінологія*, яку ми розглядаємо як *системну сукупність лексем на позначення обрядових дій, забобонів і атрибутів, пов'язаних із характером смерті, та специфікою ритуалізованих актів, спрямованих на спорядження і проводи померлого*. До складу поховальної термінології, на нашу думку, входять і описові сполучення (своєрідна «фразеологія» текстів поховального ритуалу), які мають спеціалізоване термінологічне значення і відсутні за межами ритуального тексту (пор.: *на божій постелі* 'на смертнім одрі', *закарп. дошка судна* 'кришка труни').

Пропонований у доповіді алгоритм аналізу передбачає: а) класифікацію української діалектної термінології поховального обряду; б) визначення ізолекс усередині українського діалектного континууму; в) визна-

чення випадків ареальної диференціації лексем за принципом наявності відповідного термінологічного значення або нульової термінологічної семантики (пор.: *бучина*, яке має значення 'груна з букового дерева' лише в окремих говірках, тоді як у решті ідіомів узагалі перебуває за межами мови цього ритуалу).

Досвід попередньої класифікації поховальної термінології дає змогу виділити такі групи слів. 1. Позначення процесу вмирання і його результату (смерті як факту). Ця категорія лексем представлена як рефлексами праслов'янських дієслів із вже сформованою семантикою вмирання, так і дієсловами, де ця семантика виникла як ареальна інновація. Перша група дієслів сформована в етимологічно-словотвірних гніздах **vьrt-*, **mer-/*тъr-/*mir-*, **kon-*, **dъx-/*dъx-*, **krQt-*, пор.: *вивертáтися*, *виздыхати*, *віконати*, *вімерти*, *вимірати*, *омертвіти*, *підмерти*, *повимірати*, *поконати*, *померти*, *поміртися*, *скінчітися*, *сконати*, *скрутитися*, *умерти*, *уміртися*, *умірати* [5]. З-поміж цих дієслів привертають увагу ті, що мають корені *vert-*, *krut-*, де значеннєвий метафоричний зсув '(с)крутити(ся)'/'(за)вернути(ся)' @Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов [Электронный ресурс] / А. К. Байбурин. – Санкт-Петербург : Наука, 1993. – Режим доступа: <http://www.cultinfo.ru /arts/folk/demo/books/baybur/baybyr.htm>. – Загл. с экрана (дата обращения: 15.11.2016).

1. Дарчиева М. В. Вербальный код осетинского обрядового текста (на материале некоторых традиционных обрядов) : монография / М. В. Дарчиева ; ФГБУН Сев.-Осет. ин-т гум. и соц. исслед. – Владикавказ : ИПЦ СОИГСИ, 2013. – 319 с.
2. Иванов В. В. Избранные труды по семиотике и истории культуры / В. В. Иванов; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Ин-т теории и истории мировой культуры. – Т. 5: Мифология и фольклор – Москва : Знак, 2009. – 376 с.
3. Конобродська В. Л. Вербальний компонент традиційного поховального обряду в поліських говорах : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / В. Л. Конобродська ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 1999. – 18 с.
4. Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – Київ : Вид-во АН Української РСР, 1959. – 506 с.
5. Толстой Н. И. Некоторые вопросы соотношения лингво- и этногеогра-

- фических исследований // Толстой Н. И. Избранные труды : в 3 т. – Т. 1: Славянская лексикология и семасиология / Н. И. Толстой. – Москва, 1997.
6. Толстой Н. И. О жанре «обмирания» (посещение того света) / Н. И. Толстой // Вторичные моделирующие системы. – Тарту, 1979. – С. 63–65.
7. Толстой Н. И. О предмете этнолингвистики и её роли в изучении языка и этноса / Н. И. Толстой // Ареальные исследования в этнографии. Язык и этнос. – Ленинград, 1983. – С. 181–190.
8. Топоров В. Н. О ритуале: Введение в проблематику / В. Н. Топоров // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – Москва, 1988.

Карпіловська Євгенія Анатоліївна,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Київ)

ПОЛІТКОРЕКТНІСТЬ У СУЧАСНІЙ СЛОВ'ЯНСЬКІЙ НОМІНАЦІЇ

Необхідність обговорення проявів у сучасній українській і в цілому слов'янській номінації політкоректності [політичної коректності, явища, що сформувалося в межах американської і західноєвропейської культури (англ. *political correctness (correctitude), politically correct*)] є переконливим доказом радикальних змін у житті слов'янських народів, зрушень у їхній свідомості та комунікативних практиках. Політкоректність згідно з усталеними визначеннями трактуємо як «прагнення знайти нові способи мовного вираження на заміну тих, що зачіпають почуття й гідність індивідууму, утискають його людські права звичною мовною нетактовністю та/або прямолінійністю стосовно расової і статеві належності, віку, стану здоров'я, соціального статусу, зовнішнього вигляду тощо» [3, с. 216].

Дотримання політкоректності потребує від мовця комунікативної та культурної компетенції, належний ступінь яких і забезпечує безконфліктне спілкування в певному середовищі.

Поняття політкоректності органічно взаємодіє, а інколи й ототожнюється з поняттями вихованості, толерантності, делікатності, коректності, чемності, ввічливості, такту, тобто передбачає наявність у мовця того, що вкладають у загальніші поняття «виховання особистості» та «культура особистості». Мовним втіленням політкоректності стають такі засоби приховання прямих найменувань реалій і понять, небажаних для порозуміння співрозмовників у певних ситуаціях, як евфемізми, перифрази, інакомовлення, іншомовні вкраплення, алегорії (пор. старі українські назви в'язниці: *темна, холодна*; психічно хворих людей: *навіжений, скажений, одержимий, причинний, спричинений, цаплений, як не свій*, розмовні: *намаханий, поведений*). Новизну поняття політкоректності, зокрема, для свідомості сучасних українців вбачаємо саме в означенні **політ-** (політична), яке підкреслює соціокультурну його роль, статус складника політики держави, спрямованої на забезпечення злагоди в суспільстві, реалізації прав кожного його члена.

Прояви політкоректності в сучасній українській комунікації доводять усвідомлення мовцями її суспільної і державної ваги. Водночас у деяких сферах її вияву, передусім у гендерній, виразна й інша тенденція, закорінена в специфіці суспільних змін в Україні і Славії взагалі, спричинена зростанням соціальної ролі жінок. Активне творення й уживання фемінативів засвідчують, що українські жінки, як і представниці жіночої статі інших слов'янських країн, не сприймають нагадування про їхню статеву належність як вияв «чоловічого сексизму», а, навпаки, трактують його як доказ своїх успіхів на багатьох традиційно чоловічих ділянках суспільної та державної діяльності. Про це свідчать такі нові українські назви осіб жіночої статі, як *бізнесменка, спонсорка, нардепка*, [4, с. 437], *лідерка, прем'єрка, держсекретарка, дизайнерка, детективниця, творчиня*. Вони органічно входять в активно поповнюваний фонд фемінативів, спільний з іншими слов'янськими мовами (пор. болг.: *премиєрка, конгресменка, президентка, бодигардка* або чес. *premiérka, manažerka, ergoterapeutka*) [1, с. 191–193]. Уникання фемінативів, зокрема в офіційно-діловому мовленні, у так званому «титальному» іменуванні осіб, ряд авторитетних дослідників української мови, наприклад О. Пономарів, вважають порушенням морфолого-стилістичних норм української мови [2, с. 164]. Таку ж полярність у ставленні до фемінативів демонструють й інші слов'янські мови з давньою традицією їх творення та вживання. Про це свідчить, наприклад, спеціальна ухвала Ради польської мови стосовно жіночих форм назв професій і звань від 19.03.2012 р., у якій підкреслено необхідність в уживанні таких назв враховувати мету й характер комунікативної ситуації. Автори цього цікавого документа нашої доби нагадують, що мові не можна нічого нав'язати – лише практика спілкування спонукає мовців до творення певних назв і підтримує їх вживання [5].

Якщо фемінативи викликають дискусії й сумніви щодо їхньої доцільності в мові, то політкоректність непрямих назв осіб за національною, расовою належністю, віком, станом здоров'я, особливостями поведінки, зовнішності, сексуальної орієнтації і взагалі «особливістю», «інакшістю» не викликає заперечень, стає дедалі активнішою в українській і в цілому слов'янській номінації та комунікації. Ще не так давно в міському транспорті можна було почути й прочитати оголошення типу: *«Поступайтеся місцем пасажиром похилого віку, вагітним жінкам, пасажиром з дітьми та особам з явними ознаками інвалідності чи інвалідам»*. Нині вони зникли або зникають разом з прямими

вказівками на всіх, хто за тими чи тими своїми ознаками відхиляється від діючої суспільної норми, є іншим, чужим: сліпих, глухих, німих, психічно хворих, розумово відсталих, нужденних, представників інших рас чи сексеншин. У творенні політкоректних назв таких осіб взаємодіють різні засоби непрямой номінації як диференційної (*негромадянин*, замість *іммігрант*, *чужинець*, *іноземець*, *біженець*, *приїжджий*, *відраджений*), так і перифрастичної (*діти з особливими потребами*, *неповносправні діти*, замість *діти-інваліди*, пор. пол. *osoby z niepełnosprawnościami* чи *проблемні діти*, замість *мало(недо-, неповно-)літні злочинці*).

Активність тенденції політкоректності в сучасній українській номінації засвідчує не лише активне входження України до європейських соціокультурних процесів, а і є важливим доказом демократизації українського суспільства, у якому забезпечено права кожного його члена. Водночас такі назви виявляють нові явища в соціальній диференціації української мови, у творенні для певних ситуацій спілкування, соціальних груп і проблем спеціального ресурсу номінування. Знання його складу, призначення й умов вживання убезпечить суспільство від конфліктів і напруження, створить сприятливий політкоректний ґрунт для здійснення прав та обов'язків усіх членів суспільства, а також завдяки цьому для успішного його розвитку.

1. Аврамова Ц. Словообразовательни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век / Ц. Аврамова. – София : Heron Press, 2003. – 259 с.
2. Пономарів О. Д. Діяч і діячка, кореспондент і кореспондентка, лікар і лікарка, поет і поетка, поетеса / О. Д. Пономарів // Культура слова: Мовностилістичні поради : навч. посіб. – Київ : Либідь, 1999. – С. 164–165.
3. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация : учеб. пособие / С. Г. Тер-Минасова. – Москва : Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
4. Федурко М. Ю. Словотвірна морфологія українських фемінативів у лінгвокультурологічному аспекті / М. Ю. Федурко // Відображення історії та культури народу в словотворенні : зб. наук. пр. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 433–442.
5. Stanowisko Rady Języka Polskiego w sprawie żeńskich form nazw zawodów i tytułów, przyjęte na posiedzeniu plenarnym Rady 19 marca 2012 roku. – Tryb dostępu: www.rjp.pan.pl/index.php. – Титул з екрану.

Кімакович Ірина Ігорівна
(Україна, м. Київ)

ФОЛЬКЛОРИСТИКА ЯК ІДЕОЛОГІЧНА НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА

Сучасну фольклористику в Україні сьогодні формують дослідники в рамках так званої академічної науки – неопозитивізму. Як і всі інші гуманітарні наукові дисципліни й наукові дисципліни про мислення людини, фольклористика «вибудовує» наукову модель світу специфічно, зважаючи на основні постулати історичного та діалектичного матеріалізму. Разом з тим основним предметом вивчення гуманітаріїв є людина як суб'єкт дії з його мисленням як такого, а гуманітарії вивчають мислення як таке, що начебто існує поза конкретним мовцем, поза конкретним носієм-дівцем фольклору. З цієї точки зору терміни «колективна уява», «колективна пам'ять», «суспільна свідомість», «соціальне буття» є міфемами, за посередництва яких науковці розмірковують про узагальнений суб'єкт, якого ніколи й ніде не існувало, не існує та не існуватиме.

Наукова міфологія фольклористики потребує корекції, оскільки фольклористи формують фрустрованого читача, який візуалізує у своїй уяві віртуальні реалії, що до його реального життя здебільшого прямого стосунку не мають. Політичні міфи, у яких відсутня людина як індивід, індивідуальність і громадянин, дослідники часто формують неусвідомлено. Автор хоче в цій праці показати п'ять способів маніпуляції науковцем його читачем.

1. Відволікання уваги читача від конкретики

Предмет дослідження фольклориста – фольклорна особа як така, а не її текст. Поняття «фольклорний твір» – це фольклористикологема на означення віртуального об'єкта як реального об'єкта, що існує виключно в уяві науковця, який формує цей твір з текстів, які є в його розпорядженні.

Об'єкт дослідження фольклориста – фольклорна свідомість індивіда. Вивчення ж ментальності народу є науковий міф, оскільки і перше, і друге поняття є узагальнюючими: у кожного індивіда – власний життєвий досвід, його стратегія життя – вроджена, а тактики значною мірою сформував він самостійно під впливом свого оточення.

2. Відволікання уваги читача від відносності наукового знання

Сьогодні соціологи виділяють три групи громадян: так звані малі,

середні та великі соціальні групи; психологи-позитивісти ставлять питання про психологію представників стихійних референтних груп; психологи-постмодерністи аналізують вісім стратегій людей, виділяючи до двох десятків їхніх життєвих тактик. Разом з тим питання про те, що ментальність у кожного представника етносу/нації різна, оскільки кожна людина – індивідуальність, фольклористи почасти ігнорують. Тільки останнім часом у рамках так званої виконавської теорії фольклору питання про виконавця фольклору постало як основне питання фольклористики, оскільки врешті-решт фольклористи зрозуміли, що фольклорний текст не існує поза його виконавцем, а розглядати автентичність тексту поза життєвим досвідом його автора-виконавця не можна.

Вводячи в науковий обіг терміни «фольклорна особа» та «суб'єкт культури», «суб'єкт фольклору», «носій-дівець культури традиційного типу», автор праці хоче повернути фольклористів до обговорення питань самосвідомості суб'єкта, який виріс у традиційній сім'ї/родині, а тому має традиційні уявлення про розподіл ролей у сім'ї/родині, традиційні уявлення про гендер і трансгендер.

3. Відволікання уваги читача від актуальних соціальних проблем

Фольклористика як напрям сучасної соціальної антропології була й залишається науковою дисципліною про естетику фольклору. І серед традиційних авто- і гетеростереотипів українців багато таких, які стримують розвиток соціуму, більшість із них автор праці поціновує позитивними, оскільки їх виробив український етнос/нація в процесі свого становлення. З цієї точки зору норма й антинорма – це основні категорії не тільки естетики та етики, а і фольклористики.

4. Основним елементом керування людьми є акцентування їхньої уваги на проблемах минулого, а не сьогодення. Інформаційний простір фольклористи формують, розглядаючи фольклорні твори з трансформацією їхніх сюжетів, а не фольклорних осіб, які трансформують свої твори відповідно до певних стереотипів світосприйняття, світоструктурування і світооцінювання. Разом з тим і проблема світомоделювання у фольклорі є показником фрустрованої наукової моделі світу, оскільки ця модель завжди належить конкретному науковцю, а не всім одразу.

Модель світу й дослідника, який вивчає фольклорну особу, і фольклорної особи, яку як збірну (колективну) персону чи яку як персону (індивідуальність) вивчає науковець, має однакову структуру: «я» – «не-я», при цьому всі «я» людини формують всі її «не-я». Тим-то фольклористи повинні виробити правильні поведінкові тактики

для молодого покоління, а не вивчати фольклорні твори як самодостатні сутності з цікавими сюжетами.

Кожне покоління мусить перечитувати історію свого народу, щоб самостійно встановлювати межі добра та краси. І фольклористи мусять ставити питання, які актуалізували предки, а не гнати народ «з поля у хлів, як тварин», розповідаючи, що там сухе сіно, як влучно сказав Ноам Хомський у книзі «Тиха зброя для спокійних воєн».

5. Науковці створюють проблеми, а потім пропонують способи їх розв'язання. Цей метод рекламісти називають «проблема – реакція – розв'язання». Так, фольклористи останнім часом актуалізують проблему масової свідомості. Хіба громадян називати масою зі спільною свідомістю коректно?! Проблеми суспільної свідомості, мовної свідомості, фольклорної свідомості – це політичні міфи, які десуб'єктують індивіда як єдиного носія свідомості, точніше, самосвідомості.

Самосвідомість індивіда не існує поза індивідом, свідомість індивіда – це виключно його властивість як істоти, яка мислить, яка усвідомлює, хто вона. Тим-то розмірковування неопозитивістів про соціальне буття як таке – це політичний міф, оскільки соціальне буття – це стан існування конкретного суб'єкта, і соціальне буття поза реальною людиною, яка усвідомлює себе «тут і зараз», не існує. Тільки жива людина може усвідомлювати минуле та майбутнє, оскільки перебуває в сучасному.

6. Мовець, який розмовляє конкретною мовою, безумовно, має погляди, характерні й іншим мовцям, тому що уявлення, які формують його картину світу, він засвоїв від інших мовців. Та, наголошує автор праці, кожний концепт і кожна його мисленнєва конструкція – це його вторинний умовний рефлекс; слово мовця поза мовцем не існує: слово не може бути суб'єктом дії тому, що задля того, щоб воно прозвучало, його мусить виголосити мовець. І справа не в тому, мислить носій-дієвець традиції, звертаючись до іншого вголос чи до себе (так званий внутрішній діалог) мовчки, а в тому, що мислить реально за посередництва слів людина, тим-то поза живою людиною з її більш-менш здоровим тілом, яка осмислює себе по відношенню до людей, що її оточують, говорити про свідомість як таку – нонсенс.

Теорія ментальності народу і його одновимірної картини світу пагубна тим, що ця теорія нівелює різновекторність поглядів громадян, стверджуючи пасивний характер народу і, зокрема, кожного, хто асоціює себе з поняттям «народ» («представник народу»). Справа

не в тому, що кожний співає українські пісні в Україні, а в тому, що така поведінка є нормативна для кожного, хто поціновує себе українцем. Безумовно, використовуючи слова й синтаксичні конструкції української мови, мовці певним чином засвідчують подібні погляди на певні реалії. Та вони демонструють подібні, а не тотожні стереотипи самовизначення в типових ситуаціях. І ця типовість і є тим, що дослідники означають як традиційна культура. Та знову ж таки культура – це властивість індивіда, і тільки таким чином – групи, у якій він живе, і соціуму в цілому.

Узагальнення науковців про етнічну картину світу потрібні, але слід мати на увазі, що такі узагальнення і є науковими міфами, тому що нівелюють індивідуальне – індивіда з його персональним досвідом та персональною відповідальністю за свій сценарій життя. Разом з тим такі узагальнення науковців шкідливі й тим, що спричиняють уявлення про народ як рушійну силу соціуму, а рушійною силою, як відомо з практики, є не соціальні актори, а політичні.

Саме харизматики, які мають добру освіту і відносну фінансову свободу (капітал), здатні ініціювати й реалізовувати реформи в соціумі, а їх такими формує не стільки оточення, скільки вони приходять у життя з певними акцентуаціями. І таких на кожних 100 новонароджених, за різними підрахунками, народжується двоє-п'ятеро. Саме природа, так би мовити, «регулює» кількість осіб, здатних до служіння групам, інтереси яких представляє в різних органах управління державою, тим-то нарікання на дегенеративність наших політиків – це також політичний міф: народ має тих ідеологів, яких «породжує».

Таким чином, фольклорист як ідеолог мусить сам пройти процес індивідуації: усвідомити, хто він, щоб мати змогу описувати іншого – фольклорну особу з її народними піснями й народними анекдотами, задля того щоб відрефлектувати ціннісні орієнтації та цінності цієї особи, які вона репрезентує, співаючи пісню чи розповідаючи анекдот іншому.

Кузнєцова Олександра Миколаївна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Чернівці)

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ СЮЖЕТИ ТА ОБРАЗИ У СВІТОВОМУ ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Біблія є депозитом релігійного, міфологічного, історичного й екзистенційного досвіду тисячоліть і творить найширше інтертекстуальне поле, «це єдина книга, яка об'єднує більшість проблем літературної критики у єдиному фокусі» [5]. Н. Фрай вказує, що біблійна семіосфера є кодом буття, «граматикою архетипів» художньої літератури.

Література ХХ–ХХІ ст. виявляє безумовний інтерес до внутрішнього світу особистості, прагнучи по-новому осягнути й дати своє трактування категорії сакрально-містичного в людині. У цьому контексті виникає поняття біблійного міфу, який розуміється і як компонент свідомості, і як спосіб світогляду, і як словесний витвір (твір) та «персональна риторика внутрішньої та зовнішньої дії», як «лик особистості» (термін О. Лосєва [2]). О. Татаринів розглядає Євангеліє як міф, який має на меті «позбавити читача (слухача) суб'єктивно-об'єктивних відносин, від сприйняття себе як естетичного чи юридичного об'єкта та стає світом, у якому свідомість, яка сприймає, – учасник священних подій» [4, с. 53–54]. Водночас, потрапляючи з Євангелія-міфу у Євангеліє-літературу, читач виявляє відносність деміфологізованих смислів, які відрізняють природу художнього слова. Автор називає художні тексти, які присвячені новозавітним подіям, «міфом про відсутність міфу» [4, с. 173]. Це пояснюється тим, що сама форма євангельського сюжету робить міфотворчість неминучою.

Євангеліє являє собою неповторну та самобутню жанрову структуру (поєднання епосу, лірики, драми тощо). Як наслідок, жанрова класифікація романів на євангельську тематику різноманітна і продиктована різними домінуючими ознаками відтворення художнього світу: оповідання, повісті, драми, романи (історичні, духовні, християнські). О. Татаринів зазначає, що своєрідністю євангельського сюжету «є позитивна агресія, якій піддається історичний час, що приречений шукати себе у Новому Завіті та відкриваючи Новий Завіт у собі. <...> Сюжет розкривається назустріч будь-якому тексту, часу та свідомості»

[4, с. 31]. Жанрова поліфонія рецепції євангельського матеріалу водночас має другорядне значення в аспекті виявлення сюжетного контакту з канонічним першоджерелом.

Нове прочитання євангельського матеріалу – відкриття прихованого недоказаного, лаконічного, яке осмислює нова історична епоха. Євангельська проза фіксує не безпосередньо подію, а реакцію на неї в контексті становлення світової літератури. Найпоширенішими формами та способами переосмислення традиційних структур А. Нямцу називає такі: дописування, продовження, обробки, художні перекази канонічних текстів, наукові тлумачення та трактування, формально-змістове осучаснення, національно-історична конкретизація хронотопа, «літературні євангелія» та апокрифізація. Дослідник зазначає: «Форми «вторгнення» в канонічний сюжетно-образний матеріал надзвичайно різноманітні та визначаються не лише ідеологічними та філософсько-естетичними нормами конкретно-історичної епохи, а і своєрідністю художнього світобачення художника, його творчою манерою, особистими симпатіями тощо. Ці своєрідні євангелія, як правило, зосереджені на реконструкції життя Христа, а також на розвитку новозавітних метафор і замовчувань, ледь окреслених ситуацій, які у нових варіантах отримують емоційно-психологічне та предметно-побутове наповнення» [3, с. 208–209].

З другої половини ХХ ст. саме жанр літературних євангелій стає популярним у світовому літературному контексті. Вихід за рамки канонічного тексту й залучення додаткових матеріалів стає основою формально-змістового осучаснення творів на євангельські події (В. Короткевич «Христос приземлився в Городні. Євангеліє від Іуди», М. Поміліо «П'яте Євангеліє», Г. Панас «Євангеліє від Іуди», Т. Брінгсвер «Євангеліє від Матвія», Х. Борхес «Євангеліє від Марка» та ін.). Характерною рисою євангельської прози (як ХХ ст., так і сучасної) є саме мотив морально-психологічного вибору героя, який опинився в складній екзистенційній ситуації. Драматизм цього вибору посилюється побутово-історичною конкретизацією, що й пояснює популярність жанру історичного роману й літературного євангелія.

У сучасній літературі під впливом історичної школи розпочався процес активної художньої історизації євангельських персонажів, їх переосмислення в інтерпретаційних поданнях, соціально-психологічна конкретизація і, як результат, інше духовно-етичне наповнення. Як зазначає А. Нямцу, «функціональна активність традиційного сюжету (образу, мотиву) в літературному творі визначається і «здійсню-

ється» системною сукупністю інтегральних ознак: широтою інтерпретаційного діапазону, різноманітністю форм і способів трансформації, потенційною багатозначністю семантики традиційної структури і т. д.» [3, с. 12–13].

Євангельський матеріал пройшов багатоетапний процес переосмислення історичних реалій, щоб у наш час досягти предметно-побутової та морально-психологічної конкретизації. Сучасні літературні інтерпретації новозавітних подій демонструють прагнення до психологічної та побутової конкретизації. У художніх текстах про євангельські події релігійно-історична особистість, яка наділена сакральною реалістичністю, стає героєм і починає відповідати законам художньої розповіді. Іуда та Понтій Пілат, Марія Магдалина й Петро, Варавва і Клавдія Прокула, не покидаючи стилю фабули канону, набувають або розгорнутої біографії романного типу, або розширеного простору рідного епізоду, який захоплює нові позиції у структурі сюжету [3, с. 36]. Поруч з термінами «*євангельський роман*» і «*літературне євангеліє*» в сучасній літературі виокремлюють жанр *духовного роману*. Так, наприклад, Т. Бовсунівська вказує: ««Духовний роман» лише умовно можна зарахувати до жанру роману, оскільки він настільки виразно тяжіє до сакральної поетики, що іноді повністю перетворюється його художня структура: психологічний портрет заступається духовним, стратегія письма – принципами біблійного паралелізму, оригінальність тропіки – усталеністю символотворення пробіблійного зразка, яке не має оригінальність і винахід за певну перевагу. Основна риса «духовного роману» – прагнення окреслити не соціальну, економічну чи психологічну роль персонажа, а його духовне покликання, до того ж з дотриманням традиційного (іудейського чи християнського – не настільки важливо) телеологічного спрямування» [1, с. 62–63]. Дослідниця виокремлює твори української письменниці Г. Пагутяк: «Повість про Марію Магдалину» (1982), «Писар Східних воріт Притулку» (1999–2001), «Записки білого пташка» (1999) як приклад актуалізації нового «духовного» жанру.

Проте поряд з поширеним у ХХ ст. і сучасній літературі поняттям *літературного євангелія* або *євангельського роману* часто автори дають своїм творам визначення *історичного роману*, що, на нашу думку, продиктовано метою досягти граничної реалістичності зображуваних євангельських подій та критерію правдоподібності (Г. Даниловський «Марія Магдалина», Л. Андреев «Іуда Іскаріот», А. Зверинцев «Син грому»,

Б. Вуд «Свитки Магдалини», У. Хефнер «Завіт Христа», А. Міхалос «Майстер та Магдалина», К. Макгоуен «Таємниця Магдалини», А. Мей «Дружина Пілата, або Таємниця прокуратора», П. Лагерквіст «Варавва» та ін.). Отже, література ХХ–ХХІ ст. знаменується активним пошуком нового розуміння євангельських максим і способів їх інтерпретації. Намагання розгледіти в постатях Христа, Іуди, Марії Магдалини, Понтія Пілата, апостолах перш за все людину в сукупності усіх морально-психологічних суперечностей стає підґрунтям для літературної фантазії авторів євангельської белетристики.

1. *Бовсунівська Т.* Жанр «духовного роману» в сучасній літературі: «Євангеліє від Пілата» Еріка-Еммануеля Шмітта / Тетяна Бовсунівська // Слово і час. – 2010. – № 5. – С. 62–72.
2. *Лосев А. Ф.* Диалектика мифа / А. Ф. Лосев. – Москва : Правда, 1990. – 656 с.
3. *Нямцу А.* Миф. Легенда. Литература (теоретические аспекты функционирования) : монография / Анатолий Нямцу. – Черновцы : Рута, 2007. – 520 с.
4. *Татаринов А. В.* Художественные тексты о евангельских событиях: жанровая природа, нравственная философия и проблемы рецепции : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.01.01, 10.01.03 / Алексей Викторович Татаринов. – Краснодар, 2006. – 646 с.
5. *Фрай Н.* Великий код: Біблія і література / Нортроп Фрай ; [пер. з англ. І. Старовойт]. – Львів : Літопис, 2010. – 366 с.

Кучеренко Світлана Володимирівна
(Україна, м. Одеса)

«СВЯТЕ ПИСЬМО РІДНОЮ МОВОЮ»: ЮРІЙ ЛИПА ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ ЯК ДЖЕРЕЛО ВІДРОДЖЕННЯ

Назву статті підказала праця письменника-публіциста Ю. Липи [1], написана у 1939 р. під впливом українського перекладу Біблії, здійсненого професором І. Огієнком.

Мета статті – знайти у тексті рефлексії щодо джерел українського відродження, якому Ю. Липа надавав виключного значення в процесі становлення українців історичним народом-нацією, «расою» (за його термінологією), свідомою свого минулого, готовою до сучасних викликів і відповідальною за своє майбутнє.

«Святе Письмо рідною мовою» Ю. Липи знає в огієнкознавстві як рецензія [5; 6]. До речі, у 1958 р. митрополитом Іларіоном було здійснено її передрук [2] Є. Сохацька вважає це даниною пам'яті про автора, адже наближалося 15-ліття його загибелі (1944–1959), а також 20-ліття самої праці (1939–1959).

Назва праці також нагадала про кирило-мефодіївську традицію, у витоках і становленні якої вирішальне значення мала церковнослов'янська мова. З появою однойменного братства у ХІХ ст. воскресла традиція сприяла утвердженню української національної ідеї [4]. Розвитку кирило-мефодіївської традиції в ХХ ст. сприяла українська мова.

Означена праця – не просто відгук, це обґрунтування «велетенського завдання» у шести частинах:

1. Слова і думки (*«слова репрезентують думки, й завдяки словам впливаємо на людей. Як же важко вміти їх відповідно висловити»*).

2. Ритм і вимова (*«не тільки слова, але ще в більшій мірі ритм, зближує читача до божеської глибини думки. Як же мусять по це пам'ятати перекладачі!»*).

3. Перекладачі св. Письма (*«це книга найглибша і найсильніша, це книга народів і рас, – слаба людина нехай не приступає до його перекладу!»*).

4. Потреба нового українського перекладу (*«зростає потреба висловлення перед Богом усієї глибини людської душі ревними українськими*

словами... але до українського перекладу св. Письма треба бути натхненним перекладачем»).

5. Проф. Іван Огієнко («переклад Огієнка звучить, і то звучить чисто і маєстатично. Та величавість, що випливає з його глибокої простоти, вирізняє цей переклад від усіх інших українських перекладів»).

6. Мова перекладу Івана Огієнка («від цільності душі походить і цільність мови його перекладу, її устійненість, виразність, дозрілість і певність пов'язання») [1].

Прихильникам збереження старослов'янської мови Святого Письма як традиційної протиставлено аргумент про швидке зникання старослов'янської традиції і в культурі, і в щоденному житті, у тому числі через антирелігійну політику і практику більшовиків, тому «тепер певним насильством було б, власне, відкидати українську мову як посередника між українцем і Богом». Противникам української мови у Біблії на закид, що буденна мова не може висловити натхнення молитви дана однозначна відповідь: «натхненна мова говорить там, де говорить натхненне серце» [2, с. 3].

Ю. Липа був вражений здатністю І. Огієнка «гнобленню противенств і болю сучасного життя» протиставити «ясність думки та простоту вислову», «спокій та прозорість св. Письма» і захоплений відповіддю перекладача на виклики: «На упідлення людське і на нахабну пиху гнобителів і їх прислугачів, на тих, що ошукують не одного «з малих сил», – чим відповісти? Тільки словом гучним як сурма, тільки оповіддю ясною як радісна новина, тільки запереченням сильним як виблиск лева. І власне в цьому напруженні духа зродився ритм нового перекладу св. Письма» [2, с. 4].

Ю. Липа порівняв мову перекладу з піснею, містерією, легендою, поемою і відзначив: «Ця ритмічність мови Огієнка в св. Письмі – це найбільший наш скарб, який дістаємо в українській культурі останніх часів, бо це прагнення сили, й то сили Божої для українських людей!.. То не м о в а щ о д е н н о с т і, – це мова українців у м о л и т в і» [2, с. 5].

У підсумку дано значення Святого Письма для мовинароду: «Мова перекладу св. Письма (коли цей переклад справді був великий і в чистоті серця, і в чистоті мови) завжди була в и р і ш а л ь н и м чинником у стабілізації літературної мови якогось народу чи нації... Бо ж народи кладуть ув основу своєї літературної мови, – мову свого св. Письма. Це часто найважливіший критерій, що ним справджують правильність,

значення й пов'язання слів, а також наголосу й ритмічної вимови» [2, с. 5].

Липине «Велетенське завдання...» було опубліковано в горезвісному 1939 р. у варшавському часописі «Рідна мова», тобто через чотири роки після появи його збірки «Бій за українську літературу» (1935 р.), де серед іншого читаємо: «... Слово було на початку як ознака людини. Воно звістувало єдність на початку нації... То чудесне Слово, що дає можливість зрозуміти людину, впливаючи на неї, і від неї брати найделікатніше і найдивніше з-посеред ЛЮДСЬКИХ річей – психе людини – її душу. Слово не як предмет граматики, дидактики, але, говорячи за теніальним Потєбнею, форми свідомости, що їх нічим не можна заступити». Слово, вираз найглибшого інстинкту нації, Слово «не тільки як одна із стихій нації, але як її найдовершеніше обличчя» [3, с. 94].

Тоді Ю. Липа в есеї «Рідна мова і рідна немова» писав, що багатство мови – це багатство мовних індивідуальностей, яких шукав в історії українського письменства: «Даймо нашій теплої крові, нашій радості і прихильності позичмо минулому, а вони всі оживуть і прийдуть нам на поміч, нашій волі до висловлення себе. Прийдуть як висловники найглибшого інстинкту нації. Бо ж голос їх – то голос індивідуальностей, що хотіли утвердитися в будуччині. І тепер ми, будуччина, з ними розмовляємо. І, може, не один голос з тих далеких голосів допоможе нам самим утвердитися» [3, с. 97].

А у «Велетенському завданні...» він акцентував на всеукраїнськості мови і звернувся до мовної індивідуальності сучасника. Попри інші чесноти й переваги І. Огієнка, Ю. Липа визнав його «одним з найбільших знавців української мови та її законів», який багато працює над її «водностайненням», що разом з його відчуттям мови дало чудовий вислід: переклад став унікальним підсумком діяльності професора «як пуриста й пропагатора чистоти рідної мови». Українці у складі чужої держави, під тиском чужого оточення отримали можливість «вчитися всеукраїнської літературної мови, вивчаючи просто на пам'ять уривки з Євангелії в його перекладі», «культивувати мову чисту, як кристаль» [2, с. 5].

Свій «бій» за українську літературу і мову як її носія Ю. Липа ніколи не припиняв, тож працю «Велетенське завдання: Святе Письмо рідною мовою» слід вважати новим наступом.

1. *Липа Ю.* Велетенське завдання: Св. Письмо рідною мовою / Юрій Липа // Рідна мова. – Варшава, 1939. – Ч. 2. – Стовп. 50–58.
2. *Липа Ю.* Велетенське завдання: Св. Письмо рідною мовою / Юрій Липа // Віра й культура. – Вінніпег, 1958. – Ч. 12. – С. 1–5.
3. *Липа Ю.* Рідна мова і рідна немова: есей // Бій за українську літературу / Юрій Липа – Варшава : Народній стяг, 1935. – С. 91–101.
4. *Гучко Г. І.* Кирило-Мефодіївська традиція в українській духовній культурі (IX – перша половина XIX ст.): автореф. дис. ... канд. філос. : 09.00.05 / Г. І. Гучко ; Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 18 с.
5. *Лецкін М. О.* «Наш державний здвиг свого часу таки принесе відповідний плід» (переклад Св. Письма: Іван Огієнко та Іван і Юрій Липи) / М. О. Лецкін // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. І. Франка. Сер.: Філол. науки – Житомир: ЖДУ, 2011. – Вип. 56. – С. 109–112.
6. *Сохацька Є. І.* Іван Огієнко у зв'язках з Іваном та Юрієм Липами / Є. І. Сохацька // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. Кам-Поділ. держ. ун-т. Сер. іст. та філол. / відп. ред. Є. І. Сохацька. – Кам.-Поділ.: КПДУ, 2010. – Вип. 7. – С. 253–257.

Лабай Катерина Володимирівна
(Україна, м. Чернівці)

ФАУСТІВСЬКИЙ СЮЖЕТ У НАЦІОНАЛЬНИХ ЛІТЕРАТУРАХ

Трагедія І. Гете «Фауст» осмислюється як духовно-ціннісний орієнтир для нації, яка хоче зберегти і примножити власну культуру. Духовні запити суспільства й соціально-політичні катаклізми ХХ ст. зумовлюють активне використання традиційних сюжетів і образів національних літературами. Відкритість легендарно-міфологічних структур, упізнаваність і багатозначність сприяє новим літературним інтерпретаціям.

А. Нямцу зазначає: «Використання національними літературами якихось загальнокультурних образів або архетипічних тем і мотивів дає можливість виявляти й розглядати контактено-генетичні зв'язки та різноманітні типологічні сходження, які виникають у процесі тривалого періоду акумулювання загальнокультурного досвіду, що не завжди очевидний і проявляється виключно різноманітно» [5, с. 13]. Причини поширення німецького сюжету про Фауста в інших національних літературах базуються на сприйнятті того, що в основі цього сюжету лежала саме угода з дияволом, легенди про яку були тією чи іншою мірою відомі в різних культурах європейських народів. Прийняття інонаціональною літературою німецького сюжету визначене тим, що в культурі-реципієнті були передумови щодо такого роду функціонування.

В епоху Середньовіччя магія, астрологія, чорнокнижництво були досить поширені. При цьому ті, хто цим займався, уже привертати до себе увагу, історії про них були сповнені різними подробицями. Як зазначає Е. Берзін: «Усяка легенда – це результат узагальнення. Справа тут не в одному конкретному магу й фокуснику. Справа в тім, що в той час не конкретний Фауст, а багато хто, вірячи й не вірячи в Бога, кинулися до магії як засобу досягнення безмежної влади: влади над природою, влади над усім людством» [1, с. 123]. У Чехії в період XIV–XV ст. жив чарівник Жито, легенди про трюки якого мали схожість з історіями про Фауста з «Народної книги» Шпіса (наприклад, ідентичний випадок продажу свиней, які згодом стали сіном; начаклував лицарю оленячі роги при дворі короля Вацлава IV).

У Польщі зародилася легенда про свого героя угоди з дияволом – Твардовського, де історії та образ ідентифікуються за національною ознакою: географічні найменування міст, де він бував, опис його життя

відповідно до реалій місця проживання – усе це вказує на причетність до конкретної території. Фаустівський сюжет має свою історію становлення й розвитку, а сюжет про пана Твардовського має свої традиції у функціонуванні. Ці два сюжети ґрунтуються на угоді з дияволом, а ідентифікація за національною ознакою ще більше укоріняє їхню самотність в історії своїх народів.

У творах давньоруської літератури також зустрічається розповідь про угоду з дияволом, що супроводжується фактом богозречення. Учасник угоди – Сава Грудцин. На гріховний шлях він ступив через бажання володіти жінкою. На відміну від інших варіацій угоди з дияволом у цій головний герой – юнак і його відмова від Бога не є свідомою, просто плотське бажання затьмарює його віру. І він готовий підписати що завгодно, аби тільки бути ближче до об'єкта своєї пристрасті.

Г. Гессе зазначив, що «за всіх часів існували сміливі, незалюкані люди, які не піддавалися впливу священників і скоріше дозволяли собі вступити у зв'язок з Дияволом, ніж бути поневоленими й залюканими» [2, с. 10]. Виходячи зі специфіки договору з дияволом, саме після укладання угоди й ставалося свого роду перетворення людини на раба. По-перше, людина ставала залежною в силу певних умов договору; по-друге, смертний споконвічно після угоди стає рабом своїх бажань, які й визначають його подальші вимоги до представника інfernальних сил. Страх повертався до людини, коли наближався термін закінчення договору, і цей страх смерті є природним для всього живого. Сміливість, про яку говорив Г. Гессе, дійсно властива людям, які йшли на угоду з дияволом, але ця риса також граничить з нерозсудливістю.

А. Нямцу зазначає, що «у художній практиці рідко зустрічаються чисті варіанти трансформації класичного матеріалу. Тому при розгляді генетичних, контактних і типологічних зв'язків і сходжень між літературними явищами [...] необхідно враховувати не тільки елементарно-наочні сили взаємодії між ними [...], але й ті глибинні опосередковані зв'язки, які виникли в процесі творчого освоєння пам'ятників минулого й далеко не завжди усвідомлюються самими авторами [4, с. 47]. Відштовхуючись від цього твердження, автор праці вважає, що при дослідженні фаустівського сюжету слід звернути особливу увагу не тільки на попередні твори, об'єднані фаустівською темою, а також на різні мотиви укладання договору, де Фауст не фігурує, але наявна схожа колізія. Частина назв досліджуваних автором творів ХХ ст. має прямі вказівки на імена Фауста, Мефістофеля або Гомункулуса, що вказує

на те, який конкретно аспект фаустівського сюжету розкривається радянськими письменниками О. Левадою «Фауст і смерть», М. Елінім і В. Кашаєвим «Помилка Мефістофеля», С. Альошиним «Мефістофель», Б. Фрадкінім «Гомункулус», І. Варшавським «Гомункулус».

А. Нямцу зазначає, що «найбільш інтенсивно продовжуються традиційні структури, побудовані на принципі «нанизування» колізій і ситуацій, скріплених наскрізним героєм» [3, с. 94]. У фаустівському сюжеті цей аспект розпадається на кілька векторів. Авторів може цікавити різні складові цього сюжету і відповідно різні герої: Фауст, Мефістофель, Маргарита, Гомункулус (два останні стосуються функціонування безпосередньо традиції Гете, адже ці образи отримали своє актуальне звучання саме завдяки трагедії «Фауст»).

Образи Фауста й Мефістофеля (ширше – диявола) не мають чіткої орієнтації на якийсь конкретний твір, формулюючи, таким чином, символічне поєднання, формально вбираючи в себе ознаки наскрізного героя. Людина для досягнення своїх цілей готова йти на різного роду хитрування і в цьому аспекті. Це явище універсальне, характерне для людей різних культур. Щоправда, варто згадати про релігійну складову цього сюжету: угода з дияволом заснована на християнській вірі, і саме тому цей сюжет популярний у Європі, Америці, де більшість віруючих сповідують саме християнство.

1. Берзин Э. Доктор Фауст / Э. Берзин // Наука и жизнь. – 1993. – № 7. – С. 121–126.
2. Гессе Г. Фауст и Заратустра / Г. Гессе. – Санкт-Петербург : Азбука, 2001. – С. 5–30.
3. Нямцу А. Е. Поэтика традиционных сюжетов / А. Е. Нямцу. – Черновцы : Рута, 1999. – 176 с.
4. Нямцу А. Е. Миф. Легенда. Литература: (теоретические аспекты функционирования) / А. Е. Нямцу. – Черновицкий нац. ун-т им. Ю. Федьковича, Науч.-исслед. центр «Библия и культура». – Черновцы : Рута, 2007. – 519 с.
5. Нямцу А. Е. Русская фаустиана : учеб. пособие / А. Е. Нямцу. – Черновицкий нац. ун-т им. Ю. Федьковича, Науч.-исслед. центр «Библия и культура». – Черновцы : Рута, 2009. – 287 с.

Лещенко Наталія Михайлівна,
(Україна, м. Київ)

ІЗ ЗБИРАЦЬКОЇ ПРАКТИКИ ЧОРНОБИЛЬСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Чорнобильська катастрофа як одна з найбільших техногенних катастроф людства у глобалізаційному світі так чи інакше зачепила чимало країн, певним чином торкнулося кожного.

Саме тому збирання чорнобильських усних наративів як вияву мікроісторії є сприятливим з погляду того, що інформаторами можуть ставати широкі кола людей. Першочерговим завданням сьогодні стоїть дослідити те коло респондентів, які пережили переселення (так звані переселенці) або повернулися жити на відселені території, зокрема до зони відчуження (так звані самосели). Цінними інформаторами для нас є люди старшого покоління, які пам'ятають архаїчні звичаї та обряди, їх залишилося мало. Додатково опитуємо так званих автохтонів – людей, які живуть поряд із зоною відчуження, не виселялися та контактують із самоселами, і людей із сіл, де побудовані поселення для переселенців.

Для кожної категорії респондентів складено окремий запитальник. Деякі питання повторюються. Під час опитування переслідуюмо мету в першу чергу зафіксувати усну біографію самої людини, використовуючи метод суцільного запису. Під час інтерв'ювання в розповіді наратора виявляється певний жанровий спектр: сни, передбачення, передчуття, провіщення знамення, віршовані рядки, легенди про причини вибуху, прислів'я та приказки про рідний край (Батьківщину), голосіння, думки про радіацію.

Наведемо узагальнений варіант запитальника про Чорнобильську катастрофу з деякими прикладами відповідей:

– *Як люди ставилися до появи Чорнобильської АЕС до аварії? Чи пам'ятаєте час, коли почали будувати станцію?* (Розповіді про масовий виїзд євреїв; схвалення можливості працевлаштування, гарної забезпеченості м. Прип'ять).

– *Як і коли дізналися про аварію?* (Респонденти часто розповідають про замовчування владою ситуації; дехто бачив як горіло: «Вогонь як решето!»; згадки про те, що «картопля померзла», де пройшла радіаційна хмара).

– *Як вважаєте, чому стався вибух?* (Існують різні версії: американські шпигуни; погане або прокляте місце, де побудували станцію: «...над ним навіть птахи не літали»; розповіді-версії про помилки обслуговуючого персоналу станції; бажання знищити український народ тощо).

– *Чи ворожили у селах циганки?* (Часто згадують слова циганок: «Не житимеш у цій хаті», «У цій хаті не вмреш!», «Далека дорога», потім переходять на інші пророцтва, переказуючи Нострадамуса, Вангу, Одкровення від Іоана).

– *Що таке радіація?* (Це «як дрова горять», «як дощ іде, то піна у воді», «коліна крутить», «як кропивою по ногах пече», «жарко стає»...).

– *Чи страшно було після вибуху? Боялись радіації?* («А чого її боялись? Її ж не видно! Не стріляють же!»).

– *Чи давали рекомендації щодо харчування?* («Молоко пити треба, але щоб відстоялось, щоб радіація осіла на дно», «Пити багато горілки!»).

– *Як називають грошову допомогу чорнобильцям?* («Гробові»).

– *Як вас називають місцеві?* («Чорнобильці», «переселенці», «беженці», «заражонніє», «наброди», «гуни»...).

– *Чи боялися вас люди через те, що ви з Чорнобиля?* (Часто згадують випадки, як на базарі, у санаторії чи на новому місці проживання люди намагалися обходити «заражонних», щоб не набрати від них радіації).

– *Чому повернулися у своє село?* (Найчастіше респонденти говорять, що не змогли покинути рідні краї, але є й такі, які із серйозних причин не прижилися на новому місці).

– *Чи сниться ваша хата?* (Покинута хата та село сняться усім респондентам).

– *Як прощалися із хатою?* (Розповідь часто супроводжується уривками голосінь; монологами прощання з хатою, деревами в садку тощо; респонденти розповідають ритуал залишення хати, під час якого піклуються про те, щоб піч не лишалася порожньою, щоб на столі лишалася, наприклад, сіль; з жалем розповідають, як довелося залишити домашніх тварин напризволяще).

Саме ці питання давали можливість записати найдетальнішу оповідь. Інтерв'ю проводилися з тими, хто безпосередньо пережив біду, пов'язану з аварією, переселення. Часом респонденти боялися розмови, часто казали напівжартома, мовляв, їх тепер «посадять у тюрму». Вони цікавилися документами тих, хто брав інтерв'ю, і насторожено контролювали розмови з людьми похилого віку.

Під час роботи з респондентами можна простежити певні характерні оповідні риси, які допоможуть групувати й узагальнювати записану інформацію.

Різниця між переселенцями й самоселами простежується в настроях розповіді. Перші демонструють тугу за втраченою Батьківщиною [«родиною», «ягодами-грибами» (чит. рос. мовою) рідних лісів, за рибою рідних річок]. У їхніх розповідях ідеалізований, майже райський образ рідного краю, що є цілком природним. Той факт, що хати в поселеннях переселенців значно більші, газифіковані, село асфальтоване зі зручною транспортною комунікацією, а земля часом набагато родючіша, ніж на Батьківщині, емоційно не компенсують втрати. Адже ці люди звикли жити в лісі, звикли до угідь, побудували навколо цього своє життя. Психологічний стан батьків і численні розповіді про «малу Батьківщину» передаються дітям. Переселенці часто починають з нарікань на своє життя, вбачають у збирачеві людину, яка допоможе їм передати скарги, інформацію до владних структур. Як видно, туга за рідним краєм і пережитий стрес вплинули на загальний психологічний стан інформатора.

Так звані самосели живуть тепер в особливих умовах, які диктує їм перебування на території зони відчуження. Станом на 2017 р. у селах зони залишилося по кілька мешканців (разом 64), у м. Чорнобиль також живуть люди (85 постійних жителів). Самосели ведуть присадибне господарство, їздять у базарні дні до м. Іванків і до церкви у Чорнобилі. Більшість з них – люди похилого віку, які вже не від'їздять далеко від своєї хати. Їхні наративи досить життєствердні, яскраво позначені повним ігноруванням радіації та великою прив'язаністю до місця проживання, небажанням до полишення нажитих місць.

Старші люди як у зоні, так і в місцях проживання переселенців описують події колоритніше та «фольклорніше» на відміну від обізнаного і прагматичного молодшого покоління. Розповіді багаті на пояснення, порівняння, фразеологізми. Розповідають охоче, тут спрацьовує природне бажання з кимось поговорити, що є сприятливим для збирача.

Окремо можна виділити гендерний аспект оповідей. Інформатори – чоловіки й жінки мають свою оповідну специфіку. Чоловіки лаконічніші та чіткіші у висловлюваннях, більш точно подають географічну локалізацію подій, менш сентиментальні. Жінки демонструють більше емоційних оцінок, більше говорять про сім'ю, у їхніх розповідях родина майже завжди в центрі уваги, водночас чоловіки схильні давати більше

аналізу політичних подій, висловлювати своє ставлення до відомих осіб, посадовців, чітко називати їхні прізвища.

У процесі запису наративів про Чорнобильську катастрофу можна виокремити не лише жанри й теми практик нараторів, а і сформувати чіткі типові образи безпосередньо носіїв інформації. Наративи можуть збагатити загальний досвід записування інформації від груп людей, що пережили сильні потрясіння та трагедії.

Мех Наталія Олександрівна,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Київ)

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ І УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР: ДУХОВНИЙ ВИМІР

Прийняття християнства – це, без перебільшення, епохальна інтегративна та об'єднавча подія для всього слов'янського світу, що дала можливість Київській державі увійти в коло країн християнської цивілізації, стати частиною їх інтелектуального й духовного надбання.

Християнство як релігійна система докорінно змінила хід розвитку державності, духовності й культури східних слов'ян, усього їхнього суспільно-політичного життя. Вона мала не лише суто релігійні, а й нерелігійні наслідки. Християнство прийшло в Русь-Україну не лише як релігія, а і як нові культура, мораль, цивілізація. Завдяки його прийняттю Київ став одночасно і політичним, і релігійним центром середньовічної Русі-України. Причому міжнародний авторитет Києва із часом настільки зріс, що його стали порівнювати із «священним градом» Єрусалимом і з «новим Єрусалимом» – Константинополем. «Через християнство Україна отримала змогу також долучитися до багатой спадщини античної культури, спадкоємницею якої була Візантія. Крім того, після прийняття християнства східні слов'яни відчули на собі культурний вплив Болгарії, через яку здійснювалися контакти Русі-України з Візантією» [1, с. 65].

У «Повісті минулих літ» знаходимо підтвердження давніх культурних зв'язків Київської держави зі слов'янським світом: «Був єдиний народ слов'янський: і ті слов'яни, які сиділи на Дунаї і яких підкорили угри, і морави, і чехи, і ляхи, і поляни, яких називають Руссю. Для них же перших, для морав, були перекладені книги і створена азбука, яка називається слов'янською грамотою. Ця ж грамота і на Русі, і в болгар дунайських. Коли морави жили вже хрещеними, їхні князі послали мужів до царя грецького Михайла, кажучи:

– Земля наша хрещена, та нема в нас учителя, який би наставляв нас, і повчав, і витлумачував Книги Святі. Бо ми не розуміємо ні грецької мови, ні латини. Одні ж бо вчать нас одного, інші – іншого. А ми не розуміємо ні образу букв, ні сили їх. Пришліть нам учителя, який би відкрив нам книжні слова і смисл їх...

Почувши про те, цар Михайло скликав усіх філософів і передав їм слова слов'янських князів. І сказали філософи:

– В Селуні єсть муж, іменем Лев, є в нього сини, які знають слов'янську мову, два сини у нього, Кирило й Мефодій, вправні філософи. Почувши про те, цар послав про Кирила і Мефодія в Селунь і, коли вони прийшли, сказав їм такі слова:

– От прислала до мене послів слов'янська земля. Просить учителів собі, які могли б витлумачити Святі Книги. Бо того вони прагнуть.

І умовив їх цар, і послав їх у слов'янську землю до моравів і болгар. Коли ж брати прийшли, почали вони складати азбуку слов'янську і переклади Апостола і Євангеліє. І ради були слов'яни, коли почули своєю мовою силу і мудрість писання» [2, с. 20–21].

З історичних джерел відомо, що святі рівноапостольні Кирило та Мефодій відвідали Константинополь 11 квітня 863 р. Там відбувалося святкування відновлення міста. Потім вони «зі своїми численними учнями та співробітниками вирушили у великий та епохальний путь, маючи на меті хрещення слов'янських народів. Це був найбільший місіонерський проект константинопольської церкви в усій її історії. ... Але на шляху до Риму у Венеції Константин (Кирило) і Мефодій мали серйозну суперечку з прибічниками тримовності, котрі закидали їм: як вони можуть проповідувати слов'янською мовою, що не належить до жодної зі святих мов (давньоєврейської, латини, давньогрецької). Але Костянтин відповів, що не має ні святих, ні проклятих мов, тому що мова – це дар, який Господь дає всім, як і інші дари; а потім перерахував їм мови, а відповідно і народи, які прославляють Бога своїми мовами; серед них і абіссінці, які практикують це ще з апостольських часів» [3, с. 37].

Праведні труди братів були добре сприйняті в Римі, куди вони прибули після 40 місяців важкої та наполегливої просвітницької діяльності. Мощі святого Климента Римського були принесені ними у Рим із Херсонеса. Святі Кирило й Мефодій «отримали благословення на подальшу місіонерську роботу та службу слов'янською мовою, яка стала четвертою сакральною мовою в європейському ареалі» [там само].

Святі рівноапостольні Кирило й Мефодій трохи більше ніж за три роки своєї місіонерської діяльності заклали основи незалежної від Риму національної слов'янської церкви з власними церковнослов'янськими книгами. Мова цих богослужбових текстів згодом стала спільною мовою православ'я. Церковнослов'янська мова ніколи не була повсякденною,

розмовною мовою. Це мова для богослужінь – духовне й культурне надбання всього слов'янського світу.

Однією з найважливіших ознак мови є її духовна сутність. На думку В. Гумбольдта, мова не лише займає проміжне положення між двох світів: зовнішнього – навколишньої дійсності і внутрішнього – світу людини. Вона вбирає в себе особливості обох світів, передає їхній взаємозв'язок і взаємозумовленість. Як універсальне сховище суспільного знання, набутого століттями колективного досвіду мова впливає на людину, тобто вона містить у собі інформацію про систему ціннісних орієнтацій, про спосіб життя й мислення народу, містить глибинні сенси.

Усвідомлюючи всю складність сутності природи мови, український учений О. Потебня був суголосним з В. Гумбольдтом у тому, що «мова зароджується у таких глибинах людства, що її ніяк не можна вважати витвором народів. Неможливо редукувати сутність мови тільки до людського чинника. Для обох учених поза людською сутністю мови залишається якийсь важковловимий, складноформульований «позалюдський залишок». Однак, на відміну від В. Гумбольдта, О. Потебня сміливо формулює тезу про вищу сутність мови як відображення Божественного Логоса. На його думку, «оскільки мова не може виводитися з народного духу, то, очевидно, і мова, і дух повинні мати вище начало, вищу внутрішню єдність» [4, с. 197].

Зусилля В. Гумбольдта утримати не тільки для практики, а й для теорії людське походження та розуміння сутності мови є марними, на думку О. Потебні, оскільки неможливо в людському дусі, з якого німецький учений виводить мову, уявити нічого вищого від нього самого, нічого такого, з чого б поряд могли впливати мова й духовні особливості народу. І звідси постає, наголошує Ф. Бацевич, найважливіший для всієї концепції О. Потебні «висновок про те, що мова є справою божественною, причому не в тому сенсі, у якому можуть бути названі божественними всі витвори, які неодмінно виникають із властивостей людського духу (наприклад, поезія): мові немає нічого рівного, крім самого духу; разом з духом вона сягає Божественного начала» [Там само].

Давні слов'яни були щирими і відкритими до глибинних християнських істин, до Євангелія, до Божого одкровення. Тому для мови слов'ян характерним є чутливість до відображення духовної реальності, її змісту, глибина смислів. Про це свідчить і художня творчість східних слов'ян. Християнство на східнослов'янських землях «завжди супроводжувалося його взаємодією з таким видом національної худож-

ньої творчості, як спів. Церковний спів у Візантії, в основі якого лежала християнська догматика, на той час являв собою досить струнку й довершену систему. Однак без наближення візантійської церковної музики до звичного для слов'ян ладу та інтонування вона не могла набути широкого впровадження. Тому подальший розвиток культової практики українського православ'я характеризувався пристосуванням візантійського церковного співу до національних особливостей пісенної культури східних слов'ян.

Однією з характерних особливостей православного культового співу в цілому й українського зокрема було те, що провідна роль належала не мелодії, як у католицизмі, а слову. Музика відігравала допоміжну роль. Православний церковний спів – це передусім словесний текст, зміст якого передавався й підсилювався за допомогою музичних засобів. Він не сприймався незалежно від молитви. Мелодія і зміст у православних піснеспівах виступають як єдине ціле при домінуючій ролі тексту» [1, с. 117–119].

Сьогодні науковці дедалі частіше розглядають культуру як текст. Прирівнюючи культуру до тексту, її вважають текстом вищого порядку й навіть найвищим рівнем мови. Піднесення культури на якісно новий рівень не можна здійснити без залучення і вірного засвоєння всього багатства християнської спадщини. Долучення до сакральних скарбів є запорукою нашого духовного зростання, розширення обріїв нашої свідомості, самопізнання та богопізнання.

1. *Шуба О. В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політичний аналіз) / О. В. Шуба. – Київ : Криниця, 1999. – 324 с.
Повість минулих літ [Літопис]. – Київ : Веселка, 1989. – 224 с.
2. *Калезич Дімітріє.* Слов'янський світ у сфері візантійської духовності / Дімітріє Калезич // Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу : зб. наук. пр. / редкол. П. П. Толочко [та ін.]. – Київ : Фенікс, 2011. – 288 с.
3. *Бацевич Ф. С.* Філософія мови: історія лінгвофілософських учень : підручник / Ф. С. Бацевич. – Київ : Академія, 2008. – 240 с.

Мовчун Антоніна Іванівна,
кандидат педагогічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

БОРИС ГРІНЧЕНКО І СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ

Обшир наукової й художньої спадщини Б. Грінченка настільки широкий, що для наших сучасників чимало аспектів його творчої діяльності залишається ще мало вивченим і майже недослідженим. Доволі невідомим є питання наявності праць Б. Грінченка та відомостей про нього в слов'янських часописах.

Мета статті – доповнити життєпис Б. Грінченка маловідомими фактами про його взаємозв'язок зі слов'янським культурним простором та пустити їх в науковий обіг. Документальними джерелами цього повідомлення є неопубліковані архівні матеріали, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ.

У європейському культурному світі Б. Грінченко стає відомим уже в 90-х роках XIX ст. Одна із перших його робіт, що появилася друком за кордоном, була стаття «Нарід в неволі» (1895). Цю працю письменник прочитав на одному із засідань Чернігівської Громади. І. Франко високо оцінив її, як спробу вивести найболючіші проблеми розвитку української культури, зокрема цензурні її утиски, «перед широкий форум європейської публіки». Тож він зреферував її польською мовою і заходами редакції «Жите і слово» опублікував. М. Павлик вбачав цінність статті в тому, що вона винесла справу українського письменства «з вовчої кошари на широке європейське поле» [1].

Матеріал про Б. Грінченка почав з'являтися у слов'янських часописах після виходу однієї з його найкращих фундаментальних праць «Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях». Завдяки їй українська етнографія принесла європейську славу не тільки Грінченкові, а й нашому народові. Так, рецензії на «Этнографические материалы...» були опубліковані в кращих тогочасних слов'янських часописах «Revue des traditions populaires (Paris)». – 1897. – Tome XII. – № 2. – С. 123–124 та «Archiv für slavische Philologie (Berlin)». – 1899. – Т. XXI. – С. 263–270 [4, с. 607–608].

Рецензенти Х. Вовк та І. Полівка наголошували на високому науковому рівні упорядкування етнографічних матеріалів. Оцінку книг «Из

уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр.» Чернигов, 1900 р. і «Литература украинского фольклора 1777–1900. Опыт библиографического указателя», Чернигов, 1900 р. дав М. Сперанський в часописі «Archiv für slavische philologie». – 1902. – № 24. – С. 306–307 [4, с. 607–608].

Укладаючи бібліографічний покажчик українського фольклору, Б. Грінченко глибоко проаналізував чеські та польські часописи, ввів у покажчик наявні в них дослідження та аналіз робіт, присвячених українському фольклору, причому подав їх польською чи чеською мовами.

Публікацію чернігівської збірки Б. Грінченка «Думи кобзарські» привітала польська преса. Повідомлення про її вихід знаходимо у новинах газети «Wisła» 1898 р. [2].

Та чи не найчастіше Б. Грінченка перекладали і цитували чехи. У листі до батьків від 18.11.1900 р. Б. Грінченко зазначає: «В этнографических ученых изданиях русских, чешских, немецких (не говоря о малорусских) постоянные ссылки на мои этнографические книги, это мне приятно, конечно, и делает меня известным за границами Малороссии (чехи, впрочем, давно уже переводят мои повести и рассказы)». Так, повість «Сонячний промінь» вийшла в Чехії окремим виданням 1896 р. У чеських часописах ще за життя Б. Грінченка вийшли друком також і оповідання в перекладах чеською мовою: мініатюра «Ліс» в «Ловецькій бесідці» 1895 р., «Вітер» – в «Слов'янському обзорі» 1895 р., «Хата» – в «Дельніку» 1895 р., «Хатка в балці» – в антології «На возику, в іноземних письменників» 1910 р., а також 1913 року «Панько» – у «Чеському слові» та «Голод» – в «Людových новинах».

Б. Грінченко листувався з чеськими діячами, зокрема з Ф. Ржегоржем (1857–1899) – етнографом; дослідником українського народного побуту, народної медицини і фольклору в Галичині, з перекладачем Ф. Главачеком. Листування Б. Грінченка та Ф. Ржегоржа (збереглося кілька листівок у фондах ІР НБУВ) свідчить про їхню творчу співпрацю та щирі дружні стосунки.

У 1894 р. письменник надсилає Ф. Ржегоржу як подарунок для книгозбірні Чеського музею у Празі понад п'ятдесят примірників книг українською мовою, серед яких і створені Б. Грінченком переклади та перекази Д. Дефо, Л. Толстого, З. Топеліуса. У фондах Слов'янської бібліотеки Національної бібліотеки Чеської республіки (м. Прага, Чехія) нині налічується майже 150 книг Б. Грінченка, виданих у різні роки – з 1885 р. і до 1990 р.

22 травня 1910 р. над домовиною Б. Грінченка на Байковому кладовищі в Києві серед інших виступів лунали прощальні слова польською та білоруською мовами. Од польського громадянства промовляв польською мовою Є. Вольський. Він відзначив, що український народ втратив Б. Грінченка, а польський в цей час свого діяча – Е. Ожешко, яку хоронитимуть наступного дня 23 травня в м. Гродно. Від імені польського народу промовець відзначив велику працю Б. Грінченка, для якого «провідною зіркою в працьовитім житті була любов до народу». Польський просвітянин запевнив, що «розвій свідомости і кожне просвітне огнище, що постало під впливом творів, які лишив Б. Грінченко, будуть для нього міцнішим од бронзи монументом...» [3, с. 115].

У промові керманича білоруської «Просвіти» А. Бульби, який говорив білоруською мовою, відзначено європейські орієнтири Б. Грінченка: «Він не запродався всевладним та сильним, не шукав оплесків, а йшов шляхом тернистим, мозольним, працював над рідною мовою, над рідною школою, показав, що скарби думок великих людей Заходу мають певний ґрунт на українській землі. І в той час, коли ви, брати-українці, ховаєте свого найкращого громадянина і коли ваші голови схилились од горя, котре вас пригнітило, – ми схиляємо наші перед чоловіком і народом, що таких синів має...» [3, с. 116].

На адресу вдови Б. Грінченка, письменниці М. Загірньої, та редакції газети «Рада» надійшли телеграми співчуття з європейських міст: Відня (Австрія), Аркашон (Франція), Варшави (Польща), Риги (Латвія), Дорпат (нині м. Тарту в Естонії) та ін.

Отже, Б. Грінченко був відомим у слов'янському світі, він глибоко розумів важливість співробітництва слов'янських народів. Наведені приклади є конкретними свідченнями культурної присутності як Б. Грінченка, так і всього українства у слов'янському світі.

Письменник закликав: «Почуймо себе членами усесвітньої людської сім'ї і візьмімо собі все гарне, правдиве, високе і людяне, що виробила за свого життя людськість, візьмімо й зробімо його частиною нашої душі, але попереду над усім зоставаймося самими собою, будьмо українцями-руси́нами думкою, мовою, ділом» [5].

1. «Марія Грінченкова і Аркадій Верзилів. Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під редакцією голови секції академіка Михайла Грушевського». – Державне видавництво України. – 1928.

2. Литература українського фольклору: 1777–1900: Опыт библиографического указателя / Сост. Б. Д. Гринченко. – Чернігів – 1901. – 317 с.
«Над могилою Бориса Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті. Упорядкував С. Єфремов». Київ, 1910 р., у вид-ві «Вік», (С. 87–94).
«Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. // Под ред. С. Н. Южакова. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 7. – С. 607–608).
3. *Грінченко Б.* Перед широким світом / Б. Грінченко. – Київ, 1907

Нікольчук Інна Володимирівна,
аспірантка ІМФЕ ім. М. Т. Рильського
НАН України
(Україна, м. Київ)

НОРМА ЗВИЧАЄВОГО ЗАКОНУ В КАЛЕНДАРНІЙ ОБРЯДОВОСТІ. ІГРИ ТА ПІСНІ

Обряди давніх українців містять у собі певне смислове навантаження, яке пояснює всю сутність обряду. Згадаємо язичників, в уяві яких боги займали певне місце. Ієрархічне розташування богів визначалося за значенням та силою впливу і поділялися вони на три рівні: високий, середній та нижчий. Такий поділ відображається у суспільстві будь-якої держави. Кожна група богів виконувала свою функцію. Б. Рибаків виділяє три основні функції – «господарську, військову, ритуально-юридичну» [2, с. 43]. Отже, модель побудови держави була закладена ще в уяві наших пращурів. У сучасному соціумі законодавча та виконавча функції поділяють людей на відповідні групи, які створюють закони та керують, оберігають та забезпечують умови розвитку населення, так відбувалося і в суспільстві наших пращурів, які розподіляли вищенаведені функції на силу богів. Уявлення давніх слов'ян стало передумовою для створення системи держави та законодавства в ній.

Спочатку люди вірили у богів та виконували різні обряди аби задобрити їх, згодом обряд наповнювався відповідними текстами, які до нашого часу перетрансформувалися у пісню та гру. В. Белінський визначає: «поезія народу – це дзеркало, у якому відображається його життя з усіма характерними відтінками й родовими ознаками. Оскільки ж поезія є не що інше, як мислення образами, то поезія народу є ще і його свідомістю» [1, с. 7].

Еволюція поезії пройшла довгий шлях, в якому українська свідомість змінювалася, удосконалювалася, трансформувалася. Різні життєві та політичні обставини змінювали народ та пісню, за допомогою якої людина виражала свої емоції – внутрішній стан (кохання, ненависть, зрада, помста образи, туга за рідною землею, переживання за батьківщину...). Первинна поезія була створена на основі звичаю та обряду. Пісні, як магичні тексти, забезпечували бажаний результат для виконавців. Більшість бажань несли в собі матеріальну потребу та майнові відно-

сини. Як зазначає О. Дей «Кращі зразки звичаєво-обрядової поезії – поетично довершені твори нестаріючого суспільно-етичного змісту, багаті емоційно і естетично» [1, с. 14]. І. Франко народну поезію розглядав не лише як мистецьке явище «...але й громадське значення, як один з об'єднуючих людей чинників, полегшуючих їх організацію і співпрацю для справи народного відродження» [3, с. 248].

Джерела виникнення звичаєво-обрядової пісенності беруть свій початок з доби Київської Русі. Сучасна фольклористична наука успадкувала від первіснообщинного ладу східних слов'ян та системи держави Київської Русі обряди та звичаї. Вірування та трудово юридична практика народу у своєму поєднанні створила свідомість сучасної людини. Пращури вірили у силу богів та поклонялись їм, приносили богам різні дари як жертву, в замін на це чекали милостині від сил природи, яка забезпечувала статком, добробутом, благополуччям. Вірування, магичні дії, уславлення надприродних сил все це породила уява та свідомість людини, яку провокували матеріальні блага та матеріальні відносини у суспільстві. Хоча і поступово християнство намагалося знищити звичай, та це було не так просто, адже все трудове життя народу тісно пов'язане із звичаєм, який часто супроводжувався певним обрядом.

Календарна обрядовість наділена багатим змістом і різноманітністю сюжетів, у ній відчутні відголоски права, звичаю та обряду, як зазначав О. Дей «Ця поезія дихає життям трудового народу, в ній кризь ліричні тони пробивається довга історія численних поколінь, що зафіксували в піснях свої почуття і погляди, свої бажання й мрії. У них б'ється живий пульс народних прагнень до справедливості й краси, щастя й добробуту» [1, с. 47].

1. Ігри та пісні. Весноно-літня поезія трудового року / упоряд. і передмова О. І. Дея. – Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – С. 670.
2. *Кушинська Л. А.* Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст. : монографія. – Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – С. 142.
3. «Prawda», Варшава, 1888, стор. 248.
4. *Потебня А. А.* Объяснения малорусских и средных народных песен / А. А. Потебня. – Варшава, 1883. – С. 39–230.

Радецька Анеля Богданівна,

magiŝtr kulturoznawŝtwa

(Польша, м. Вроцлав)

Radecka Aniel Bogdaniwna,

Mgr

(Polska, Wrocław)

EKOKRYTYKA I KRYTYKA FEMINISTYCZNA W KONTEKŚCIE UKRAIŃSKIM. WYBRANE PRZYKŁADY

Współczesne literaturoznawstwo krajów Europy Środkowej i Wschodniej, ponad ćwierć wieku po upadku ZSRR, przyswaja i reprezentuje wiele globalnych trendów. Już w latach dziewięćdziesiątych do ośrodków badawczych, które wcześniej znajdowały się po wschodniej stronie żelaznej kurtyny, zaczęły docierać zachodnie idee intelektualne i nowe prądy badawcze.

Prężnie rozwijające się na Ukrainie *gender studies* dały możliwość reinterpretacji utworów ukraińskiego modernizmu z przełomu XIX i XX wieku, ale ich instrumentarium przydatne jest również w kontekście analizy współczesnej ukraińskiej prozy. Jedną z cech literackiego postmodernizmu w latach dziewięćdziesiątych na Ukrainie było wyraźne zaznaczenie płci autora w tekście, widoczne zwłaszcza u pisarzy – mężczyzn, ale także u kobiet (zob. *Badania terenowe nad ukraińskim seksem* Oksany Zabuzko). Nie bez powodu w swojej wypowiedzi zwracam uwagę na kobiety autorki i ich prozę po 1991 roku. Złożoną sytuację kobiet i feminizmu w krajach postsowieckich, a konkretnie w Rosji, Białorusi i Ukrainie, Ewa Kraskowska uzasadnia nie tylko sytuacją polityczną, ale także osobliwymi procesami, jakimi podlegał rodziny patriarchy: z jednej strony mamy bowiem do czynienia z ewidentną degradacją i degeneracją męskości w wymiarze prywatnym (alkoholizm, bezrobocie, rosnąca rola kobiety jako jedynej żywicielki rodziny lub coraz częstsze samotne macierzyństwo z wyboru), z drugiej zaś – z nasilającym się kultem wartości męskich w życiu publicznym (rządy «silnej ręki»), a z innych obszarów życia – dewaluacja kobiecości przejawiająca się daleko posuniętą komercjalizacją kobiecego ciała i seksistowską retoryką mass mediów) [1, c. 19].

Ukraińskie autorki w swojej prozie po 1991 roku podejmują tematy dotąd przemilczane lub pomijane, często narażając się na krytykę ze strony pisarzy-mężczyzn bądź krytyków literackich. Proza autorstwa kobiet przed-

stawia kobiety jako pełnoprawne podmioty, mające prawo do opisywania swoich doświadczeń własnym głosem oraz konstruowania własnej pamięci historycznej. Często zabieg ten przybiera formę *herstorycznego* monologu, zarówno u prekursorki ukraińskiej prozy kobiecej po 1991–Oksany Zabuzko, ale także wśród pisarek następnego pokolenia, takich jak Sofija Andruchowycz czy Irena Karpa. Zasadnym więc będzie zastosowanie instrumentarium proponowanego przez krytykę feministyczną w odniesieniu do współczesnej ukraińskiej prozy kobiecej. Metoda ta koncentruje się m. in. na języku wypowiedzi, somatyczności tekstu, odczytaniu twórczości w kontekście walki z patriachatem (co niezwykle ważne, w kontekście ukraińskim możemy mówić o patriachacie kolonizatora, ale również o rodzimym, antykolonialnym/neonarodnickim patriachacie), *etc.*

Jednym ze stałych motywów współczesnej prozy kobiecej na Ukrainie jest przyroda i poczucie odpowiedzialności za stan środowiska naturalnego. Biorąc pod uwagę totalną wręcz eksploatację środowiska przyrodniczego w trakcie istnienia ZSRR, brak świadomości ekologicznej jego mieszkańców oraz rozmiar katastrofy ekologicznej, jaką był wybuch w elektrowni atomowej w Czarnobylu, nie dziwi fakt, iż temat ten jest obecny we współczesnej prozie. Ekokrytyka jest praktyką zaangażowaną, stanowi bowiem odpowiedź na kryzys ekologiczny, podobnie jak krytyka feministyczna jest reakcją na marginalizację kobiet w porządku symbolicznym. Podczas gdy krytyka feministyczna zakłada, że istnieje jakiś rodzaj związku między tekstualnymi reprezentacjami kobiecości a realnym życiem podmiotów zwanych «kobietami», ekokrytyka wyrasta z przeświadczenia, że lepsze zrozumienie mechanizmów, które zawiadują literackimi przedstawieniami «natury», będzie miało przełożenie na naszą życiową praktykę, ponieważ doprowadzi do wykształcenia nowych narracji objaśniających miejsce człowieka w świecie naturalnym, narracji mniej destrukcyjnych niż te, które wynikają z instrumentalnego racjonalizmu dużej części zachodniej filozofii nowożytnej [2].

Aby wydobyć na powierzchnię świadomości ogółu rozmaite formy ucisku i przemocy, jakich doświadczają poszczególne jednostki, ale i jakie występują w relacji człowiek-natura (nadmierna eksploatacja środowiska naturalnego, degradacja przyrody, *etc.*), sięgnąć należy również do instrumentarium ekofeminizmu.

W swojej pracy pragnę skupić się na tych utworach współczesnych ukraińskich autorek, które nie pozostają obojętne wobec panującego patriarchalnego porządku oraz dostrzegają przemocową formę eksploatacji natury przez człowieka (zwłaszcza *człowieka sowieckiego* czy też *postsowieckiego*).

1. *Kraskowska E.* Dyskurs feministyczny w słowiańskiej literaturze, krytyce i teorii po 1989 roku / E. Kraskowska // T. 2. Feminizm. Literatury Słowiańskie po 1989 roku. – Warszawa : Kolor Plus, 2005. – C. 19.
2. *Fiedorzuk J.* Ekokrytyka: bardzo krótkie wprowadzenie [Elektroniczny zasób] / J. Fiedorzuk. – Tryb dostępu: <http://www.fragile.net.pl/home/ekokrytyka-bardzo-krotkie-wprowadzenie>. – Tytuł z ekranu.

Петрикова Валентина Теодорівна,
кандидат історичних наук, доцент,
(Україна, м. Харків)

ТРАДИЦІЯ І ТРАДИЦІЙНІСТЬ У СУЧАСНІЙ МЕТОДОЛОГІЇ БІБЛІОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ НАУК: ДО ПИТАННЯ ПРО ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ

У сучасному світі науки глобалізація розглядається з позицій сутнісних ознак у системі філософського знання та, одночасно, як сучасна тенденція розвитку світового соціуму. Дуалістичність, можливо і полісемічність, поняття «глобалізація» стають за актуальність розгляду прояву її змістовності в кожному соціальному явищі в межах історичної генези та реального існування сучасного соціуму. З позицій філософського знання глобалізація позиціонується як методологія розгляду предметно-об'єктної сфери в системі науки в межах наближеності світового знанневого потенціалу людства до критеріїв істинності знання, створення єдиного науково-комунікаційного простору. Сучасне суспільство знання потребує вивіреного з позицій універсалізації природничого і гуманітарного знання та його успадкування людством. Суттєвою ж ознакою більшості галузевих напрямів сучасної гуманітаристики залишається дискурсивність, незважаючи на факт давнього історичного започаткування цього напрямку наукової діяльності. Таке положення в сучасному гуманітарному знанні не є негативним з точки зору прогресу знання, але все ж таки потребує уваги вивіреності методології дослідження. На відмінність від природничого знання, гуманітарне знання завжди відзначалось як ідіографічне знання з доволі значним рівнем ідеалізації предмета дослідження. Ідеалізацію, як головну характеристику предмета дослідження гуманітаристики, закладено природою системних відношень «людина – суспільство – культура». На рівні методологічних вимог до гуманітарного знання кожне дослідження має цільову ознаку пошуку індивідуальних і унікальних характеристик предмета та співвідношення цих характеристик до усталених цінностей соціуму. Відзнаки гуманітаристики – ідеалізація, індивідуалізація, описовість якісних ознак об'єктно-предметової сфери, які визначені історіософією цього напрямку пізнання світу, не співвідносяться з головним принципом сучасної

глобалізації – уніфікацією світового соціуму в його матеріалізованому та духовному побутуванні. Як і кожне явище соціального порядку глобалізація потребує детального наукового осмислення з позицій впливовості на систему «людина – суспільство – культура» на рівні критеріїв позитивності та негативності, зміни цінносних орієнтирів системи, переважно духовних. Духовний вимір сучасного світового суспільства, найбільш досліджуваний гуманітаристикою і у світі вимог наукової індивідуалізації має тенденцію до партикуляризації. У реальному побутуванні соціуму партикуляризація пов'язана з процесом збереження духовних цінностей етнічно-національних формувань світу. Такі духовно-ціннісні орієнтири кожної нації у світі мають у багатьох галузевих напрямках гуманітаристики вербальний вираз – «духовні цінності», «духовні традиції», «пам'яткознавство» та ін. Протилежність партикуляризаційних процесів у світовому соціумі процесу глобалізації є обґрунтованою з позицій філософії науки.

Духовні цінності у вигляді писемних джерел найбільш атрибутовані гуманітарним знанням. Багатозмістовність досліджень світової науки з вивчення історії писемності, кількісних та якісних характеристик письмової спадщини окремих етнічно-національних груп сприяє формуванню усталених у науці та реальному побутуванні наукових сентенцій, таких як «історія національної книги», «історія національного книгодрукування» з визначенням духовних цінностей в узагальненому понятті «писемні традиції». У межах прояву глобалізаційних процесів ще на етапі історії формування наукового знання про національні писемності слід розглядати бажання наукової спільноти в різні історичні часи уніфікувати (або наслідувати) назви галузевих циклів наук за принципом доречності формування наукового простору для спілкування. Прикладом такого об'єктивного процесу при формуванні єдиного наукового простору є введення в науковий обіг назв галузевих наук «Книгознавство», «Бібліографознавство», «Бібліотекознавство», «Документознавство», «Бібліологія». Такий галузевий розподіл є даниною традиції становлення, розвитку та сучасного стану системної науки про вербальні джерела інформації. Позиціонування означених наукових галузей в Україні в повному обсязі виявляється не тільки даниною традиції наслідування історичного знання, але також надає європейськості національному науковому простору. Ознакою партикуляризаційних тенденцій у системному знанні про книгу в сучасній Україні слід вважати сукупну дослідницьку працю наукових шкіл з удосконалення змістового напов-

нення означених галузевих комплексів науковими фактами стосовно національних особливостей формування книжкової культури. Фактором наслідування традиціям європейського знання можливо розглядати відродження в сучасній національній лексичній системі науки про книгу концептуального поняття «бібліологія». Така концептуальна єдність розглядається як цивілізаційне зрушення в бік глобалізованого наукового простору, який, до речі, передбачає гармонійне співіснування глобального й локального. Національне знання всього бібліологічного циклу займає позиції локального (за Ю. Лотманом) знання із збереженням змістовних ознак поняття «традиційна культура».

У межах національної бібліологічної традиції науковий простір України вдосконалюється за фактом методологічного осучаснення дослідницької роботи. Удосконалення мотивується такими рисами «глобалізованості» і «традиційності»: атрибуція головних компонентів класичної моделі бібліологічної культури; осучаснення усталеної моделі бібліологічного знання на підставі інформаційно-аналітичної практики опрацювання писемних джерел в їх типологічному визначенні та теорії соціальних комунікацій; введення в науковий обіг нових галузевих напрямів бібліологічного циклу; персоніфікація бібліологічного знання за історичним часом. Реальні наслідки дослідницької праці науковців України в перелічених змістовних напрямках дають можливість інтегрувати національне знання, відзначене науковою оригінальністю, у єдиний світовий (європейський) комунікаційний простір. До таких наукових концепцій, із відзнакою наукового винаходу в національній гуманітаристиці, слід віднести теоретичні обґрунтування, на рівні світових вимог стандартизації терміносистеми гуманітаристики, нових галузевих напрямів традиційної науки про писемні джерела – «кодікології», «кодікографії», «біографіки», «біографістики».

У процесі трансформації національних культур до єдиного комунікаційного простору за умов глобалізації виявляються не тільки позитивні фактори впливу на локальні культури, а й негативні наслідки, які позначаються на змістовних ознаках локальних культур, у першу чергу на їх традиційній культуротрансляційній частині: нівелювання національних духовних цінностей. Соціологія культури констатує наявність антиномій (суперечностей) у процесі глобалізації світу. Єдиний світовий комунікаційний простір як явище цілісне виявляється більш науковою та соціальною метафорою. Підставою такого твердження є соціальні реалії світу: складність процесу адаптації глобального до локального,

тривалість цього процесу в часовому вимірі, існування наявних та прихованих суперечностей щодо національної культури. Реальні змістовні ознаки глобалізації в сьогоденні позиціонуються переважно в соціальному прошарку носіїв масової культури. Тому є доцільним сприйняття філософії глобалізації як наукову парадигму світової спільноти з метою теоретичного визначення системи якісних трансформацій у локальних культурах, яка буде, перш за все, сприяти вдосконаленню двох ієрархічних рівнів комунікативного простору в напрямі гармонії, виключаючи тенденцію домінування.

Рудакова Юлія Костянтинівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

НЕСВІЗЬКА БІБЛІЯ: ВИДАННЯ ТА ПРИМІРНИКИ

У рамках відзначення 500-річчя протестантизму привертають увагу різноманітні книжкові пам'ятки, які віддзеркалюють поступ цієї християнської конфесії, зокрема видання текстів Святого Письма. Серед них належне місце займає Біблія, видана в Несвіжі (нині місто в Мінській обл., Білорусь) в 1570–1572 рр. у перекладі польською мовою протестантського теолога, письменника, просвітителя Симона (Шимона) Будного (бл. 1530–1593) – послідовника просвітницьких ідей білоруського першодрукаря, просвітителя Франциска Скорини (до 1490 – не пізніше 1551).

Загалом у XVI ст. було здійснено декілька перекладів Біблії та її частин слов'янськими мовами, призначених для різних цільових аудиторій. Деякі переклади згодом неодноразово перевидувалися, адже існувала суспільна потреба в широкому розповсюдженні та доступності примірників Святого Письма для щоденного користування.

Несвізька Біблія стала одним з етапів осмислення біблійного тексту в середовищі кальвіністів Великого князівства Литовського. Її було надруковано в потужному в 1530-х–1560-х роках центрі кальвінізму, який перебував під протекцією князя Миколая Радзивілла Чорного (1515–1565). Друкарня в Несвіжі діяла в 1560-х роках. Відомі два її видання кириличним шрифтом (тодішньою руською мовою) та понад 10 – латинським (польською та латинською мовами). У 1571 р. власник друкарні – намісник князя Миколая Радзивілла Чорного Мачей (Матвій) Кавечинський (бл. 1530–1572) був змушений вивезти її на вимогу наступного господаря Несвіжа Миколая Кшиштофа Радзивілла Сирітки (1549–1616), який перейшов на католицизм і зайняв непримиренну позицію щодо представників інших конфесій. Біблія стала найбільшим і найзначнішим виданням друкарні М. Кавечинського.

Основну роботу над перекладом тексту Святого Письма для видання в Несвіжі здійснив С. Будний. Він був кальвіністом, згодом соцініаніном (польським братом) і прихильником антитринітаристських поглядів. Продовжуючи традиції Ф. Скорини, він обстоював ідею поширення

знань серед широких верств населення за допомогою друкованих творів, написаних зрозумілою читачеві мовою, зокрема білоруською та польською. У 1562 р. видав «Катихісісъ» (по суті, переклад лютерівського катехізису старобілоруською мовою), у якому, серед іншого, підкреслював необхідність використання білоруської мови в літературі. Проповідував критичне ставлення до тексту Святого Письма, можливе лише при досконалому знанні оригіналу. Тому вбачав за необхідне здійснити дослівний переклад книг Біблії з оригінальних грецьких і гебрайських текстів, а не з офіційно затвердженої в католицькій церкві Вульгати, а також прокоментувати всі суперечливі з його точки зору моменти. Вважається, що С. Будному належить перша у світовій літературі спроба всебічної критики текстів Нового Завіту.

Працю С. Будний розпочав із книг Нового Завіту та старозавітних апокрифів (згідно з протестантським біблійним каноном), переклади яких було видано в 1570 р., не чекаючи на закінчення роботи над текстом усієї Біблії. Щоправда, М. Кавечинський, який не поділяв повною мірою радикальних поглядів С. Будного, вніс у текст цензурні правки та вилучив примітки. Вже в 1572 р. вийшов друком повний переклад Біблії з примітками. Місце закінчення друку невідоме, ним вважаються Заславль, де на той час перебував С. Будний, або Узда – володіння Кавечинських (нині міста в Мінській обл., Білорусь). За інформацією, вміщеною в самому виданні, після смерті М. Кавечинського друк завершувався під керівництвом і за фінансової підтримки його братів Гектора та Альбрехта. Видання присвячено канцлеру Великого князівства Литовського князю Миколаю Радзивілле Рудому (1512–1584), останньому з роду Радзивіллів протектору кальвіністів.

У 1574 р. та близько 1589 р. у Лоску (нині село в Мінській обл., Білорусь) С. Будний самостійно видав ще дві редакції перекладу Нового Завіту. Перша відповідала його початковому перекладу без правок М. Кавечинського, була доповнена примітками та коментарями. Друга була більш поміркованою, оскільки перекладач відмовився від ряду своїх тверджень з огляду на те, що вони не підкріплювалися рукописними джерелами, а також під впливом середовища польських братів.

Загалом Несвізьку Біблію характеризують як дуже новаторську для свого часу. Дослівність перекладу, намагання якнайточніше передати значення термінів, транскрибування гебрайських і грецьких імен і назв, осучаснення деяких понять для актуалізації тексту Святого Письма, численні неологізми, введені, зокрема, для заміщення латинських слів,

які зрештою увійшли в польську мову, ствердження небожественності Ісуса Христа, вибір для перекладу найбільш відповідних теологічним поглядам перекладача текстів, розлогі коментарі – найвиразніші ознаки Біблії С. Будного.

Переклад С. Будного не був сприйнятий у протестантському середовищі, його засудили як єретичний представники інших конфесій. Більшість примірників Несвізької Біблії загинула в часи контрреформації.

Видання Біблії 1572 р. надруковано форматом у 4°. Складається з трьох частин: Старого Завіту, Апокрифів і Нового Завіту. Має загальний титульний аркуш-форту та окремий титульний аркуш Нового Завіту. Бібліографічний опис видання:

Biblia. To iest, księgi starego y nowego przymierza, znowu z ięzyka ebreyckiego, greckiego y lacińskiego, na polski przełożone. – [Nieśwież ; Zasław (lub Uzda)] : Drukowano w drukarni y nakładem... Macieia Kawieczynskiego... przez Daniela drukarza z Łęczycy, 1572. – [12], 468, 121 [i. e. 122], 143 [i. e. 144], [6] k. ; 4°. – Бібліографія: Estreicher, Bibliografia polska, t. 13, s. 17–18; Wierzbowski, Bibliographia Polonica, 318.

Видавців, друкаря та час закінчення друку зазначено наприкінці останнього аркуша:

Drukowano wdrukarni (!) y nakładem godney pamięci Pana Macieia Kawieczynskiego Starosty Nieświeskiego. A skończono za pilnym staraniem (pośmierci ie°) y nakładow dołożeniem, braciey ie°, Pana Hektora y Pana Albrychta Kawieczynskich, przez Daniela drukarza z Łęczycy. Roku od narodzenia syna Boże°. 1572. miesiąca Czerwca. 15. dnia.

Видання містить присвяту та передмову до читача. Присвяту князю Миколаю Радзивілу підписали брати Гектор і Альбрехт Кавечинські в Узді 30 червня 1572 р. Передмову написав С. Будний у Заславлі Литовському з датою 7 травня 1572 р.

Сигнатурна формула видання: A⁴,b–c⁴,A–Z⁸,Aa–Vv⁸,Xx⁴,Yy–Zz⁸,AA–NN⁸,a–o⁸,p¹⁰,A–S⁸,T⁶. На 4-му аркуші в зошитах із чотирьох аркушів, на 6-му, 7-му та 8-му аркушах у зошитах з восьми аркушів сигнатури не надруковано. Помічено такі помилки в сигнатурах: у Старому Завіті замість E_{ij} надруковано D_{ij}, замість O_{iii} – N_{iii}, замість Aa_{iii} – Aa_{ij}, замість Dd_{iii} – Dc_{iii}, в Апокрифах сигнатури b_v, c_{iii} не надруковано.

У фоліації є помилки, які різняться в різних примірниках (досліджено два примірники, в одному з них немає Старого Завіту). У Старому Завіті помічено помилкові колонцифри на 10 аркушах: замість 10–01,

замість 196–199, замість 211, 212, 213, 214–20.11, 20.12, 20.13, 20.14, замість 240–230, замість 310–3010, замість 316–3016, замість 452–451. В Апокрифах: замість 26–92 в одному примірнику; двічі колонцифра 86, замість 118–811 в обох примірниках. У Новому Завіті: замість 20–22, замість 22–20, замість 58–53, двічі 90, замість 130–103 в обох примірниках; замість 124–125 колонцифри 123–124 в одному примірнику та замість 125–124 в іншому.

Видання надруковано дрібним готичним шрифтом. Воно має скромне художнє оформлення: загальний титул – форта, титул Нового Завіту – рамка з ліній і виливних прикрас, друк у дві фарби; графічні ініціали, смужки та кінцівка з виливних прикрас. Текст надруковано у дві шпальти, крім присвяти, передмови до читача та кількох невеликих фрагментів основної частини. Кожна сторінка – у лінійній рамці, кожна шпальта з обох сторін також додатково окреслена лініями. Верхній колонтитул і колонцифра підкреслені лініями, рядок із кустодами та сигнатурами також відділений від тексту лінією (крім аркушів першого зошита).

При співставленні видань 1570 (доступне в електронній копії) та 1572 р. привертає увагу тотожність друку Апокрифів. Дослідженню цього питання приділив увагу кс. Р. Петкевич (ks. Rajmund Pietkiewicz) у дисертаційній роботі під назвою *Pismo Święte w języku polskim w latach 1518–1638. Sytuacja wyznaniowa w Polsce a rozwój edytorstwa biblijnego* (Вроцлав 2002), у якій один з підрозділів присвячено перекладам С. Будного (с. 251–270). Автор склав порівняльну таблицю аркушів обох видань, з якої випливає, що для видання 1572 р. використано такі аркуші видання 1570 р.: в Апокрифах усі аркуші – сигнатури a–o⁸, p¹⁰; у Новому Завіті майже весь зошит В – аркуші В_{1,3-6,8}, повністю зошити С–G і J–R, а також половина зошита Н – аркуші Н₃₋₆. Таким чином, для видання 1572 р. надруковано заново всі аркуші зошитів А, S, T, а також аркуші В_{2,7}, Н_{1-2,7-8}. На заміненіх аркушах зошитів А, В міститься значна частина контрверсійного перекладу Євангелія від Матвія, зошита Н – фрагменти Євангелія від Іоанна, зошитів S, T – Апокаліпсис і перелік помилок на п'яти останніх аркушах. Замінені аркуші різняться набором, ініціалами, написанням окремих слів, складом конкорданцій, наявністю коментарів і перекладом, особливо 1–11 розділи Євангелія від Іоанна. Питання про те, були ці заміни ініційовані видавцем або перекладачем, залишається недослідженим. Подібно залишається нез'ясованою причина використання у виданні 1572 р. майже 92% аркушів видання

1570 р., що становить близько 32% аркушів видання 1572 р. Найбільш вірогідним поясненням видається те, що значну частину примірників видання 1570 р. не було розпродано. У будь-якому випадку це прискорило друк повного тексту Біблії.

За інформацією Є. Немировського, примірники Несвізької Біблії нині зберігаються в бібліотеці Національної установи ім. Оссолінських у Вроцлаві, Національній бібліотеці у Варшаві, Бібліотеці Польської Академії наук у Курнику, Ягеллонській бібліотеці в Кракові, РГАДА в Москві.

У Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського виявлено два примірники видання. Один із них (у відділі стародруків та рідкісних видань, шифр In 5641) містить лише Апокрифи (бракує арк. 57–63, 84) та Новий Завіт (бракує 5 останніх аркушів з переліком помилок). Примірник без оправки, збереглися залишки шкіряного корінця з фрагментом тиснення назви: «BIB[LIA] POLS[KA] 2.». Вірогідно Старий Завіт було опрацьовано в окремий том. Примірник без провенецій.

Другий примірник (у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій, шифр Reg. II, 65^a) повний, походить з колекції останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського, хоча запис на звороті титульного аркуша свідчить про те, що книгу було приєднано до колишньої королівської бібліотеки на початку XIX ст., коли її подарував бібліотеці Кременецького ліцею луцько-житомирський єпископ-коад'ютор, пізніше віленський єпископ Ієронім Стройновський (1752–1815): «Te Biblię JW. Tadeuszowi Czackiemu, do Biblioteki Gymnazyum Wołyńskiego w Krzemieńcu ofiaruje Hieronim Stroynowski w Wilnie dnia 30. Maia 1806.». У складі бібліотеки Кременецького ліцею примірник увійшов до бібліотеки університету св. Володимира, про що також свідчать відповідні печатки. Також на звороті титульного аркуша містяться бібліографічні нотатки, зроблені кількома почерками, у яких, зокрема, наголошується на надзвичайній рідкості книги: «Tłumaczenie Biblii Socyniańskie.», «Edycya niezmiernie rzadka. w Zaslawniu Litewskim 1572. Recensyę tey Biblii znajdziesz w pismie Sylv. Wilh. Ringeltaube Nachricht von Polnischen Bibeln, którą recenzyę tak zaczyna «Ist ein Buch rar in Polen; so ist es, Gott sey Dank! diese Bibel welche eigentlich denen Socinianern öffentlich zukommt. & &», «Patr o niezmierny rzadkosci tego dzieła, w dzienniku Wileńskim, w Miesiącu Pazdzierniku na karcie 60.», «To dzieło wydrukowane na 7 dni przed śmiercią Żygmunta Augusta. Tomasz Sokolowicz

był pomocnikiem Szymona Budnego w przekładzie tej Biblii.». На форзаці міститься запис із можливим прізвищем власника: «риди[гъ] генваря 29. 1793.» (або 1743?). Оправа примірника датується XVI–XVII ст.: дошки, обтягнуті світлою шкірою з тисненням. Верхню кришку прикрашає орнаментальний середник у рамці зі смужок з медальйонами та написом BIBLIA, нижню – смужки з медальйонами. Залишки металевих застібок, обріз червоний.

Несвізька Біблія стала одним з етапів реалізації протестантської ідеї про наближення Святого Письма до пересічного вірянина. Вона була кроком у відповідь на перші польськомовні переклади Біблії та, одночасно, стимулювала продовження праці перекладачів, які, таким чином, пропагували своє трактування канонічних сюжетів. Не доставши широкого визнання та поширення, вона однак є унікальним джерелом для дослідження теологічних поглядів одного з найвизначніших білоруських просвітителів XVI ст. і загалом протестантського середовища того часу. Видання приховує ще багато загадок, і його примірники потребують подальшого виявлення та всебічного комплексного дослідження.

Сапего Ярослав Костянтинович,
(Україна, м. Харків)

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ТАНЦЮ

Серед дослідників українського народного танцю в ХХ ст. можна назвати В. Верховинця, А. Гуменюка, А. Нагачевського (Канада), Р. Гарасимчука, А. Богорода, В. Кулленика та ін. Класифікації українських танців, запропоновані дослідниками, ще не можуть вважатися досконалими. Першу класифікацію запропонував В. Верховинець, поділивши всі українські танці на масові, парні та сольні. Музикознавці класифікують їх за характером музичного супроводу: гопаки, козачки, польки, мазурки, кадрили тощо. Між хореографами побутує класифікація і за назвами танців: «Рибка», «Коваль», «Швець», «Горлиця». А. Гуменюк у книжці «Українські народні танці» поділяє їх на хороводи, сюжетні й побутові.

Говорячи про українські народні танці, слід зазначити, що часто той самий танець у різних місцевостях може мати різні назви. Наприклад, відомий нині український танець «Гопак» має інші назви: «Гоцак», «Козак», «Козачок», «Тропак» тощо. Танці отримують назви з різних причин. Наприклад, за якимось словом, що часто вживається у пісні, під яку танцюють: від пісні «Ой дівчина – горлиця» назвали танок «Горлицею». Те ж саме з назвою «Полька», що також походить від пісні, а не від того, що ніби він польський танець: він побутує в Україні та в деяких країнах Європи [2, с. 32].

В одній із таких пісень, яка є супроводом до танцю, зокрема співається: «Біда польку спокусила – пішла полька за русина» [1, с. 23].

Так отримали назви і деякі весільні танці: «Дудочка» («Діду, мій дударіку»), «Журавель» («Унадився журавель, журавель до бабиних конопель»). Деякі танці називаються за місцевістю, де вони побутують: «Коломийка» (від м. Коломия), «Гуцулка» (від Гуцульщини), «Микуличинка» (від с. Микуличин), «Лючинка» (від річки Лючинки), «Санжарівка» (від м. Санжари). Іноді танці називають від назв рухів, які в них переважають: «Увиванець», «Тропак», «Гайдук» (присядки) тощо.

Крім назв танців, у народі існує ряд назв танцювальних рухів. В. Верховинець записав кілька з них: доріжка, присядки, навприсядки,

вихилися, «бач, як заплів») (пізніше названа плетінкою), «от завернув», «от загіба», «плазунець». Нині відомі й інші народні назви рухів: гопаки, витинанки, підскоки, пгдтупи, дрібні скот, тропакі, закрукти, голубці.

Найдавнішими з українських народних танців є насамперед обрядові, ритуальні хороводи. Виконання хороводних танців, як правило, супроводжувалося обрядовими діями або діями, що ілюстрували текст хороводної пісні. Хороводи поділяють на кілька видів: веснянки, гайки, танки, танки-ігри. Нині хороводи втратили своє релігійне значення і в народі побутують як звичайні забави. Відроджується релігійне значення хороводів лише в громадах Рідної Віри [2, с. 12].

Сучасні дослідники в окрему групу виділяють сюжетні танці, що навряд чи правомірно. Сюжетними вони стають лише завдяки введенню театральної драматургії в українські танці. Серед фольклорних танців можна назвати сюжетними лише хороводи, та й то лише умовно. Переважна більшість українських танців побудована на одних і тих самих рухах, які витворилися з національного темпераменту, місцевого колориту, одягу.

В Україні і за кордоном українське танцювальне мистецтво репрезентує переважно «Гопаю», культ якого склався на початку ХХ ст. Такій популярності сприяло насамперед використання народних танців у спектаклях корифеїв українського театру, підхоплене шоу-групами і навіть окремими виконавцями. Ось як про це писав М. Садовський: «Гопак був доведений до таких шедеврів, що його витанцювували пар по десять танцюристів, одягнених у таке вбрання, якого ніколи ніхто не бачив і яке нашому народові ніколи не снилося» [3, с. 41].

Гопак був переважно сольним чоловічим танцем, в основі якого лежала імпровізація і змагання. На думку дослідника козацьких танців В. Купленика попередником гопака був танець «Козак», і лише внаслідок заборони Катериною II самої назви козаків та подальших цензурних утисків танець змінив назву. Про неабияку популярність «Козака» ще в XVII ст. говорить його поширення не тільки в Україні, але й у Польщі, Московії (варіант «Козачок») та інших європейських країнах. Так, у Франції в 60–70-х роках XVII ст. був відомий український танцювальний театр під назвою «Па де Козак», який вже тоді репрезентував українське мистецтво танцю.

Особливе місце серед чоловічих танців належить ритуальному військовому танцю «Аркан», який танцювали опришки перед військовими виступами. Танець мав на меті перевірити на міцність і витри-

валість чоловіка-воїна: хто не витримував і розривав руки, того не приймали до танцю (це було своєрідною перевіркою на готовність до бою). Вірогідно, «Аркан» був своєрідною психологічною підготовкою до вирішальних дій, надихав, давав силу, енергію, піднімав бойовий дух [1, с. 54].

Танці типу «Коломийки» і «Гуцулки» танцюються переважно по колу і в парах. «Польки» та «Кадрилі» схожі за мелодійною побудовою, але відрізняються за композицією та рухами. Усі українські танці важко перелічити, для нього потрібна спеціальна наукова праця, створена зусиллями не одного науковця, етнографа, музикознавця, хореографа. Поки ще не пізно, слід спорядити для запису танцювального фольклору спеціальні етнографічні експедиції, оснащені сучасною апаратурою і сформовані з досвідчених фахівців.

Слід пам'ятати, що українська національна культура, діючи як природний фактор, зберігає і накопичує енергію своєї нації. Відрив же від своєї геокультури не тільки сприяє прилученню до чужої культури, але й призводить до відтоку національної енергії на користь іншого етносу.

1. *Боримська Г. В.* Самоцвіти українського танцю / Г. В. Боримська – Київ: Мистецтво, 1974. – 158 с.
2. *Василенко К. Ю.* Танці Київщини / К. Ю. Василенко. – Київ : Мистецтво, 1982. – 180 с.
3. *Василенко К. Ю.* Український народний танець / К. Ю. Василенко – Київ : Мистецтво, 1981. – 155 с.

Шевчук Тетяна Миколаївна,

кандидат філологічних наук

(Україна, м. Київ)

ТЕКСТИ СНОТЛУМАЧЕНЬ НА ЧУДОТВОРНИХ ІКОНАХ

1. У Вознесенському чоловічому монастирі м. Переяслава (нині – Переяслав-Хмельницький), у церкві Різдва Богородиці в грудні 1881 р. на іконі Божої Матері було виявлено рідкісний запис снотлумачення кінця XVII ст. [1, с. 191–192]. З тексту довідуємося, що попаді Федорі Карписі Лагугисі, яка була прикута до ліжка через хворобу ніг, приснився сон: у ньому Божа Мати закликала її поновити ікону, що висіла в шкільній кімнаті. Жінка розповіла про цей сон «кривому маляру» Івану – той почистив ікону Божої Матері, поновив її, у результаті чого й попадя Федора, і маляр Іван видужали.

2. У дослідженнях іконопису зазначено, що в XVI–XVII ст. з чудотворними іконами пов'язувалося чимало оповідних текстів, у яких снотлумачення відігравали роль константних мотивів. Сформувався навіть окремий жанр – видіння, що поширювався в складі житійних повістей, а також шляхом зображення на іконах. У них важливими були мотиви, характерні для візантійських творів (наприклад, мотив дива від ікони) [2, с. 106].

3. Сучасні дослідники традиційної культури в рамках проблеми «текст як семіотична система» на матеріалі фольклорних зразків (у тому числі й розповідей про сні) виявляють загальні «механізми» символізації предметів [3].

Ікона з самого початку своєї появи наділена сакральним змістом – це сакральність особлива (незалежна від контексту). За визначенням А. Байбурина, ікона є річчю з «постійно високим семіотичним статусом», вона організовує зв'язок людського світу зі світом «трансцендентним» – божественним (іншими словами – між профанним і сакральним) [4, с. 3].

4. Павло Флоренський у богословській праці «Іконостас», порівнюючи ікону і сон, зауважив, що сновидіння – це образи, які відділяють світ видимий від світу невидимого, і, разом з тим, з'єднують ці світи [5, с. 88].

5. Певна частина сновидінь, згідно з відповідями на питання програми К. Грушевської з фіксації матеріалів до українського народ-

ного сонника (1925 р.), наділена в снотлумачній практиці сакральним статусом: це сни, в яких з'являються святі, Божа Мати. Такі сни могли мати вплив на поведінку не лише окремої людини, а й цілого колективу, спричиняли навіть потужні релігійні рухи. У фольклористичній літературі усні перекази про такі події дістали назву «фольклор чудес» (ідеться про Калинівське чудо і розповіді про Йосафатову долину поблизу Вінниці). Поштовою до релігійного руху в Йосафатовій долині став сон пастуха Якова: у сні з'явилася Діва Марія й сказала, що на Україну впаде страшна кара Бога, а врятується той, хто в цій долині поставить якнайвищого хреста [6, с. 150].

Віщі сни про Божу Матір фіксують і сучасні дослідники української усної прози [7, с. 161–165].

Запис сновидіння на іконі, без сумніву, має статус сакрального тексту – це своєрідна «подвійна» сакралізація, адже сон про Божу Матір зафіксовано на сакральному об'єкті (фольклористка І. Коваль-Фучило, якій я розповіла про це явище, повідомила, що її мама записувала на звороті ікони відомості про важливі події з життя родини).

1. Редкая давняя надпись // Киевская Старина. – 1882. – № 7. – с. 190–192.
2. Федорова (Гаричева) Е. А. Особенности сказаний о чудотворных иконах XVI–XVII вв. / Е. А. Федорова (Гаричева) // Икона и словесность. Сборник статей по материалам Международной научной конференции (24–26 янв. 2013 г.). – Москва, 2016. – С. 106–113.
3. Липатова А. П. К проблеме типологии сакральной вещи в традиционной культуре [Электронный ресурс] / А. П. Липатова. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/folklore/ls04_lipatova1.htm. – Загл. с экрана.
4. Байбурин А. К. О жизни вещей в народной культуре / А. К. Байбурин // Живая старина. – 1996. – № 3. – С. 2–3.
5. Флоренский П. Иконостас / П. Флоренский // Богословские труды. – Москва, 1972. – С. 72–102.
6. Кирчів Роман. Двадцять століття в українському фольклорі / Роман Кирчів. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2010. – 535 с.
7. Як Божа Матір уві сні приходила // Бріцина О., Головаха І. Прозовий фольклор села Плоске на Чернігівщині (тексти та розвідки). – Київ : Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – 2004. – С. 161–165.

Школьна Ольга Володимирівна,
доктор мистецтвознавства, професор
(Україна, м. Київ)

ЗАЧІСКА, КОСМЕТИЧНІ ЗАСОБИ І КОСТЮМ ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ЕПОХИ БАРОКО ЗА НОТАТКАМИ СУЧАСНИКІВ

Останнім часом вітчизняні етнокультурні дослідження дедалі більше звертаються до доби формування староукраїнської культури – епохи бароко, коли стверджувалася наша мова, шліфувалися поведінка, звичаї, вимоги етикету. Проте, якщо царина, пов'язана із простолодинами, активно вивчається народознавцями, питання, що стосуються норівів еліти, що в означений час була представлена, насамперед, польською шляхтою, великосвітських прошарків населення, усе ще перебуває на периферії досліджень і лишається, скоріше, маргіальною нішею.

Загальні риси культури епохи ренесансу – бароко віддзеркалені у ряді видань. Зокрема, у книзі В. Потоцького та В. Семененка «Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі» (Харків, 2014 р.) [4]. Задля розуміння своєї традиції, її увиразнення, слід ретельніше звернути увагу й на записи самовидців. Насамперед, таких першоджерел, як «Хроніки європейської Сарматії» О. Гваньїні [2], «Мандрівні записки» В. Григоровича-Барського, «Записки Яна Дуклана Охотського» в обробці І. Крашевського [5].

У першому томі останнього видання вміщені записи щодо певних зовнішніх рис окремих субкультур тодішньої еліти. З-поміж інших в епоху бароко виділялися так звані «балагули» («балагури?»), які сповідували певний естетичний космополітизм. Для них характерними були польські вуса, спадок французьких санкюлотів – бакенбарди, іспанська борідка, а також жидівська борода, яка стирчала з-під коміра на чверть аршину. Крім того, на голову ці екзальтовані юнаки одягали татарську шапку, а на плечі – камчадальський полушубок. При цьому на ногах вони носили кучерські шаровари зі шкіри, або суконні, майже обтягнуті шкірою таким чином, що тканини, фактично, не було видно. За тодішньою модою «балагули» привішували до гудзика кисет для табаку, а в спеціальних кишенях тримали мундштуки із сигарами, та люльку з коротким чубуком. Ансамбль їх одягу зазвичай доповнювався

черкеською нагайкою у правиці. Їздили ці екстравагантні парубки верхи на худих клячах із татарським сідлами [5, Т. 1, с. 7].

Інші великосвітські прошарки наприкінці XVIII ст. у зв'язку з подіями, пов'язаними із переділом Польщі, принципово одягалися у польський національний стрій. Так, на 1788 р. у Любліні з-поміж привілейованих верств населення лишень пани Грохольський та Годуховський з Галіції ходили у фраках, а вже наступного року виключень з правила не спостерігалось. Натомість у цей же час у Варшаві навпаки, з кожним роком фраки набували дедалі більшої популярності і ставали невід'ємним елементом одягу аристократів [5, Т. 1, с. 116].

При дворі етикет був таким: чиновники зранку щодень мали з'являтися у мундирах свого воєводства, а по п'ятницях і суботах вдягалися виключно у все чорне, здебільшого з темної китайки. При цьому так зване кунтушове плаття передбачало обов'язкову наявність шаблі. За звичаєм не допускалося носіння круглого капелюху та палашу, адже при круглomu капелюсі за тодішніми нормами необхідно було тримати палицю у руці. На голову було прийнято вдягати лишень конфедератку [5, Т. 1, с. 116].

Від XVII ст. за О. Гваньїні [2] на наших землях французька мода домінувала, хоча й носилося плаття італійське, іспанське, угорське (гусарське), персидське, китайське, турецьке, козацьке, окремі елементи фламандського та німецького костюму. Жіноча мода до XVII ст. взорувалася на іспано-німецькі та італійські зразки, згодом докорінно змінилася [4, с. 489].

До середини XVIII ст. українська шляхта, окрім верхнього кунтушу і нижнього приталеного жупану на гудзиках, носила делію (короткий камзол із хутрами, золотом і діамантами), а також фerezію – довгий плащ із вузькими довгими рукавами на тонкій підкладці. Остання нагадувала необ'ємний турецький каптан, а шилася із венеційського оксамиту, італійської парчі, перського й турецького шовку [4, с. 487–489].

Знатні жінки також носили кунтушовий стрій із оксамиту, часто із зовнішньою шнурівкою із золотої парчі. Інколи вдягали й німецький реброн – туго зашнуровану приталену сукню із цупкої тканини, прошиту китовим вусом. Ансамбль одягу нерідко доповнювали хутряними шапочками із соболя із діамантовим пером, чіпцями, вишитими перлами. Чим вище був статус панянки – зростала і кількість перснів на її руці (у міщанки один, шляхтянки – кілька), часто одягалися золоті ланцюжки [4, с. 489–491].

На бали наприкінці XVIII ст. з'являлися в ошатному одязі. Насамперед, у штофових шовкотканих, або жупанах із ліонського оксамиту та золотолитих пасах із золототканими візерунками (ткалися на спеціальних персіярях). При цьому аксесуари костюму – шаблі, гудзики та прикраси зазвичай були всипані дорогоцінним камінням, що виблискувало на сонці, і сповіщало про статки власника [5, Т. 1, с. 116].

Серед таких сам Охотський на одному зі званих прийомів, де всі гості були вдіті у мундири, був одягнений за його спогадами у київський мундир. Останній тоді мав вигляд блакитного кунтушу (верхнього одягу халатоподібного крою, що вказувало на сарматське, тобто східне, ірансько-перське походження привілейованої знаті). На цьому зібранні аристократів у Любліні з представників Києва він був єдиним, інші запрошені мали пунцові або гранатові мундири.

Блакитний був вишитий срібними зірочками, підбитий ліонською матерією димчастого кольору. До нього Охотський вдягнув червоні атласні шаровари, й червоні чоботи із срібними підковками. Завершував ансамбль цього одягу коштовний слуцький пояс та соболіна шапка на голові із оксамитовим верхом, прикрашена товстим золотим шнурком із завершенням у вигляді султанау зі штучного скляного волосся. Цей туалет доповнювався діамантовою булавкою і коштовними гудзиками, що вирізняв цей, майже довершений, костюм з-поміж усіх присутніх. При цьому дам у цей час надзвичайно цікавили пляшечки із парфумами, назва яких тоді звучала як «Тисяча кольорів» (Millefleur) [5, Т. 1, с. 172–174].

Серед іншого, у вказаному виданні згадується, що на один із прийомів п'ятдесятидворічний Станіслав Щенсний Потоцький з'явився одягнутим у фрак (на англійський манер) «розфранчений», облитий парфумами і на помаджений настільки, що від нього пахло, ніби від слоїка французької помади. При цьому камердинер у цей час зустрічав його у башмаках та панчохах, які на той період стали невід'ємними елементами місцевої моди [5, Т. 2, с. 118–110]. Деякі шляхтичі тоді взимку носили лисячі куртки [5, Т. 2, с. 243].

Протягом балу було прийнято перемінювати туалет: деякі франти могли одягнутися однаково – приміром, у білі жупани, пунцові кунтуші із золотими петлицями [5, Т. 1, с. 174]. Трохи пізніше, заборонений російською владою кунтуш, що піднімав свідомість українців, поляків і білорусів, остаточно змінив фрак із металевими гудзиками, під який одягали шпагу, а також панчохи та черевики [5, Т. 1, с. 309]. Жінки

зі світського товариства дозволяли собі деякі «надмірні» фривольності за тодішньою модою.

Якщо на початку XVII ст. носили стоячі коміри і неглибокі декольте, хоча й дозволяли собі «перевдягання» у перські строї, то вже з 70-х років цього століття королева Марія-Казимира ввела «фонтанж» з мереживами, маски, перуки, мушки з чорної тафти, шлейфи за французькою модою [4, с. 490].

Так, у XVIII ст. вже згадуються деякі леді, які ходили босоніж, при цьому всі їхні пальці на ногах були вкриті персями із дорогоцінним камінням, які спеціально вироблялися як частина костюму. Вони мали застібки на кшталт тих, що виконуються для вушних сережок, і замість надягання через край пальця із просуванням його в отвір, розкривалися і пристібалися на місці. Замість взуття такі баришні носили капучинські «трепки», які кріпилися до ноги за допомогою стрічок кшталту сандалій. Під ці забавки із аксесуарами вдягалися полегшені сукні без спідньої білизни, які завершувалися шлейфом, який піднятою гірляндою праворуч відкривав ногу до коліна. У ті часи це були нечувані вольності. Крім того, до означених «розкутих» нарядів а-ла грек, що імітували сукні богів Олімпу, персонажів кшталту Діани, Психеї, Венери, пасували повністю відкриті груди, які ніхто і не збирався ховати. Подібним чином, але ще й із незчисленною кількістю діамантів з голови до ніг, вдягалися, приміром, взоруючись на коханок французьких королів, коханка польського короля Люлі [5, Т. 1, с. 305].

Загалом вважається, що кунтуш був національним одягом шляхти. При цьому в заможніших з них гудзики мали бути виконані за прикладом турецького костюму з коралами або бірюзою, одяг прикрашений золотою вишивкою [4, с. 487]. Зброю та зброю на зразок турецько-татарської, за згадками польського самовидця Е. Китовича, вдягали до парадних строїв, виготовляли її у Львові та його окресах [7, розділ XI].

При цьому одяг дітей копіював строї дорослих [4, с. 451]. Залежно від католицького, православного, юдейського тощо віросповідання змінювалися й заборони на ті чи інші нюанси носіння одягу та прикрас, білих перук тощо. Важливим іконографічним джерелом для вивчення зачісок і костюмів киян XVIII ст., а також змальованих з іноземних гравюр, стали рисунки видатного архітектора доби бароко І. Григоровича-Барського [3, 6], вклеєні до рукопису Мандрів його брата В. Барського, що зберігаються у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. Тобто вітчизняний костюм в епоху бароко лишався одним з найбільш яскравих

атрибутів шляхетської ідентичності, способом розрізнення соціальних станів аристократів. Хоча поступово на зміну перам чаплі, жовтим, червоним, зеленим, блакитним сап'яновим чоботам, єдвабним камзолам, панчохам і стрічкам у волоссі, перукам, «перським» золотолитим пасам, угорським напівчоботам, горносталям, прийшли класицистичні й ампірні костюми, російська мода на табакерки тощо. З часом набуло заборони носіння золотого й срібного одягу, вийшли з ужитку високі зачіски доби рококо із човниками, шовковими гірляндами та квітками із пляшечками з водою [1], винайдені трьома французькими майстрами Ласкером, Дажем і Легро, уживані із величезною кількістю пудри на волоссі й обличчі, перуки. З легкої руки Ж. Бонапарт жіночі сукні слов'янок також стали простішими у крої, більш приталеними і легшими, позбавленими корсетів.

1. Берегиня. Історія зачіски. Рококо (перша половина XVIII ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://beregina.com/nair/1436-storya-zachski-rokoko-persha-polovina-xviii-st.html>. – Дата доступу: 24.03.2017. – Назва з екрана.
2. Гваньїні О. Гваньїні, Олександр. Хроніка європейської Сарматії / відп. ред. В. А. Смолій; упорядк. та пер. з польськ. О. Ю. Мищика. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. – 1008 с.
3. Інститут рукопису ЦНБУ (Центральної наукової бібліотеки України імені Володимира Вернадського). Рукопис книги В. Григоровича-Барського «Странствования монаха Василия Григоровича». 1720-ті – 1740-ві рр. зі вклейками власноручно виконаних рисунків під час подорожі, а також із вклейками аркушів з малюнками брата І. Григоровича-Барського. (Б. м. Б. Г). 560 с. тексту автора, + вкл.
4. *Потоцький В.* Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі / В. Потоцький, В. Семененко. – Харків : Школа, 2014. – 672 с.
5. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанныя и изданныя Ю. Крашевским. – Санкт-Петербург : Типографія П. П. Меркульева, 1874. – В 2 т. 366 і 319 с.
6. *Школьна О.* Метаморфози творчої діяльності Івана Григоровича-Барського / О. Школьна // Сучасні дослідження української культури / Współczesne badania nad ukraińską kulturą: наук. зб. кафедри україністики Варшавського університету. Т. X / за ред. Марти Замбжицької,

Пауліни Олеховської та Катажини Якубовської-Кравчик. – Варшава ; Івано-Франківськ, 2015. – С. 320–354.

7. Kitowicz Jędrzej. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III / Jędrzej Kitowicz. – Poznań : Drukarnia Walentego Stefańskiego; Edward Raczyński, 1840. – 1041 s.

Малюнки І. Григоровича-Барського, вклені до рукопису
Мандрів брата В. Барського

Черненко Кристина Євгенівна,
магістр із соціальних комунікацій
(Україна, м. Київ)

ЖАНРОВІ ПОШУКИ СУЧАСНОЇ МАСОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ: МЕШАП ЯК ТРАНСФОРМАЦІЯ КЛАСИКИ

Сьогодні масова література відстежує кожний порух читацької думки задля того, аби миттєво вдовольнити будь-яку забаганку потенційного читача й покупця. Можна відстежити нову тенденцію книжкового ринку: в останнє десятиліття літературний твір, що вирізняється з-поміж інших творів жанру і який став безумовним бестселером, задає моду на декілька років або стає основоположником нового жанру масової літератури.

На ринку масової літератури з'явилися нові жанри. Після успіху підліткової вампірської саги «Сутінки» з жанру любовного роману виділився *young adult* – підлітковий любовний роман з елементами фантастики, фентезі або горору. Успіх літературних серій *S.T.A.L.K.E.R.*, «Метро 2033», заснованих на сюжетах комп'ютерних ігор, став підґрунтям нового жанру – літРПГ. Жанру, у межах якого дія твору відбувається у комп'ютерній грі. Після того як роман С. Грема-Сміта «Гордість і упередження і зомбі» став світовим бестселером, на ринок вийшов і затвердився жанр мешап.

Мешап – це «поєднання двох мелодій заради створення третьої. Цей принцип переноситься на літературу: як основа використовується відомий класичний твір, а для гостроти до нього домішується знаковий образ з маскульту» [1]. Перший роман у жанрі мешап було видано 2009 р. Сьогодні кількість творів цього жанру перевищує 50 і продовжує збільшуватися. Світ побачили романи «Андроїд Кареніна», «Тимур і його команда і вампіри», «Маленькі жінки та перевертні», «Почуття, чутливість і гади морські», «Авраам Лінкольн: мисливець на вампірів», «Королева Вікторія. Мисливиця на демонів».

Г. Юзефович наводить такі цифри щодо першого роману в жанрі «Гордість, упередження і зомбі»: «Роман на 85% складався з оригінального тексту Д. Остін і лише на 15 – із сучасних вставок» [2]. Після внесення елементів горору в романі збереглася базова лінія сюжету – відносини міс Бенет і містера Дарсі, складне становище, у якому

опиняється сімейство Бенетів, проте нашарувалася нова обставина – навала зомбі на вікторіанську Англію. Подальші твори С. Грема-Сміта й послідовників поступово збільшують процентне співвідношення авторських нашарувань на класичні сюжети до 40%.

Таким чином, масова література в жанрових пошуках задля задоволення потреб читача розширює спектр моделей жанру, створює синтетичні жанри й навіть наближається до літератури інтелектуальної через рецепцію класики та диференціацію жанрів.

1. *Антоничева М.* Роман с зомби [Електронний ресурс] / Марта Антоничева // Знамя. – 2012. – № 1. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/znamia/2012/1/a20.html>. – Загл. с экрана.
2. *Юзефович Г.* Герой не его романа [Електронний ресурс] / Галина Юзефович // Итоги. – 2011. – 1 авг. – № 31 (790). – Режим доступа: <http://www.itogi.ru/literatura/2011/31/168062.html>. – Загл. с экрана.

Чумакова Галина Анатоліївна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Дніпро)

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ КЛЮЧОВИХ СЛІВ У ЗАГОЛОВКАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Ключові слова – найважливіший засіб формування цілісного тексту, їхню структуротвірну роль традиційно розглядає лінгвостилістика тексту. Предметом вивчення домінуюча лексика є також у лінгвокультурології та психолінгвістиці, яка аналізує роль лейтмотивних слів у породженні, формуванні тексту і його сприйнятті, розумінні. На сьогодні залишається важливим виявлення концептуальної ролі слова на рівні свідомості й тексту, спрямування типів лексичних значень на виконання певних текстових функцій, комунікативного навантаження лексичної полісемії в різних типах текстів, відношень між семантичними варіантами багатозначних слів у межах тексту.

Системний підхід до аналізу лінгвістичних одиниць повною мірою проявився при вивченні заголовка, що є одночасно елементом тексту й самостійною інформативною одиницею. Вивчення заголовків залишається актуальним у зв'язку з інтерпретацією тексту, оскільки він найпершим орієнтує читача на розуміння тексту.

Для з'ясування всіх змістів слова у творі, виявлення максимуму контекстуальних зв'язків і більш повної інтерпретації художнього тексту роману часто не можна обмежитися мінімальним його відрізком, а слід звертатися до цілого твору. Ключові слова-новотвори з об'ємним концептуальним смисловим наповненням формують і відображають у романі насамперед концептосферу особистості, суспільства, тексту: *«Що я міг, табірний вічник, йому обіцяти»* [1, с. 237]; *«Мене називають вічником, знатником, відуном»* [1, с. 284]. Через полісемію формується образ не тільки безкінечно покараного на заслання в сталінських таборах, а й незнищеного, незмінного, безупинного чаклуна, що знає щось особливе про життя і світ. Індивідуальний, авторський контекст надає слову нового, особливого, актуального значення, додаючи його до колишніх значень, нагромаджених у свідомості читача. Введення семантичного варіанта до незвичного оточення сприяє розвитку полісемії.

Спіраючись на досвід читача, заголовок роману В. Мастерової «Смарагд» виступає своєрідним передтекстом і створює «передрозуміння», на якому формується подальше розуміння твору і всього наскрізного образу. Така назва є антропоцентричною та передбачає встановлення контакту з читачем: через ім'я персонажа автор фокусує увагу реципієнта на важливій дійовій особі. Елементи первинного значення «коштовний чистий, прозорий камінь яскраво-зеленого забарвлення» асоціюються з образом головного героя: він має привабливу, яскраву зовнішність, «голос, як у Козловського», неодноразово характеризується як справжній скарб. Ці риси підкреслюються іменем, що він отримав, коли став іноком: «...ти скарб, хлопче. Ті он... лише хрестяться, а ти устигаєш іще і поклони відбивати... Бути тобі Смарагдом» [2, с. 162]. Виступаючи смисловою домінантою роману, назва «Смарагд» є компресованим, прихованим смислом тексту, абрєвіатурою змісту: за біблійною легендою Сатана при поваленні в пекло втратив зі своєї корони один смарагд, що перетворився на чашу, подаровану царицею Савською цареві Соломону. Чашею користувався Христос на останній Святій вечері, а Йосип Ариматейський зібрав у неї по краплях кров Христа, розп'ятого на хресті. Маючи чисту й чесну душу, вчиняючи по совісті та обираючи шлях служіння Богу, Данило-Смарагд проходить через багато страждань, приймає мучеництво, «несе свій щоденний хрест, розпинання самого себе» [2, с. 167].

Назва роману передбачає необхідність повернення до неї після прочитання всього тексту, оскільки основний зміст заголовка стає остаточно зрозумілим після зіставлення з прочитаним твором. Останньою фразою в романі є слова самого Данила про брата Юрія, що змушують дати заголовку нову інтерпретацію: *Ти, брате, може ще й більше Смарагд, ніж я, дарма що не в рясі ходиш* [2, с. 285]. Заголовок як лейтмотивне слово підводить читача до основної думки, що людина з високими морально-етичними принципами, чесна і порядна, яка живе за законами совісті, є «смарагдом». Ключове слово формує багатоплановий і водночас цілісний зміст тексту. Сукупність лексичних значень, конотативних прирощень, асоціативних зв'язків надає заголовку об'ємного концептуального змістовного наповнення.

Заголовок роману В. Шкляра «Ключ» виразно полісемантичний і об'єднує різні плани образу. Він програмує ряд асоціацій у читача, впливаючи на виникнення й посилення читацького інтересу. Найпершим є розуміння ключа як знаряддя для замикання та відми-

кання замка (*«Я дивився на його долоню. На ній лежав звичайнісінький ключ»* [3, с. 15]), засобу для розуміння, розгадування когось, чогось, оволодіння чимось, даних, які визначають можливість доступу до інших даних (*«Останньою любов'ю Остапчука була зимова риболовля... Мені здається, що ключ може бути захований саме в цьому. – Він так і сказав «ключ»* [3, с. 79]).

Зв'язок заголовок з текстом не статичний: герою потрапляє до рук ключ від квартири, який стає уособленням розгадки таємниці про людину, яка мешкала там до нього (суботнього чоловіка), кодом до розгадки злочину, вбивства: *«Така, бач, тисячолітня загадка: був чоловік – і нема»* [3, с. 89]. Назва твору є формою домінантного образу, що організує текст. Водночас це ключ до пізнання героєм самого себе, пошуку свого «я», душевної рівноваги, свого місця в суспільстві, розуміння істини: *«...тобі зробили добро, та, бач, примкнули тим ключиком у лабіринті постійних тривог»* [3, с. 31], *«...ніхто силоміць не кидав мене до цієї в'язниці НЕСПОКОЮ, я не міг звідси піти допоти, поки не знайду чоловіка, що... дав мені ключ, а потім, напевно, потрапив у біду і так ненароком завдав мені гризоти. Я житиму в цьому полоні, поки все не з'ясується, інакше ніколи не знайду собі спокою»* [там само]. Ключ постає символом провини й покарання, сумління та каяття: *«... причину всіх нещаст'я вбачаю лишень у цьому шматочку металу... ось він, цей найбільший речовий доказ, придивіться уважніше – це не куля, це звичайнісінький КЛЮЧ, плескатий, на три зубці... вони, ці три зубці, прогризли моє серце, випили з нього кров, висушили його, мов міхур, і повісили на цях перед дзеркалом»* [3, с. 198]. Заголовок має сюжетотвірне значення і виконує по відношенню до тексту проспективну функцію, адже виділені ним ознаки поширюються на все зображуване в романі: емоційно-психологічні відносини між людьми, людське буття як таке.

Реалізація домінантного слова в назві, на початку і наприкінці тексту утворює кільцеве обрамлення роману, підкреслюючи нескінченні пошуки вічних істин. За допомогою полісемантичного заголовка автор пропонує читачеві стати співавтором, включитися в словесну гру, виражає свою оцінку подій, про які йдеться в тексті.

Таким чином, ключові (домінантні, лейтмотивні) слова відіграють особливу роль у розумінні тексту і враховуються адресантом на різних етапах формування цілісного змісту тексту. Опора на різні компоненти значень призводить до зміни кута зору стосовно змісту тексту, багатоз-

начні заголовки як ключові слова привертають інтерес читача, започатковують розуміння тексту та дають можливість залучати до його інтерпретації необмежену кількість змістових планів, пов'язаних з основним.

1. *Дочинець М. І.* Вічник / Мирослав Дочинець. – Мукачево : Карпатська вежа, 2011. – 284 с.
2. *Мастерова В.* Смарагд : роман / Валентина Мастерова. – Харків : Книжк. Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. – 288 с.
3. *Шкляр В.* Ключ : роман / Василь Шкляр. – Харків : Книжк. Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2015. – 256 с.

**ІСТОРИЧНА СЛАВІС-
ТИКА ТА ІСТОРІЯ
СЛАВІСТИКИ**

Балабушка Вікторія Анатоліївна
(Україна, м. Київ)

УКРАЇНЬСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ СІВЕРЯН У КУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ РУСІ

Актуальність обраної теми означає необхідністю з позиції новітньої історії узагальненого культурологічного дослідження з проблеми формування української народності на базі традицій у складі східнослов'янського етносу, до якого входили сіверянські племена. Вони були одними з головних засновників середньовічної держави Україна-Русь. Про генетичну спорідненість слов'янства свідчать вітчизняні джерела. Серед них це стародавні літописи, що формувалися на основі етнічних особливостей народної усної та писемної культури. Східнослов'янські племена протягом історії сформували свої особливості етнопсихології, традиції, звичаї, обряди і відмінності в освоєнні територій, топонімів, гідронімів, етронімів, власних назв міст, сіл, які в загальному комплексі створили територіальну цілісність української народності та її самобутні особливості, що й нині ідентифікують українську націю, державність.

На межі XIX–XX ст. відбуваються фундаментальні зрушення в археологічних дослідженнях пам'яток слов'янської культури, на основі яких були сформовані наукові концепції істориків, лінгвістів, археологів про східнослов'янські племена, що становили культурно-антропологічну концепцію формування українсько-європейської нації. У цьому процесі відбулися наукові дискусії щодо того, від яких племен походить український народ. Зокрема, особлива дискусія відбувалася навколо території Дніпровського лівобережжя регіону Русі, заселеного сіверянами, яких ідентифікували деякі вчені з іраномовним населенням, західними слов'янами, а також звинувачували сіверян у надмірній прихильності до монголо-татарської вотчини.

Історичні наукові дослідження становлять історико-теоретичний фундамент реконструкції проблеми в українознавстві. Першим фундаментальним дослідженням було серійне видання монографії «Історія України-Руси» М. Грушевського. М. Грушевський в «Історії України-Руси» (том 1) [4] заклав підвалини наукової теорії формування східнослов'янського етносу на теренах України, використавши літописи, археологічні розкопки, дані арабських, грецьких, римських дослідників,

стверджуючи, що східні слов'яни – прямі нащадки українців. За його ж твердженням, до східнослов'янського етносу входили сіверяни. Зокрема, він пише: «...На схід від полян на лівому боці Дніпра сиділи сіверяни, що є найбільшим з українсько-руських племен» [4, с. 193]; розташовані були на українській території [4, с. 197]. Пізніше майже всі історики, лінгвісти, археологи використовували ту ж саму джерельну базу, територіальну приналежність, особливості культурних традицій і мовних ознак самотності, що в загальній історіографії зарубіжних та українських дослідників 15 наукових концепцій походження східнослов'янського етносу взагалі та українства зокрема.

Головними джерелами походження українства у складі східнослов'янського етносу й донині є літописи, які М. Грушевський назвав «архівом нашої історіографії» [6, с. 92]. Його тезу закріпив у монографії «Історія українського письменства» С. Єфремов [6], додавши, що літописи є ще й зразком художньої прози, особливістю писемної ідентичності українсько-слов'янської народності. Цих оригінальних джерел збереглося 1 тис. 500 літописних списків, які стали писемною скарбницею культурної спадщини східнослов'янських народів [6, с. 92]. Літописні джерела, у тому числі «Повість временних літ» [8], стали головним джерелом для реконструкції геополітики слов'яно-української народності, Київської Русі, у тому числі для М. Грушевського. На базі літописних даних він ідентифікує етнографічну територію розселення, у тому числі плем'я сіверян або сівер, що розташувалося «в басейні за Дніпром, на лівому березі, по Десні, Сейму й Сулі» [3, с. 313]. На цій території на початку X ст. формуються три важливі центри сіверян – міста Чернігів, Переяслав, Любич, що входили до об'єднання Київської Русі. Вони стали за етноукраїнськими ознаками північними форпостами східного слов'янства. Пізніше, за М. Грушевським, «в XI ст. Переяслав стає центром південної Сіверщини, що відокремлюється в осібне Переяславське князівство... Чернігів стає центром північної Сіверщини...» [Там само]. М. Грушевський цей поділ території Сіверщини на Переяславщину і Чернігівщину оцінив як «каприз князів», бо глибинного підкладу, тобто відмінності культурно-антропологічного серед людності не було.

Щодо важливості «Повісті временних літ», зокрема, Д. Дорошенко повідомляє, що «...нею починаються майже всі давньоруські літописи» [5, с. 10], які збереглися до нашого часу. До цього літопису ввійшли всі попередні зводи й різні доповнення, зроблені як безпосередньо Несто-

ром, так і його попередниками. Провідною темою літопису була цілісність територіальних меж незалежності Русі від Візантії, її культурна самобутність. Також Д. Дорошенко виокремлює «Київський літопис», що відзначається драматичністю викладу, добре виробленою літературною манерою та має багато ознак живої народної української мови [5, с. 10].

Н. Полонська-Василенко в монографії «Історія України» [11] використала джерельну базу вітчизняної та зарубіжної історіографії і в темі східнослов'янських племен під назвою венедев послалася на старогрецьких, римських письменників, таких як Гесіод, Геродот, Софокл, Скілан, Корнелій Непот, Пліній, Тацит, Птоломей, а також зазначила, що східнослов'янські племена «...з економічного погляду трималися на певних традиціях хліборобсько-скотарського побуту та культурних традиціях, що зв'язувало Україну із Західною Європою» [11, с. 67]. Вона констатує історичний факт, що «на українських землях був безперервний зв'язок між носіями старої та нової культури, передавалися від одного народу до другого господарські традиції, звичаї, культурні зв'язки, які створили історичну цілісність від неолітичної культури до Української держави» [11, с. 67]. Свою концепцію підтверджує археологічними відкриттями В. Хвойки, про що йдеться в «Полях погребених в Среднем Поднепровье» (опубліковано 1901 р. у «Записках русского археологического общества» в Петербурзі) [12, с. 99]. Н. Полонська-Василенко, як і В. Хвойка, на основі археологічних відкриттів ідентифікує поселення східних слов'ян на українських територіях як автохтонних жителів, у тому числі сіверян, зокрема «...поля поховань доходять до нижнього Дністра (культура Луки-Врублевецького) на заході, а на сході до Полтавської та Сумської областей» [11, с. 66] (теперішня роменська, волинцевська культура, Сумська область).

Територія сіверян входила до Дніпровського лівобережжя, на думку О. Плаксіної, старшого наукового співробітника відділу пам'яткоохоронної роботи та археології Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль. Розшифровуючи етнонім «сіверяни (сіверці, сівери)», вона їх ідентичність пов'язує з етапом культурно-етнічного розвитку й місцезнаходженням у загальнослов'янській спільноті. Описує, що, освоюючи північні території Русі, вони закріпилися у верхів'ях Десни, на кордоні з північно-іранськими населенням, а також угорцями, які мешкали в лісостеповому межиріччі Дніпра й Дону. Отже, на її думку, крайнє північне положення сіверян і стало основою

їх найменування. Однак вона не заперечує впливу іраномовного походження терміна «север» [10, с. 1–2]. І не випадково, бо етногенез давніх слов'ян, у тому числі сіверян, становить велику групу індоєвропейського кореня, до якого входять племінні об'єднання слов'ян, балтів, германців, греків та ін., що мають спільні елементи матеріальної й духовної культури [7, с. 7]. Існує теорія походження сіверян від терміна «чорний», який пов'язує територію з непрохідними лісами, болотами і грецькими племенами меленхленами [13, с. 384].

За даними місцевих археологічних розкопок уточнюються й конкретні назви сіверянських культур, таких як волинцевська та роменська культури Чернігово-Сіверської землі, артефакти яких зберігаються в Чернігівському археологічному заповіднику «Чернігів стародавній» і в Археологічному музеї старожитностей східнослов'янського етносу. Особливості матеріальної та духовної культури мають давні спільні традиції. Племена сіверян, як і всі інші східнослов'янські племена займалися землеробством, скотарством, добре знали всі види ремесел, у тому числі залізобне, гончарне, займалися домашніми промислами, обробленням дерева, кістки, шкіри, каменю [2, с. 36]. Археологічні артефакти – прясельця – вказують на широкий розвиток прядіння, ткацтва, гончарного ремесла тощо. Загальнослов'янські традиції позначилися особливо на двох формах гончарного ремесла – грубого та більш витонченого. Місцевий орнамент починається з краю вінця виробу, корпус прикрашали відбитками гребінчастого штампа, насічками, заціпками, малювали паличкою, обмотаною мотузкою. Узагалі в сіверянському гончарному ремеслі відомо понад 50 орнаментальних мотивів [10, с. 1–3].

Роменська і волинцевська культури представлені артефактами жіночого вбрання, які характерні для сіверян. Жіночі прикраси у вигляді спіральних, скроневих кілець, що підвішувалися на стрічках, ремінцях, косичках або прикріплювалися до стрічок, утворюючи ланцюжок, іноді носили як сережки. Серед прикрас були різноманітні бронзові підвіски – солярії – у вигляді сонячного диска, луниці, бубонці, які пов'язані із шануванням сонця й місяця. Також на роменських поселеннях (нині с. Лухтівка Буринського району) під час археологічних розкопок знайдено арабські монети-дирхеми [10, с. 3].

Артефакти у вигляді золотих і срібних арабських дирхемів, на думку М. Грушевського, свідчать про інтенсивність торговельних відносин сіверян з арабами в VII–VIII ст. Дорогоцінні знахідки в Чорній

Могилі (м. Чернігів) свідчать про високу культуру в X ст., а також про те, що «...Сіверщина розташована була між найбільшими торговельними шляхами – Дніпром і Десною, які вели на захід, на схід, на південь та на північ» [4, с. 372].

Спільною традицією для східнослов'янських племен був поховальний обряд язичницького циклу, зокрема роменські поховання – трупоспалення, кремація померлих тіл [1, с. 52–53]. Сіверяни, а також інші слов'яни вірили в життя після смерті, тому разом з померлим клали їжу, зброю, прикраси, над могилою насипали курган і здійснювали тризну [8, с. 8–9]. Пізніше формується обряд трупопокладання в землю, що трансформується разом з прийняттям християнства.

Проаналізувавши історіографію проблеми української ідентичності у традиціях сіверян, узагальнено спільні східнослов'янські традиції, які проявилися на базі розвитку матеріальної культури, що особливо характеризуються хліборобським способом життя, ремеслами, народно-побутовою культурою, ювелірним мистецтвом, похоронним обрядом, що ідентифікують сіверян як український народ. Самобутність сіверян проявилася в східнослов'янській традиції освоєння своєї території, своєї спочатку Сіверської, Чернігівської землі у складі Київської Русі, а пізніше створення етнічного князівства Чернігово-Сіверського, що об'єднане було правлінням династій Рюриковичів.

1. Велика історія України : у 2 т. / перед. І. Крип'якевича. – Київ : Глобус, 1993. – Том 1. – 352 с.
2. *Грушевський М. С.* Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – Київ : Золоті ворота, 1992. – 524 с.
3. *Грушевський М. С.* Історія-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / редкол.: П. С. Сохань (голова) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1992. – Т. 2. – 640 с.
4. *Грушевський М. С.* Історія-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / редкол.: П. С. Сохань (голова) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.
5. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – Київ : Українознавство, 1996. – 254 с.
6. *Єфремов С. О.* Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – Київ : Феміна, 1995. – 688 с.
7. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.): курс

- лекцій : навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / В. І. Яровий (кер. авт. кол.), П. М. Рудяков, В. П. Шумило [та ін.]. – Вид. 3-є, стереотип. – Київ : Либідь, 2009. – 632 с.
8. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – Київ : Дніпро, 1989. – 591 с.
9. *Мартинова І. С.* Словник історичних термінів і понять / І. С. Мартинова. – Харків : Прапор, 2011. – 288 с.
10. *Плаксіна О.* Роменська культура / О. Плаксіна // Місто Ярославни. – № 2 (34). – 2016. – С. 1–3.
11. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : у 2 т. Т. 1. До середини XVII ст. / Н. Полонська-Василенко. – Київ : Либідь, 2002. – 672 с.
12. *Черняков І. Т.* Вікентій Хвойка (1850–1914) / І. Т. Черняков. – Київ : Архетип, 2006. – 199 с.
13. *Янко М. Т.* Топонімічний словник України : слов.-довід. / М. Т. Янко. – Київ : Знання, 1998. – 432 с.

Бевзюк Євген Володимирович,
кандидат історичних наук, доцент,
(Україна, м. Ужгород)

ВІДРОДЖЕННЯ-ПРОБУДЖЕННЯ ЯК ІСТОРИЧНА ПРОБЛЕМА

Становлення національної ідентичності західних слов'ян на тлі процесу відродження-пробудження – складний, суперечливий та багатогранний процес, який поєднав у цілісному комплексі культурно-національного розвитку західних слов'ян загальноєвропейські, загальнослов'янські, загальнонімецькі та свої національні історичні (чеські, словацькі, лужицькі) культурно-цивілізаційні зрушення, явища, взаємозв'язки і взаємовпливи. Але беззаперечно, що найпершим дійсно був процес поглибленого етнічного самоусвідомлення, зміцнення національної свідомості та ідентичності західних слов'ян.

Необхідність наукового осмислення процесу становлення національної ідентичності західних слов'ян викликала розгортання на зламі ХХ–ХХІ ст. гострої теоретико-методологічної дискусії щодо принципів положень історії слов'янських народів у ХІХ ст. і самого поняття «національне відродження». Була сформована думка про «національне відродження» як про суто інтелектуальний проект, який своїми витоками спирався виключно на ідеї німецького романтизму і народжену ним філософію мови. Далі робилося доволі неоднозначне твердження, за яким усі інші принципи і складові слов'янського націотворення – ідейні, політичні, територіальні, етичні, громадянські або релігійні з точки зору «національно-відроджувальної» теорії поступалися мові в ієрархії національних цінностей.

Як засвідчує здійснений нами у цій аналіз, критична дискусія щодо питання культурно-національного відродження (Г. М'ягков, Н. Недашківська, Т. Ісламов, С. Фалькович, Ю. Хлебовчик), тобто, чи було що відроджувати-пробуджувати з етнічних характеристик західних слов'ян, є надуманою, схоластичною та безплідною. Упродовж майже тисячоліття – до початку ХІХ ст. західні слов'яни зберегли основи національної та етнічної культури, власну мову, а наприкінці ХVІІІ ст. мали й національну писемність, літературу, зачатки шкільництва тощо, але, водночас, перебували на етапі інтенсивної духовно-культурної асиміляції.

Саме тому постала нагальна необхідність національного відродження чехів, національного пробудження словаків та етнодуховного пробудження лужичан.

Саме поняття «національне відродження», як свідчать численні праці, від моменту своєї появи діалектично змінювалося та доповнювалося. Першопочатково це поняття охоплювало сферу культури та застосовувалося переважно для позначення періоду нібито найвищого розвитку духовної сфери. Поступово воно розширилося і містило вже сферу ідеології, національної самосвідомості і національних рухів ряду слов'яномовних народів. Сьогодні термін, а відповідно і зміст «відродження», варто тлумачити як поняття, узагальнююче всі процеси періоду структурних перемін – соціальні, економічні, етнокультурні й етнополітичні.

У чехів, словаків, лужичан у процесі становлення їхньої національної ідентичності було багато спільного з іншими слов'янами. По-перше, їхнє відродження-пробудження у часі практично співпало зі схожими процесами, які мали місце у інших слов'янських народів та були наслідком загального культурного розвитку європейської цивілізації. По-друге, для західних слов'ян, як і для інших слов'ян, у процесі прискорення їхнього інтелектуального розвитку особливого значення набував культурний фактор. Завдяки досягненню високих світових стандартів культури – у писемності, літературі та ін. – чехи, словаки, лужичани змогли пристосуватися до процесу слов'янського відродження-пробудження та існувати у мозаїчному середовищі старого континенту. По-третє, процеси чеського відродження та словацького і лужицького пробудження проходили в умовах жорсткої культурної конкуренції з романо-германською та угорською національними культурами, які, крім цивілізованих методів боротьби, використовували адміністративні важелі тиску на ідентичність, духовність і культуру західних слов'ян. По-четверте, процес становлення національної ідентичності очолила патріотична інтелігенція – носій найкращих світських і культурних традицій, вона і очолила національно-культурний рух.

Наступне: «національне відродження» чехів – це процес, що містить відродження національної культури, відтворення історичних традицій, міфологізацію і конструювання минулого (В. Там, Г. Добнер, Ф. Пельцель, А. Фойгт, К. Ройко, В. Ганка) заради поширення ідеї ренесансу національної держави. Саме кінцева мета принципово відрізняла процес чеського відродження від схожих процесів, що мали

місце у словаків і лужицьких сербів, які в своїй історії були позбавлені міцної державної основи для розвитку національної культури. Русійною силою словацького ренесансу вважається етнічна інтелігенція, яка використовувала у своїй національно-культурній і просвітницькій риторичі твердження про традиції державності Великої Моравії (Б. Таблиц, Ю. Папанек, Ю. Фандлі, Я. Чаплович) і тим самим привносила у широкі народні маси національно-патріотичну ідею. При цьому зміст словацької парадигми доповнювався компромісною теорією «гостинної зустрічі» слов'ян із угорцями (Я. Магін, С. Тімон, Ю. Скленак, А. Бернолак). Такий інтелектуальний формат у змісті національної ідеї в перспективі не завадив словакам здобути державну незалежність. Водночас лужицькі етнічні інтелектуали (Й. Ріхтер, А. Френцель, Г. Шерах, Ф. Метцк, М. Френцель) не відривали своє етнічне минуле від історії Німеччини. Тому, з огляду на свою нечисельність, максимальною програмною вимогою лужицьких будителів до влади було визнання і захист своїх національних прав.

Таким чином, для чехів умотивовано варто застосовувати термін «національне відродження». Використання цього поняття є обґрунтованим як з точки зору відродження їхньої національної держави, так і розвитку національної культури. А для словаків, які мали народну культуру і традиції, але не мали досвіду власної державності, справедливо буде говорити не про процес «національного відродження», а, використовуючи часткову аналогію із чеським процесом, про «національне пробудження» народу. Словакам фактично не було що відроджувати (не було держави, існувала лише народна культура, не сформувалася літературна мова), але у них пробудилася національна самосвідомість. Відносно лужицьких слов'ян, маючи на меті означити специфіку, а головне кінцевий практичний результат їх етнозберігаючого руху, логічно буде використовувати термін «етнічне пробудження», який більш чітко характеризує процес емансипації лужицького етносу.

Булаты Павел Юр'евіч,
магістр кіравання
(Беларусь, г. Мінск)

УЗОРЫ СЛАВЯНСКАЙ ІКАНАПІСНАЙ СПАДЧЫНЫ ЧАСОЎ ЦАРКОЎНАЙ УНІІ Ў ЗБОРАХ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПРАВАСЛАЎНАЙ ЦАРКВЫ

Царкоўная спадчына славян, створаная ў розныя гістарычныя перыяды, з'яўляецца неад'емнай часткай дасягненняў ўсяго чалавецтва. Асабліва варта падкрэсліць значнасць і ўнікальнасць спадчыны, створанай у часы Вялікага Княства Літоўскага (XIII–XVIII ст.): прыклады царкоўных здабыткаў таго часу адметны сваёй рэдкасцю і самабытнасцю. Сярод багатай царкоўнай спадчыны славян, сярод іншага (архітэктура, кнігазборы, літургічнае начыненне) варта вылучыць узоры іканапісу. Здабыткі іканапісу вылучаюцца на падставе іх практыкапрымяняльнасці: у сваёй большасць узоры іканапісу захоўваюцца ў прыходскіх храмах тых мясцовасцей, дзе былі створаны. Хоць творы іканапіснага мастацтва змяшчаюцца таксама і ў фондах і калекцыях музеяў, аднак, у параўнанні з такім відам царкоўнай спадчыны як кнігазборы (старажытныя асобнікі захоўваюцца пераважна ў бібліятэках і музеях; у літургіях амаль не выкарыстоўваюцца), царкоўныя абразы знаходзяцца ў месцах свайго натуральнага асяроддзя і выконваюць функцыі, акрэсленыя хрысціянскай традыцыяй.

На канкрэтным прыкладзе – прыкладзе ўнікальных узораў іканапісу з царквы Святога Духа ў вёсцы Вялікае Падлесце (Ляхавіцкі раён, Брэсцкая вобласць) разгледзім, як захаваліся асобнікі іканапіснай спадчыны славян. Таксама засяродзім увагу на тым, што іконы, аб якіх далей будзе ісці гаворка, былі створаныя ў часы Царкоўнай Уніі. Па яе скасаванні ў 1839 г. і ў сувязі з іншымі палітычна-сацыяльнымі працэсамі, мастацкая спадчына былых уніяцкіх цэркваў паступова выймалася з ужытку. Узоры іканапісу з цэркваў перамяшчаліся ў калекцыйныя зборы і фонды музеяў. Апроч таго, шмат узораў старажытнага іканапісу было страчана за часамі савецкай улады. У сувязі з гэтым, прыклады іканапісу часоў Уніі, якія захаваліся і прысутнічаюць у беларускіх праваслаўных цэрквах, з'яўляюцца важным і адметным складнікам славянскай царкоўнай спадчыны.

Іканапіс і сакральны жывапіс Беларусі перыяду Царкоўнай Уніі, па словах мастацтвазнаўцы Н. Высоцкай, уяўляе сабою арыгінальную з’яву еўрапейскай культуры. Ён развіваўся адначасова з манументальным і свецкім мастацтвам і захаваў дзве магутныя галіны еўрапейскай культуры: іканапіс і алтарны жывапіс, які існаваў ва ўзаемаўплыве і ўзаемаўзбагачэнні, што не мае прамых аналогій у мастацтве Заходняй і Усходняй Еўропы і караніцца ў гістарычных асаблівасцях развіцця Беларусі, размешчанай на стыку лацінскага захаду і праваслаўнага ўсходу, што ў сваю чаргу спрыяла ўзнікненню цесных сувязей мастацтва як з візантыйскай, так і з заходнееўрапейскай культурай. У агульным ходзе фарміраванні беларускай народнасці, мовы, культуры ў XIV–XVI ст. адбываўся працэс станаўлення мясцовай школы жывапісу, што адыграла вызначальную ролю ў развіцці плыні славянскага мастацтва наступных стагоддзяў [1].

Да нашага часу ў Падлескай царкве Святога Духа захаваліся цудоўныя прыклады беларускага іканапісу XVII ст.: абраз Маці Божай Падлескай, які лічыцца цудадзейным; абраз Цуд Юрыя; Тры свяціцелі. Васіль Вялікі, Іаан Багаслоў, Ян Залатавуст; 7 абразоў старога пісьма з іканастасу. Як адзначаюць мастацтвазнаўцы Эльза Максіма і Вольга Церашчатова, абразы з Падлесся надзвычай самабытныя і выкананыя на высокім прафесійным узроўні. Прычым манера выканання вельмі адрозніваецца ад паўднёвапалескай. Гэта дае падставы меркаваць, што недзе ў наваколлі, а магчыма ў саміх Ляхавічах (як цэнтры буйнога маёнтка, які належаў прадстаўнікам магнатэрыі ВКЛ), існавала свая мастацкая майстэрня [2].

Галоўнай мастацкай перлінай у падлескім іканапісным зборы з’яўляецца абраз Маці Божай Падлескай, які лічыцца цудадзейным. Легенда, звязаная са з’яўленнем абраза прыводзіцца ў «Гістарычна-статыстычным апісанні Мінскай епархіі» за 1864 г., дзе адзначаецца, што «по местному приданию она явилась на камне подле креста, стоявшего близ дороги из села Подлесья в деревню Заритов, некоторой проходившей здесь и прозревшей слепорожденной девице» [3, с. 72]. Адзначаецца, што па стане на 1864 г. звестак адносна цудаў ад іконы не захавалася, але пазначана, што ў гонар іконы быў складзены гімн на польскай мове невядомым аўтарам [3]. З мастацкай кропкі погляду дадзены абраз датуецца XVII ст. Выканана ікона ў тэхніцы тэмпера на дубовай дошцы з залатым фонам і памерам 107 х 93 см. Абраз агорнута ў залачоную шату (аклад немаўляткі Ісуса срэбны) з залачонымі

каронамі [2]. Гэтая ікона, якая, як і іншыя старажытныя абразы, першапачаткова знаходзілася ў Ляхавіцкай царкве (Ляхавіцкі прыход у 1784 г. быў перанесены ў Вялікае Падлессе [4]), аб чым сведчыць акт візітацыі 1680 г. Адзначаецца, што ў царкве знаходзіцца абраз Божай Маці, які пры сабе ўтрымлівае шэраг вотаў. Сярод іншых ахвяраванняў на іконе адзначаюцца: тры вялікія срэбныя табліцы, тры ручкі, два паўмесяцы, тры сэрца, дваццаць малых таблічак, пяць срэбных крыжыкаў, два срэбных кулоны апраўленых у крышталі і адзін бурштынавы ў срэбнай аправе, двое караляў (адны з перлін), маленькая срэбная зорка, пакрыты срэбрам пасака, тасьма залатая. Гэта дае падставы лічыць згаданы абраз цудадзейным і шанаваным ужо ў канцы XVII ст. [5].

Звесткі больш дакладныя, што датычацца іконы Божай Маці, сустракаюцца ў актах візітацыі позняга часу. Так, у акце за 1755 г. ужо пазначаецца, што на царкоўным алтары змяшчаецца абраз Багародзіцы намалёваны на дошцы [6]. Больш дэталёвае апісанне іконы змяшчаецца ў акце візітацыі 1793 г. Адзначаецца, што на галоўным алтары сніцарскай працы змяшчаецца ікона Божай Маці ў срэбных шатах і з двума срэбнымі каронамі. Пералічваюцца ў візіце шматлікія ватыевыя рэчы [4]. Сціпла паведамляецца пра ікону ў візіце 1819 г. [7].

Сярод падлескіх абразоў знаходзіцца прастольны абраз былой Ляхавіцкай царквы Святога Георгія – ікона «Цуд Юрыя». Абраз XVII ст. выкананы ў тэхніцы тэмпера на сасновай дошцы памерам 109 x75 см. і адметны сваім маляўнічым каларытам і насычанасцю фарбаў [2]. Ідэал праведнасці і добразычлівасці – не фанатычны, не пакутніцкі, але вельмі чалавечны і гуманны – адлюстраваны ў іконе 1683 г. «Тры свяціцелі. Васіль Вялікі, Іаан Багаслоў, Ян Залатавуст», выкананай на хваёвай дошцы памерам 108 x81 см. у тэхніцы тэмпера. Агульны цёплы каларыт іконы і залацісты разьбяны фон з бутонамі лілей падкрэсліваюць спакойную і мудрую святочнасць ладу [2].

У Падлескім прыходзе ўзоры іканапісу аберагаюцца вельмі пільна і стаўленне да іх вельмі педантычнае, у мясцовых жыхароў іконы знаходзяцца ў вялікай пашане.

Такім чынам, разгледзеўшы на канкрэтным прыкладзе захаванне старажытных узораў іканапісу Царквой, можам зазначыць. Збераганне і ўшанаванне прыкладаў і ўнікальных рэчаў славянскай культурнай спадчыны адыгрывае важную ролю ў фармаванні нацыянальнай і рэлігійнай ідэнтычнасці, што спрыяе ўмацаванню традыцыйных каштоўнасцей у грамадстве. Дачыненне да славянскай царкоўнай

культурнай спадчыны ўзбагачае чалавека, пашырае яго магчымасці і перакладае яго ўзаемадзеянне з Царквой і навакольным светам на якасна іншы ўзровень.

1. *Высоцкая Н. Ф.* Уводзіны / Н. Ф. Высоцкая // Іканапіс і алтарны жывапіс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў. – Мінск : Беларусь, 2012. – 231 с.
2. *Максімава Э.* Тры свяціцелі, палескі вадзянік і залатыя лісты аканта / Эльза Максімава, Вольга Церашчатава // Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Ляхавіцкага раёна – Мінск : БелСавЭн, 1989. С. 100–107.
3. Историко-статистическое описание Минской епархии. – Санкт-Петербург, 1864.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41248.
5. Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг. : зб. дак-таў / склад. Д. В. Лісейчыкаў. – Мінск : І. П. Логвінаў, 2009.
6. Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў. – Ф. 823. Воп. 3. Спр. 604.
7. НГАБ. – Ф. 136. Воп. 1. Спр. 41258.

Булгаков Юрій Володимирович,

кандидат історичних наук

(Україна, м. Київ)

ДОКУМЕНТИ ПРО УЧАСТЬ АКАДЕМІКА А. КОВАЛЕНКА В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІЙ НАУКОВІЙ СПІВПРАЦІ У ГАЛУЗІ МЕХАНІКИ

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ) зберігається особовий фонд видатного українського вченого у галузі механіки, спеціаліста з теорії пружності і термопружності, доктора технічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки, лауреата Державної премії УРСР, академіка АН УРСР Анатолія Дмитровича Коваленка (1905–1973). Будучи випускником Київського політехнічного інституту, пройшовши професійний шлях від інженера-конструктора до начальника енергоцеху (1929–1935 рр.) заводу ім. О. О. Косякова (м. Рошаль, Московська обл., РРФСР), аспірантуру Київського індустріального інституту (1935–1938 рр.), вчений зробив блискучу кар’єру в Інституті механіки АН УРСР, у 1959–1965 рр. він був директором цього інституту. Набутими знаннями та досвідом вчений активно ділився зі студентами в Київському політехнічному інституті та Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, в останньому впродовж 1949–1959 рр. очолював кафедру теорії пружності. За багаторічну науково-організаційну та педагогічну діяльність учений підготував наукову школу, яка нараховує 7 докторів та 50 кандидатів наук.

Формування та наукове описування особового архівного фонду А. Коваленка відбувалося у декілька етапів. Перші документи вченого надійшли до ІА НБУВ у 1974 р. з видавництва «Наукова думка». У 1978 р. значну кількість документів до інституту передала вдова вченого З. Коваленко. Останнє доукомплектування фонду А. Коваленка відбулося у 2006 р. – документи до ІА НБУВ передав пасинок вченого М. Васильєв. За результатами наукового опрацювання цих документів було сформовано чотири описи: 1) наукові праці та матеріали до них (1943–1974 рр.); 2) біографічні документи та документи з діяльності (1905–1973 рр.); 3) листування (1955–1974 рр.); 4) документи особового походження за 1914–1978 рр. Загалом фонд нараховує 399 справ за 1905–1978 рр.

Участь А. Коваленка в українсько-польській науковій співпраці у галузі механіки бере початок у січні – лютому 1958 р., коли він у складі групи українських вчених на чолі з академіком АН УРСР Г. Савиним за запрошенням Польської АН відвідав ряд науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів ПНР, у яких виступив з науковими доповідями. У Варшавському університеті А. Коваленко представив доповідь на тему «Применение гипергеометрических функций в теории пластин и оболочек», у Краківському політехнічному інституті – «Развитие методов технической теории упругости для решения задач о напряженном состоянии деталей турбомашин», у Гданському політехнічному інституті та Турбінному інституті Польської АН – «Исследование напряженного состояния деталей турбомашин» [1, с. 9].

Про враження та спостереження А. Коваленка під час відрядження можна довідатись з його листів до З. Васильєвої, які були написані впродовж 17 січня – 5 лютого 1958 р. у Варшаві, Кракові, Закопане, Гданську. Група вчених АН УРСР прибула до м. Варшави 16 січня. 21 січня для групи було організовано урочистий прийом у президента Польської АН Т. Котарбінського. У той же день А. Коваленко виступив із доповіддю в Інституті основних проблем механіки Польської АН. У листі від 25 січня вчений повідомив, що успішно виступив з трьома доповідями перед польськими науковцями та був запрошений Інститутом основних проблем механіки Польської АН для участі у всесвітньому симпозіумі у Варшаві у вересні 1958 р.

26 січня група українських вчених прибула у м. Краків, була запрошена на прийом до ректорів гірничо-металургійної академії та політехнічного інституту, де А. Коваленко також виступив з доповіддю. 2 лютого група українських вчених прибула до м. Гданськ, 3 лютого оглянула суднобудівельні верфі, А. Коваленко виступив з доповіддю в Турбінному інституті Польської АН. 4 лютого група продовжила роботу у м. Варшаві, відвідала політехнічний інститут та інші вищі навчальні заклади, Інститут основних проблем механіки Польської АН.

Польська сторона підготувала для українських вчених насичену культурну програму – організувала екскурсії містами перебування, відвідування філармонії, театру опери та балету, театру «Комедія» у Варшаві, копалень кам'яної солі, широкоекранного кінотеатру, оперного театру у Кракові, етнографічних музеїв, курортного міста Закопане [2].

В особовому фонді відклались 39 фотознімків, на яких задокументовано перебування членів-кореспондентів АН УРСР А. Коваленка,

Ю. Митропольського та Г. Писаренка в ПНР у січні – лютому 1958 р. [3]. А. Коваленко брав участь у роботі трьох радянсько-польських конференцій під спільною назвою «Некласичні проблеми теорії пружності». Перша з них відбулась у Варшаві 26–29 жовтня 1970 р. У збірнику матеріалів конференції міститься анотація доповіді А. Коваленка «Развитие исследований по термомеханике твердого деформируемого тела в АН УССР» [4]. Участь вченого у Другій Радянсько-польській конференції «Некласичні проблеми теорії пружності» (м. Київ, 19–22 жовтня 1971 р.) репрезентована у фонді його доповіддю «Связанные динамические задачи термоупругости для тонкостенных элементов конструкций» (спів-автор – В. Козлов) [5] та фотознімком, на якому зображено А. Коваленка та віце-президента АН УРСР Г. Писаренка під час засідання конференції [6]. У фонді представлені тези спільної доповіді А. Коваленка, В. Карнахова та В. Козлова «Динамические задачи термовязкоупругости» російською та польською мовами [7], а також 12 фотознімків, зроблених під час Третьої Радянсько-польської конференції «Некласичні проблеми теорії пружності» (22–25 травня 1973 р. у м. Варшава, ПНР) [8].

Перебіг другої та третьої конференцій відображено в робочих щоденниках А. Коваленка, де він відзначив участь у засіданнях другої конференції Г. Писаренка, директора Інституту механіки АН УРСР В. Кононенка, віце-президента Польської АН В. Новацького, члена-кореспондента АН УРСР Я. Підстригача, члена-кореспондента АН СРСР О. Іллюшина [9], стисло виклав склад делегації українських вчених і послідовність подій третьої конференції, головою української делегації якої він був [10].

Питання наукової співпраці обговорюються у листуванні А. Коваленка з видатними вченими ПНР. На сторінках листування А. Коваленка з В. Новацьким йдеться про організацію наукового стажування польського вченого-техніка К. Борсука в Україні, організацію та проведення Другої та Третьої Радянсько-польської конференції «Некласичні проблеми теорії пружності» [11, 12]. Заступник директора Інституту окремих проблем техніки Польської АН В. Гутковський висловлює подяку за прийом, влаштований йому в Інституті механіки АН УРСР [13]. Академік-секретар Четвертого відділення Польської АН М. Наленч запросив А. Коваленка взяти участь у польсько-радянській науковій сесії на тему «Проблеми сучасної механіки» у м. Сандомир [14]. Директор Інституту прикладних проблем техніки Польської АН В. Ольшак у двох листах запросив А. Коваленка взяти участь у науковій конференції з питань теорії пружності та пластичності у м. Закопане [15].

Таким чином, у документах особового архівного фонду А. Коваленка міститься цінна та цікава інформація про участь вченого в організації та проведенні спільних українсько-польських наукових форумів і заходів у галузі механіки.

1. Анатолий Дмитриевич Коваленко / вступ. ст. и указ. печат. раб. Ю. Н. Шевченко. – Киев : Наук. думка, 1980. – 41 с.
2. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 4. – Спр. 113. – Арк. 4–15.
3. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 4. – Спр. 89. – 39 арк.
4. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 61.
5. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 1–22.
6. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 4. – Спр. 109. – 1 арк.
7. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 31–31 зв.
8. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 4. – Спр. 109. – 12 арк.
9. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 4. – Спр. 71. – Арк. 166 зв. – 168.
10. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 4. – Спр. 72. – Арк. 204–204 зв.
11. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 1, 3, 4, 5, 7, 11, 13.
12. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 73. – Арк. 3.
13. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 35. – Арк. 1.
14. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 70. – Арк. 1.
15. ІА НБУВ. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 76. – Арк. 1, 3.

Стельмах Христина Миколаївна,

кандидат філологічних наук, доцент

(Україна, м. Львів)

**НАСОЛОДА ТІЛЕСНІСТЮ В ОПОВІДАННЯХ
МАНУЕЛИ ГРЕТКОВСЬКОЇ**

Мануела Гретковська – одна з найпопулярніших сучасних польських письменниць. Деякі польські критики вважають її письменницею, що любить та вміє провокувати і робить це свідомо, оскільки такі тексти завжди мають комерційний успіх [1, с. 55]. У її прозі незвично поєднуються буденні речі та містика, філософія, інтелектуальні рефлексії з відвертою еротикою. Саме з останнім читачі, насамперед, асоціюють творчість М. Гретковської – у зображенні людського тіла та фізіології для неї не існує жодних заборон.

Тексти М. Гретковської насичені еротизмом та метафорикою жіночого тіла; зокрема, через це, через ярлик Гретковської як «провокаторки» та «скандалістки» автори критичних та літературознавчих розвідок часто нехтують аналізом художніх якостей прози та окремих аспектів творчості письменниці. Чи не найбільш докладний аналіз творчості М. Гретковської здійснив літературознавець П. Чаплінський у нарисі «Прозове мистецтво Мануели Гретковської» [1, с. 72–84]. Чимало критиків погоджується, що М. Гретковська є символом письменницької незалежності та інтелектуальної свободи. Однією з домінуючих тем її творчості є проблематика тіла та тілесності, у зображенні яких письменниця оминає літературні чи культурні табу. М. Гретковська розкриває у своїх творах складні «взаємини», які виникають у жінки з власним тілом упродовж життя [2].

Гру зі стереотипами, пов'язану з жіночою / чоловічою сексуальністю та домінуванням, демонструє авторка в оповіданні «Latin lover» зі збірки «Пристрасний коханець».

М. Гретковська показує інверсію стереотипних гендерних ролей у відносинах Інгрід і Хосе – він, чоловік, вихований у патріархальній Мексиці, несподівано для себе стає додатком до своєї дружини, він не є годувальником сім'ї, не приймає важливих рішень, дружина трактує його лише як сексуальний об'єкт.

Тему чоловічого тіла, яке є об'єктом бажань, продовжує М. Гретковська і в оповіданні «Пристрасний коханець». Чоловік є найпрекраснішою, довершеною людиною, стверджує нараторка, дистанціюючись від того, що в культурі прийнято вважати красивим: жіночі опуклості вона сприймає як недолік. «Пристрасний коханець», ця своєрідна ода чоловічому тілу та фізичному прояву любові цікава тим, що нарація ведеться від жіночого оповідача і зосереджується на відчуттях жінки під час акту кохання, учасники якого отримують у нагороду «корону задоволення та влади над світом без любові» [3, с. 76]. Авторка збірки «Пристрасний коханець» переконана, що література мусить бути широкою, не боятися жодних табу.

1. Iwasiów I. Bezpieczne pół kroku / I. Iwasiów // Nowe książki. – 1996. – № 7. – S. 55.
2. Czaplinski P. Sztuka prozatorska Manueli Gretkowskiej / P. Czaplinski // Kresy. – 1997. – № 2. – S. 72–84.
3. Gretkowska M. Latin lover / Gretkowska M. Namiętnik. – Warszawa, 2001.

Зубко Ольга Євгенівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Вінниця)

**«СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ» ДМИТРА ДОРОШЕНКА
В СПЕЦКУРСАХ УКРАЇНСЬКОГО ВИЩОГО (ВИСОКОГО)
ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ІМ. М. ДРАГОМАНОВА
В ПРАЗІ (1923–1933 рр.)**

Український вищий (високий) педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі в 1923–1933 рр. був тим навчальним закладом, в якому освіту здобувало не тільки еміграційне (політичне) українство, а й студенти-слов'яни (беларуси, словаки, чехи; через певні політичні реалії, серед іноземних студентів було найбільше беларусів). Тому навчальний курс «Історія слов'янських народів» був «розбитим» у вузі на два спецкурси. Перший спецкурс – «Вступ до слов'янознавства» призначався студентам історичного підвідділу й був закріплений за кафедрою історії України. Другий – «Історія слов'янських літератур» – прерогатива кафедри слов'янських літератур – прослуховувався майбутніми філологами. І хоч читалися спецкурси двома поважними фахівцями (Л. Білецьким та Д. Дорошенком), обидві навчальні дисципліни ґрунтувалися, здебільшого, саме на «Слов'янському світі в його минулому та сучасному» Д. Дорошенка. Науково-добротна, хоча й не без помилок, на той час трьохтомна розвідка завідувача кафедри історії України в 1924–1933 рр. Дмитра Івановича Дорошенка (11 нарисів про історію, культуру та літературу білорусів, болгар, великоросів, кашубів, лужицьких сербів, поляків, сербо-хорватів, словаків, словенців, українців і чехів) «умістилася», згідно з навчальними планами першого курсу історико-філологічного факультету, у 18 лекційних годин для кожного спецкурсу окремо. Підсумком вивчення матеріалу виступав диференційований залік [1].

Як відзначає дослідник Д. Бурім, «Слов'янський світ в його минулому та сучасному» – головна праця Д. Дорошенка в галузі слов'янознавства – була написана з двох вагомих причин. По-перше, через активний вихід слов'ян на європейську та історичну арени в 1920-х роках. По-друге, через те, що слов'янське національно-культурне та політичне відродження сприяли пробудженню значного інтересу до минулого

свого народу й слов'янства в цілому [2, с. 195–196]. Та існували окремі причини наукової апробації Дорошенківської розвідки саме в УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі. Перша з них полягала у тому, що Дмитро Іванович, як професійний політик, відчув на практиці не лише згубну облудність «політичної славістики», а й цілковите невігластво слов'янської політичної еліти у проблемах власної історії. Ця причина особливо яскраво «виявила» себе в середовищі беларуських студентів-«увпістів» та викладачів інститутської кафедри історії Беларусі на чолі з Т. Грибом. Що стосується беларусистики, то ще в студентські роки Д. Дорошенко починає вивчати історію беларуського народу. Наслідком цього стала поява двох його розвідок: «Дещо про білоруське письменство» та «Білоруси і їх національне відродження». Тоді як у своєму, на думку Д. Дорошенка, зауважимо, чи не найповнішому «слов'яносвітвському» нарисі про беларусів, він опирається на літературу й слушні підказки О. Цвікевича – колишнього посла БНР в Україні в 1917–1919 рр. Останній надав завідувачу кафедри чимало потрібної літератури й джерел з беларуської проблематики. Це, насамперед, власні наукові розвідки й наукові розробки В. Ластовського, Ю. Карського, М. Богдановича, М. Довнар-Запольського, М. Гарецького, віленське (вільнюське) друковане видання братів Луцкевичів «Наша ніва». Однак, у відповідь, з боку Т. Гриба лунає інше. Наприклад: «... Дасталі і мы Карскаса. «Бълоруссовъ» – паскудство. Ён бы лепш зрабіў, каб зусім не друкаваў гэтага глупства. Такія дапатонныя думкі ён высказвае, што проста дзівеуешся і ставіш запытаньне: што гэта, праца вучонага ці палемічны твор або проста «памфлет» ці на'т фэльетон напісаны ў «Минский Голос»» [3, арк. 61] «Дастаецца нам на гарэхі, бо моладзь тут усё з пэўным «напрамкам» з «хванабэрыяй» на вучонасьць...» [3, арк. 63]. Вочевидь, ширий соціаліст-федераліст Т. Гриб так і не зрозумів співпраці монархіста Д. Дорошенка із соціалістом О. Цвікевичем, який мав необережність обстоювати позиції «західнорусизму». А коли ж О. Цвікевич у 1925 р. став беларуським «зміновіхівцем» («А ўжо ж беларусы самі надзелі пятлю на сваю шыю»), Т. Гриб був ще дошкульнішим: «...Даруй, братка, трэ экспэдыцыі – ня прымі гэта за блаж, бо я напрыклад, з найвялікай-бы прыемнасьцю паехаў у экскурсіі па Беларусі, звычайныя сабе экскурсіі. Мне думаецца, што гэтакім спосабам больш можна было-б і матэрыялу сабраць. А то – баюся табе гэта і сказаць – але мне так здаецца – наш селянін чамусьці баіцца уселякіх афіцыяльнасьцяў, бачыць у гэтым хітрыку начальства

і таму ня зусім бывае шчыры. Да яго трэ падыйсьці больш неяк неофіцьяльна, а так, па братаўску, як сабе раўня. У шынку, на кірмашы, на вечарынцы... Асабліва гэта важна пры сабіраньні этнографічных і гісторычных матэрыялаў. Тут патрэбная точная запісь... Схапіць усе адценкі і формы і зьместу... Ну, але ты сам ляпей за мяне гэта ведаеш... Ты у гэтай галіне спецыяліст, табе і пярэ ў рукі. Я толькі хацеў-бы адно заўважыць, што варта было-б на прыклад чэшскага, баўгарскага і г.д. студэнства, якія кожны год робяць экскурсіі па сваіх і чужых краях, каб гэтакія экскурсіі былі заведзены і ў нас, каб зараз-жа быў заложаны клуб турыстаў беларускага студэнства. Ведаеш, у Баўгарыі, напрыклад, то там гэтакі клуб выдае сваю часопісь з ... запісамі, фатаграфіямі, апісаньнямі, ўражаньнямі... Арганізацыя такога клубу дала-б вялікую карысьць – знаёмства з родным краем, непасрэдным стык з разнавіднасьцямі беларускай прыроды, з сельскім жыцьцём, з гісторыяй...» [4, арк. 224].

Друга прычына апрабацыі «Слов'янскага сьвіту» на грунці УВПІ крылася ў намаганні прыпыніць маніпуляваньня паняттям «слов'янства» як модным брэндам. Д. Дорошенко не ліше відкідае слов'янофільскую традыцыю, а абстоюе думку про державні потреби кожного окремого слов'янського народу з урахуванням справедливих інтересів інших слов'ян. У цьому випадку беларуси заперечують Д. Дорошкові тим, що не завжди історичні реалії (національно-патріотичне життя, міжнародні стосунки) можна вкласти в формулу історичної об'єктивності. Так, наприклад, беларуси рішуче підтримували й обстоювали намір М. Шаповала протиставити нефективній Лізі Націй Нову Лігу Соціалістичного Сходу [5, с. 343–344].

По-третє, Дмитро Іванович у своїй монографії розвинув ті теоретичні принципи, які розробляв М. Грушевський щодо історії трьох східнослов'янських народів – українців, беларусів і великоросів. Тобто, окремий деталізований розгляд історії, культури та літератури українців, беларусів та великоросів, як самостійної історичної величини. Саме завдяки спецкурсам, а також хай кволій, але як такій, все ж роботі кафедри історії Беларусі, УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі й досі вважається першим вузом за кордоном у ХХ ст., в якому окремо й детально вивчалася історія цієї країни.

Спецкурси «Вступ до слов'янознавства» та «Історія слов'янських літератур» з 1924-го по 1933-й рр. прослухало більше двох сотень студентів, як українців, так і беларусів. Не всі вони, зрозуміло, закінчили

повний курс навчання, проте, з урахуванням того, що це такі був перший курс, більшість отримала розуміння: вивчення національних історії, культури й літератури – поза часом. Воно (вивчення) завжди актуальне й пріоритетне.

1. *Зубко О. Є.* Створення та діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923–1933 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / О. Є. Зубко. – Київ, КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – 224 с.
2. *Бурім Д.* Дмитро Дорошенко як історик слов'янських народів і Східної Європи [Електронний ресурс] / Д. Бурім // Славістична збірка. Вип. I. – Збірка статей за матеріалами Перших міжнародних наукових Соханівських читань. (м. Київ, 18 листопада 2014 р.) / за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – Київ: Ін-т історії НАН України, 2015. – 396 с. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Burim_Dmytro/Dmytro_Doroshenko_iak_istoryk_slovianskykh_narodiv_i_Skhidnoi_Yevropy.pdf. – Назва з екрана.
3. AMZV. Česká Republika. II Sekce politická, 1918–1939. Karton 244. – Osvěta. – Ustavy osvětové a vědecke.
4. AMZV. Česká Republika. II Sekce politická, 1918–1939. Karton 244. – Osvěta. – Ustavy osvětové a vědecke.
5. *Зубко В., Ляхоўскі Ў.* Сацыялістычная Ліга Новага Усходу. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі у 6 т. / рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.] Т. 6. Кн. 2. Мінск, 2003.

Івангородський Костянтин Васильович,

кандидат історичних наук, доцент

(Україна, м. Черкаси)

ЕТНОГЕНЕЗ БІЛОРУСІВ У НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ *

Поява незалежної Білорусі поставила перед істориками цієї країни чимало питань, відповіді на які мали визначити розвиток національної історіографії. Ключовим з-поміж них став етногенез білорусів як титульної нації. Концепція ж, сформована винятково з ідеологічних міркувань радянськими фахівцями та зосереджена на міфіві про окремих «давньоруський етнос», від початку 1990-х рр. була остаточно дискредитована. Відтак на поверхню почали спливати, хоч і призабуті, але доволі романтичні погляди на означену проблематику представників дорадянського національного історіописання. Щоправда цей процес виявився не тривалим, адже від 1994 р. політична ситуація в країні знову змінилася кардинальним чином й в історіографії почалися процеси реанімації радянського стилю інтерпретації минулого, а отже, почалася й реінсталяція міфу «давньоруської народності» як «спільної колиски» східних слов'ян. Утім, теоретична і методологічна недолугість цієї концепції більше не дозволяє їй бути «єдиноправильною», що змушує сучасних білоруських науковців шукати етногенетичні витoki пращурів за іншими критеріями.

Слід визнати, що новітні підходи в більшості не є новими та багато в чому копіюють стереотипи властиві ще історіографії позаминулого століття. Багато з них, передусім через брак сучасної теоретичної розробленості, й надалі залишаються в полоні радянського етнологічного позитивізму. Деякі з версій пропонують побачити прабілорусів у палеоліті, а деякі, на жаль, просякнуті настільки категоричним і егоїстичним етноцентризмом, що перебувають за крок до проголошення «чистого арійства» цього етносу.

На сьогодні в білоруському історіографічному просторі, крім неорадянської (підтримуваної офіційно державною ідеологією) концепції

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці ДФФД за конкурсним проектом № Ф67/8–2015: «Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів: компаративний аналіз».

етногенезу білорусів (так звана «давньоруська народність»), виділяються також – «балто-слов'янська», «балтська», «кривицька» та «фінська» (назви умовні). Відверто ненаукові та folk-history-версії ми до уваги не беремо, оскільки ці витвори потребують окремого діагнозу. Більшість сучасних «незалежних» білоруських істориків вважають, що теперішня їхня національна історіографія починається з М. Єрмаловіча, який почав розробляти власну, позаофіційну концепцію історії Білорусі ще в 60-х рр. ХХ ст., а вихід друком 1990 р. його книги «Старажытная Беларусь» [1] справді став неабиякою подією для відродження білоруської національної історіографії. Саме у цій праці білорусів уперше названо «слов'янізованими балтами», але далеко не всі сучасні історики погодилися з такою інтерпретацією, а тому більшість із них дотримуються погляду, що все ж таки білоруси – слов'яни, які мають істотний балтський субстрат. Найпомітніше ця концепція обґрунтована у дослідженнях археолога Г. Штихова [2].

Спробою «нової концепції» білоруського етногенезу була заявлена й монографія М. Пилипенка, опублікована на основі його докторської дисертації в 1991 р. [3]. Попри етнологічну деномінацію в ній «спільної коліски», не важко помітити, що за бажанням представити білоруський етногенез «по-новому», насправді у деяких істориків досі превалює бажання будь-що залишити в етнічній історії східних слов'ян лише «єдиноправильний» контекст. Аналогічні постулати містить і четвертий том (2001 р.) фундаментального етнологічного дослідження білорусів, створене та видане на межі тисячоліть Інститутом мистецтвознавства, етнографії та фольклору ім. К. Крапиви Академії наук Білорусі, до авторського колективу якого увійшов і М. Пилипенко [4]. Красномовним (щодо «новаторства») слід визнати і третій том цього ж видання (1999 р.), написаний його головним редактором – В. Бандарчиком і присвячений саме історіографії етнологічного вивчення білоруського етносу. Найбільше здивування зумовлює те, що автором навіть не виділяється окремо період розвитку етноісторичних концепцій, які з'явилися після 1991 р., а натомість він включений у попередню, радянську стадію та називається: «Етнографічне вивчення Білорусі в 20–90-х рр. ХХ ст.» [5].

Небажання поривати із застарілими радянськими етноісторичними схемами можна пояснити конформістською позицією багатьох сучасних білоруських науковців, які у такий спосіб намагаються догодити теперішній владі країни. Тому чимало інших «нових» концепцій, очеви-

дно, змушені підводитися під рефрен «священної» давньоруської народності, якими б оригінальними поглядами і новими фактами не аргументувалася «докиєворуська» еволюція загальнослов'янського етногенезу. Показовою в цьому плані є наукова спадщина останніх років мінського археолога Е. Загарульського [6]. У «найкращих традиціях» попередньої історіографічної системи Е. Загарульський шкодує, що сьогодні в історичній літературі «проблема виникнення білоруського народу висвітлюється не завжди правильно, поза законами етногенезу (у тих же «найкращих традиціях» автор не силує себе поясненням, хто ці закони вивів і де про них можна дізнатися. – К. І.) та реальними історичними обставинами» [7, 322].

Інша крайність сучасної білоруської історіографії відносно етногенезу білорусів полягає в уже згаданій вище максимі М. Єрмаловіча: «білоруси – ослов'янені балти». Адепти цієї концепції концентруються сьогодні навколо історичного часопису «Деды», головним редактором й ідейним натхненником якого виступає А. Тарас. Зокрема у 2010 р. ним підготовлена та опублікована збірка основних праць, якими означена проблема представлена у сучасному історіографічному просторі Білорусі [8]. Власне сам упорядник цієї збірки у статті «Хто такі білоруси?» без будь-яких вагань декларує: «Основу населення майбутньої Білорусі в усі періоди, починаючи з неоліту (!?; курсив наш. – К. І.) та закінчуючи феодальними князівствами, становили балти. Говорити про масове переселення слов'ян на ці землі направомірно. Можна лише констатувати перехід давніх балтських племен (ятвягів, кривичів, дреговичів, радимичів) на слов'янську мову» [8, с. 5].

Водночас А. Тарас посилається на дослідження білоруського генетика А. Мікуліча, праця якого «Білоруси в генетичному просторі (Антропология этносу)» також уміщена в згаданій книзі. Згідно з пропонуваною в ній концепцією, вік білоруського етносу становить 3500 років [8, с. 98–99]. Не оминули увагою цей конструкт і молодші дослідники етногенезу білорусів, наприклад А. Дзермант і С. Санько, стаття яких (опублікована 2005 р. у часописі «Arche») також включена до книги «Предыстория беларусов». Вони теж переконані, що основою білоруського етносу дотепер є саме балти. Попри сміливість подібних припущень, на нашу думку, ця гіпотеза навряд чи матиме далекосяжні наслідки, оскільки антропологічна єдність будь-якого населення, а тим більше настільки стародавнього, поняття доволі умовне. І відносно балтів, і відносно слов'ян.

Підсумовуючи, слід відзначити, що цим далеко не вичерпується наявний спектр наукових (і не досить) поглядів на проблематику етногенезу білорусів, представлених у межах сучасної білоруської національної історіографії. Однак і пропонований огляд дає змогу констатувати деякі важливі аспекти цієї безсумнівно значущої теми. Насамперед кидається у вічі прагнення білоруських фахівців будь-що відшукати у минулому (причому подекуди у досить віддалені часи) заледве не ідеальний механізм утворення етносу білорусів, його самосвідомості, етніміу, мови, чи то на слов'янській, чи то на балтській основі. На жаль, не бракує й тих, хто з упевненістю твердить заледве не про унікальний «ген білоруса», який буцімто простежується вже з палеоліту (на жаль, тому що світ не так уже й давно пережив наслідки подібного ідеологізованого етнобіологічного варварства). Поруч із цим не можна оминати увагою й ту обставину, що більшість (якщо й не всі!) пропонованих на сучасному етапі концепцій білоруського етногенезу, створені поспіхом (часто із відверто заангажованих і політично, і національно вподобань), мають і редукований, і поверховий рівень інтерпретації такої, справді складної проблеми. Особливо це стає помітним за аналізу методологічної та теоретичної оснащеності подібних гіпотез, в яких плутаються терміни та категорії, не враховується сучасна етнологія. Відтак, історія етногенетичних процесів щодо формування білоруського етносу, безсумнівно, ще далека від остаточного варіанту. Так само глибшого аналізу потребує й її історіографічна рефлексія на сучасному етапі.

1. *Ермаловіч М. І.* Старажытная Беларусь: Полацкі і Новагародскі перыяды / М. І. Ермаловіч. – Менск : Мастацкая літаратура, 1990. – 353 с.
2. *Штыхаў Г. В.* Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўвочнай Беларусі / Г. В. Штыхаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 191 с.; *Штыхаў Г.* Вытакі беларускай народнасці (IX–XIII стст.) / Г. Штыхаў // Беларуская мінуўшчына. – 1993. – № 2. – С. 5–8; *Штыхаў Г.* Перадумовы фарміравання беларускага этнасу ў раннім сярэднявеччы (VI–XII ст.) / Г. Штыхаў // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы) : Усебеларус. канф. гісторыкаў. Мінск, 3–5 лют. 1993 г.: У 2 ч. – Ч. 1 : Гісторыя Беларусі. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – С. 10–13; та ін.
3. *Пилипенко М. Ф.* Возникновение Белоруссии: Новая концепция / М. Ф. Пилипенко. – Минск : Беларусь, 1991. – 143 с.

4. Беларусы : у 8 т. – Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / В. К. Бандарчык [і ін.]; рэд. кал. В. К. Бандарчык [і ін.] / АН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Бел. навука, 2001. – 433 с.
5. Беларусы : у 8 т. – Т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння / В. К. Бандарчык / АН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. – Мінск : Бел. навука, 1999. – 365 с.
6. Дет. див.: *Івангородський К. В.* Концепція етногенезу східних слов'ян Едуарда Загарульського / К. В. Івангородський // Гуржіївські історичні читання : Зб. наук. пр. / Ред. кол. : В. Смолій та ін. – Черкаси : ЧНУ, 2014. – Вип. 7. – С. 63–67.
7. *Загорульский Э. М.* Славяне: происхождение и расселение на территории Беларуси / Э. М. Загорульский. – Минск : БГУ, 2012. – 367 с.
8. Предысторыя беларусов с давнейших времен до XIII века / сост. и ред. А. Тарас. – Минск : Харвест, 2010. – 544 с.

Іваненко Оксана Анатоліївна,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

ВНЕСОК УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Українсько-чеські університетські зв'язки беруть початок від доби Середньовіччя. У списках Карлового університету відомості про студентів з Волині й Галичини з'являються вже з кінця XIV ст. [1]. Упродовж другої половини ХІХ взаємини з чеськими науково-освітніми центрами були невід'ємною складовою широкого спектра міжнародних зв'язків університетів України.

Професор історії і літератури слов'янських нарідів Університету Св. Володимира В. Яроцький в опублікованому на сторінках «Університетских известий» звіті про подорож слов'янськими країнами (1862–1863) відзначив такі важливі в історії слов'янства явища, як створення 1863 р. Словацької Матиці та особливо – розвиток культурно-освітнього руху в Празі, Брні й інших чеських і моравських містах. У Празі В. Яроцький познайомився з Ф. Палацьким – засновником Чеської Матиці (1831), автором праці «Історія чеського народу Чехії і Моравії», що сприяла піднесенню національної самосвідомості чехів, і Л. Рігером, який керував роботою з укладення славістичного енциклопедичного видання *Naucny Slovník*.

Подією загальноєвропейського значення стало святкування 50-літнього ювілею Київського університету (1884), до якого надійшли вітальні адреси від найавторитетніших європейських наукових центрів. У письмовому привітанні Імператорського королівського університету Карла Фердинанда (м. Прага) наголошувалося, що заснований півстоліття тому Університет Св. Володимира достойний бути зарахованим до числа старших навчальних закладів [2]. Вітальний адрес Київському університету надіслав також видатний українсько-чеський фізіолог В. Томса – випускник Карлового університету, доктор медицини (1854) та хірургії (1859). 1865 р. Університетом Св. Володимира йому присуджено ступінь доктора медицини. Упродовж 1865–1884 рр. він викладав у цьому закладі фізіологію й патологічну анатомію, очолював фізіоло-

гічну лабораторію, брав активну участь у підготовці наукових кадрів, опублікував підручник з фізіології тощо [3, с. 654–656].

У серпні 1899 р. Київський університет став центром проведення XI Археологічного з'їзду, на який з'їхалися делегати європейських наукових установ, і зокрема, Карлового університету (Л. Нідерле, І. Полівка), Чеської академії наук (Я. Челяковський, О. Піч), Товариства любителів чеських старожитностей у Празі (П. Папачек), Музею міста Берсунь у Чехії (П. Папачек). Відомого чеського славіста Л. Нідерле було обрано почесним головою першого засідання першого відділення з'їзду «Старожитності первісні». Значний інтерес і палкі дискусії викликав реферат Нідерле «Про час переселення слов'ян з півночі гір Карпатських до Угорщини», виголошений на засіданні восьмого відділення «Старожитностей південних і західних слов'ян», почесним головою якого був його колега з Карлового університету І. Полівка.

О. Котлярєвський був обраний на посаду професора слов'янської філології Університету Св. Володимира (1874), бувши вже відомим у слов'янських країнах ученим. 1872 р. він вирушив у закордонну подорож з метою підготовки докторської дисертації, опублікованої 1874 р. у Празі під назвою «Давности юридического быта балтийских славян. Опыт сравнительного изучения славянского права». Котлярєвський фінансово підтримував будівництво національного театру в Празі [4, с. 302]. Наукові заслуги вченого були відзначені обранням його членом-кореспондентом Королівського Чеського товариства (1875).

Під час європейської подорожі 1880–1881 рр. професор російської історії Київського університету В. Антонович побував в Австро-Угорщині, де працював у Львівському університеті, Інституті Оссолінських, відвідав Краків, Відень, звідки пароплавом дістався Будапешта й оглянув його архітектуру, милувався пам'ятками Праги: Карловим мостом, мальовничими палацами й ратушами, культовими спорудами, працював у Чеському музеї, познайомився з автором першої «Граматики словацької мови» (1864), професором слов'янської філології Карлового університету М. Гатталою [5].

1891 р. В. Антонович вивчав колекції археологічних музеїв у Львові, Кракові, Празі, Відні, Граці, Загребі, Будапешті, Белграді. За сприяння «генерального покровителя всіх російських мандрівників» філолога А. Патери Антонович отримав можливість ознайомитися з новітніми експонатами пражського Народного музею та відвідати приватний музей археолога й члена чеського сейму Е. С. Бергера. У Празі київський

професор спілкувався мовою «німецько-російсько-польсько-рутенською», і при цьому його всі розуміли, хоча й посміхалися [6, с. 291].

Неодноразово подорожував Чехією А. Степович, який 1895 р. обійняв посаду приват-доцента слов'янської філології Університету Св. Володимира. У витягах з подорожніх нотаток, опублікованих на сторінках газети «Киевское слово» впродовж 1889–1890 рр., він розповів про діяльність у Празі «Російського гуртка». Відвідавши в празькому музеї «Промисловий» виставку словацької вишивки, учений дійшов висновку щодо її подібності до «південноросійських візерунків».

Важливою складовою міжнародних зв'язків А. Степовича стало налагодження ним книгообміну із зарубіжними слов'янськими колегами. Зокрема, за його посередництва чеський етнограф, фольклорист, історик культури, засновник журналу *Česky lid* Ч. Зібрт 1892 р. передав до редакції «Київської старовини» свою працю «Історія культури, її виникнення, розвиток та бібліографія» [7].

Отже, однією з найяскравіших сторінок історії міжслов'янської співпраці другої половини XIX ст. стали українсько-чеські науково-освітні зв'язки, що сприяли зміцненню національно-культурної єдності слов'ян, збагаченню духовної спадщини слов'янства. Під час відряджень до Центральної Європи вчені Університету Св. Володимира вдосконалювали свій фаховий рівень, здійснювали науково-пошукову роботу в архівах і бібліотеках, вивчали культури слов'янських народів, брали участь у міжнародних наукових форумах, а повернувшись на Батьківщину, підтримували зв'язки із зарубіжними колегами за допомогою листування, обмінюючись із ними думками й творчими задумками, науковою та художньою літературою.

1. *Віднянський С. В.* Карловий університет / С. В. Віднянський // Енциклопедія історії України. – Київ: Наук. думка, 2007. – Т.4. – 528 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 8. – Од. зб. 2714. – Арк.1–4.
3. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884) / ред. В. С. Иконников. – Київ, 1884. – 859 с.
4. *Власова З. И.* А. А. Котляревский в Праге / З. И. Власова // Литературные связи славянских народов. Исследования. Публикации. Библиография. – Л., 1988.

5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 832. – Оп.1. – Спр.110. – Арк.11.
6. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – Київ : Заповіт, 1997. – Т. 1. – 447 с.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф.179. – Од. зб. 477–478. – Арк.1.

Іваннікова Людмила Володимирівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ІВАН ВЕНЕДИКТОВИЧ БЕСАРАБА (БЛИЗЬКО 1850–1921): ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛІНГВІСТИКИ

Етнолінгвістика як наука остаточно сформувалася в 70–80-х роках ХХ ст. Однак до її методів учені вдавалися задовго до цього, а саме наприкінці ХІХ ст. І одним з таких учених був І. Бесараба.

Іван Венедиктович Бесараба (бл. 1850, с. Ломазі Бельзького пов. Седлецької губ. – тепер Польща – 1921, м. Нова Прага Кіровоградської обл.) – український фольклорист, етнограф, діалектолог. Ніяких біографічних даних про нього не виявлено. Відомо лише, що з 1880-х років по 1916 р. він працював учителем у містечку Нова Прага Олександрійського пов. Херсонської губ. Збирав, видавав та досліджував фольклорно-етнографічні матеріали у с. Ломазі, де народився, у Новій Празі та інших селах Олександрійського пов., вивчав їх мовно-діалектні особливості, робив порівняльні дослідження, зробив систематизовані описи підляських і степових говірок української мови на всіх структурних рівнях (лексика, фонетика, морфологія), зосередив увагу на їх відмінностях від інших українських діалектів та від російської літературної мови. Чимало уваги приділяв у своїх працях висвітленню українсько-російських, українсько-білоруських і, частково, українсько-польських культурних взаємин.

Та все ж найбільший внесок І. Бесараба зробив у фольклористику записом не однієї сотні фольклорних зразків різних жанрів, що функціонували на обстеженій ним території. Наприклад, 1903 р. у «Сборнике Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук» (Т. 75, № 7) [1] у Санкт-Петербурзі були опубліковані його «Материалы для этнографии Седлецкой губернии». Вони присвячені народному побуту Забузької Русі, тобто українців Підляшшя, на той час мало вивченої території, що надавало особливого значення праці І. Бесараби (саме це відмітив у рецензії журнал «Русская мысль» (№ 10, 1904 р.) [3]). Всі наукові висновки автора спираються на власні спостереження, адже це опис народних звичаїв та повір'їв його рідного українсько-білоруського села, всі матеріали (фольклорні, етнографічні, діалектоло-

гічні) збирав він наприкінці XIX – на початку XX ст. під час тривалого перебування на батьківщині та частих поїздок у цей край, використано лише деякі друковані матеріали. На нашу думку, І. Бесарабу можна вважати одним з основоположників етнолінгвістики як окремої науки. Адже весь зібраний матеріал (він підпорядкований одній меті – розкрити особливості «ломаського говору» – фонетичні, морфологічні, лексичні) служить немовби великою розгорнутою ілюстрацією для його діалектологічних студій. Так, у розділі «Зразки ломаського говору» наводить він 16 народних оповідань, а також прислів'я, загадки, примовки, приповідки, приказки, порівняння, «пере бранки», народні пісні (зокрема весільні, жнивні), записані в селах Любенка й Докудів Бельського пов. (що належали до Ломаської парафії) тощо. Лексичний склад говірок регіону І. Бесараба розкриває через назви різних предметів та понять, у зв'язку з цим подає короткі описи народних звичаїв, повір'їв, записує дитячі ігри, прізвища та вуличні прізвиська, самоназви та інвективну лексику, тобто всі види власних і загальних назв (на означення професії, стану, віку, споріднення, назви частин тіла, тварин, рослин), а також повір'я, легенди, пов'язані з космогонічними уявленнями, сільським господарством, з народною медициною. І. Бесараба описав народні музичні інструменти, дитячі ігри та іграшки, церковно-народний календар, народні назви місцевостей Седлецького Підляшшя за Ломаською вимовою, давні урочища та сліди пам'яток, додав етнографічні карти Забужжя та словник діалектів і висловів, характерних для цього говору, зробив порівняльне дослідження цього говору з народними говорами Холмської Русі та інших руських і слов'янських областей. І. Бесараба зафіксував цікаві уявлення про русалок та нехрещених дітей, про свічку тощо.

1916 р. у тому ж виданні (Т. 94) був опублікований ще один збірник І. Бесараби «Материалы для этнографии Херсонской губернии», подібний до попереднього, але значно більший за обсягом (568 с.) [2]. Він має той самий науковий напрямок. Це опис говірки містечка Нова Прага, народних звичаїв та вірувань. Основну його цінність становлять записи фольклору, зроблені самим І. Бесарабом та його помічниками, переважно учителями, у Новій Празі та інших поселеннях Олександрійського пов. Херсонщини. Це найбільший за обсягом та різноманітністю жанрів збірник фольклору Степової України з усіх виданих протягом XIX – поч. XX ст. Автор висловлює цікаві спостереження не лише над взаємодією російської та української мов, різних діалектів на терені Олександрійського пов.,

над процесом витворення особливої говірки в умовах цієї взаємодії, так само і над взаємодією різних фольклорних традицій, носіями яких були не лише вихідці з України (Волині, Поділля), а й Росії та Польщі. Ілюстрацією до етнолінгвістичних досліджень також стали фольклорні зразки – народні легенди, казки, анекдоти, перекази, пісні (23 колицьових, 130 забавлянок, 58 жартівливих, 132 любовних (про кохання), 65 родинно-побутових, 15 сирітських, наймитські, рекрутські, чумацькі, козацькі, циганські, п'яницькі, всього 464 №). Окремим розділом подані записи обрядових пісень та народного календаря (18 колядок і 14 щедрівок), інтермедії «Коза» та повний унікальний та рідкісний запис народної вистави «Трон» або «Цар Максиміліан», що побутувала в народній традиційній культурі Херсонщини (уривки з неї також опублікував В. Ястребов). І. Бесараба подав два варіанти цієї вистави. І. Бесараба записав близько 150 весільних пісень та подав уніфікований (зведений) весільний обряд м. Нової Праги та навколишніх сіл. Окремим розділом подані прислів'я, приказки, порівняння, загадки, прикмети і повір'я та інші паремії (всього 1111 №). Серед обрядового фольклору знаходимо великодні вірші, пісні до «кози», псалму, примовки у Вербну неділю. Окремою групою подані історичні пісні. Цікаво, що головними інформаторами І. Бесараби були переважно його учні, деякі міщани. При впорядкуванні матеріалів І. Бесараба подавав паралелі зі збірників інших записувачів: Г. Сорокіна, О. Маркович, П. Шейна, М. Теодоровича та ін. Наприкінці подав словник діалектизмів, що зустрічаються в «Матеріалах» і побутують не лише в Новій Празі, а й в інших місцевостях Херсонщини.

1. *Бесараба И. В.* Материалы для этнографии Седлецкой губернии. Собрал И. В. Бесараба. – Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии Наук, 1903. – 324 с.
2. *Бесараба И. В.* Материалы для этнографии Херсонской губернии. Собрал И. В. Бесараба. – Петроград, 1916. – 568 с.
3. Рец. [от редакции] // Русская Мысль. – 1904. – № 10. – С. 347.

Индыченко Анна Владимировна,
кандидат исторических наук
(Украина, г. Киев)

**СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНСКИХ, ЧЕШСКИХ
И СЛОВАЦКИХ АКАДЕМИЧЕСКИХ ГУМАНИТАРНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЙ В СВЕТЕ АРХИВНЫХ МАТЕРИАЛОВ
(середина 50-х–60-е годы XX в.)**

Сотрудничество Национальной академии наук Украины с чешскими и словацкими учеными в области гуманитаристики имеет устоявшиеся традиции и продолжает успешно развиваться на современном этапе. Совместные исследования проводятся украинскими, чешскими и словацкими учеными в области языкознания, литературоведения, истории, археологии. Представляется интересным становление и развитие такого сотрудничества с середины 50-х годов XX в., когда сложились благоприятные условия для творческого содружества украинских, чешских и словацких ученых.

Необходимо отметить, что в Чехословакии успешно функционировали две академии наук. История Чешской академии наук уходит в 1890 г., когда она была основана как Чешская академия наук и искусств им. Императора Франса Иосифа. С 1918 г. она получила название Чешской академии наук и искусств. На протяжении 1952–1992 гг. в период существования Чехословакии, Академия функционировала как Чехословацкая академия наук. Словацкая академия наук и искусств, основанная в 1942 г., после Второй мировой войны трансформировалась в Словацкую академию наук, а с 1963 г. функционировала как автономная структура Чехословацкой академии наук.

В середине 50-х гг. XX века связи украинских и чехословацких научных учреждений усилились. В значительной степени этому способствовали мероприятия по организации и проведению торжеств к 100-летию со дня рождения украинского писателя И. Франко, проводившиеся не только АН УССР, но и академиями наук зарубежных стран, в том числе и Чехословакией. С 7 по 13 декабря 1955 г. в Киеве находился директор Чехословацкого института в г. Братислава И. Грозиенчик. Во время своего визита он посетил институты истории и литературы АН УССР, где обсудил организационные вопросы, связанные с подго-

товкой к печати общего с украинскими учеными юбилейного сборника трудов, который должен был печататься в Чехословакии и посвящаться 100-летию со дня рождения И. Франко. Была достигнута договоренность, что статьи будут направлены в Братиславу не позднее 19-го декабря 1955 г. после редактирования [1, л. 410, 57]. Во время пребывания в Киеве ученый также ознакомился с материалами исторических архивов. В последнюю декаду декабря 1955 г. АН УССР посетил директор Института словацкой литературы Словацкой академии наук проф. К. Розенбаум, который ознакомился с исследованиями Института литературы им. Т. Г. Шевченко и Государственного музея Т. Г. Шевченко [2, л. 16].

С 1955 г. налаживаются творческие отношения украинских, чешских и словацких археологов. В конце декабря 1955 г. в Киеве находился словацкий археолог д-р А. Точик, который имел возможность ознакомиться с работой Института археологии АН УССР. 29 декабря 1955 г. д-р А. Точик выезжал в Западную Украину. Особый интерес ученого вызвали археологические исследования территории Закарпатской области и северного района Карпатского предгорья, проводившиеся Институтом общественных наук АН УССР. Ученый предложил развернуть совместные исследования по решению проблемы происхождения и давней истории славянских племен Прикарпатья [3, л. 54–58].

Институт литературы им. Т. Г. Шевченко АН УССР с готовностью воспринял предложение филологического факультета Карлового университета в Праге по установлению научных связей и обмену научными трудами, в частности, отправлять в университет свое издание «Радянське літературознавство», сборники статей, а также монографии по вопросам украинской литературы. В свою очередь, институт был заинтересован в получении от коллег из Чехословакии научных работ по чешской и словацкой литературе. Предметом особой заинтересованности украинских литературоведов было выявление в литературных архивах Праги документов, касающихся жизни и деятельности классиков украинской литературы (письма украинских писателей к чешским и словацким деятелям культуры, материалы об их участии в чешских научных обществах и др.). Определенный документный массив по этому направлению был представлен в Институте литературы им. Т. Г. Шевченка, и он высказал готовность обмениваться фотокопиями архивных документов [4, л. 472]. Укреплению связей с чехословацкими учеными-гуманитариями способствовала научная конференция о чехос-

ловацко-украинских научных связях, посвященная 100-летию со дня рождения и 40-летию со дня смерти И. Франко, которая проходила 28 мая 1956 в г. Пряшев. По приглашению Президиума Словацкой академии наук в Чехословакию выехала делегация ученых Академии наук УССР во главе с заведующим отделом Института литературы им. Т. Г. Шевченко доктором филологических наук Е. Кирилюком, который выступил перед участниками конференции с научным докладом о влиянии творчества И. Франко на развитие славянских литератур [5, л. 167]. В августе 1956 г. чешские и словацкие ученые принимали участие в работе юбилейных сессий АН УССР, посвященных 100-летию со дня рождения И. Франко.

О проявлении дружеских связей между украинскими и чешскими учеными свидетельствует отношение Президиума АН УССР к просьбе Народного музея в г. Праге вернуть переписку чешского писателя Эдварда Йелинека. Свои соображения по этому вопросу это учреждение изложило в письме от 27 августа 1956 г., направленном в адрес Президиума АН УССР. Президиум АН УССР выполнил просьбу чешских коллег и вернул переписку, о чем свидетельствует письмо-благодарность от 12 ноября 1956 г. в Президиум АН УССР от директора библиотеки и литературного архива Народного музея в Праге за возвращение корреспонденции. В частности в письме сообщалось: «Дирекция библиотеки и литературного архива Народного музея в Праге, выражает Вам самую сердечную благодарность за передачу корреспонденции Эдварда Йелинека...Примите нашу искреннюю благодарность и за попечение и хранение этих письменных документов» [6, л. 132].

Академия наук УССР стремилась развивать взаимовыгодное сотрудничество с научными учреждениями стран Восточной Европы, в частности, в рамках разработки научных тем, которые представляли совместный научный интерес. Именно поэтому учреждениям Академии в конце 1956 г. было предложено подать соответствующие предложения в Отделы наук АН. Свое видение по этому вопросу высказали и гуманитарные учреждения Академии, направив соответствующие предложения в Отдел общественных наук АН УССР [7, л. 130–155]. Значительное количество предложений касались усилению сотрудничества с научными учреждениями Чехословакии. Так, Институт философии АН УССР высказался за то, чтобы ученые этой страны прочитали в учреждении доклады по актуальным направлениям философии. Институт истории АН УССР намеревался сотрудничать с чешскими учреждениями и вузами по ряду научных проблем, а также

сообщал об опыте по размещению публикаций чешских исследователей в изданиях института. Институт языкознания им. А. А. Потебни АН УССР высказывал заинтересованность в проведении совместных исследований со Словацкой академией наук и Пряшевским педагогическим институтом по составлению диалектологического атласа украинского языка, оказании методической помощи чешским лексикологам в работе над «Украинско-чешским словарем», организации диалектологических экспедиций совместно с Пряшевским пединститутом и Словацкой АН. Институт искусствоведения, фольклора и этнографии АН УССР считал необходимым разрабатывать со славянскими странами комплексные проблемы и темы. В частности, проблему «Культура и быт украинского народа во взаимосвязях с культурой и бытом польского, словацкого, чешского, румынского и болгарского народов» и тему «Украинский народное музыкальное творчество Пряшевщины».

Институт общественных наук АН УССР был заинтересован в совместных исследованиях со славянскими странами в области истории, языкознания и археологии, в частности, с чешскими и словацкими коллегами – в проведении совместной археологической разведывательной экспедиции в 1958–1959 гг., которая предусматривала выявление археологических памятников на территории Ужгородского района и восточных районов Словакии с целью определения пунктов совместных стационарных исследований. Государственный музей Т. Г. Шевченко в план культурных связей со славянскими странами просил внести: подготовку тематических выставок с литературными музеями Праги, проведение совместных конференций с учеными Восточной Европы в Пражском литературном музее для обсуждения принципов построения экспозиций литературных музеев. Большой план взаимовыгодного сотрудничества на 1958–1960 гг. представил Институт археологии АН УССР, в частности по разработке комплексной проблемы: «Палеолит юго-восточной и центральной Европы» подчеркивая, что есть определенные указания на этнические связи между палеолитическим населением Русской равнины и Чехословакией. Виделось необходимым также разработка вопроса хронологизации памятников северной Украины с центральноевропейскими, организация совместных исследований с чешскими и словацкими специалистами в рамках проблемы «Происхождение славян и культура средневековых славян».

1957 г. стал годом дальнейшего развития научного сотрудничества между учеными УССР и Чехословакии. В общей сложности, более

30 ученых из Чехословакии ознакомились с научными исследованиями многих учреждений Академии наук УССР. В 1958 г. более 50 ученых Чехословакии побывали в учреждениях АН УССР. Налаживанию сотрудничества с украинскими учеными-экономистами способствовал визит директора Института экономики Словацкой АН проф. П. Турчана в Институт экономики АН УССР [5, л. 3]. По состоянию на 1958 г. сотрудничество между АН УССР и академическими учреждениями Чехословакии достигло такого уровня, который побудил Чехословацкую академию наук к установлению прямых научных связей с АН УССР. С соответствующим ходатайством к главному ученому секретарю АН СССР академику А. Топчиеву обратился 9 апреля 1958 г. главный ученый секретарь Чехословацкой академии наук Я. Кложешник, который просил содействовать установлению прямого сотрудничества с Академией наук УССР [8, л. 4]. Однако, поскольку система международного сотрудничества жестко регламентировалась АН СССР и фактически была ею «монополизирована», в указанный период такие проекты не были реализованы, хотя АН УССР и выходила с ходатайствами к высшим республиканских органам власти и союзной академии наук по расширению полномочий АН УССР в области международного сотрудничества, по крайней мере с соседними с Украиной странами.

Одним из направлений сотрудничества был книгообмен АН УССР с научными учреждениями Чехословакии. Расширение книгообмена с Чехословакией характеризуется увеличением пунктов обмена и количеством полученных изданий. Если на 1 января 1956 г. АН УССР имела 260 пунктов обмена, то на конец 1956 г. уже проводила обмен с 672 зарубежными научными организациями и библиотеками, а на конец июня 1957 г. обмен осуществлялся с 730 зарубежными научными учреждениями и библиотеками. Из них в Чехословацкой республике – 90 научных учреждений и библиотек [5, л. 25–26].

Большое значение для развития сотрудничества в области языкознания имело постановление бюро Президиума АН УССР от 15 сентября 1959 г., которым Институт языкознания им. А. А. Потемби привлекался к подготовке «Украинско-чешского словаря» [21, л. 82]. В 1960 г. межакадемические отношения украинских, чешских и словацких ученых укрепились. В этом году в учреждениях АН УССР было принято 53 ученых из Чехословакии [9, л. 192].

Середина 50-х – начало 60-х годов XX ст. стало временем дальнейшего укрепления международного научного сотрудничества АН УССР

с зарубежными научными учреждениями. Период 1950-х – начало 1960 гг. можно оценивать как плодотворный в развитии сотрудничества украинских ученых-гуманитариев с чешскими и словацкими коллегами. В это время происходило не только налаживание связей по многим направлениям гуманитаристики, но и начались совместные разработки по комплексным научным проблемам, эффективность решения которых значительно повышалась через взаимодействие со специалистами ряда стран Восточной Европы, и заметное место в этом сотрудничестве занимали чешские и словацкие ученые.

1. Архив Президиума НАН Украины, ф. 251, оп. Отдел научных связей с зарубежными организациями. – Д. 10, 493 л; Там же, д. 9. – 78 л.
2. Там же, д. 8. – 28 л
3. Там же, д. 9. – 78 л.
4. Институт архивоведения НБУВ, ф. 261, оп. 1, д. 472. – 61 л.
5. Архив Президиума НАН Украины, ф. 251, оп. Отдел научных связей с зарубежными организациями. – Д. 3. – 168 л.
6. Там же, д. 21, т. II. – 250 л.
7. Там же, д. 28. – 155 л.
8. Там же, д. 36. – 113 л.
9. Архив Президиума НАН Украины, ф. 251, оп. Отдел научных связей с зарубежными организациями. – Д. 135. – 202 л.

Карпінчук Галина Володимирівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ДАТА СМЕРТІ ПЕТРА ВЛАДИМИРОВА (ІЗ РОЗШУКІВ ДО «ФРАНКІВСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»)

Триває робота над підготовкою Франківської енциклопедії, яку передбачено видати в семи томах за тематико-алфавітним принципом. Під час написання статей до цієї праці з'явилася потреба перевірити і уточнити інформацію, пов'язану з постаттю письменника, його літературно-науковою спадщиною, оточенням. У результаті опрацювання матеріалів до кількох гасел було виявлено невідповідності у деяких фактах, що тривалий час побутують у літературознавстві. Одна з таких – дата смерті філолога-славіста (літературознавця, мовознавця, фольклориста), члена Історичного товариства ім. Нестора-літописця П. Володимирова. В опрацьованих джерелах виявлено розбіжність у кілька років – у частині біографічних довідок датою смерті названо 1902 р., в інших – 1908 р.

Відомо, що П. Володимиров народився 19(31 н. с.) грудня 1854 р. у сім'ї викладача слов'янських мов В. Володимирова. Навчався в 1-й казанській чоловічій гімназії. У 1878 р. П. Володимиров закінчив історико-філологічний факультет Імператорського Казанського університету (нині – Казанський федеральний університет). Викладав у Єкатеринбурзькому Олексієвському реальному навчальному закладі. Ще в 1877 р. під час IV Археологічного з'їзду П. Володимирова помітив І. Срезневський. Вже з 1888 р. П. Володимиров працював екстраординарним професором кафедри російської мови та словесності в Київському Імператорському університеті ім. Св. Володимира (нині – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка). На основі українських, російських, білоруських рукописів та стародруків із книгосховищ Москви, Петербурга, Вільно, Києва підготував та надрукував ряд праць із давньої літератури: «Великое Зерцало» (из истории русской переводной литературы XVII века) (М., 1884), «Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII столетия» (К., 1890), «Давняя русская литература киевского периода (XI–XIII вв.)» (К., 1900). Праці П. Володимирова, крім літературознавчого аналізу, цікаві лінгвістичними та палеографічними спостереженнями.

П. Владимирову належать і окремі видання з мовознавства: «Научное изучение белорусского наречия за последние десять лет (1886–1896)» (К., 1898), «Пятидесятилѣтіе «Мыслей объ исторіи русскаго языка» (очеркъ трудов за 50 лѣтъ и новые матеріалы)» (К., 1899). В останній подано огляд досліджень з лінгвістики І. Срезневського, М. Максимовича, О. Потебні, П. Житецького. Цікавився П. Владимиров і фольклором. Значна частина його роботи «Введеніе въ исторію русской словесности: изъ лекцій и изслѣдованій» (К., 1896) присвячена вивченню української народно-поетичної творчості.

У 27, 31, 32, 34, 37, 40, 50 томах Зібрання творів Франка у 50 томах датою смерті науковця значиться 1902 р. Цю ж дату повторено в «Биографическому справочнику» [1, с. 118]. Натомість у виданні «Українська літературна енциклопедія» [2, с. 337] вказано, що науковець помер 1908 р. Такі дані було введено в книжку «Професори Київського університету: біографічний довідник» [3, с. 76–77] за упорядкуванням С. Ю. Алтухової, К. В. Бойко, І. В. Ващенко, у літературно-публіцистичний довідник «Некрополь на Байковій горі» [4, с. 271] та на сторінці електронного видання «Енциклопедія сучасної України» [5].

Історик, архівіст Л. Проценко у виданні «Київський некрополь» [6] називає ще точнішу дату смерті науковця – 25 липня 1908 р. Її, за словами вченої, вдалося встановити з надгробної плити на могилі, що розташована на Байковому кладовищі. Як вдалося з'ясувати, виявлене Л. Проценко поховання належить тезці професора. Із архівних джерел відомо, що дружину Петра Володимировича звали Марія Іванівна Котляревська, а на спільній надгробній плиті на Байковому цвинтарі значиться ім'я Марії Степанівни. Натомість М. І. Котляревська, яка померла 21 липня 1903 р., знайшла свій спочинок у Петербурзі на Новодівичому кладовищі поруч із батьком, гірничим інженером І. П. Котляревським (1821–1903) [7, с. 457; 8, с. 496].

Стаття про П. Владимирову в авторитетному словнику за редакцією Ф. Брокгауза, І. Єфрона була опублікована ще 1892 р., отож ніякої інформації з цього приводу містити не могла [9, с. 629]. Дата смерті медієвіста відсутня і в «Енциклопедії українознавства» [10, с. 292].

У 1902 р. П. Владимиров припинив брати активну участь у науковому житті. Цього року він, у зв'язку з погіршенням здоров'я, звільнився з університету. Очевидно, того ж року науковець виїхав до Петербурга. Епістолярій П. Владимирову свідчить, що останні роки життя він провів у лікарні для душевнохворих («Дом призрения больных

шимени Александра III»; нині – Городская психиатрическая больница им. И. И. Скворцова-Степанова, СПб). Так, у листах П. Владимиров звертався до міністра народної освіти (1904–1905), а згодом помічника командувача військ московського військового округу, генерала від інфантерії і члена Військової ради Російської імперії (1909–1918) В. Глазова з проханням посприяти відтермінуванню засвідчення діагнозу (параноїдний розлад) та висловлював бажання зустрітися із сином, підпоручиком 2-го гренадерського Ростовського полку Д. Владимировим. Нині ці листи зберігаються в Російському державному історичному архіві і датуються 8 червня 1904 р. – 19 жовтня 1909 р. (шифр: Ф. 922, оп. 1, спр. 374). До епістолярію додано лист-відгук про П. Владимирова знайомого по московському гуртку слав'янофілів, художника П. Жуковського.

Ще частина епістолярію П. Владимирова зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) і датується 1896–1911 рр. Це листи біографічного характеру вченого до історика, декана історико-філологічного факультету Київського імператорського університету ім. Св. Володимира В. Іконнікова, історика, члена-кореспондента Петербурзької академії наук І. Лучицького, літературознавця, згодом академіка УАН М. Петрова, славіста Т. Флоринського (Ф. III, листи 48533–48544, 7931, 8040). Штampi на конвертах листів підтверджують дати, проставлені в тексті послань П. Владимирова.

Запит, надісланий в архів міської психіатричної лікарні ім. І. І. Скворцова-Степанова у червні 2015 р. із проханням допомогти з'ясувати точну інформацію про дату смерті науковця, задовольнити не вдалося. За відомостями співробітників архіву – документи пацієнтів лікарні за передвоєнні та роки Першої світової війни не збереглися. Однак епістолярій з фондів ІР НБУВ дозволяє в біографічній довідці про П. Владимирова у графі «дата смерті» зазначити – «не раніше 1911 р.».

1. Белорусская ССР краткая энциклопедия : в 5 т. / [редкол.: И. П. Шамякин (гл. ред.), К. К. Атрахович (Кондрат Крапива), Н. А. Борисевич и др.]. – Минск : Белорусская Советская Энциклопедия имени Петруся Бровки, 1982. – Т. 5. Биографический справочник. – 737, [2] с.
2. Українська літературна енциклопедія : у 5 т. / [редкол.: І. О. Дзевєрін (відповід. ред.), Г. Д. Вервес, О. Т. Гончар та ін.]. – Київ : Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. – Т. 1. А–Г. – 536 с.
3. Професори Київського університету : біограф. довід. / [упоряд.

- С. Ю. Алтухова, К. В. Бойко, І. В. Ващенко та ін.]. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2014. – 591 с.
4. Жадько В. О. Некрополь на Байковій горі : літературно-публіцистичне видання / В. О. Жадько. – Київ : Фенікс, 2008. – 312 с.
5. Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=35070. – Назва з екрана.
6. Проценко Л. А. Київський некрополь : путівник / Л. А. Проценко. – Київ : Укр. письменник, 1994. – 334 с.
7. Петербургский некрополь : в 4 т. / состав. В. И. Саитов. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1912–1913. – Т. 1. А–Г. – 1912. – XX, 715 с.
8. Петербургский некрополь : в 4 т. / состав. В. И. Саитов. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1912–1913. – Т. 2. Д–Л. – 1912. – 4, 727 с.
9. Энциклопедический словарь / изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон ; под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – Санкт-Петербург : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1890–1907. – Т. VI-а: Винословие–Волян. – 1892. – 473 с.
10. Енциклопедія українознавства / Наук. т-во ім. Шевченка у Львові ; голов. ред. В. Кубійович ; заступ. голов. ред. М. Глобенко. – Львів, 1993. – Словникова частина 1. А–Г. – 400 с. – Репринтне відтворення видання 1955–1995.

Козар Лідія Петрівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

**ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ
І УКРАЇНЬСЬКА ФОЛЬКЛОРИСТИКА
(ДО 140-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

В. Доманицький народився 7(19) березня 1877 р. у с. Колодисте (тепер Тальнівський район Черкаської області). Цього року минає 140 років від дня його народження. Прожив він усього 33 роки, залишивши багату творчу спадщину – понад 300 наукових праць. В. Доманицький [псевд. і крипт.: Вітер, Василь Потребитель, Звенигородець, Колодянин, Колодяньський, Зефир Диваковський, В. Д., Д., Д-ий, Д-ій В., Д-кий В., Дом. В., Доман. та ін.; народився 7(19).03.1877 р., с. Колодисте, тепер Тальнівський район Черкаської області, помер 28.08(10.09).1910 р., м. Аркашон, Франція, похований у с. Колодистому], український громадсько-культурний діяч, учений-філолог, історик, етнограф, археолог, фольклорист, письменник, бібліограф, редактор, видавець, дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, співробітник «Киевской старины», співробітник видавництва «Вік», організатор кооперативного руху в Україні, дійсно більше працював, ніж жив. Як згадував відомий меценат Є. Чикаленко, В. Доманицький був відданий «справі відродження української нації всією душею», працював він для неї «до втоми, до виснаження сил своїх, як ті коні, що від щирости затягаються в шлеї і падають серед дороги, але, віддихавшись трохи, знов тягнуть з такою ж щирістю» [6, с. 366]. Тому нашим завданням у цій статті стало з'ясування ролі творчої і громадської діяльності В. Доманицького в історії української фольклористики кінця XIX – початку XX ст., зокрема розгляд його фольклорних публікацій.

Фольклористично-етнографічна спадщина В. Доманицького містить близько 50 праць, в основному науково-публіцистичного характеру, у яких учений виявив широкий громадський підхід, репрезентуючи політичну лінію боротьби за українську національну справу. Серед них такі дослідницькі праці: «Венчание вокруг «дижи»» (1901), «Сельская сатира» (1902), «Песня про квашу», «Кобзари и лирники Киевской губ. в 1903 г.» (1904), «По поводу одной мнимо-народной песни о паншине

и повстань» (1905), «Баллада о Бондаривне и пане Каневском» (1905), «Песни о Нечае» (1905), «Піонер української етнографії (Зоріан Доленга-Ходаковський)» (1905), «Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні» (1906) тощо; публікації фольклорних записів: «Современные колядки и щедривки» (1905), «Народна медицина у Ровенському пов. на Волині» (1905), «Народний календар у Ровенським повіті Волинської губернії» (1912); замітки й рецензії на фольклорні видання М. Драгоманова, В. Гнатюка, Б. Грінченка, В. Кравченка, Х. Яшуржинського, В. Данилова, В. Дорошенка, О. Хведоровича та ін.; статті, присвячені громадсько-науковій діяльності В. Антоновича (1906), М. Аркаса (1909), Б. Грінченка (1909).

Ф. Колесса вперше відмітив новизну фольклористичних досліджень В. Доманицького. Так, порівнявши працю В. Доманицького «Баллада о Бондаривне и пане Каневском» з «відомою статтею Неймана на ту саму тему», Ф. Колесса відмітив «12 друкованих варіантів, невідомих Нейманові», «в тому числі й варіанти з Лівобічної України, про які не знає Нейман», що дало можливість спростувати твердження Неймана про те, що пісня про Бондарівну постала в Галичині. Ф. Колесса відзначив велику цінність листів, поданих В. Доманицьким у студії «Піонер української етнографії – Зоріан Доленга-Ходаковський», які доповнюють «деякі риси до змалювання постаті Ходаковського», а також високо оцінив висвітлення В. Доманицьким «дуже заплутаної історії двох рукописних зшитків з народними піснями у записах Ходаковського, які М. Максимович купив від його удови та які опісля опинилися в руках Науменка» [5, с. 281].

Формуванню національно-наукових позицій В. Доманицького сприяли викладачі Київського університету В. Антонович, М. Грушевський, П. Житецький, В. Іконніков. В. Доманицький виявляв глибоке розуміння теоретичних і методологічних проблем фольклористики й чітко відмежовував популярні фольклористичні видання від наукових. Так, з приводу свого видання «Современные колядки и щедривки» (1905) В. Доманицький писав І. Франкові: «Що до... колядок, то прошу дуже і Вас, і од мене попросить і д. Гнатюка вважати цю брошуру неістноюю. Я її нікому не показую, бо це видання з'явилося таким чином: селяне мого села просили видрукувати для них їх колядки; один з них записав. Не маючи коштів видати сам, я дав Василенкові (Николай, – він тоді був секретарем Київ. Губерн. Статистич. Комитета), щоб він видрукував. Для «приличія» треба було якусь арматуру, ніби то наукову, –

то я з 2–3 книжок узяв паралелі, та ото показчик з Грінченкового показчика висукуб, та й зробив півсотні одбиток, які й роздав на селі. До науки відношення брошурка ця не має, тому прошу її не згадувати ніде, а мати лишень в своїй бібліотеці» [2, с. 298]. У збірці В. Доманицький опублікував записи колядок і щедрівок його земляка із с. Колодистого І. Лисака. Хоча у процесі національного відродження популярне фольклористичне видання В. Доманицького «Современные колядки и щедривки» (1905) мало велике значення. Як було відзначено дослідниками, ця праця дала змогу уявити потреби і смаки тієї епохи щодо фольклору, особливості побутування обрядових, зокрема зимових, пісень конкретного регіону, а також рівень подачі, оформлення та наукового опрацювання етнографічного матеріалу [1, с. 87].

В. Доманицький також подавав фольклорні записи у вигляді науково-популярних студій, виходячи з певної національно-громадської ідеології. Так були опубліковані його спостереження на основі фольклорних записів у Ровенському повіті на Волині «Народня медицина у Ровенському повіті на Волині» (МУЕ, т. VI, 1905, с. 100–107), «Народній календар у Ровенським повіті Волинської губернії» (МУЕ, т. 15, 1912, с. 62–89). Частина таких студій залишилася неопублікованою і зберігається в ІР НБУВ [«Етнографічний матеріал 1890–1896 (села Бистрич, Головин, Бічаль Ровенського пов., Дроздово та ін.)», ф. I, № 33496, 107 арк.; «Приміти: родинні, вінчальні», ф. I, № 33497, 1 арк.; «Земля, побут, народна медицина, соціально-юридичний побут селян, весілля і його обряди, обичаї при похороні», ф. I, № 33517, 6 арк.], ІМФЕ НАНУ («Декілька українських шептань. Подав матеріали В. Доманицький, 1899 р.»), ф. 28–3/145, 8 арк.; «Етнографічні матеріали. Вірування. Зібрано на Ровенщині різними особами. Матеріал надісланий В. Доманицьким», ф. 28–3/418, 11 арк.; «Прислів'я, приказки. Зібрано на Ровенщині», ф. 28–3/320, 16 арк.). В. Доманицький приділяв увагу різноманітним жанрам народної творчості – народній медицині, календарю, весільній обрядовості, родинним і вінчальним прикметам, похоронним звичаям, замовлянням, віруванням, прислів'ям та приказкам тощо. На жаль, у публікаціях ніде не вказано інформаторів фольклорних матеріалів і їх записувачів, проте називається велика кількість населених пунктів Ровенського повіту, де вони були здійснені. Така велика кількість названих населених пунктів змусила дослідників засумніватися в тому, що публікації В. Доманицького ґрунтуються на його власних записах [3, с. 31–40]. Про те, що вказані записи не належать В. Доманицькому,

свідчить одна з фраз, яка зустрічається у його праці «Народній календар»: «Тому, що записував се, трапилось мати слугою одну бабу» (3, с. 71). У рукописних матеріалах В. Доманицького «Вірування» (ІМФЕ, ф. 28–3/418) також знаходимо вказівки на те, що фольклорні записи не належали В. Доманицькому: «Подані тут материяли що до етнографії Ровенського повіту Волинської губ. узято з місцевих записів інтелігентних людей, які мають змогу найближче стояти до сільського люду». Як бачимо, у своїх публікаціях В. Доманицький використав фольклорні матеріали записувачів, на жаль, не називаючи їхніх імен. Відсутні також вказівки й на імена інформаторів. Як видно з рукописної передмови, було зібрано матеріал «домашнього життя: родини, хрестини, весілля, смерть», з пісень «зовсім виключені пісні ліричні, позаяк записувателі цікавились тільки обрядовими сторонами духовного життя, людності, і тому головну частину пісень складають пісні весільні, веснянки, обжинкові, колядки, щедрівки; зрідка трапляються і пісні духовно-релігійні». При їх публікації В. Доманицький дотримувався автентичності: «Що до ортографії, то ми трімались тієї, яка подана була в материялах: трімались осібностей поліських говорів: у, е (зам. і), і (зам. и) – відносячи будь-які помилки на вину записувателя». Використавши фольклорні записи невідомих збирачів, В. Доманицький підготував до друку й опублікував дослідження народної медицини в Ровенському повіті Волинської губернії (МУЕ, т. VI, 1905, с. 100–107), де намагався пояснити та класифікувати традиційні уявлення українців на медицину. Про те, що В. Доманицький приділяв велику увагу замовлянням, свідчить його рукописна праця «Декілька українських шептань» (ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 145, 1899, 8 арк.), у якій він наголошував на тому, що «в сфері здобутків словесної української народної творчости українські шептання, після свого побутового і мітичного значіння, займають вельми значне місце». «В міру того як народ переймається просвітою, а разом з останньою скептицизмом і переченням давніх народніх вірувань та уяв, зникає і сей цінний етнографічний матерьял, від якого кілька десят літ не лишиться вже й сліду і про який, не вважаючи на величезний його інтерес, й досі майже нема жодної спеціальної праці, або хоч систематичного огляду шептань, яко наукового матерьялу», – писав дослідник. Далі подаються зразки замовлянь від пристриту, волосу, бишихи, лихорадки, більма, крові, гадюки, перелогу, скарлатини, опубліковані священиком у «Полтавських Єпархіальних відомостях» за 1898 р. Таким чином В. Доманицький турбувався, щоб такий цінний матеріал

став доступним широкому загалу читачів. Він також підготував до друку цікаве дослідження «Вірування» (ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 418, 11 арк.), написане на матеріалах фольклорних записів Ровенського повіту Волинської губернії. Тут зібрано вірування про Бога, душу, страшний суд; про істот, ворожих людині (лісовики, домовики, водяники, чорти, мара, русалки, вовкулаки, злидні, одмінок, відьми, смерть); космогонічні вірування (земля, зорі, веселка, грім і блискавка, сонце, хмари, мороз, вітер, місяць); «зоологія та ботаніка» (вовк, ведмідь, лелека, черепаха, свиня, житній колос), а також різноманітні народні прикмети. Варті на увагу й інші рукописні праці з фольклористики В. Доманицького: «Етнографічний матеріал 1890–1896 рр.» (ІР, ф. I, од. зб. 33496, 107 арк.), «Прислів'я, приказки» (ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 320, 16 арк.), де використано також фольклорні записи Ровенського повіту Волинської губернії. Прислів'я і приказки подаються в алфавітному порядку (подано понад 350 зразків).

У 1912 р., після смерті В. Доманицького, був опублікований його «Народній календар у Ровенським повіті Волинської губернії. Зап. Василь Доманицький» (МУЕ, 1912, т. 15, с. 62–89), написаний також на основі фольклорних записів невідомих кореспондентів, хоча, як бачимо, у заголовку вказувалося, що записи зробив В. Доманицький. Він детально описав усі свята календарного року, починаючи з 1 січня («Новий год») і закінчуючи 31 грудня («Багатий вечір»), відмічаючи старовинні обряди та вірування, пов'язані з ними. До опису подаються також обрядові пісні: веснянки, купальські, жнивні, колядки. На жаль, нам не вдалося встановити прізвища і вік кореспондентів та інформаторів, оскільки такі вказівки в матеріалах В. Доманицького відсутні. Цій проблемі присвячена стаття М. Глушка «Хто ж записав «Народній календар у Ровенським повіті Волинської губернії»?» [4], у якій учений доводить, що основою опублікованих етнографічних досліджень «Народній календар у Ровенським повіті Волинської губернії» та «Народня медицина у Ровенському повіті на Волині» послужили польові джерела, які свого часу зібрав В. Абрамович – священик с. Яполоті Рівненського повіту, Полісся (нині Костопільський район Рівненської області) [4, с. 39]. Назва В. Абрамовича «Простонародный полисский календар» точніше відображає зміст праці, ніж назва, яку дав їй В. Доманицький [там само].

Отже, В. Доманицький збагатив українську фольклористику та етнографію цінними описами народних свят, вірувань, народної медицини, ввівши в науковий обіг записи таких рідкісних фольклорних

жанрів, як замовляння, повір'я, міфологічні легенди тощо. При публікації народних записів фольклорист послідовно дотримувався принципу автентичності, детально передаючи особливості волинської говірки і вказуючи назви населених пунктів, де зроблено записи. І хоча В. Доманицький публікував не власні записи, усе ж збережені ним від забуття фольклорні записи інших осіб свідчать про його громадський підхід до справи і глибокий патріотизм.

1. *Богданова О.* Рідкісна збірка пісень з Уманщини / Олена Богданова // НТЕ. – 1999. – № 1. – С. 87.
2. *Возняк М.* З приводу двадцятиліття «Кобзаря» в редакції В. Доманицького. (Його листування з І. Франком) / М. Возняк // За сто літ. – 1930. – Кн. 5. – С. 298.
3. *Глушко М.* Співпраця Василя Доманицького з Науковим товариством імені Шевченка у Львові / Михайло Глушко // Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина : зб. пр. учасників наук. семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого 14–15 верес. 2010 р. – Черкаси, 2011. – С. 31–40.
4. *Глушко М.* Хто ж записав «Народній календар у Ровенському повіті Волинської губернії»? / М. Глушко // Народознавчі зошити. – 2011. – № 1. – С. 28–42.
5. *Колесса Ф.* Історія української етнографії / Ф. Колесса. – Київ, 2005. – С. 281.
6. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907) / Є. Чекаленко. – Нью-Йорк, 1955. – С. 366.

Кравчук Олександр Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент
(Україна, м. Вінниця)

ПОСТАТЬ Т. Г. МАСАРИКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ О. І. БОЧКОВСЬКОГО 1920-Х–1930-Х РОКІВ

У середовищі української наукової еміграції 1920-х –1930-х років. помітне місце посідає О. Бочковський (1885–1939) – український соціолог, політичний діяч, один із засновників української націоналістики [1]. Водночас зазначений вчений здійснив вагомий внесок у розвиток української славістики 1920-х-1930-х років, підготувавши ряд праць про першого президента Чехословаччини Т. Масарика. Зазначена сторона творчості О. Бочковського досліджена лише частково (С. Віднянський [1], І. Каневська [2], З. Соколівська і В. Шендеровський [3], М. Павлічук [4] та ін.).

Мета статті – висвітлити оцінки наукової та політичної діяльності Т. Масарика О. Бочковським.

Джерелами у дослідженні проблеми стали праці – монографії, статті, замітки О. Бочковського із зазначеної тематики, підготовлені у 1920-х –1930-х роках.. Цитування подано за оригіналами текстів, за тогочасним правописом.

О. Бочковський народився у Херсонській губернії, закінчив Єлисаветградське реальне училище. Навчався у вищих навчальних закладах Санкт-Петербургу, захопився ідеями революції, а наприкінці 1905 р. виїхав до Кракова, а наступного року приїхав до Праги. Надалі він навчався в Карловому університеті, займався науковою діяльністю. У 1908 р. Бочковський познайомився з чеським політиком Т. Масариком, під впливом якого обрав предметом своїх наукових досліджень національні рухи та проблематику національного питання [5, с. 287]. Вивчаючи зазначені питання він почав досліджувати постать Т. Масарика, опублікувавши перші статті про нього у 1910 р. [6, с. 302]. Значну увагу О. Бочковського висликали погляди Т. Масарика на українське питання. Відгук на виступи Т. Масарика в парламентських установах Австро-Угорщини щодо українського питання у 1908 і 1911 рр. О. Бочковський опублікував у часописі «Українське життя» в 1913 р. [7]. За переко-
нанням О. Бочковського, Т. Масарик розглядав українське питання

«з реально-позитивної точки зору». Заперечуючи виключне значення мовного чинника у становленні нації, Т. Масарик підкреслював: «І якщо українці відчувають себе серед інших слов'янських народів нацією, якщо вони мають силу і політично концентруються, то філологи не повинні втручатися і цю справу...» [7, с. 48, 53].

Найбільш плідним у дослідженні теоретичної спадщини та політичної діяльності Т. Масарика став для О. Бочковського міжвоєнний період. О. Бочковський брав активну участь у налагодженні відносин ЧСР і УНР. У 1919 р. був головою пресового відділу Надзвичайної дипломатичної місії УНР, аташе (1919–1922 рр.) [8, с. 3]. Із припиненням діяльності представництва України в Празі, О. Бочковський долучився до наукового і культурного життя української емігрантської громади в ЧСР. Цю громаду в кількості до 20 тис. осіб утворювали біженці із українських національних державних утворень. Прагнучи «зібрати, зберегти й підтримати залишки культурних сил» в еміграційному середовищі, Т. Масарик започаткував широку гуманітарну акцію допомоги вихідцям з теренів колишньої Російської імперії, що стосувалася також української еміграції [9, с. 32]. У ЧСР була створена мережа емігрантських навчальних закладів. Зокрема, О. Бочковський у 1920–1930 рр. працював доцентом Української господарської академії в Подебрадах та професором Українського технічно-господарського інституту в Празі.

Викладацький склад українських емігрантських освітніх закладів у своїх працях неодноразово приділяли увагу різним сторонам діяльності Т. Масарика, висловлювали вдячність ЧСР за підтримку. З творчого доробку українських емігрантів виділялися дослідження О. Бочковського. Однією з перших праць О. Бочковського про чехословацького президента стала брошура «Життя і світогляд Т. Г. Масарика. Масарик про Україну» (1921 р.) [10]. У ній подано головні напрями наукової та громадсько-політичної діяльності Т. Масарика, які представлено як своєрідну передмову «до завершення його національної місії – до виборення самостійности чехословацького народу» під час Першої світової війни [10, с. 12]. О. Бочковський відзначив, що «боротьбу за самостійність свого народу він принципіально широко обґрунтував на своїй давнішій філософії людяности і ... на космополітичних засадах національної рівноправности і впливаючого з цього права т. зв. малих та поневолених народів на повну незалежність ... » [10, с. 13]. Також у брошурі підкреслено значення його праць для розвитку української політичної думки [10, с. 9].

Найбільш ґрунтовним науковим доробком О. Бочковського про першого президента Чехословаччини є монографія «Т. І. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації)» (1930 р.) [11]. У ній, зауважував інший український науковець-емігрант С. Сірополко, «знаходимо першу наукову спробу освітити погляд Т. Масарика на українську проблему на тлі загальнішої його ідеології» [12]. Згідно з оцінкою сучасного вченого С. Віднянського, ця ґрунтовна монографія залишається і на сьогодні єдиною серйозною науковою працею з проблеми ставлення Т. Масарика до українського питання [13, с. 11]. Монографія складається з двох частин («Елементи націоналістичної ідеології та світогляд Т. І. Масарика», «Т. І. Масарик і українське питання»), що об'єднують 16 розділів. У першій частині автор вичерпно з'ясував погляди Т. Масарика на слов'янство загалом, Росію, польське питання, проблему нації, концепцію світової війни. Друга частина присвячена шляхам ознайомлення Т. Масарика з Україною, зокрема, ставленню політика до українців Галичини, сприйняття українського питання у період революційних подій 1917–1918 рр., переговори в США у 1918 р. з емігрантами із Закарпаття про приєднання краю до складу чехословацької держави. Відзначимо, що О. Бочковський вважав Т. Масарика одним з попередників націоналізму, теоретиком проблем відродження нації, її визвольної боротьби.

Розглядаючи погляди Т. Масарика на українське питання, вчений виділив геополітичні причини несприйняття ним ідеї створення самостійної української держави під час світової війни 1914–1918 рр. Політик вважав, що «національне відокремлення України – це новий та чи не зайвий розкол у лоні Слов'янщини», «ще очевидне ослаблення великодержавної міці Росії», яку Т. Масарик розглядав як одну з опор майбутньої держави чехів і словаків. Президент ЧСР був переконаний, що «самостійна Україна фактично буде використана пангерманізмом для політичних планів Німеччини» [11, с. 223–224].

Автор не погоджувався з цими поглядами Т. Масарика, вважав що після української революції 1917–1920 рр. ситуація докорінно змінилася. Вчений навіть підкреслював: «є певна суперечність між націоналістичною теорією і головно методологією Масарика та практичними деякими його застереженнями і висновками щодо української проблеми» [11, с. 216].

У підсумку О. Бочковський висловлював свою переконаність у здобутті українським народом своєї власної державності та зауважив:

«Пробудження та відродження кожного народу, навіть найменшого, є збагаченням скарбниці вселюдської культури, бо кожна нація має щось власного і питомого, і є, отже, як що не окремим кольором, то бодай слабшим відтінком у спектрі культурних змагань і надбань людства. Національна індивідуалізація народів історією приспаних чи забутих, це – природний коректив проти механічного унітаризму і шаблянового універсалізму нашої доби. Це запорака і надія майбутнього культурного ренесансу і заперечення «занепаду західного світу»...» [11, с. 235].

У нотатках «Т. І. Масарик – провідник народу» (1930 р.) О. Бочковський констатував, що президент Чехословаччини «ніколи не був політичним імпровізатором», «уся його громадська діяльність від самого початку була плянвою та програмовою...». Підкреслено переконання Т. Масарика, що «національно-визвольний плян мусить бути збудований на найширшій історично-філософській базі» [14, с. 18]. Пріоритетом Т. Масарика як президента він вважав розбудову демократичної чехословацької держави [14, с. 19]. Автор наголосив на завданні українців вичерпно ознайомитися «з масариківською технікою і методикою національно-визвольної боротьби, памятаючи, що українському народові скоріше чи пізніше доведеться її перевести, коли прийде час національно-політичного впорядкування сходу Європи» [14, с. 20].

У монографії «Вступ до націоналії» (1934 р.), О. Бочковський вичерпно проаналізував внесок Т. Масарика у теоретичне вивчення національного питання. Він зауважив, що Т. Масарик слушно виступав за його самостійне наукове вивчення [15, с. 38–42]. У праці О. Бочковський назвав Чехословаччину спробою «національно-державної синтези» двох близько споріднених народів – чехів і словаків. За переконанням вченого завдяки політичному демократизму ЧСР, «чехословацька спроба виказує чималий успіх». Водночас питання «національної соборності між чехами й словаками» вважав «спробою дискусійною, а практично питанням майбутности...» [15, с. 279–280]. Бочковський позитивно оцінив урядову політику ЧСР щодо німецької і угорської меншини. Він вважав, що вирішення німецького питання в ЧСР відбулося із утворенням чесько-німецької урядової коаліції (1926 р.) [15, с. 42]. Прикметно, що як і президент Чехословаччини, О. Бочковський був переконаний у виключній перспективності демократичних підходів у розв'язанні національних питань, зокрема, шляхом децентралізації і забезпечення громадянськими та національно-культурними правами [15, с. 288].

У 1935 р. О. Бочковський опублікував статтю «Т. Г. Масарик й українська справа». У ній він порівняв Т. Масарика з В. Вільсоном і зауважив, що вони обидва «клали ідеологічні підвалини для прийдешнього світу визволених і самостійних народів». Згадавши висловлювання політика у праці «Нова Європа...» про необхідність політичного співжиття України з Росією, О. Бочковський доводить неприйнятність цієї тези для українців, водночас відзначаючи, що об'єктивно президент Чехословаччини «не помилявся, коли трактував Німеччину, як загрозу Європи. Молода німецька демократія швидко завалилася. Сучасна Німеччина не таїться зі своїми заборочими плянами на схід, де хоче компенсувати втрату своїх передвоєнних колоній...» [16, с. 2]. При цьому, вчений знову нагадав націоналістичну тезу Т. Масарика, що «політична самостійність є для свідомого та освіченого народу життєвою потребою; бо нарід поневолений політично й в найкультурнішій державі буває пригнічений, господарськи та суспільно використований» [16, с. 3].

Отже, О. Бочковський високо оцінював наукову і політичну діяльність Т. Масарика, вважаючи одним із творців теорії нації, боротьби пригноблених націй за національне визволення. Висловлюючи вдячність Т. Масарику за підтримку української емігрантів в ЧСР, О. Бочковський проаналізував суперечливість його теоретичних поглядів з національного питання з політикою щодо України.

1. *Віднянський С. В.* Бочковський О. І. / С. В. Віднянський // Енциклопедія історії України. – Київ : Наук. думка, 2003. – Т. 1. – С. 360.
2. *Каневська І. О.* Наукова діяльність у Чехії Ольгерда Іполита Бочковського / І. О. Каневська // Університет. – 2006. – № 5. – С. 93–102.
3. *Соколівська З.* Позиції Бочковського О. І. щодо державницьких концепцій науковців XIX–XX ст. / З. Соколівська, В. Шендеровський // Питання історії науки і техніки. – 2013. – № 3 (27). – С. 36–41.
4. *Павлічук М.* Т. Г. Масарик в українському письменстві / М. Павлічук // Український тиждень. – Прага, 1937. – Р. V. Ч. 31 (233). 27 вересня. – С. 3.
5. *Каневська І.* Видатний науковець Ольгерд Іполит Бочковський / І. Каневська // Кур'єр Кривбасу. – 2009. – № 236–237. – липень – серпень. – С. 286–290.
6. *Бочковський О.* Із спогадів про Т. Г. Масарика / О. Бочковський // Кур'єр Кривбасу. – 2009. – № 236–237. – липень – серпень. – С. 290–313.
7. *Бочковській І. П.* Проф. Т. Г. Масарик обь украинскомь вопрось / И. П. Бочковській // Украинская жизнь. Ежемесячный научно-литератур-

ний и общественно-политический журнал. – Москва, 1913. – № 4. – С. 42–53.

8. *Каневська І. О.* Громадсько-політична та наукова діяльність Ольгерда Бочковського в еміграції (1905–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2009. – 23 с.

9. *Сладек З.* Русская эмиграция в Чехословакия: развитие «русской» акции / З. Сладек // Славяноведение. – 1993. – № 4. – С. 28–39.

10. *Бочковський О. І.* Життя і світогляд Т. Г. Масарика. Масарик про Україну / О. І. Бочковський – Відень – Київ, 1921. – 40 с.

11. *Бочковський О. І.* Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації) / О. І. Бочковський – Подєбради: «Legiografie», 1930. – 244 с.

12. *Сірополко С.* Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання. Видання Української Господарської Академії в ЧСР. Подєбради. 1930. – 244 с. / С. Сірополко // Студентський вісник – Річник ІХ. – Прага, 1931. – Ч. 3–4. – С. 22–23.

13. *Віднянський С. В.* Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : У формі наук. доп. / НАН України. Ін-т іст. України. – Київ, 1997. – 107 с.

14. *Бочковський О. І.* Т. Г. Масарик – провідник народу / О. І. Бочковський // Студентський вісник – Річник VII. – Прага, 1930. – Ч. 1–4. – С. 17–20.

15. *Бочковський О. І.* Вступ до націології / О. І. Бочковський – Мюнхен: УТГІ, 1992. – 338 с.

16. *Бочковський О. І.* Т. Г. Масарик й українська справа (З нагоди абдикації) / О. І. Бочковський // Український тиждень. – 1935. – Ч. 52 (158). – 23 груд. – С. 1, 2, 3.

Любовець Надія Іванівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК БОЛГАРСЬКОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В 20–30-Х РОКАХ ХХ СТ.

Україна є державою з багатонаціональним складом населення. За даними національного перепису 2001 р. на її території живуть представники 130 різних національностей. Болгарська меншина України нараховувала більше 204 тис., з них 87% проживають у Одеській та Запорізькій областях. Взаємовідносини між народами багатонаціональної держави є наслідком багатьох факторів. Серед них: історія формування держави, політична система, її національна політика на різних етапах, умови буття різних етнічних груп тощо. Для того, щоб зрозуміти весь комплекс проблем, які накопичились у сфері міжнаціональних відносин, необхідно вивчати історію розвитку всіх етнічних груп, які проживають на території України. Це дасть можливість прослідкувати взаємозалежність і взаємовплив соціально-політичних та культурних аспектів розвитку окремої етнічної спільноти та держави в цілому, формувати виважену національну політику, що забезпечить розвиток культурної самобутності кожного народу та збереже історично сформовану цілісність нашої держави. У сучасній українській історіографії проблемами розвитку болгарської меншини України займаються Н. Мельник, В. Мільчев, С. Пачев, Ю. Грищенко Ю та ін.

Історичний досвід взаємовідносин держави та національних меншин у 20–30-х рр. цікавий тим, що в цей період важливий з точки зору практичної діяльності держави у сфері національно-культурного будівництва. Однак, якщо 20-ті рр. ХХ ст. відзначилися впровадженням політики коренізації¹¹, створення національних адміністративно-територіальних одиниць, національних органів влади, коренізацією державного

¹¹З точки зору термінології, національну політику радянської держави у вказаний період найчастіше називають «українізацією», у зарубіжній україністиці перевагу надають терміну «коренізація», деякі сучасні дослідники (Я. Верменич, Л. Нагорна) послуговуються терміном «національно-культурна або національна реформа».

апарату, переведення освіти, преси, книговидавничої справи, науки на національну основу, то кінець 20–30-ті рр. – це вже час поступового відступу від політики коренізації, що згодом переростає у відкриту боротьбу з національними меншинами, ліквідації тих позитивних наслідків, які були здобуті в сфері національно-державного та національно-культурного будівництва, повільної русифікації, духовної реакції і репресій.

Політика коренізації повинна була проводитися по двох напрямках: українізації та створенні необхідних політичних і економічних умов для всебічного культурного і духовного розвитку національних меншин. Другий напрям передбачав розгорнення програми національно-державного будівництва для національних меншин, що було записано у Конституції УСРР (1925 р.), зокрема: «... для найбільшого забезпечення інтересів національних меншостей, що становлять у тій чи іншій місцевості компактну більшість людності, можуть утворюватися за постановами вищих органів влади республіки окремі національні адміністративно-територіальні одиниці, з забезпеченням прав національностей, що становлять національні меншості в цих місцевостях»¹². Національні адміністративно-територіальні одиниці розглядалися як засіб залучення населення до державного будівництва. А з огляду на соціальний склад болгар в Україні, господарства яких на 53%¹³ були економічно незалежними і рентабельними, радянська влада змушена була враховувати їх інтереси при імплементації своєї політики в болгарських селах.

Географічно болгарська меншина України в 20–30-х рр. ХХ ст. компактно проживала в південно-східній частині України на території Мелітопольської (нині Запорізька обл.), Одеської (нині Одеська обл.), Першотравневої округ (нині Миколаївська обл.). За даними перепису 1926 р. їх чисельність становила 100 506 осіб¹⁴.

У результаті роботи яка була проведена по створенню болгарських національних районів, що йшла паралельно з загальнореспубліканською

¹² Конституція УСРР. – Харків, 1925. – С. 21.

¹³ ЦДАГО. – ф. 1, оп. 20, спр. 2496, арк. 14.

¹⁴ У сучасній історичній літературі трапляються різні цифри щодо чисельності болгар, оскільки дослідники послуговуються різними джерелами: Так статуправління України в 1925 р. оприлюднило цифру – 79471, Центральне Болгарське бюро в одному випадку – 111 тис., в іншому – 200 тис.

адміністративно-територіальною реформою, в 1925 р. за поданням Мелітопольської окружної адміністративно-територіальної комісії створювалося два болгарських райони: Романівський та Цареводарський. У Романівському проживало 37 056 осіб, з них – 29 639 болгар (80% населення району), у Цареводарському – 22 673 осіб, із них болгар – 20 173 (89%). За поданням Одеської окружної адміністративно-територіальної комісії (1925 р.) створювався третій болгарський район – Велико-Буяликівський¹⁵. Четвертий болгарський район у Першотравневій окрузі – Вільшанський, було створено у 1927 р. за рішенням Центральної адміністративно-територіальної комісії. На його території проживало 9388 осіб, із них болгар – 7063 (75%). Виходячи з того, що назви болгарських районів (Романівський, Цареводарський) нагадували про царський режим, за поданням Мелітопольського окружного виконавчого комітету по узгодженню з окружною адміністративно-територіальною комісією, рішенням *Центральної адміністративно-територіальної комісії* (ЦАТК) при ВУЦВК вони були перейменовані : у березні 1926 р. Велико-Буяликівський – у Благоєвський, у жовтні 1926 р. Романівський – у Коларівський, а у листопаді 1927 р. Цареводарський – у Ботієвський.

Створення національних болгарських районів мало позитивне значення, але воно не вирішило всіх проблем болгарського населення. Як згодом показало життя, національне районування було проведено не зовсім вдало, оскільки здійснене в контексті загальнодержавних адміністративно-територіальних перетворень, воно враховувало чисто національні ознаки (кількість і місце компактного проживання болгар), що призвело до дезорганізації місцевих управлінських структур, які були сформовані в минулому. Соціальна та виробнича інфраструктура, що була сформована раніше і ефективно працювала зазнала часткового руйнування. Новими районними центрами стали звичайні болгарські села, в яких слабо, або й зовсім не була розвинута інфраструктура, а інколи просто не вистачало місця для здійснення адміністративних та культурно-освітніх функцій. А традиційний культурний та економічний центр болгар Приазов'я – Преслав¹⁶ при переорієнтації на нові райони центри втратив своє значення і з часом занепадав, що завдало економічної шкоди, так як були порушені традиційні торговельні зв'язки.

¹⁵ По перепису 1926 р. на Одещині проживало 22 150 болгар.

¹⁶ Преслав був звинувачений у розсадництві буржуазного націоналізму.

Паралельно із створенням національних районів, національних органів влади (сілради, виконкоми) Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК розгорнула роботу по створенню національних судових камер, діловодство в яких велося б мовою національних меншин. У 1925 р. вони були організовані в Цареводарському, у 1926 р. – в Благоевському, у 1927 р. – у Вільшанському районі. У своїй діяльності вони зустрілися з такими проблемами: відсутність національних юридичних кадрів та технічного персоналу, юридичної літератури болгарською мовою. Уже в 1925–1926 рр. юридав видав болгарською мовою літератури загальним обсягом – 22,2 др. арк. Проводилась робота по створенню міліції, яка комплектувалась національними кадрами. У 1930 р. болгарське населення на 75% обслуговувалось міліцією рідною мовою.

Незважаючи на те, що культурно-освітня робота в болгарських районах була підпорядкована загальній політиці радянської держави, яка в ідеологічній сфері ставила мету «... готувати з робітника і селянина практичного робітника революції», використовуючи для цього всю наявну систему культурно-освітніх закладів та проводячи цю роботу болгарською мовою, її проведення спричинило появу болгарської преси, як центральної, так і районної. Свою центральну національну газету – «Сърп и чук»¹⁷ («Серп і молот») болгарі отримали зразу ж після проголошення курсу на коренізацію у жовтні 1924 р. Діяльність болгарської газети була суворо регламентована про що говорять її рубрики, які мали відображати – «Партійне життя», «Комсомольське життя», «Сільське господарство», «Червоноармійський куточок», «Із наших сіл» тощо. Зі зміною політичної ситуації в державі наприкінці 20-х рр. різко змінилися і акценти в національній пресі, з'являлися нові рубрики. Серед них: «На чорній дощці» (де друкувалися списки колгоспів, які не виконували плану хлібозаготівель), «За збір насінневого фонду», «Організований куркульський саботаж розкрито», «перетворимо колгоспи в дійсно більшовицькі» тощо. Болгарська національна преса на поч. 30-х рр. розширилась за рахунок районних газет. У Благоевському районі в 1932 р. виходила г. «Комунар», у Вільшанському – «Колхозен труд» (1932 р.), в Коларівському – «Коллективно поле». Намагаючись охопити якомога широкі маси населення, влада створювала національні газети при політ-

¹⁷ У 1926–1930 рр. виходила під назвою «Съветско село», а в 1930–1937 рр. – «Коллективист». Тираж 7500 примірників.

відділах Машино-тракторних станцій (МТС). У 1934–1935 рр. у болгарських селах було створено п'ять таких газет: «Ударник на 2-та п'ятилетка», «Сталинська правда», «Социалистическа крепост», «За болшевински колхоз», «Ленинско знаме». На жаль, ідеологічна заангажованість і цілковита підпорядкованість центральним державним та партійним органам, не давали можливості болгарській пресі висвітлювати на своїх сторінках проблеми місцевого національного життя, виховання національної свідомості болгарської молоді, відродження національної культури. Болгарська преса розглядалася лише як ретранслятор офіційної ідеології національною мовою, «...важелем партії по втягненню в соціалістичне будівництво болгарського населення».

Культурно-освітня політика в середовищі національних меншин передбачала створення в болгарських районах, окрім преси, спеціальної система закладів – селянські будинки, хаги-читальні, червоні кутки тощо. При сільбуддах, які були майже у всіх болгарських селах, успішно діяли театри, які займалися культурною та пропагандистською роботою. Театри, виходячи із їх специфічних впливів на особу, через сценічну образність, знайомили болгар із історією, літературою та традиціями свого народу. Так, при Благоєвському районному сільбудді, театральною групою керував Т. Телалов. У с. Кошково (Одеська округа) при сільбудді зусиллями місцевих жителів було поставлено виставу «Сіромашко Течко», декілька інсценівок: «Хаджи Димитрь», «Затворник»¹⁸. У Преславі при педагогічному технікумі було створено болгарську пересувну трупу, хоровий колектив та струнний оркестр, які гастролювали по всіх болгарських селах зі своїми виставами та концертами¹⁹. Ставилися такі вистави як «Подвох», болгарська п'єса «Ум царева, ум рабував, ум говеда пасе». У травні 1934 р. в Одесі було створено Болгарський національний театр ім. Г. Димитрова при Одеському музично-драматичному інституті. А з січня 1935 р. при театрі почали працювати лялькова філія та оркестр.

Позитивні зміни відбулися в 20-х рр. ХХ ст. і в системі освіти серед болгар. Зокрема, було створено у 1925 р. у Преславі педагогічний технікум та агрошкола. У 1930 р. на базі Преславської агрошколи почав працювати агротехнікум. Однак усі болгарські освітні заклади мали схожі проблеми: відсутність приміщень, незабезпеченість досвідченими

¹⁸ Съветско село. – 1926. – 9 януари.

¹⁹ Съветско село. – 1926. – 5 декември; Съветско село. – 1927. – 6 юни; Колективист. – 1934. – 11 декември.

педагогічними кадрами, слабка матеріальна база (фінансування проводилось із місцевого бюджету), відсутність навчальної літератури болгарською мовою.

Таким чином, розвиток різних сторін національно-культурного життя болгарської меншини України в контексті політики коренізації в 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. привів до створення національних районів, сприяв піднесенню їх загального культурного рівня, утвердженню національної ідентичності. Однак, йдучи на деякі поступки в питаннях розвитку національної мови, літератури, мистецтва, освіти радянська влада використовувала атрибути національної самосвідомості, особливо, для проведення уніфікації свідомості всіх націй, підтримувала нігілістичне ставлення до національної самобутності, що призвело до виховання цілих поколінь «радянських людей». Про те, що політика коренізації була тактичним ходом радянської влади, говорить і факт припинення діяльності національних районів наприкінці 30-х років, у час, коли вже всі опоненти влади були знищені і необхідність «загравання» з національними меншинами відпала. Національні болгарські райони – Коларівський, Благоевський, Вільшанський були ліквідовані 5 березня 1939 р.²⁰

Водночас можна сказати, що практичні кроки влади по створенню мережі болгарських культурно-освітніх закладів (сформована болгарська загальноосвітня система, вища школа, національна преса, література, театр, кіно та радіомережа) дають нам приклад розумного підходу держави до питань розвитку національних меншин та ефективного їх включення у державотворчий процес. Цей досвід може бути критично вивчений та втілений у держаній національній політиці та використаний болгарами в сучасних умовах.

У ст. 11 Конституції України закріплене право на збереження етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Багато в чому реалізація законодавчо закріплених прав прямо залежить від активності, в першу чергу, самих національних меншин, адже «незатребуване право не може вважатись як порушене право».

²⁰ Ботієвський район злився з Коларівським 2 вересня 1930 р.

Малютіна Оксана Костянтинівна,
Волос Діана Василівна,
кандидат історичних наук, доцент
студентка НФаУ
(Україна, м. Харків)

ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВНОГО МОНАСТИРЯ с. УГЛЯ (ЗАКАРПАТТЯ)

Археологічні дослідження засвідчують, що населення Закарпаття завжди було тісно пов'язане із східнослов'янськими племенами й становило одну з гілок східнослов'янської спільноти.

З історичних джерел відомо, що у другій половині I тисячоліття нової ери територія Закарпаття була заселена білими хорватами, які в IX–X ст. об'єдналися разом з іншими східнослов'янськими племенами і прийняли спільну етнічну назву – Русь.

Угольський монастир вважається не лише найстарішим монастирем Закарпаття, але взагалі найдавнішим загальнослов'янським монастирем.

За переказами, після смерті слов'янського просвітника Мефодія 885 р. німці, які зайняли Моравію, розігнали його учнів. Послідовники Мефодія знайшли притулок у Карпатах і на Балканах. У передгір'ї Менчула, біля гори Занівка вони заснували монастир, який називався спочатку Занівським або Полонина, а потім Угольським (від назви села) [1, с. 39]. За іншою версією Угольський монастир заснували монахи з Сазовського монастиря, що в Панонії, наставником якого був святий Прокопій. У народі їх називали учнями Кирила і Мефодія [1, с. 41].

Спочатку монастир мав дерев'яну церкву, потім її замінили кам'яною, фундамент якої, зберігся й досі. Фундамент має форму хреста, який подібний до хреста знайденого в Панонії, а основа фундаменту виконана за зразками Моравської архітектури. У після монгольський період Угольський монастир згадується в Іпатіївському літописі під назвою «Полонина». Письмову згадку про монастир у Полонинах в «Іпатіївському літописі» від 1262 р. можна вважати першою, поки-що, знайденою письмовою згадкою про територію с. Угля [2, с. 72].

Протягом другої половини XI і в XIII ст. Угорське королівство, користуючись ослабленням Київської Русі, підпорядкувало собі землі Закарпаття.

Перший перепис жителів с. Углі відбувся 1404 р. переписувачами з м. Будапешт, що стало початком писаної історії с. Углі. Перша письмова згадка про приходський православний храм в Углі припадає на 1438 р.

1558 р. Угольський монастир відвідали послы російського царя Івана Грозного. Делегація російського царя поверталась із Константинополя до Москви через південно-західну частину України, проходила через володіння тодішнього Хустського пана Явала, прибула в село Углю в урочище «Монастир». На той час у монастирі проживало 330 монахів. Така велика кількість монахів говорить, з одного боку, про розквіт монашого життя, а з іншого, про те, що після битви під Могачем 1526 р., сюди зібрались монахи з інших монастирів, зайнятих турками.

З приходом до Москви посольство доповіло царю про урочище «Монастир» із білим каменем-велетнем та джерелом, з якого витікала вода як «грушевий квас». Послів вразили властивості цієї цілющої гарячої води: хворі люди та каліки, яких сюди привозили, поверталися додому своїми ногами.

Дослідник І. Сенько аналізує записку послів Івана Грозного: «О Занове Угольском», і доходить висновку, що вони побачили та описали околицю і природні багатства верхньої частини теперішніх Малої та Великої Угольки. Це ще раз підтверджує те, що давній монастир знаходився у верхній частині Углі під полониною Менчул [3, с. 102].

Після введення унії на Закарпатті утиск православної церкви посилювався. Про знищення монастиря історик С. Пап пише: «Не маємо відомостей про те, коли зник цей монастир, але знаємо, що його знищили протестантські семигородські війська, які грабували його доти, доки ченцям нічого не залишилось, і ті мусіли порозбігатись. Врешті, протестанти спалили й монастирські келії, й господарські будови» [4, с. 278].

Між жителями села зберігся переказ про те, що коли монастир закривали, то всіх монахів було вбито. Можливо, монастир знищили єзуїти. Перед тим, як у Карпатській Русі почала вводиться унія, в Ужгороді було створено католицький воєнізований орден єзуїтів, монахи якого не лише хрестом, але й мечем поширювали католицизм.

Однак с. Углі стає фортецею православних. У XVIII ст. угляни відновили давній православний монастир, тільки на новому місці, ближче до села. У Державному Архіві Закарпатської області збереглися документи про його діяльність [5, с. 11].

Таким чином, можна дійти висновку, що с. Углі є центром православної віри на Закарпатті. Тут знаходився один із найдавніших правос-

лавних монастирів. Перша відома письмова згадка про Угольський монастир припадає на XIII ст.

Жителі с. Углі (як і всієї Підкарпатської Русі), хоч і потрапили під чужоземний економічний та духовний гніт, але протягом століть твердо сповідували православну віру та зберегли свою національну ідентичність.

1. *Гаджега В.* Додатки к истории Русинов и руських церквей в Марамороши / Василь Гаджега. Ужгород : Уніо, 1922. – 92 с.
2. *Пагіря В.* Монастирі Закарпаття / Василь Пагіря. Мукачево, 1994. – 79 с.
3. *Сенько І. М.* Земля з іменем : краєзнавчі студії / Іван Сенько. Ужгород : Патент, 1998. – 159 с.
4. *Пап С.* Історія Закарпаття : в 3 т. / Степан Пап. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. – Т. 2. – 307 с.
5. *Стан М. І.* Углянський монастир / Михайло Іванович Стан. 2010 – 197 с.

Музичко Олександр Євгенович,
кандидат історичних наук, доцент
(Україна, м. Одеса)

СИНТЕЗ ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ В ОДЕСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. позначився пожвавленням історичних досліджень, появою монументальних позитивістських публікацій джерел, написанням нових синтезних праць про національні історії, що були покликані простежити всю історію свого народу, або принаймні зосередитися на найголовніших епохах та явищах. Ці процеси не оминули територію Південної України з її головним соціально-економічним та культурним центром Одесою. Серед національних громад міста вирізнялися євреї, німці, греки, хоча загалом переважало слов'янське населення – українці, росіяни, болгары, поляки, серби. Кожна зі слов'янських спільнот мала власні громадські товариства, а деякі і по кілька. Неслов'янські народи мали значні успіхи у вивченні та популяризації своєї історії, особливо євреї, одним з лідерів яких був «єврейський М. Грушевський» Ш. Дубнов. Саме в Одесі сформувалася концепція єврейської історії Ш. Дубнова, були ним написані та видані узагальнюючі праці та підручники з історії єврейського народу. Ще у першій половині ХІХ ст. в Одесі з'явилися перші узагальнюючі праці з історії Греції. Запит на цілісне осягнення власної історії охопив й слов'янські громади.

У найкомфортнішому становищі перебували росіяни, адже історія Росії, права та російської православної церкви була офіційним предметом викладання, зокрема, в Одеському Новоросійському університеті. Українці були зацікавлені у тому, аби вийти з затінку російської історіографії, що записала Україну у частину Росії. У 1880-х роках, бажаючи спонукати лідера одеських українців, історика Л. Смоленського до написання загальної історії України, М. Комаров подарував йому шоколадний торт у формі книги, на обкладинці якої було написано «История Малороссии. Т. I» [1, арк. 2]. Наприкінці ХІХ ст. серед одеських українців активно обговорювалася ініціатива Є. Чикаленка про заснування премії у 1896 р. авторів, який би написав синтезну історію України [2].

На хвилі революції 1905 р. з популярними загальними лекціями з історії України у «Просвіті» виступали О. Грушевський та П. Клепацький. Однак написання узагальнюючої праці з історії України відбулося в іншому південноукраїнському центрі – Миколаєві, зусиллями М. Аркаса. Серед одеситів найближче до цього завдання підійшов М. Слабченко, хоча основний його потенціал розкрився вже у 1920-х роках.

У першій половині XIX ст. здебільшого зусиллями В. Априлова в Одесі відбувається рух спрямований на вивчення історії Болгарії. Подібно до євреїв, які видали в Одесі у перекладі на російську мову книгу німецького єврейського історика Г. Греца, одеські болгари у співробітництві з професором Новоросійського університету німцем Ф. Бруном у 1878 р. видали в Одесі російськомовний переклад «Історії Болгарії» празького професора К. Іречека [3]. К. Іречек знав про це видання та сприяв перекладачам [4]. Проте, це видання не змогло спонукати когось з одеських болгар здійснити синтез власної історії. Найвидатніший історик Болгарії у Російській імперії уродженець Одеси С. Палаузов зробив наукову кар'єру у північних столицях. Це завдання певною мірою виконали одеські історики-росіяни: професор Новоросійського університету, головним чином візантиніст, Ф. Успенський та його учень, славіст, М. Попруженко. Ф. Успенський у 1879 р. захистив як докторську дисертацію велику роботу про важливий етап Болгарської історії – друге Болгарське царство, що існувало у передосманський період болгарської історії у 1185–1396 рр. [5].

У 1889 р. Ф. Успенський опублікував один з перших у російсько-імперській історіографії короткий нарис історії Чорногорії. Історик не ставив за мету висвітлити всі факти, але намагався виявити головні особливості чорногорської історії. Головною особливістю, на його думку, було дуже виразне панування в чорногорців родової системи [6].

У 1901 р. М. Попруженко у рецензії на популярну працю про Болгарію М. Овсяного відзначив зростання інтересу до цієї країни та наголосив на необхідності створення загальної картини болгарського життя і, ширше, видання загальних посібників для вивчення минулого та теперішнього становища слов'ян [7]. Серед робіт М. Попруженка на болгарознавчу тематику синтезним є його дослідження важливого етапу болгарської історії – національного відродження болгар кінця XVIII – першої половини XIX ст. [8]. До заслуг автора слід зарахувати охоплення великого джерельного матеріалу та різних аспектів болгарського відродження. Однак ідеалістичний наголос на тому, що болга-

рське відродження було викликано виключно дією «національного духу» і відповідно ігнорування соціально-економічних чинників звужувало можливості синтезу, висвітлення широкого тла доби, хоч автор і не ставив перед собою власне написання повної історії Болгарії зазначеного періоду. Ця праця була основою до подальшого синтезу. У 1919 р. у пресі було анонсовано вихід у світ лекційного курсу М. Попруженка [9]. М. Попруженко працював над синтезною працею «Історія Болгарії», але не встиг її завершити [10].

Першим в Одесі велику увагу історії Сербії приділив видатний славіст, професор Новоросійського університету В. Григорович. Проте, ані він, ані його наступник на кафедрі слов'янських мов О. Кочубинський не приступили до синтезу сербської історії. Парадоксально, але це завдання здійснив уже на початку ХХ ст. випускник математичного відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету 1884 р. Драгомир Миколайович Войнович [11, с. 22–23]. На момент видання книги у друці він перебував у Бессарабії, куди і просив надсилати відгуки про книгу. На жаль, інших фактів про нього ми не знаємо, тому залишається лише здогадуватися, які саме обставини та особистості могли його спонукати до написання такої книги, над якою він працював не один рік. Свою мотивацію автор аргументував тим, що сербська історія маловідома у Російській імперії, а якщо нею і займаються, то пишуть виключно важкозрозумілі наукові праці. Н. Войнович скопіював текст на основі 10 праць російських і західноєвропейських істориків [12]. Текст було побудовано за традиційною для подібних видань схемою правлінь і загалом майже виключної уваги до політичної чи етнополітичної історії. Цей політизований підхід автор розбавив більш оригінальним прийомом – рясним цитування сербських народних пісень, що мали проілюструвати політичні події. Книга виявилася цілком затребуваною і у наші часи [13, с. 34–204].

Переламні події 1917–1921 рр. викликали сплеск уваги до національних історій, передусім України. Лавиноподібно читалися популярні лекції, систематичні курси, публікувалися брошури. У 1919 р. у Києві випускник Новоросійського університету, історик, П. Клепацький видав брошуру з викладом своїх лекцій з історії України, які він читав у 1918 р. в Одесі на учительських курсах [14]. Автор переконував читачів у неперервності розвитку українського народу від давньослов'янських часів до початку ХХ ст., різких відмінностях між українцями та росіянами у всіх сферах життя, національному характері. Він вважав, що Україна

історично тяжіла до Європи, а Росія – до Азії. Попри популярний та конспективний характер курс містив чимало авторських спостережень та висновків, які надавали цій праці цілком самостійної ваги як оригінального синтезного твору з історії України. Попит на синтезну візію російської історії у цей час в Одесі задовольнили перевиданням тут у 1917 р. відомої книги есера Л. Шишко «Рассказы из русской истории».

Отже, не належачи до базових центрів розвитку історіографії, порівняно з Москвою, Петербургом, Києвом, Одеса, проте відобразила потяг різних слов'янських народів міста до синтезу власної історії. Цей потяг було частково задоволено перекладом, перевиданням і поширенням авторитетних творів, написаних поза межами Одеси, та спробами подання синтезу місцевими інтелектуальними силами, головним втіленням чого стали роботи серба Д. Войновича та українця П. Клепацького.

1. Російський державний історичний архів (РДА). – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 8.
2. *Старовойтенко І.* Листи Євгена Чикаленка до І. Липи (на матеріалах державного архіву Одеської області) / І. Старовойтенко // Слово і час. – 2005. – № 2. – С. 72–83.
3. *Иречек К.* История болгар. Перевод Ф. К. Бруна и В. Н. Палаузова / Карл Иречек. – Одесса, 1878. – 785 с.
4. Одесский вестник. – 1877. – 24 ноября; 1878. – 1 января.
5. *Успенский Ф. И.* Образование Второго Болгарского царства / Федор Успенский // Записки Императорского Новороссийского университета. – Т. 27. – 1879. – С. 97–416.
6. *Успенский Ф. И.* Заметки по истории Черногории / Федор Успенский // Журнал министерства народного просвещения (ЖМНП). – 1889. – № 2. – С. 391–399.
7. *Попруженко М. Г.* Рец. на: Овсяный Н. Болгария и болгары / М. Г. Попруженко. – Санкт-Петербург, 1900 // ЖМНП. – 1901. – № 11. – С. 218–224.
8. *Попруженко М. Г.* Очерки по истории возрождения болгарского народа / Михаил Попруженко // ЖМНП. – 1902. – № 11. – С. 1–34; 1903. – № 10. – С. 327–346; 1906. – № 4. – С. 337–352.
9. Южное слово. – 1919. – 3 окт.
10. *Любенова Л.* Непублікувана «История на България» от Михаил Попруженко (1866–1944) // Родина. – 1997. – № 1/2. – С. 253–260.
11. Список студентов и посторонних слушателей Императорского

Новороссийского университета за 1883–84 академический год – Одесса, 1994. – 84 с.

12. *Войнович Д. Н.* История сербского народа / Драго Войнович. – Одесса, 1903. – [2], IV, 235 с., 1 л. карт.

13. История Югославии. Сб. / Сост. С. Шумов, А. Андреев. – Москва, 2002. – 492 с.

14. *Клепацький П.* 15 лекцій з історії України / Павло Клепацький. – Київ, 1919. – 62 с.

Мищук Сергій Миколайович,
доктор історичних наук, професор
(Україна, м. Київ)

Мищук Галина Анатоліївна,
кандидат історичних наук, доцент
(Україна, м. Житомир)

УЧАСТЬ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ВЧЕНИХ У РОБОТІ XI АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ В КИЄВІ (1899 р.)

Слов'янство становить окрему історично сформовану велику етнічну спільноту з потужним економічним, культурним, людським, інтелектуальним потенціалом і займає гідне місце в Європі та світі. Слов'янські країни орієнтовані на зміцнення національної державності, піднесенні економіки, збереження та розвиток національної культури. Світові і загальноєвропейські соціокультурні трансформації надають нові імпульси і шанси всім галузям славістики, зокрема появи величезних масивів електронних ресурсів, що формують небувалу досі інформаційну базу досліджень. Сучасний розвиток слов'янських країн криє в собі попит на славістичні дослідження. Тому інтерес до пізнання слов'ян залишається актуальним для світової та європейської соціогуманітаристики.

Дослідження історичних процесів розвитку національних слов'янських культур сьогодні актуальне з огляду на трансформаційні процеси у світі. Міжслов'янська наукова співпраця відіграє значну роль у дослідженні й популяризації слов'янської історії та культури. Історико-славістична проблематика набувала широкого розвитку під час роботи Археологічних з'їздів в Російській державі, що проходили з 1869 по 1911 рр.

У різних аспектах історія Археологічних з'їздів висвітлена в узагальнюючих та спеціальних працях С. Заремби, А. Коваленко, О. Коковкіної, Г. Лебедева, Д. Серих, І. Яременко, С. Юренко та ін.

Археологічні з'їзди, що збиралися в Російській державі раз на три роки з ініціативи Московського археологічного товариства та особисто його засновника графа О. Уварова (після його смерті справу продовжила помічниця і дружина графиня П. Уварова), були найбільш авторитетними науковими форумами того часу. З 1869 по 1911 рр. їх відбулося п'ятнадцять, шість з яких проходили в українських містах: Києві (1874 р.,

1899 р.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.), Чернігові (1908 р.), що свідчило про наявність значного наукового потенціалу і дослідженнями та обумовлювалося високою зацікавленістю історико-культурною спадщиною України.

Археологічні з'їзди присвячувалися переважно вивченню історії та культури того краю, на території якого вони відбувалися, і тим самим сприяли пробудженню інтересу місцевих учених до збирання та вивчення пам'яток, до розробки питань місцевої історії і культури. З'їзди служили певним чином, мірилом певної суми знань та визналася необхідність об'єднання наукових сил для спільного вирішення пов'язаного з цим питань, розуміння важливості роботи зі збирання та зберігання старовини, опрацювання єдиних підходів до викладання археології [1, с. 7–10]. Археологічні з'їзди видавали свої «Труди». Загалом було опубліковано 37 томів, із них 16 присвячувалися з'їздам, що проходили в Україні. Археологічні з'їзди далеко вийшли за рамки археології й істотно сприяли розвитку історії, археографії, музеєзнавства та етнографії.

XI Археологічний з'їзд у Києві, що проходив у серпні 1899 р. був надзвичайно представницьким. Серед його учасників – видатні вчені Д. Багалій, М. Біляшівський, І. Каманін, В. Кордт, В. Хвойка, В. Щербина, Д. Яворницький та ін.

Видатним явищем на XI Археологічному з'їзді була виставка рукописних книг і стародруків з фондів волинських книгосховищ, зокрема, Волинського єпархіального братства, Володимиро-Волинського братства, Луцького Хрестовоздвиженського братства, Волинської духовної семінарії, а також київських – Десятинної церкви і Михайлівського Золотоверхого монастиря [2, с. 166–168]. Делегати з'їзду мали можливість ознайомитися з колекціями Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, музеїв Б. Ханенка та Й. Хайновського.

На з'їзді значна увага була приділена архівній реформі, а саме планувалося поставити місцеві архіви в такі умови, що б реформа велася найбільш продуктивно. Учасники з'їзду направили клопотання до уряду про відкриття в університетах кафедр вітчизняної та закордонної археології, що сприяло б активізації вивчення й охорони пам'яток.

У роботі Археологічних з'їздів брали участь іноземні та слов'янські вчені, що друкували свої звіти у німецьких, французьких та слов'янських виданнях. На XI Археологічному з'їзді у Києві було доволі широке представництво іноземних вчених – з Франції барон Й. Де-Бай, І. Лихачов, П. Пірлінг, А. Госсє, з Німеччини – А. Фосс, з Румунії –

Г. Музическо, з Північної Америки (м. Вашингтон) Г. Нойс, з Константинополя – Б. Фармаковський та ін. Прийняли запрошення понад 50 закордонних слов'ян, а саме – з Чехії К. Кадлец, Ю. Зайер, І. Ванек, Б. Гелліх, Л. Нідерле, П. Папачек, О. Піч, І. Поливка та Я. Челяковський, із Сербії – С. Новакович, з Кракова – Ф. Копера та Ф. Нечуя-Земенцький, з Белграду – С. Томич, з Софії – В. Златарський, Л. Милетич, П. Мілюков, І. Шишманов та Б. Цонев, з Сараєва – К. Хорман та К. Трухелка, вчених з Варшави представляли В. Виттиг, Л. Деген, М. Любович, І. Філевич, Д. Цветаєв, Г. Демченко, А. Межинський, А. Матвеев, Р. Суловський, Р. Суслов, А. Екк, А. Яблоновський та ін. [З, с. 3–5, 221–231].

Представники закордонних слов'ян репрезентували Софійський, Варшавський та Чеський університети, Музей в Сараєво (Боснія), Чеську Академію Наук, Товариство Любителів Чеських Старожитностей в Празі, Краківську Академію, Велику школу (університет) у Белграді, Варшавську Казенну Палату, Холмське Свято-Богородичне братство.

Серед доповідей і рефератів, виголошених на XI Археологічному з'їзді у Києві, були заслухані й доповіді закордонних вчених. Особливо активно виступали вчені з Варшави: 7 серпня 1899 р. В. Виттиг виголосив доповідь польською мовою «О первоначальной польской гривне и о самостоятельном ее подразделении» з демонстрацією монет і 16 серпня доповів про проблеми археології в Царстві Польському та запропонував заснувати у Варшаві Археологічне товариство і музей; Д. Цветаєв ознайомив присутніх з фондами Варшавських архівів, що містили багатющі матеріали з історії Правобережної України. Його доповнили В. Виттиг та Л. Деген.

Повідомлення польською мовою вченого з Кракова Ф. Копера було присвячене польським пам'яткам мистецтва, що зберігалися в російських музеях. Свою доповідь він ілюстрував численними світлинами.

На основі археологічних розвідок побудував свої два повідомлення директор Музею в Сараєво (Боснія) К. Хорман: 2 серпня 1899 р. – «Старобоснийские надгробные памятники» та 5 серпня – «Римское укрепление в Могорело». Консерватор цього Музею К. Трухелка у повідомленні зазначив, що за 10 років існування музею зібрав понад 20 тис. предметів старовини та свою доповідь супроводжував демонстрацією альбому і таблиць.

Актуальними були повідомлення 7 серпня 1899 р. вчених з Чехії – Л. Нідерле зупинився на питанні часу переселення слов'ян з Карпат в Угощину, а К. Кадлец звернув увагу на необхідності видання в Росії повідомлень про слов'ян у візантійських джерелах.

Органічно пролунали на з'їзді виступи болгарських вчених, що побудували свої доповіді на основі археологічних розвідок: П. Мілюков розповів про дослідження некрополю восени 1898 р. біля с. Пателі в Македонії, а В. Златарський виголосив доповідь «Где нужно искать первую болгарскую столицу» та закликав проводити систематичні археологічні розкопки.

Доповіді зарубіжних слов'янських вчених викликали значний інтерес в учасників XI Археологічного з'їзду в Києві. Відбувалися жваві дискусії, в яких взяли участь В. Антонович, Д. Анучин, Д. Іловайський, А. Баринський, П. Мілюков, І. Філевич, Д. Самоквасов, А. Погодін та ін.

За результатами роботи XI Археологічного з'їзду видані «Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г.» У 1-му томі була опублікована праця В. Виттига «О нуждах археологии в Царстве Польском» [4, с. 273–281], а у 2-му праці Д. Цветаєва «Варшавские архивы» [5, с. 193–198] та Л. Нідерле «О времени переселения славян с севера гор Карпатских в Венгрию» [6, с. 283–289].

Значення Археологічних з'їздів позитивно оцінювалося їхніми організаторами і незважаючи на деякі недоробки, організатори позитивно оцінювали їх значення та бачили певні плоди своєї діяльності [7, с. 409–427]. XI Археологічний з'їзд у Києві сприяв об'єднання слов'янської наукової спільноти та активізував обмін досвідом у різних галузях знань.

1. *Редин Е. К.* Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии : К XII-му Археологическому съезду в Харькове / Е. К. Редин. – Харьков, 1901. – 22 с.
2. *Каманин И. М.* Обзор выставки рукописей и старопечатных книг при XI Археологическом съезде в Киеве // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – Москва, 1902. – Т. 2. – С. 166–168.
3. Известия XI Археологического съезда в Киеве 1–20 августа 1899 г. – Киев, 1899. – С. 3–5, 221–231.
4. *Виттыг В. М.* О нуждах археологии в Царстве Польском / В. М. Виттыг // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 273–281.
5. *Цветаев Д. В.* Варшавские архивы / Д. В. Цветаев // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – Москва, 1902. – Т. 2. – С. 193–198.
6. *Нидерле Л.* О времени переселения славян с севера гор Карпатских

в Венгрию / Л. Нидерле // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – Москва, 1902. – Т. 2. – С. 283–289.

7. Уварова П. С. Обзор деятельности первых двенадцати съездов с 1869 по 1902 год / П. С. Уварова // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. – Москва, 1905. – Т. 3. – С. 409–427.

Мирончук Анатолій Святославович,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

**ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ АРХІВУ РОСІЙСЬКОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ БІОГРАФІЇ
І ТВОРЧОГО ДОРОБКУ ІСТОРИКА-СЛАВІСТА
А. В. ФЛОРОВСЬКОГО**

Багатогранна й неординарна постать професора Новоросійського та Карлового університету Антонія Васильовича Флоровського (1884–1968) як видатного вченого в галузі історичної науки, вченого-славіста, популяризатора історичних знань, який багато уваги приділяв питанням історіографії, історичної бібліографії і методології науки, мав вагомий вплив на розвиток східноєвропейської славістики, діапазон і розмаїття його праць не перестають привертати до себе увагу.

А. Флоровський зробив значний внесок у розвиток історичного слов'язознавства. Цілий ряд його робіт присвячено різноманітним аспектам славістичних студій, він спричинився до розвитку слов'язознавства як наукової дисципліни.

Дослідження слов'язознавчої проблематики є важливою складовою наукового доробку А. Флоровського. У полі його зору перебували чесько-російські, чесько-польські та чесько-литовські зв'язки. Значна частина його наукового доробку присвячена російсько-австрійським відносинам в епоху Петра Великого та російсько-польським відносинам в XVIII–XIX ст. А. Флоровський досліджував українознавчі аспекти на сторінках чеської історії, вивчав українсько-білоруські взаємовпливи. Він мріяв реалізувати ідею координації відомостей про наявність матеріалів з російської історії, а також історії інших слов'янських народів, що зберігались в архівах різних країн, та підготовці відповідного довідника [1, с. 94].

У контексті дипломатичної історії Європи початку XVIII ст. А. Флоровського звертався й до постаті гетьмана І. Мазепи. На жаль, козакознавчий і загалом українознавчий компонент у працях А. Флоровського емігрантського періоду майже не зауважені сучасними дослідниками, на чому слушно зазначає О. Музичко. Він, крім того, наголошує, що цей компонент не доцільно поєднувати з поняттям «русистика», який

має містити лише праці історика присвячені території етнічно російських земель або принаймні території сучасної Російської Федерації [2, с. 156]. Упродовж життя вчений перебував на перетині багатьох культур – української, чеської, російської, австрійської. Цікавився, окрім цих, польською й словацькою. Це здебільшого обумовлено обставинами його життя.

У 1922 р. родина Флоровських змушена була емігрувати з Одеси. Батьки Антонія Васильовича оселилися в Софії, а він сам з 1923 р. починає працювати на Російському юридичному факультеті в Празі, читає лекції з російської історії для студентів Карлового університету, де в 1933 р. отримує звання професора філософії. У 1936 р. за всіма усталеними академічними правилами на засіданні Російської академічної групи Антоній Васильович захищає докторську дисертацію «Чехи і східні слов'яни. Нариси з історії чесько-російських відносин (X–XVIII ст.)». Ця основна наукова праця А. Флоровського вийшла у світ в двох томах (Прага, 1935 р.) [3, с. 651].

У 1957 р. вчений отримав ступінь доктора історичних наук Чехословаччини. У Карловому університеті А. Флоровський з 1948 по 1957 р. був ординарним професором кафедри російської історії. У грудні 1946 р. він отримав радянське громадянство, але залишився до самої смерті, до 1968 р., жити в Празі.

В еміграції Антоній Васильович вів активну громадську та організаційну роботу: був членом Слов'янського інституту, Російського історичного товариства (з 1938 по 1940 р. – його голова), семінару ім. Н. П. Кондакова – *Seminarium Kondakovianum* (у 1947–1952 рр. – керівник), Російського закордонного історичного архіву (з 1933 по 1945 р. – голова Вченої ради) [3, с. 652].

Як представник російської емігрантської науки А. Флоровський виступав у ряді міжнародних професійних організацій: входив до складу правління Федерації історичних товариств Східної Європи і слов'янських країн, незмінно брав участь у з'їздах славістів, візантієвістів, російських академічних організацій за кордоном. Був активним дописувачем таких періодичних видань: «Записки Русского научного института в Белграде», «Сборники Русского исторического общества в Праге», «Slavia», «Аннали семинара им. Кондакова» та ін.

На жаль, через непростий життєвий шлях А. Флоровського, який прожив в еміграції майже півстоліття, багато його робіт маловідомі або зовсім невідомі вітчизняним дослідникам.

Наукова спадщина А. Флоровського залишається малодослідженою

в Україні й досі потребує популяризації та предметного вивчення. Відсутність ґрунтовного систематичного історико-біографічного дослідження його життя та наукової діяльності теж ускладнює систематизацію й осмислення спадщини вченого.

До сьогодні триває робота над складанням цілісної бібліографії праць А. Флоровського, що пов'язана з кропіткою працею дослідників над особовим архівом вченого.

Через різні обставини величезне документальне зібрання А. Флоровського ще в 1969–1970 рр. виявилось розпорошеним між Москвою (Архів Російської академії наук) і Прагою (Відділ рукописів Слов'янської бібліотеки). Крім того, чимало свідчень про його життя залишилося в Одесі. Найцінніша архівна колекція опинилася розділена між Прагою і Москвою, через що була порушена цілісність особового фонду. А. Флоровський заявив про себе як про історика передусім роботами з історії Законодавчої комісії 1767 р., які посіли почесне місце серед кращих творів російської історіографії [4, с. 216].

Важливою частиною джерельної бази майбутніх досліджень Законодавчої комісії 1767–1768 рр. можуть стати документальні матеріали, що зберігаються у особовому фонді історика-слависта в Архіві Російської академії наук (Архів РАН) з огляду на те, що навіть ті роботи вченого, що вийшли друком, мало доступні сучасному читачеві.

Особовий архів А. Флоровського (фонд 1609), який становить одну з унікальних колекцій Архіву РАН, являє собою два описи, що об'єднані в 781 справу і містять 19 031 аркуш архівних документів.

Ці джерела, передусім матеріали творчого змісту, не лише висвітлюють взаємовідносини А. Флоровського з культурно-науковими колами, його величезні науково-організаційні досягнення і наукову діяльність, але і репрезентують творче надбання вченого, залишаючись найменш дослідженим розділом архівної спадщини.

Аналіз неопублікованих праць історика дає змогу проникнути до його творчої лабораторії, зокрема простежити становлення і розвиток його міркувань щодо певної конкретної проблеми.

У особовому фонді А. Флоровського збереглися чернетки, нариси робіт та окремі статті, які стосуються його досліджень з історії Законодавчої комісії 1767–1768 рр. Власне ця група документів є найбільш репрезентативною та важливою при розв'язанні проблем, пов'язаних із реконструкцією подій з підготовки монографій та статей вчених, присвячених Комісії.

Чимало інформації, яка дає змогу скоригувати та узагальнити відомості з історії дослідження законодавчого зібрання 1767–1768 рр. містять листи німецького історика-слависта Г. Закке до А. Флоровського, які вже запроваджені до історіографічного контексту [5].

Незважаючи на неповноту переписки Г. Закке, що зберігається у фонді А. Флоровського Архіву РАН і представленої лише листами першого, цей епістолярний матеріал робить відчутний внесок у вивчення проблеми Законодавчої комісії 1767–1768 рр. і дає можливість прослідкувати процес наукової творчості дослідників над порушеною проблемою. Відривчастість відомостей, що містяться в листах, почасти може бути компенсована зверненням до інших джерел [5, с. 291].

Серед рукописів А. Флоровського, що зберігаються в Архіві РАН, найбільш цікавим є його нарис «Финляндия и законодательная комиссия 1767–1774 гг.» [6]. Він не закінчений і скоріше представляє розгорнутий план-конспект майбутньої статті.

А. Флоровський чи не вперше виписав організацію Комісії як цілком серйозний за задумом політичний акт, який нехай і не в усьому виправдав сподівання, що покладалися на нього владою. Цікавими в цьому відношенні є два рукописи історика, в яких йдеться про саму імператрицю-законодавицю [7].

Однією із особливостей організації Комісії було залучення до участі в її роботі разом з представниками різних станів Російської імперії і депутатів від центральних урядових установ. Участі Академії наук у Законодавчій комісії присвячене чергове дослідження А. Флоровського, побудоване на матеріалах архіву Академії наук [8].

Крім того, фонд містить рукописи статей А. Флоровського «Две политические доктрины («Наказ» и Дидро») та «Шведский перевод «Наказа» императрицы Екатерины II» [9].

Чимало важливих подробиць з історії вивчення Законодавчої комісії потенційно може зберігати листування А. Флоровського з видавництвами, редакціями журналів та інших періодичних видань щодо публікації робіт [10].

Варто відзначити, що факт розпорошення особового архіву А. Флоровського по двох архівосховищах – Москви (Архів РАН) та Праги (Відділ рукописів Слов'янської бібліотеки) дещо ускладнює роботу сучасних дослідників, оскільки дуже часто частини однієї і тієї самої розвідки, дослідження чи епістолярію перебувають у різних архівах.

На унікальності архівного зібрання А. Флоровського у Слов'янській бібліотеці Праги наголошує російський дослідник життя і творчості А. Флоровського М. Ковальов, зазначаючи при тому, що матеріали пражської колекції ще потребують глибокого аналітичного дослідження [11, с. 138].

Сьогодні нагальним завданням є вивчення архівної спадщини А. Флоровського, розпорошеної по різних містах і країнах, визначення шляхів і результатів використання його архівних матеріалів, що, безсумнівно, буде сприяти історіографічному осмисленню творчості вченого, а також його внеску у розвиток історичної науки.

Архів РАН дає хорошу можливість повною мірою відновити картину епістолярних комунікацій вченого. Звички історика забезпечили надзвичайно високу інформативну цінність його архіву та широкий тематичний діапазон документів.

Що ж стосується біографії історика, то незважаючи на ряд біографічних досліджень, вона повною мірою так і не отримала належного висвітлення, у зв'язку з чим актуальним бачиться залучення до наукового обігу маловідомих фактів з життя А. Флоровського, які дають можливість уточнити і доповнити наявні в історіографії відомості [12].

Відсутність в українській історіографії фундаментальної праці з життя і творчості А. Флоровського обумовлена поряд з іншими причинами браком інформації щодо архівно-документальної спадщини історика.

Важливість і цінність архівного зібрання А. Флоровського не викликають жодного сумніву. Саме тому одним із завдань для дослідників повинне стати активне введення в науковий обіг документів з нього, включаючи їх публікацію. Наукова реконструкція архіву А. Флоровського на основі комплексного, порівняльного вивчення документів, що зберігаються в Архіві РАН в Москві та в Слов'янській бібліотеці Праги сприятиме поглибленню знань про розвиток історичної науки.

1. *Аксенова Е. П.* Из переписки Г. В. Вернадского и А. В. Флоровского / Е. П. Аксенова // *Славяноведение*. – 1994. – № 4. – С. 92–101.

2. *Музичко Олександр.* Козакознавчі студії одеської школи істориків професора І. А. Линниченка / О. Музичко // *Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип. 4.* – Одеса: Фенікс, 2009. – С. 143–156.

3. *Аксенова Е.* Флоровский Антоний Васильевич / Е. Аксенова // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1997. – С. 650–653.
4. *Архангельский П.* [Рецензія]. А. Ф. Флоровский. Состав законодательной комиссии 1767–1774 гг. / П. Архангельский // Русский исторический журнал. – 1917. – Книга 1. – С. 216.
5. *Миرونчук Анатолій.* Законодавча комісія 1767–1768 рр. в листах Г. Закке до А. Флоровського (із зібрання Архіву РАН) / А. Мирончук // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць до 80-річчя доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки Марії Федорівни Дмитрієнко / Ред. кол.: Г. В. Борjak (відп. ред.), В. В. Томазов (заст. відп. ред.), О. А. Алфьоров (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – Число 26–27. – К.: Інститут історії України, 2015. – С. 285–303.
6. Архів Російської академії наук (далі – Архів РАН). – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 29.
7. Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 32; Спр. 108.
8. Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 104.
9. Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 23; Спр. 9.
10. Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 108.
11. *Ковалев М. В.* Личный фонд А. В. Флоровского в Славянской библиотеке в Праге: состав документов и история формирования / М. В. Ковалев // *Фундаментальная наука: проблемы изучения, сохранения и реставрации документального наследия: Материалы Международной научной конференции* / Отв. ред. В. Ю. Афиниани; М.,: Архив РАН, 2013 г. – С. 137–138.
12. *Миرونчук Анатолій.* Докторський диспут А. В. Флоровського: спроба реконструкції біографії / А. Мирончук // Сумська старовина. – 2014. – № XLV. – С. 99–104.

Осіння Наталя Володимирівна,
молодший науковий співробітник
(Україна, м. Дніпро)

КРАЄЗНАВСТВО ТА АРХЕОЛОГІЯ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВЧЕНИХ-ГЕОЛОГІВ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА (ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

На сучасному етапі розвитку України гостро постають проблеми формування національної самосвідомості та відродження наукового та інтелектуального потенціалу нашої країни. Сьогодні актуальним завданням є джерелознавчий аналіз та розкриття інформаційного потенціалу наукових праць вчених-геологів України XIX – початку XX ст. у контексті розвитку краєзнавства та археології. Ці аспекти мало вивчені.

Учені-геологи Київського університету св. Володимира зайняли провідне місце у розв'язанні актуальних проблем геологічної науки України й успішно виконували практичні завдання економіки краю. Наукова та педагогічна спадщина вчених-геологів у джерелознавчому контексті представлена широким тематико-типологічним спектром видань, які відповідали вимогам розвитку геологічних знань і поліграфічним можливостям того періоду. У величезному науковому доробку вчених-геологів Київського університету св. Володимира знайшлося місце й дослідженням з питань краєзнавства, етнографії та археології України, які зробили внесок у славістику та популяризацію української історико-культурної спадщини. Це були статті, карти, розвідки та нариси видатних геологів: К. Феофілактова, П. Армашевського та П. Тутковського.

Костянтин Матвійович Феофілакт (1818–1901) – видатний учений, засновник київської школи геологів і петрографів. Він заклав основи вітчизняного картографування, проводив інженерно-геологічні дослідження Київського учбового округу, вивчав зсуви Київщини й вказав на можливість артезіанського водопостачання Києва. Учений багато зробив для поповнення цінними експонатами мінералогічного кабінету й створив мінералогічну лабораторію з бібліотекою, де був величезний фонд літератури з геології, мінералогії та петрографії. Він цінував і розумів значення інформації із широкого кола природознавства. Багато років був членом комітету Київської публічної бібліотеки. Протягом

п'ятьох років учений обіймав посаду заступника голови Київського статистичного комітету і брав участь в економіко-статистичному напрямі краєзнавчо-географічних досліджень Києва і Київського учебного округу. Саме в цей час він створює геологічну карту Київської губернії (масштаб 10 верст в одному дюймі) та унікальну геологічну карту м. Києва (масштаб 200 сажнів в одному дюймі), які й досі мають науково-історичну та етнографічно-краєзнавчу цінність.

За насиченістю стародавніми пам'ятками епохи палеоліту Україна посідає одне з перших місць у світі. В останню третину XIX ст. в Україні стали проводитися археологічні розкопки. У селі Гінці на р. Удає Лубенського повіту Полтавської губернії було відкрито Гінцівську стоянку, що сьогодні занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Вивчення стоянки проводили археолог Ф. Камінський та геолог К. Феоділактів. Ці дослідження дали можливість зробити в Лубенському повіті перше відкриття в межах європейської Росії палеолітичної стоянки. Ця подія стала предметом цікавої доповіді К. Феоділактова на 11 археологічному з'їзді [1]. Через кілька років з'явилася стаття вченого в «Записках Киевского общества естествоиспытателей», у якій він детально розглядав нову знахідку на р. Глубочиці на території Києва [2].

Петро Якович Армашевський (1851–1919) – відомий геолог-петрограф широкого профілю. Основні напрями його наукової діяльності стосувались актуальних питань у галузі геології, мінералогії, гідрогеології, стратиграфії, петрографії, археології тощо. Зробив величезний внесок у науковий та краєзнавчий доробок з вивчення Чернігівщини та Полтавщини. Заслуговує на велику пошану його науково-просвітницька діяльність. У 1896 р. учений читав науково-популярні лекції в Історичному товаристві Нестора Літописця [4]. Наприкінці XIX – початку XX ст. в Україні археологія набуває значного розвитку. У 1893 р. у Києві (вул. Кирилівська) археолог В. Хвойка відкрив палеолітичну стоянку і почав досліджувати її у співдружності з геологом П. Армашевським та істориком В. Антоновичем. Протягом дев'яти років була розкрита велика площа, де знаходились сліди побутових та господарських об'єктів. Це дослідження дає підставу констатувати, що П. Армашевський, В. Хвойка і В. Антонович стали засновниками комплексного методу вивчення палеолітичних пам'яток із застосуванням природничих наук. Результати досліджень були оприлюднені на засіданні Київського товариства природознавців, надруковані в «Записках Киев-

кого общества естествоиспытателей» [3], а в 1902 р. представлені на XI Археологічному з'їзді в Києві [5].

Цікавою формою популяризації природознавства та краєзнавства на з'їздах природознавців і лікарів стали природничі та історико-археологічні екскурсії та видання путівників з геологічних екскурсій. Показовою в цьому контексті є діяльність К. Теофілактова. На III з'їзді природознавців, який проходив у Києві, були здійснені членами відділення геології та мінералогії екскурсії по Дніпру, по Києву і в Межигір'я. Протоколи цих геологічних екскурсій подано К. Теофілактовим у «Трудах III съезда русских естествоиспытателей».

Впровадження краєзнавства в навчально-виховний процес учені-геологи проводили завдяки геологічним екскурсіям, які виховували у студентів почуття національної самосвідомості. Це були незабутні подорожі, які блискуче виконували К. Теофілактов і П. Армашевський. Скільки нових знань, вражень на все життя збереглося у студентів.

Павло Аполлонович Тутковський (1858–1930) – відомий геолог, географ, палеонтолог і землезнавець, етнограф і краєзнавець, блискучий популяризатор природознавства. Він розвинув винятково продуктивну науково-організаційну, пошуково-збирацьку, дослідницьку і публіцистичну діяльність у галузі українського краєзнавства, етнографії та славістики. Яскравий приклад цієї діяльності – двотомник «Юго-Западный край» [6] та стаття про озеро Світязь [7]. Великий вплив на світогляд читачів мали його блискучі нариси щодо київського бурштину, артезіанських вод Києва і Південно-Західного краю. Протягом кількох років у щотижневій газеті «Киевское слово» вчений друкував науково-популярні та краєзнавчі матеріали. Це були статті, присвячені кустарному гончарному промислу в Південно-Західному краю, екскурсіям до Полісся, освітнім екскурсіям для учнів, поїздкам по Волині і Поділля та ін. Справжнім святом для малечі й дорослих стала низка статей напередодні зимових свят. У 1894 р. в останніх грудневих номерах газети надруковано матеріали про коляду й колядування (святочні повір'я та обряди) та чудовий нарис про зиму і морози в слов'янських народних переказах. Аналіз цитування праць П. Тутковського в Google Scholar Citations показав, що індекс цитування робіт вченого високий. Наприклад, його краєзнавча праця «Полесские окна» процитована з 2009 по 2016 р. 13 разів.

Отже, до вивчення природних пам'яток, здобутків у галузі краєзнавства, археології та етнографії України мали причетність і вчені-ге-

ологи Київського університету св. Володимира і залишили у науковий спадок низку різноманітних друкованих праць, що не втратили своєї актуальності й сьогодні.

1. *Феофилакт К. М.* О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с. Гонцах на р. Удае Лубенского уезда Полтавской губернии / К. М. Феофилакт // Тр. III Археологического съезда. – 1878. – Т. 1. – С. 153–159.
2. *Феофилакт К. М.* О местонахождении орудий и костей человека вместе с костями млекопитающих животных на Глубочице и о значении этих находок с геологической точки зрения / К. М. Феофилакт // Зап. Киев. Об-ва естествоиспытателей. – 1886. – Т. 8, вып. 1. – С. 67–71.
3. *Антонович В. Б.* О нахождении в Киеве мамонта совместно с кремневыми орудиями (стоянка палеолитического времени) / В. Б. Антонович, П. Я. Армашевский // Зап. Киев. Об-ва естествоиспытателей. – 1895. – Т. 14, вып. 1, 2 (протоколы). – С. VIII–IX.
4. *Армашевский П. Я.* Публичные лекции по геологии и истории Киева, читанные в Историческом обществе Нестора Летописца в марте 1896 года / П. Я. Армашевский, В. Б. Антонович. – Киев, 1897. – 88 с.
5. *Армашевский П. Я.* О стоянке человека палеолитической эпохи по Кирилловской улице в Киеве / П. Я. Армашевский // Тр. XI Археологического съезда. – 1902. – Т. 11. – С. 54–56.
6. *Тутковский П. А.* Юго-Западный край. Популярные естественно-исторические и географические очерки / П. А. Тутковский. – Київ, 1893. – Вып. 1. – 178 с., ил.
7. *Тутковский П. А.* Озеро Свитязь и народные предания о нем / П. А. Тутковский // Киев. старина. – 1901 – Т. 72. – № 3. – С. 144–150.

Парацій Володимир Михайлович,
(Україна, м. Бережани)

«МУЗЕЙНИЦЬКІ» ІНТЕРЕСИ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ

В українському науковому середовищі, зокрема – еміграційному, особистість З. Кузелі займає поважне місце. У 1962 р. було навіть видано окремий том «Записок НТШ» (Праці історично-філологічного відділу) як збірник на пошану вченого. Аналізується З. Кузеля (особливо у сфері пізнання різноманітних аспектів його наукової творчості) й сучасними дослідниками: через призму етнографії та фольклору (В. Качкан, В. Погребенник, О. Квас), бібліографії (О. Хміль), історіографії (Р. Конта). Захищена кандидатська дисертація [9, с. 16]; останній підсумковий штрих – це видання наукової монографії [7]. Але З. Кузеля – як особистість і науковець – продовжує залишатися цікавим для вивчення та зрозуміння. Зокрема – через «музейницький» підтекст його творчо-професійної діяльності як етнографа та бібліографа. Ще з 1897 р. (учнем Бережанської гімназії) він розпочав збір місцевого етнографічного матеріалу. Студентом університету (в 1904–1906 рр.) стає волонтером відділу антропології та етнографії Цісарського надвірного музею, а також працює (до 1907 р.) в Австрійському етнографічному музеї під керівництвом його засновника професора М. Габерляндта.

З метою вивчення українського населення Карпат, зокрема бойків, у побуті яких збереглося багато архаїчних елементів матеріальної та духовної культури, З. Кузеля (з 1904 р.) бере участь в етнографічних експедиціях під керівництвом І. Франка та Хв. Вовка, які влаштовувало Наукове товариство ім. Шевченка (Львів) спільно з Антропологічним товариством (Париж). Окрім дослідницької роботи, тут проводився збір і закупівля матеріалів для різних музеїв: НТШ (етнографічного відділу), Олександра III – у Петербурзі, Етнографічного – у Відні [8, с. 79].

Результатами цієї збиральницької роботи присвячена окрема стаття І. Франка «Етнографічна експедиція на Бойківщину», вперше опублікована німецькою мовою в 1905 р. Пізніше працю перекладено на українську мову, і вона ввійшла до 50-томного видання письменника [12, с. 68–98].

У польовому сезоні 1904 р. експедиція тривала трохи більше місяця (від 18 серпня до 24 вересня), причому два учасники – професор

Хв. Вовк (Ф. Волков) та студент Віденського університету З. Кузеля – працювали безперервно. Головним завданням було зібрати переважно антропометричні матеріали, знімки традиційних типажів й одягу, а також збір, фотофіксація й зарисовки предметів матеріальної культури для музеїв Наукового товариства ім. Шевченка і Товариства австрійської етнографії.

На думку самих учасників експедиції (зокрема І. Франка як автора звітної статті) – це були лише початкові кроки для подальшого пізнання матеріальної та духовної культури карпатських народностей, зокрема й найменш вивченого – бойків. Водночас зауважувалося, що результати експедиції, навіть у кількісних вираженнях діяльності (300 антропомічних вимірів, 500 світлин, багато зразків етнографічного матеріалу – із дерева, рогу, соломи, з різних металів, частин одягу, прикрас, моделей), значно перевершувало все, що досі на цій території було зроблено. Зробленим було закладено основу для систематичного дослідження матеріальної культури і типів перш за все бойківської етнографічної групи [12, с. 68–98].

Це також була й та основа українського східногалицького музейництва, на якій базувалася подальша, більш якісна і професійна діяльність, спрямована на розкриття й популяризацію народних етносоціальних і культурницьких досягнень. А для молодого людини, студента З. Кузелі – ще й важливою навчально-професійною базою подальшого наукового прогресування як етнографа та музейника. Адже експедиція була важливою для нього, об'єктом наукових бажань й устремлень. Так, у фонді І. Франка Інституту літератури НАН України зберігається 16 листів до нього від З. Кузелі. Лист за 26 липня 1904 р. (коротка записка) стосувався питання про виїзд в експедицію [5, с. 297–298].

Музейництво (як вид і результат інтердисциплінарної наукової діяльності) був об'єктом прискіпливого аналізу З. Кузелі-бібліографа. Це може підтвердити й перелік його бібліографічно-тематичних каталогів (археологія, етнографія, музейництво), опублікованих у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» менше ніж за два роки (у 1903–1904 рр.).

Музеологічний аспект закладено й у методичних розробках З. Кузелі, зокрема щодо порадників зі збору етнографічного матеріалу. До відомої авторської програми 1909 р. він додав (адже професійний бібліограф) ще й короткий огляд існуючих етнографічних програм і відповідну бібліографію [4, с. 3–15]. А в перевиданні (Варшава, 1012 р.) Програми НТШ за 1895 р. включено також відозву З. Кузелі «До збирачів» [3, с. 15–30].

Дві згадані програми знайдено та опрацьовано на підставі архівно-бібліографічного каталогу О. Боряк [1, с. 20, 29, 46]. На цей вид діяльності вченого, як важливе підґрунтя подальшого вивчення й музеєфікації артефакту, акцентує особливу увагу й Є. Пеленський [8, с. 80–81].

Не забуває З. Кузеля про ситуацію в музейній сфері у своїх інформаційно-аналітичних виданнях, присвячених характеристиці культурного життя України окремих значущих років. Зокрема, аналітично осмислюючи стан музейної справи в Україні на 1918 р., дослідник відзначив неприємний факт, «де по цілому просторі розкинено яких кільканадцять музеїв». Одночасно фіксується занепад окремих з них (а той фактори свідомого нищення музейних збірок більшовиками, як, наприклад, музей Коваленка в Краснодарі). Але віднаходить учений і позитивні факти, як то: «одначе попри те постають і нові музеї» [10, с. 22].

З. Кузеля фіксує складні, але помітні спроби формування національних музеїв на українських землях: «Національний музей-архів війни та революції», «Музей Слобожанщини» (створений у Харкові за ініціативи покійного на той час С. Васильківського), «Природничо-історичний та сільськогосподарський музей» у Києві при Товаристві природознавців на подання професора Тутковського» [2, с. 83]. Також відзначає як дуже позитивний та виховний у перспективі фактор українізації Київського педагогічного музею [2, с. 84].

Восени 1920 р., після ліквідації табору військовополонених у Зальцведелі, З. Кузеля прибуває до Берліна. Тут його організаційна, громадська та наукова діяльність часто переплітається з роботою Б. Лепкого. Так, з 1926 р., після виїзду останнього з німецької столиці, З. Кузеля перебирає на себе керівництво Товариством охорони воєнних могил [6, с. 53–54].

Аспекти практичної (збиральницької) етнографії в діяльності З. Кузеля та очлюваної ним, при Українському науковому інституті (УНІ) у Берліні, постійної кафедри етнографії та краєзнавства – простежуються навіть на рівні загальних довідкових видань. Також у 1920-х роках (берлінський період життя), на створених при УНІ курсах українознавства, він читає окремі лекції з антропології, етнології, «Українська етнографія», «Матеріальна культура українського народу». Музейницька аура була постійно присутня на цих лекційних заходах. А визначені курси були підготовчою інформаційною (науково-атрибуційною) підосною і для майбутніх професійних музейників.

Музеологічна, і загалом – дослідницька, діяльність З. Кузеля – це діяльність особистості національної, захопленої, професійно підго-

товленої. Тому завершити статтю хочеться словами Р. Смаль-Стоцького (і ніяких інших коментарів тоді не потрібно): «Стають перед моїми очима низка діячів науки та громадського життя, низка людей здебільша консервативного напрямку або напрямку «здорового мужицького розуму», низка людей, що глибоко погорджувала урапатріотичною фразеологією і, з скромністю усіх визначних науковців, посвячувала себе буденній праці. Це були ті франківські каменярі, що не тільки лупали скалу, а й відбудовували фундамент і виховували молоду генерацію.

Вони не любили почестей, їх насолодою був сам процес праці. У першій ряді тих будівничих наших національних фундаментів стоїть З. Кузеля» [11, с. 51].

1. *Боряк О.* Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (др. пол. XVIII – XX ст.) / О. Боряк. – Київ, 1994. – 119 с.
2. З культурного життя України. Написав З. Кузеля / Бібліотека полонених українців табору Зальцведель. – Зальцведель, 1918. – Ч. 5. – 86 с.
3. Збирайте етнографічні матеріали. Програма та дещо про потребу та техніку збирання. – Варшава, 1912. – 30 с.
4. *Кузеля З.* Про потребу і техніку збирання етнографічних матеріалів / З. Кузеля. – Чернівці, 1909. – 15 с.
5. *Кундик Л.* Листи Зенона Кузеля до Івана Франка / Л. Кундик, М. Лисунів, С. Максим'як // *Наук. вісн. Музею Івана Франка у Львові.* – 2011. – Вип.10. – С. 295–302.
6. *Мірчук І.* Зенон Кузеля в Берліні / І. Мірчук // *Записки Наук. т-ва ім. Шевченка. Праці філологічної та історико-філософської секції (Збірник на пошану Зенона Кузеля) / за ред. В. Янева.* – Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. – С. 52–62.
7. *Пацай Т.* Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність / Т. Пацай. – Львів, 2013. – 251 с.
8. *Пеленський Є.* Зенон Кузеля – етнограф / Є. Пеленський // *Записки Наук. т-ва ім. Шевченка. Праці філологічної та історико-філософської секції (Збірник на пошану Зенона Кузеля) / за ред. В. Янева.* – Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. – С. 77–83.
9. *Подолька Т.* Народознавча діяльність Зенона Кузеля : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т. Подолька. – Львів, 2009. – 16 с.
10. Рік 1918 на Україні / зложив і видав З. Кузеля. – Зальцведель, 1918. – 40 с.
11. *Смаль-Стоцький Р.* Спогади про Зенона Кузеля / Р. Смаль-Стоцький

// Записки Наук. т-ва ім. Шевченка. Праці філологічної та історико-філософської секції (Збірник на пошану Зенона Кузелі) / за ред. В. Янева. – Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962. – С. 44–51.

12. *Франко І.* Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // Збірник творів у 50 т. – Київ, 1982. – Т. 36. – С. 68–98.

Патик Вікторія Василівна,

кандидат історичних наук

(Україна, м. Київ)

СЛОВ'ЯНОЗНАВЧИЙ НАПРЯМ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ А. М. ЛОБОДИ

Андрій Митрофанович Лобода (1871–1931) – видатний фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, академік (з 1922 р.) та віце-президент ВУАН (з 1923 р.). У 1894 р. закінчив слов'яно-російське відділення історико-філологічного факультету Київського університету. Вже в роки навчання майбутній учений зацікавився слов'янською філологією та дослідженням питань слов'янської фольклористики, вивченням пам'яток у соціально-історичному і культурно-побутовому контексті.

Першим науковим дослідженням А. Лободи була дипломна робота «Банович Страхиня. Матеріали для изучения южнославянского народного эпоса» (1894). Завдяки науковим підходам А. Лободи до вивчення джерел з історичної точки зору, без міфологічного підґрунтя, робота вирізнялася серед інших і була опублікована на сторінках «Университетских известий» Київського імператорського університету Св. Володимира (1894, № 1, ч. 2, с. 1–45).

Одночасно А. Лобода займався дослідженням теми «Критико-бібліографічний огляд праць з вивчення російського богатырського епосу», у результаті було опубліковано працю «Русский богатырский эпос (Опыт критико-библиографического обзора трудов по русскому эпосу)» (1896), за яку він був нагороджений золотою медаллю та премією імені Пирогова. У цій роботі вчений розглядає історико-літературний та етнографічний аспекти російського епосу, а також досліджує його історичне походження.

Слід зазначити, що значна частина робіт А. Лободи містить порівняльний матеріал зі слов'янського фольклору. Окрім вже згадуваних праць «Банович Страхиня», де розглядається герой сербського епосу, та «Русский богатырский эпос», вагомий славистичний матеріал вміщено в таких роботах ученого, як «Белорусская народная поэзия и русский былевой эпос» (Етнографическое обозрение, 1895, кн. 25, № 2, с. 1–34), де проводяться паралелі між двома епосами, «Польско-русские паралели» (Изборник Киевский, в честь Т. Д. Флоринского, 1904,

с. 138–147), де мова йде про взаємозв'язки в баладному сюжеті, а також у рецензії на книгу Я. Г. Махала «О богатырском славянском эпосе» (Этнографическое обозрение, 1895, № 2, с. 158–163), де також показані взаємозв'язки в слов'янському фольклорі.

Магістерською дисертацією А. Лободи була робота «Русские былины о сватовстве» (1904), де вчений показав взаємозв'язки билин про сватання з весільними обрядами та розглянув «літературну еволюцію» билин.

У посібнику «Лекции по народной словесности» (1910, 1912) А. Лобода розглянув та охарактеризував різні види усної народної поетичної творчості, виокремив обрядові пісні, билини, історичні пісні, думи, казки, прислів'я, приказки, загадки.

Незаперечним є той факт, що в науковій роботі А. Лобода був прихильником історичного методу дослідження та дотримувався принципів історичної школи: вивчав пам'ятки народної творчості у зв'язку з історичними переказами, літописами, побутом народу, літературними впливами. Разом з тим він повністю спростовував та відкидав у наукових дослідженнях методику міфологічної школи. Як найбільш стійкий елемент народної творчості А. Лобода розглядав не персонажі, а мотиви.

Таким чином, одним з напрямів наукових досліджень А. Лободи було вивчення епосу та взаємозв'язків з народної творчості різних слов'янських народів. Основні наукові праці А. Лободи присвячені дослідженню східнослов'янського героїчного епосу, історії української та російської фольклористики, етнографії, дослідженням окремих постатей, зокрема діяльності М. Максимовича, О. Пипіна, В. Антоновича, О. Веселовського, а також ціла низка ґрунтовних літературознавчих праць.

1. Академік Андрій Лобода (1894–1924) : Короткий життєпис й список наукових праць. – Київ : Друк Української Академії Наук, 1924. – 15 с. : порт. – Окремий відбиток: Записки Історично-філологічного відділу ВУАН, Київ, 1924.
2. *Березовский И. П.* Лобода Андрей Митрофанович // Славяноведение в дореволюционной России : биобиблиографич. слов. / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики ; [редкол.: С. Б. Бернштейн (зам. отв. ред.), А. Н. Горянский (зам. отв. ред.), В. А. Дьяков (отв. ред.) и др.]. – Москва : Наука, 1979. – С. 222–223.

3. *Чабан М. П.* Андрій Лобода / М. П. Чабан // Птахи з гнізда Придніпров'я. – Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2005. – С. 428–436.
4. *Швидько Г. К.* Катеринославський слід академіка Андрія Лободи / Г. К. Швидько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип. 10. – 2012. – С. 183–193.

Старовойт Світлана Володимирівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

ІСТОРІЯ СЛАВІСТИКИ В УКРАЇНІ: ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ

Кожне історичне чи культурне явище, що перейшло у своєму розвитку віковий рубіж, автоматично може бути віднесене до низки самодостатніх об'єктів вивчення. Саме таким об'єктом, на наш погляд, можуть виступати славістичні студії на теренах України у своєму історичному розвитку. Пропонована стаття є спробою повернути увагу дослідників до комплексу архівних джерел, зокрема в особовому фонді академіка НАН України І. Білодіда [1], що містять цікаву інформацію з історії славістики.

Іван Костянтинівич Білодід народився 29 серпня 1906 р. у с. Успенське (тепер – с. Успенка, Кропивницька обл.). Він – випускник літературно-лінгвістичного факультету Харківського державного університету; з 1946 р. до кінця життя – співробітник і директор Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України і водночас професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Знаний мовознавець, наукові дослідження якого присвячені історії української мови, лінгвостилістиці, загальному мовознавству, методології та історії мовознавства, лексикології, взаємозв'язку слов'янських мов. Автор понад 400 наукових праць. Відомий І. Білодід науковій спільноті і як організатор науки: у 1952–1957 рр. вчений був головою відділу суспільних наук, а в 1963–1978 рр. – академіком-секретарем Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України. Також протягом 1957–1962 рр. очолював Міністерство освіти УРСР.

Нині науковий спадок вченого оцінюється неоднозначно, зокрема пропагований і обґрунтований ним білінгвізм. Однак для нас постать І. Білодіда, у першу чергу цікава тим, що протягом 1964–1981 рр. він очолював Український комітет славістів і в його особовому архівному фонді відклалася низка документів, що проливають світло на участь вченого в славістичних студіях і як науковця, і як їх організатора в Україні. У загальному масиві з понад 200 одиниць зберігання частка цих документів не дуже велика. Серед них низка звітів про участь

у міжнародних з'їздах славистів і пленумах Міжнародного комітету славистів (МКС) і виступів на них є кілька документів, що висвітлюють діяльність Українського комітету славистів. Опосередковану інформацію про участь І. Білодіда в зібраннях славистів світу містять біографічні документи, такі як особові листки з обліку кадрів, анкети, автобіографії, характеристики, а його наукові інтереси в галузі славистики репрезентують доповіді на наукових славистичних форумах.

Наразі ми не маємо відомостей про місцезнаходження цілісного діловодного архіву Українського комітету славистів, тому найбільшої цінності в комплексі згаданих документів набуває представлений у фонді вченого документ зі складом комітету [2, с. 1–2]. Згідно з переліком до нього входили як представники академічних інститутів, так і представники вищих навчальних закладів. Серед перших І. Білодід (голова комітету), В. Русанівський (заступник голови), О. Мельничук та В. Коломієць з Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні; Г. Вервес (заступник голови), Н. Крутікова, В. Захаржевська (вчений секретар), І. Дзеверін та Є. Кирилук з Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; П. Тронько, І. Мельникова, Ю. Кондуфор та П. Сохань з Інституту історії; І. Артеменко з Інституту археології; Д. Гринчишин та Л. Гумецька з Інституту суспільних наук; В. Юзвенко, С. Зубков та О. Дей з Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського.

Вищі навчальні заклади України, як члени комітету, представляли завідувачі профільних кафедр: Київський державний університет – М. Зарицький, Харківський – З. Голубченко, Дніпропетровський – Д. Баранник, Чернівецький – А. Волков, Ужгородський – Й. Дзендзелівський, Львівського – В. Моторний та К. Трофимович, Одеського – В. Фащенко [2, арк. 3–6].

Ще одним документом, що презентує діяльність І. Білодіда на посаді голови Українського комітету славистів і може слугувати джерелом для вивчення історії розвитку славистики в Україні, є його вступне слово на відкритті VIII Української славистичної конференції, яка відбулася у Вінниці в 1971 р. [3]. У ньому зафіксовано факт проведення конференції як одного з етапів підготовки українських славистів до VII Міжнародного конгресу славистів, що мав відбутися у Варшаві в серпні 1973 р. і мету – забезпечити широту досліджуваних слов'янських проблем з метою подальшого формування тематики доповідей майбутніх учасників конгресу.

Крім того, у цьому документі є низка цікавих фактів про співпрацю науковців-славистів академічних установ і ВНЗ України з науковцями-

славістами інших країн і розгортання славістичних досліджень в усьому світі: поширення спільних наукових досліджень з певних проблем українськими славістами і славістами слов'янських країн, започаткування курсу історії слов'янської цивілізації в низці університетів Європи і Америки, викладання курсів української і російської мови в університетах Франції.

Багато інформації про діяльність українських славістів на міжнародному рівні містить звіт І. Білодіда про його участь у VI Міжнародному конгресі славістів [4, с. 1–20]. Говорячи про роботу науковців делегації СРСР, учений згадує доповіді низки українських вчених-літературознавців (Є. Кирилюка, Н. Крутікової і Д. Чалого, Є. Шабліовського, Л. Новиченка, Г. Вервеса), мовознавців (С. Висоцького, Л. Гумецької, В. Коломієць, В. Русанівського, К. Цілуйка), фольклористів (С. Грици, О. Дея, М. Гайдая, В. Скрипки, Н. Шумади, В. Юзвенко).

Але більшу вагу для розкриття процесів розвитку слов'янознавства в Україні має подальший стислий фаховий аналіз діяльності науковців у цій царині. Координаційними центрами славістичних досліджень І. Білодід називає відділ слов'янських літератур академічного Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, відділ загального і слов'янського мовознавства Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, відділ історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії. Вчений наводить основні напрями досліджень у галузі славістики, серед яких проблеми національних традицій, новаторства і взаємодії слов'янських літератур другої половини XIX – XX ст., вивчення авангардистських течій у літературах західних і південних слов'янських країн, дослідження контактів та взаємодії між літературами різних країн, питання структури слов'янських мов, їх розвитку, лексичного складу. Важливе місце займали дослідження і популяризація наукової спадщини видатних українських славістів, вивчення закономірностей розвитку народної творчості та міжслов'янських фольклорних зв'язків, питання післявоєнної історії слов'янських народів, трудова міграція слов'ян до країн та ін.

Згадав учений і про участь у славістичних дослідженнях співробітників Київського, Львівського, Одеського, Донецького та Ужгородського державних університетів та їх тематику.

Документи з особового фонду І. Білодіда дуже інформативними є з точки зору дослідження розвитку слов'янознавства поза українськими теренами. Значна частина згаданого раніше виступу вченого на Вінницькій славістичній конференції присвячена розповіді про пле-

нум Міжнародного комітету славістів у Парижі 1971 р. Одним із предметів обговорення на цьому науковому форумі також була підготовка до VII Міжнародного конгресу славістів у Варшаві. У цьому ж документі є коротка інформація про започаткований ЮНЕСКО проект «Вивчення слов'янських культур», реалізація якого запланована на 1971–1975 рр. [3, арк. 7].

Іншими документами, що дають більш докладну інформацію про Паризький пленум МКС, є стаття та звіт І. Білодіда про участь у його роботі [5]. Зупинюся окремо на згаданому в статті факті про те, що наприкінці роботи пленуму МКС його учасників було прийнято в меріі Парижа. Серед фотодокументів І. Білодіда, які відклалися в його особовому архівному фонді, також є фотознімок цього прийому [6, арк. 11].

У фонді І. Білодіда є ще три документи, що засвідчують участь вченого в міжнародних славістичних форумах. Два з них – звіт і текст виступу на телебаченні – висвітлюють роботу Віденського пленуму МКС [7]. Звіт складений у формі тез і лаконічно інформує про мету пленуму, участь членів радянської делегації в обговоренні розділів програми майбутнього з'їзду славістів. Виступ дещо ширший; його вступна частина присвячена загальній інформації про славістичний рух, структуру об'єднань славістів того часу та країни-учасниці. Вчений зазначає, що національні славістичні комітети утворено лише у Європі та Америці, а інші континенти на славістичних форумах представляють окремі вчені. Він докладно описує представницький склад учасників, робить аналіз 5-денної роботи пленуму.

Згаданий вище звіт про участь у VI Міжнародному конгресі славістів поряд з висвітленням діяльності українських славістів, містить дуже цікаву статистику щодо складу учасників празького з'їзду славістів 1968 р. Для вивчення такого аспекту, як розвиток українського сектору досліджень у світовій славистиці, ваги набуває наведений І. Білодідом перелік доповідей зарубіжних учених (М. Мольнара, В. Шер, П. Кірхнера та ін.), присвячених взаємозв'язкам української літератури з іншими літературами [4, с. 1, 7].

Щодо інших документів в особовому фонді І. Білодіда, то серед приватного листування вченого є окремі листи від фахівців-славістів [8], які також містять інформацію переважно щодо вирішення внутрішніх питань організації славістичних досліджень у наукових установах Радянського Союзу або лобювання інтересів вітчизняних славістів на міжнародному рівні. Низка наукових праць вченого присвячена

питанням слов'язнознавства, його розвитку в інших країнах або є доповідями на славістичних пленумах і конгресах самого І. Білодіда [9]. Цей сегмент його спадщини становитиме інтерес для мовознавців-славістів.

Як бачимо, документи в складі особового архівного фонду академіка НАН України І. Білодіда містять різноманітну інформацію щодо організації славістичних досліджень в Україні, їхніх напрямів упродовж майже двох десятиліть. У них досить повно висвітлено діяльність українських славістів на міжнародному рівні, наявний значний сегмент інформації про міжнародні наукові славістичні форуми, час та місця їх проведення, склад учасників. З цих причин вони можуть бути використані як повноцінне джерело інформації при реконструкції етапів розвитку славістики як в Україні, так і поза її межами.

1. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф. 39. – 223 од. зб. за 1906–1981 рр.
2. ІА НБУВ. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 160. – 6 арк.
3. Там само. – Спр. 169. – 9 арк.
4. Там само. – Спр. 167. – 25 арк.
5. Там само. – Спр. 168. – 9 арк.
6. Там само. – Спр. 132. – 14 арк.
7. Там само. – Спр. 166. – 10 арк.
8. Там само. – Спр. 190. – 13 арк.
9. Там само. – Спр. 13, 19, 26, 162.

Федунишин Любомира Любомирівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Бурштин)

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ І. КРЕВЕЦЬКОГО

Науково-просвітницька діяльність галицького історика, директора бібліотеки НТШ, редактора та видавця І. Кривецького (1883–1940) має полівимірний характер. Вона представлена різноаспектними дослідженнями з історії української культури, які ґрунтуються на пріоритеті вивчення культурного потенціалу української нації в контексті загальноєвропейської історії. І. Кривецький зауважив, що «культурна людина і нація мають свідомість своєї індивідуальності – в теперішньому і в минулому. І чим вища та свідомість, тим культурніша людина, тим більш скристалізована нація» [1, с. 1]. Історик наголошував на важливості національно-культурної самостійності українців, суть якої «звикли в нас бачити головним чином у формі: в мові, в азбуці, обряді... В дійсності її суть глибша: вона у змісті! В змісті літератури, науки, духовної культури, взагалі цілого світогляду нації» [2, с. 2].

Вчений велику увагу звернув на розвиток української мови, особливо в умовах, коли нація не мала своєї державності [3 (№ 37711), арк. 1]. Зауважив, що в Російській імперії вона була в занепаді, у результаті прийняття антиукраїнських указів 1863 і 1876 р. Із листа І. Кривецького від 24 березня 1904 р. дізнаємося про підготовку ним статті до «Літературно-наукового вісника» («ЛНВ») про діяльність російської цензури «з нагоди сумних роковин 40-ліття від видання першого царського указу (1863 р.) з рішучою заборонаю української літератури в Росії» [3 (№ 37712), арк. 1].

Дослідник із тривогою писав 1904 р., що йому вдалося зібрати відомості 1900 р. про подані до цензури 45 українських рукописів, 22 з яких цензура заборонила [4, с. 11]. З його дослідження випливає, що він у віці 21 року розумів українські землі по обох берегах Дніпра як єдине ціле зі спільними культурними, політичними, національними проблемами. Зауважимо, що І. Кривецький з листопада 1909 р. по 1914 р. був секретарем мовної комісії НТШ, про що свідчить його лист від 9 листопада 1904 р. до М. Грушевського, у якому автор повідомляв,

що засідання мовної комісії відбудеться 10 листопада 1904 р. [5, арк. 1–2].

І. Кревецький, вивчаючи питання свободи друку в національно-культурному розвитку українського народу, писав, що цензура втручалася в авторську стилістику, викреслювала слова «Україна», «козак», «воля»; під «абсолютною заборонаю» були український переклад Святого Письма професора І. Пулюя, збірки народних пісень та оповідань для дітей [4, с. 5].

Історик висвітлив ставлення визначних російських громадсько-культурних діячів до української мови та державності. Автор зазначив, що при розгляді українського питання «майже у всіх пробивається брак примітивного знання, що таке Україна, що таке ціле українство». В. Белінський говорив про «українське плем'я», яке має народні пісні, але не може мати поетів [6, с. 115]. Він критикував «Гайдамаки» Т. Шевченка, українську літературу вважав «річною примхою, непотрібним провінціалізмом», виступав проти самого змісту української літератури, мало знав і не любив української мови. М. Добролюбов вважав український народ тільки етнічною групою в складі єдиної Росії. І. Кревецький розглядав російські панславистичні ідеї; наголосив на російсько-українських та українсько-польських суперечках, які аж ніяк не сприяли самовизначенню української нації [7, арк. 6–10].

Історик з великим інтересом вивчав українську літературу, переписував твори Т. Шевченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша. У 1901 р. переклав повість М. Гоголя «Вій», що вийшла у світ у серії «Літературно-наукова бібліотека» (Львів, 1902 р. – Ч. 34). У 1909–1911 рр. на сторінках «ЛНВ» здійснив огляд тритомного літературного видання оповідань для молоді С. Коваліва, який описав у своїх творах життя галицьких селян. Дослідник охарактеризував творчу спадщину галицького письменника і перекладача Т. Бордуляка – «його мова чиста, літературна, зберігає подільський колорит» [8, арк. 1]. Проаналізував та високо оцінив його перші оповідання під назвою «Ближні» та ряд нових збірок.

Різноплановість творчої спадщини розкриває бібліографічна розвідка І. Кревецького на видання етнографічної комісії НТШ «Народні пісні з Галицької Лемківщини. Тексти й мелодії» (Львів, 1929 р.), що упорядкував Ф. Колесса [9, с.10–11]. До збірника увійшло 820 текстів пісень та мелодій, які зібрано у 22 селах шести повітів (районів) Лемківщини. Праця Ф. Колесси містить у кілька разів більше лемківських пісень, ніж

відомі на той час збірки Я. Головацького, І. Верхратського, С. Людкевича. Дослідник зауважив, що зібрані твори розділено на 11 груп пісень. І. Кривецький у певний період життя займався збором, записуванням та групуванням творів різних фольклорних жанрів, готував видання віршів і пісень [10, арк. 1].

Науково-просвітницькі зацікавлення вченого характеризує стаття «Нові праці з української бібліографії», де автор проаналізував ряд видань: «Бібліографія літератури з українського фольклору» О. Андрієвського, «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України» Ф. Максименка, «Покажчик з української мови» Л. Червінської і А. Дикого та ін. [11, с. 6–7].

У 1909 р. історик опублікував у розділі «Наукова хроніка» «Записок НТШ» інформативну розвідку «Нові видання по бібліографії українсько-білоруських стародруків». Він зауважив, що важливо розрізнити в бібліографії українські, російські, білоруські стародруки та слід їх упорядкувати за національними, локальними і змістовими групами та категоріями [12, с.183]. Автор відзначив розвідку І. Свенціцького (1904 р.), де охарактеризовано рукописи бібліотеки Народного дому у Львові [12, с. 189].

Заслугує уваги стаття І. Кривецького «Тайне письмо на Україні», у якій, аналізуючи працю М. Сперанського про «тайнопис», навіть приклади криптографії (прихованого письма) в XI ст., коли в літературних пам'ятках, писаних глаголицею, знаходяться місця, написані кирилицею, зокрема в «Словах Григорія Богослова». Автор також вказав книгу «Тріодіон», видану в Києві 1631 р., де ім'я друкаря П. Беринди «заховане» в надрукованих глаголических записках. Прикладом «тайнописі» були «летючки» Києво-Печерської друкарні, де записи гравіровані, мішаного типу, зі спеціальними значками і глаголическими буквами. Історик зарахував до криптографії рукописний збірничок І. Величковського 1690–1691 рр. [13, с. 6]. Дане дослідження свідчить про інтерес вченого до історії мовознавства.

Отже, І. Кривецький є автором різнопланових наукових статей, у яких різнобічно вивчав та популяризував українську культуру. Історик залишив своїм нащадкам цінну творчу спадщину, яка насичена багатим джерельним матеріалом.

1. *Кривецький І.* Від редакції / І. Кривецький // Стара Україна. – 1924. – Ч. 1. – С. 1–3.
2. *Кривецький І.* Український Піємонт. Чи роля Галичини в процесі

- формування української нації вже закінчено? / І. Кривецький // Нова Зоря. – 1929. – 17 жовт. – Ч. 76. – С. 2–3.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 3. – Од. зб. 37710–37712. – 6 арк.
4. *Кривецький І.* «Не было, нет и быть не может!» (Царський указ про заборону української мови і літератури) / І. Кривецький. – Львів, 1904. – 18 с.
5. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 567. – Арк. 1–2.
6. *Кривецький І.* Корифей російської критики і українське письменство / І. Кривецький // ЛНВ. – 1905. – Т. 29. – Ч. II. – С. 106–121.
7. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 3. – № 3443. – Арк. 6–18.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 35. – Од. зб. 507. – 2 арк.
9. *Кривецький І.* Бібліографія / І. Кривецький // Нова Зоря. – 1929. – Ч. 45. – 23 черв. – С. 10–11.
10. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 59. – № 1377. – 2 арк.
11. *Кривецький І.* Нові праці з української бібліографії (фольклор – краєзнавство – мова – історія – преса Західної України) / Іван Кривецький // Нова Зоря. – 1932. – Ч. 25. – 8 квіт. – С. 6–7.
12. *Кривецький І.* Нові видання по бібліографії українсько-білоруських стародруків / І. Кривецький // Записки НТШ. – Т. 88. – Львів, 1909. – С. 181–197.
13. *Кривецький І.* Тайне письмо на Україні / І. Кривецький // Нова Зоря. – 1931. – 2 серп. – Ч. 57. – С. 6.

Шаповал Андрій Іванович,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

**СПІВПРАЦЯ І. М. МЕЛЬНИКОВОЇ
З ЧЕХОСЛОВАЦЬКИМИ ВЧЕНИМИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІНСТИТУТУ АРХІВОЗНАВСТВА НБУВ)**

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського сформовано особовий архівний фонд № 397, у якому містяться документи відомої дослідниці історії Чехословаччини 1920–1940-х років, члена-кореспондента НАН України (1973), заслуженого діяча науки і техніки України (2002) Ірини Миколаївни Мельникової (1918–2010). До архівного фонду І. Мельникової увійшло 46 справ, які систематизовано за шістьома розділами: 1) наукові праці, 2) біографічні документи, 3) документи з діяльності, 4) листування, 5) фотодокументи, 6) документи, зібрані вченим. Хронологічні рамки документів фонду – 1930–2008 рр.

Серед матеріалів особового архіву І. Мельникової відклалися й документи, що висвітлюють її широку співпрацю з чехословацькими науковцями. У статті ми ставимо за мету ознайомити наукову громадськість із цими документами та на їх основі розкрити співробітництво І. Мельникової з чехословацькими вченими та науковими установами.

Важливі відомості про становлення І. Мельникової як вченої та формування її наукових зацікавлень містять документи біографічного характеру: біографічні довідки, характеристики, довідка про наукову діяльність та ін.

І. Мельникова з відзнакою закінчила історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1940), а в 1945 р. – аспірантуру КДУ. Після захисту в 1946 р. кандидатської дисертації «Політика російського уряду щодо України у 1725–1740 рр.» вона працювала у Москві в Інституті слов'янознавства АН СРСР на посаді ученого секретаря інституту (1947–1957), а впродовж 1957–1959 рр. – старшим науковим співробітником (за сумісництвом, адже в 1957 р. повернулася до Києва). У 1951 р. їй було присвоєно вчене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «Історія слов'янських народів». Працюючи в Інституті слов'янознавства АН СРСР, І. Мельникова почала

досліджувати історію Чехії, Словаччини та Закарпаття. До третього тому «Історії Чехословаччини», що вийшов друком у 1960 р. під егідою Інституту слов'янознавства АН СРСР, вона підготувала кілька розділів, де вперше дослідила історію Закарпаття в складі Чехословаччини. Низку її праць із цієї проблематики було опубліковано як у вітчизняних історичних журналах, так і в празьких й братиславських наукових часописах.

У 1957 р. І. Мельникова перейшла на роботу до Інституту історії АН УРСР, у якому працювала старшим науковим співробітником відділу історії країн народної демократії (1957–1965), завідувачем відділу історії і міжнародних відносин соціалістичних країн (1965–1988), а з 1988 р. – головним науковим співробітником відділу історії міжнародних зв'язків України.

У 1962 р. вона захистила докторську дисертацію «Класова боротьба у Чехословаччині в період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924–1929 рр.)». Того ж року побачила світ її однойменна монографія, де на основі архівних джерел досліджено внутрішню та зовнішню політику Чехословаччини вказаного періоду.

Наукову діяльність І. Мельникова поєднувала з викладацькою, зокрема, з 1964 р. вона читала спецкурс із новітньої історії Чехословаччини на кафедрі нової та новітньої історії КДУ. У 1967 р. їй було присвоєно вчене звання професора.

Співпрацю І. Мельникової з чехословацькими вченими та науковими установами відображено в документах про її науково-організаційну діяльність. Зокрема в архівному фонді представлено документи про наукові відрядження І. Мельникової до Чехословаччини, участь вченої у роботі Комісії істориків СРСР і ЧССР, наукових форумах та громадсько-культурних заходах (обґрунтування відряджень, плани заходів, запрошення, звіти та ін.), її нотатки про зустріч із чехословацькими науковцями, ділове листування, рецензії тощо. Цінні відомості про співпрацю І. Мельникової з чехословацькими колегами містяться в її звітах про наукову та науково-організаційну роботу як завідувача відділу Інституту історії та члена-кореспондента НАН України.

З 1950-х років І. Мельникова за запрошенням Чехословацької та Словацької академій наук (далі – ЧСАН, САН) регулярно виїжджала до Чехословаччини в наукові відрядження, під час яких досліджувала архівні та бібліографічні джерела з політичної історії ЧССР і Закарпаття, представляла вітчизняних істориків на міжнародних наукових конгресах, конференціях і симпозіумах.

У вересні 1959 р. І. Мельникова взяла участь у роботі III Конгресу чехословацьких істориків. Серед документів фонду відклалися нотатки вченої про її зустріч із видатним чехословацьким істориком, літературознавцем і державним діячем, академіком ЧСАН і членом-кореспондентом АН СРСР, головою Слов'янського комітету З. Неєдли (1878–1962), яка відбулася 22 вересня 1959 р. у Подєбрадах. У нотатках зафіксовано думки З. Неєдли про розвиток слов'янознавства, його погляд на проблеми дослідження діяльності Яна Гуса та гуситського руху, спогади вченого про зустріч із Л. Толстим під час його першої поїздки Росією в 1900 р., оцінка З. Неєдли творчості І. Тургенева та ін.

До IX Міжнародного з'їзду славистів, що відбувся в Києві у вересні 1983 р., І. Мельникова на документах архівів ЧССР підготувала нарис «Неєдли і Україна», який був опублікований у збірнику праць «Україна у взаємозв'язках слов'янських народів». До цього форуму вчена також підготувала доповідь «Національне та інтернаціональне в культурі слов'янських народів». Зазначимо, що І. Мельникова представляла вчених України на VII–X Міжнародних з'їздах славистів.

І. Мельникова входила до складу Комісії істориків СРСР та ЧССР, а з 1970-х до початку 1990-х років була заступником голови цієї комісії. У межах роботи Комісії істориків СРСР та ЧССР І. Мельникова виступала з науковими доповідями («Про міжнародну наукову конференцію «Сучасні слов'янські культури» та ін.), брала участь у наукових дискусіях («Про відображення подій Другої світової війни у історико-краєзнавчих працях» та ін.), проводила зустрічі з істориками та молоддю Чехословаччини.

Під час поїздок до Чехословаччини відбувалися зустрічі І. Мельникової з керівництвом Інституту історії й Інституту історії європейських соціалістичних країн САН та Чехословацько-радянського інституту, Інституту чехословацької і всесвітньої історії, Військово-історичного інституту ЧСАН, на яких вчені обмінювалися досвідом із проведення наукової роботи, обговорювали актуальні наукові проекти, зокрема такі, як створення багатотомних «Історії міст і сіл Української РСР» та «Історії Чехословаччини», планували спільну роботу науковців з дослідження історії українсько-чехословацьких відносин.

У документах фонду відображена діяльність І. Мельникової як члена Центрального правління Товариства радянсько-чехословацької дружби та заступника голови правління Українського товариства дружби з Чехословаччиною. Вчена брала дієву участь у місячниках чехос-

ловацько-радянської дружби, регулярно виступала з лекціями перед науковцями та громадськістю обох країн, зустрічалася з офіційними делегаціями та туристичними групами тощо.

І. Мельникова користувалася великим авторитетом серед істориків Чехословаччини, які зверталися до української дослідниці за науковими консультаціями, надсилали їй для рецензії свої праці. Вона добре володіла чеською та німецькою мовами і завжди намагалася допомогти чехословацьким ученим. У фонді відклалася позитивна рецензія І. Мельникової на монографію М. Разека «Приєднання Закарпатської України до Чехословаччини в 1919 р.». На думку рецензента, праця М. Разека мала викликати великий інтерес у читачів, оскільки написана на широкому документальному матеріалі.

У фонді вміщено листування І. Мельникової з чехословацькими вченими. Серед її адресатів і кореспондентів відомі науковці: професор Братиславського університету ім. Я. А. Каменського, академік ЧСАН і САН М. Госіоровський, директор Інституту історії європейських соціалістичних країн САН І. Грозенчик, історики Ф. Гейл, К. Герман, О. Кодедова, В. Меліхар та ін. Особливу увагу привертає лист видатного чеського і словацького філолога-славіста, іноземного члена НАН України М. Неврлого від 8 липня 1955 р. У листі М. Неврлий високо оцінив праці І. Мельникової з історії Закарпатської України та наголосив, що І. Мельникова є найкращим знавцем минулого Закарпаття серед сучасних дослідників.

За внесок у співпрацю істориків України й Чехословаччини, зміцнення дружби між народами І. Мельникову було нагороджено Золотою медаллю імені Я. Пуркіне Брненського університету та медалями імені З. Неедли та імені Л. Штура Словацької академії наук, почесним знаком I ступеня Союзу чехословацько-радянської дружби.

Отже, в особовому архівному фонді члена-кореспондента НАН України І. Мельникової відклався значний комплекс документів, які висвітлюють багатогранну співпрацю українського історика з чехословацькими вченими та історичними академічними установами Чехословаччини, розкривають нові грані українсько-чехословацького наукового співробітництва.

Шпорт Ганна Михайлівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Харків)

АГРИКУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ТОБОЛО-ІРТИШЬСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): ПОЛЬОВІ ЗЛАКИ

Дослідження *української діаспори* – українців, які проживають в іноетнічному оточенні за межами своєї історичної батьківщини і зберігають протягом тривалого часу в тій чи іншій мірі елементи матеріальної і духовної культури – залишається одним із пріоритетних напрямів вітчизняної етнології.

У результаті утворення на території колишнього СРСР незалежних держав виникло нове соціальне явище – *східна українська діаспора*, до якої належать і нащадки українських селян-переселенців західносибірського Тоболо-Іртишського межиріччя. Потрібно віддати належне сибірським вченим-етнографам, які, продовжуючи всебічно вивчати корінні народи, активно цікавляться «національними групами Сибіру, утвореними переселенцями з інших районів Євразії і їх нащадків» [1, с. 92–101].

На базі польових етнографічних матеріалів, зібраних автором публікації в указаному регіоні у 1983–1986 рр., а також відповідних архівних [2], статистичних, періодичних [3] і літературних джерел *вперше* здійснена спроба дослідити, наскільки стійкий, адаптивний і мінливий той господарсько-культурний тип (далі – ГКТ), виробничий і соціально-побутовий досвід, з яким українські аграрні переселенці 80-х рр. ХІХ – першої чверті ХХ ст. прийшли в лісостепову смугу західносибірського Тоболо-Іртишського межиріччя і який простежується ретроспективно за матеріалами польових досліджень.

При розгляді культури землеробства українських новоселів Західного Сибіру основні польові злаки нами лише називалися [4, с. 204–214]. Здебільшого їхній «набір» визначався ГКТ, з яким українські аграрії прийшли в Тоболо-Іртишське межиріччя. Серед оброблюваних тоболяками-старожилами хлібів на першому місці стояла пшениця. Вона була домінуючою культурою на півдні Тобольської губернії – основного хліборобного району Західного Сибіру [5, с. 125]. Вслід за пшеницею йшло жито (у деяких місцях – овес), потім – овес.

Ярова пшениця займала доволі вагоме місце серед інших зернових культур і в українських новоселів, складаючи основу раціону харчування й основний ринковий продукт (тоді як в Україні посіви пшениці домінували лише в південних степових районах). Пшеницю сіяли «виключно на парох», а посівне насіння відбиралося з особливою ретельністю. Аби уберегти хліб від перероду новопоселенці, використовуючи вивірений землеробський досвід сибіряків, «добу мочили зерно у вапняному молоті (1 фунт на пудовку – міру зерна)» [6, с. 39].

Українські новосели культивували ті сорти пшениці, які понад усе відповідали сибірським умовам: рано дозрівали, менше інших піддавалися заморозкам, добре трималися у колосі, протистояли зараженню сажкою, а борошно відрізнялося хорошими смаковими якостями. Із твердих різновидів сіяли переважно «білотурку», «кубанку», «чорноколоску», які призначалися, в основному, для приготування домашніх круп, частково йшли на продаж, а також використовувалися як корм для худоби, птиці. «У молотьбі дуже тверді, мука з них погана, хліб швидко черствіє» – так відзивалися про тверду пшеницю наші етнофори.

Українці продовжували практикувати і м'яку пшеницю – «цезіум», «мільтурум» («мельтуру»), «ульку». У дощовий і холодний 1908 р. добре зарекомендувала себе пшениця Ное («нойка»). «Весь хліб залишався зеленим, а цей сорт можна було збирати вже у першій половині серпня», – розповідали нам респонденти. М'які сорти були легкими у помелі, а випічка довго залишалася свіжою.

Друге місце за посівними площами займав в українців-переселенців овес, третє – ячмінь. Овес йшов переважно на корм худобі, значно рідше – на продаж. Відсутність вівсяної муки у раціоні харчування – типове для українців явище. Суто сибірські сорти вівса – «золотий дощ», «біляк», «шведський», «американський овес» – селяни сіяли переважно на виснажених після пшениці землях.

Ячмінь, не зважаючи на його витривалість стосовно заморозків, засухи, короткий вегетаційний період, легке обмолочування, все ж таки мало «прижився» в українців-сибіряків. Він, на відміну від пшениці, не набув скільки-небудь помітного товарного значення і, переважно, використовувався як корм худобі. «Шестирядку» (сорт з України) та «дворядку» (місцевий ячмінь) найчастіше сіяли на «льоновищах».

Жито, на відміну від України, займало доволі таки скромне місце серед польових зернових злаків на новій батьківщині. Його не сіяли зовсім або сіяли дуже мало, хоча ця культура була краще пристосована

до місцевих природних умов – «родиться на всякій землі», «добре переносить засуху, морози (до -35°C)», «не вироджується швидко». Це пояснювалось зростаючою товарністю пшениці та кліматичними умовами регіону – «ярове жито погано родило», «давало малий врожай».

Існують й достовірні дані про посіви проса – традиційної культури українських аграріїв. Просо зустрічалось двох різновидів: місцеве (просте біле або сіре, дрібнозернисте) та, за польовими матеріалами, – «кубанка», відоме своїм крупним жовтим зерном і яке не культивували старожилі. До того ж догляд за просом не відрізнявся у сибіряків особливою дбайливістю. «Тутешні селяни – відзначав А. Куломзін, – не вміють обробляти просо, не полють й насіння не очищають від мишію та іншого сміття» [7, с. 98].

В асортименті сільськогосподарських культур українців-новоселів були присутні злаки, які вважалися необхідними компонентами сівозміни. Так, за сприятливих природних умов селяни вирощували горох, який не лише йшов в їжу, але й істотно збагачував, подібно іншим бобовим, ґрунтовий шар азотом, а також гречку – відмінний медонос, що мав властивість очищати поля від бур'янів і дуже рідко зустрічався у старожилів.

З технічних культур, що висівалися у полі, українці продовжували вирощувати льон. Перенесені прийоми та способи обробітку цієї культури стали основою для місцевого сибірського льонарства, яке до масового переселення селян із європейської частини Росії не отримало належного розвитку. Коноплі найчастіше культивували на присадибних ділянках.

Характеристика польових злаків українців західносибірського Тоболо-Іртишського межиріччя була б неповною без даних про змінені терміни їх посіву та збору. Дійсно, селяни створювали новий календар та пристосовували свої традиційні навички ведення землеробства до природно-кліматичних й виробничих умов регіону. Поступовий – «м'який» – господарській адаптації, поза сумнівом, сприяло і запозичення від старожилів-землеробів досвіду проведення польових робіт.

Як бачимо, під впливом місцевих умов ГКТ українських новоселів поступово трансформувалася в сибірсько-український, вбираючи накопичений землеробський досвід старожилів, випробовуючи багатий власний та впливаючи на якісний розвиток культури землеробства навколишнього населення.

Тому *подальше наукове комплексне вивчення українців-сибіряків, які продовжують відігравати доволі істотну роль у сучасному політичному,*

економічному та культурному житті регіону, буде доцільним і зробить свій вагомий внесок не лише у дослідження української *східної* діаспори, а й інституту діаспори взагалі – адже сучасні міграційні процеси дуже специфічні і потребують постійного або регулярного етнонаукового моніторингу з метою оцінки, порівняння та прогнозування.

1. *Томилов Н. А.* Российское этнографическое сибиреведение в XX в. / Н. А. Томилов // Этнографическое обозрение. – Москва, 2001. – № 3. – С. 92–101.
2. *ЦДІАК України.* – Ф. 1628. – Оп. 1. – Спр. 1, 2, 25, 26, 28, 30, 49, 104, 114, 119, 120, 124, 162, 163, 215, 223, 224, 227, 237, 241; Государственный архив Омской области – Ф. 26. – Оп. 1. – Д. 1–7, 11, 12, 15, 25, 28, 32, 33, 35, 42, 43, 48, 49; , Тобольский филиал Государственного архива Тюменской области. – Ф. 3. – Оп. 1. – Д. 1–243 та ін.
3. *Газети:* Акмолинские областные ведомости (Омск, 1899–1917), Вестник Сибири (Омск, 1907. – № 1–13), Омский листок (Омск, 1913. – № 1–8), Сибирская жизнь (Томск, 1897–1917), Сибирский листок (Тобольск, 1890–1916), Тобольские губернские ведомости (Тобольск, 1893–1918); *журнали:* Известия Южно-Русской областной земской переселенческой организации (Полтава, 1908–1913), Сибирские вопросы (СПб., 1905–1913) та ін.
4. *Шпорт Г. М.* Культура землеробства українських переселенців Тоболо-Іртишського межиріччя (кінець XIX – початок XX ст.) / Г. М. Шпорт // Вісник ХНУ, серія «Історія» – Харків, 2008. – Вип. 40. – С. 204–214.
5. Проблемы изучения материальной культуры русского населения Сибири. – Москва, 1974. – 296 с.
6. *Материалы* для изучения быта переселенцев, водворенных в Тобольской губернии за 15 лет (с конца 70-х годов по 1893 год). – Москва, 1897. – Т. 2. – 121, 33 с.
7. *Куломзин А. Н.* Всеподданейший отчет статс-секретаря Куломзина по поездке в Сибирь для ознакомления с положением переселенческого дела / А. Н. Куломзин. – Санкт-Петербург, 1896. – 187, 251 с.

**НАУКОВА СПАДЩИНА
М. І. КОСТОМАРОВА
(ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ
НАРОДЖЕННЯ)**

Буряк Лариса Іванівна,

доктор історичних наук, професор

(Україна, м. Київ)

ЖІНОЧІ ОБРАЗИ У ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА ЯК ВТІЛЕННЯ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ ТА ОСОБИСТОЇ БІОГРАФІЇ

Незалежно від того, яку епоху репрезентує історик, він обирає для своїх досліджень постаті, які, на його думку, заслуговують на увагу, пропонуючи сучасникам і нащадкам власний реконструйований образ. М. Костомаров являв собою своєрідний ідеал ученого доби романтизму, будучи романтиком не лише за історіографічною традицією, а й за природою душі. Природна поетичність природи, віяння часу та впливи оточення зробили його інтерес до історичних жіночих постатей природним і закономірним.

Проте неординарний досвід особистого життя М. Костомарова, зумовлений, перш за все, ставленням до жінки, шлюбу, кохання, знайшли відбиток у розумінні та інтерпретації жіночої присутності в історії. Будучи зануреним у літературні стилізації, М. Костомаров розглядав жінку під певним кутом зору, уявляючи її втіленням двох начал – святості і гріховності, що не могло не відбитися на суперечливості жіночих репрезентацій, створених істориком.

Беззаперечним прижиттєвим авторитетом для М. Костомарова залишалася його мати Тетяна Петрівна, ставлення до якої визначило загальний позитивний контекст материнського дискурсу на тлі неоднозначних історичних реалій у творчості історика. Тетяна Петрівна стала прообразом матері гетьмана П. Дорошенка, який М. Костомаров відтворив у своїй праці «Чернігівка», позначеній елементами біографічності [1]. Так само мудрою, розважливою, здатною брати участь у непростих політичних комбінаціях, зображена Марія-Магдалена – мати І. Мазепи, попри загострено критичне ставлення історика до самого гетьмана.

На ґрунті власних переживань та переконань М. Костомаров вибудував формат стосунків з більшістю представниць протилежної статі, що впродовж життя «опікувались» ним. Найбільш складну конфігурацію мали стосунки з А. Крагельською. Під час свого київського періоду життя М. Костомаров мав намір одружитися з нею, але спочатку

обставини, а надалі все більше переконання, що «духовний шлюб» є значно ближчим і більш прийнятним, ніж звичайний, не дали можливості здійснитися задуму в той момент. Лише в 1875 р., майже через 30 років після заручення, по смерті матері і власної тяжкої хвороби М. Костомаров повінчався з А. Крагельською, коли йому виповнилося 58, а їй – 45 років.

Як припускає В. Домонтович, спогади про А. Крагельську переслідували історика, кохання до неї перетворилося на «важкий і хмурий душевний кошмар» [2, с. 307], а довготривала розлука з коханою жінкою відбилася на настроях М. Костомарова і на його інтерпретаціях окремих жіночих постатей в історії. Зокрема образи Олени Чаплінської та Мотрі Кочубеївни – жінок з оточення Б. Хмельницького і І. Мазепи – виглядають переконливим підтвердженням цієї гіпотези. Вони зображені як особи, що відіграли фатальну роль і, навіть не підозрюючи про те, визначили врешті-решт хід тогочасних історичних подій. Намагаючись осмислити, перш за все, феномен самих українських керманців і перебіг драматичних подій, що відбувались в Україні у середині XVII – на початку XVIII ст., історик зупинив увагу на коханні Б. Хмельницького та І. Мазепи як руйнівному почутті, що призвело до трагічних наслідків в особистому житті і обернулося драмою для української історії.

Впливом Олени Чаплінської історик готовий був пояснити всі нерозгадані і не пояснені вчинки Б. Хмельницького. Із сімейною драмою гетьмана – стратою другої дружини Б. Хмельницького, після того як стало відомо про її неначебно зраду – М. Костомаров пов'язував причину його трагічного зламу, який відбувся в душевному стані і так і не міг бути подоланий жодними новими перемогами. Сцена страти Чаплінської разом з підозрюваним коханцем в ув'язненні М. Костомарова мала загострено антижіноче забарвлення і символізувала спектр складних емоцій, авторських у тому числі, щодо представниць жіночої статі. Ця тема залишалася для історика однією з хвилюючих, і навіть наприкінці свого життя він збирався повернутися до неї знову, маючи намір, як згадує В. Горленко, написати п'єсу про Б. Хмельницького, де особливу увагу приділити другій дружині гетьмана [3, с. 113].

Якщо Олена Чаплінська уособлювала негативне жіноче начало і виступала символом біди, то образ Ганни Золотаренко був своєрідним хрестоматійним прикладом впливовості жінки в українському соціумі. Третя дружина гетьмана зображена безпосередньо причетною до політичних подій. Навіть королева Речі Посполитої зверталася не до

гетьмана, а до його дружини з проханням про заступництво і допомогу, надсилаючи їй у подарунок коштовності [4, с. 722]. Нова дружина Б. Хмельницького, окрім поваги гетьмана, мала авторитет серед його дітей та родичів. Вона вміла себе поводити в непростому сімейному оточенні гетьмана, знайшла порозуміння з його доньками та їхніми чоловіками. Дехто з істориків навіть схильний був вбачати в гетьманській дипломатії 1654 р. «жіночий слід», адже з часом Ганна Золотаренко не без впливу свого брата Івана взяла сторону «московської партії» і, можливо, вплинула на вибір Б. Хмельницького стосовно укладання союзу з Московією [5].

Що ж до кохання гетьмана І. Мазепи, то про Мотрю Кочубеївну М. Костомаров писав як про «ограниченное женское существо» [6, с. 208]. Утім, на його думку, вона так само відіграла головну роль у трагедії, що призвела до «роковой вражды» між Кочубеем та Мазепою і, як наслідок, виявилася фатальною для всієї України.

Не менше зацікавлення М. Костомарова викликав феномен відомих в історії жінок, їхній вплив на політику та на прийняття доленосних рішень. З огляду на це, історик відібрав для своєї «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» жіночі постаті, які, на його переконання, стали своєрідними символами історичних епох. Завдяки образним репрезентаціям, героїнями яких були представниці різних епох і культурних традицій – Марина Мнішек, царівна Софія, імператриці Анна Іоанівна та Єлизавета Петрівна, історик майстерно розкрив такі історично-психологічні проблеми, як прихід жінки до влади, механізми її утримання, ціна перебування на престолі.

Одна з перших спроб актуалізувати в науковому просторі існуючі відмінності в українській та російській культурних традиціях так само належала М. Костомарову, який використав для втілення свого задуму конструкції узагальнених жіночих образів спочатку у своїй дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии» з подальшим поглибленням теми в «Очерке домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях». Порівнюючи характери малоросійської та великоросійської дівчини / жінки, історик розмежував та протиставляв їхнє становище в малоруському та великоруському соціумах. Сильна, цілеспрямована, цілісна натура українки протиставлялася росіяниці, яка легко підкорялась обставинам і долі. Культурні символи, запропоновані М. Костомаровим, зокрема високий статус жінки в українському соціумі, її внутрішня готовність чинити опір несприятливим обставинам, особлива повага до матері – стали одними

з головних чинників в обґрунтуванні ідеї окремішності української нації та самобутності українського історичного процесу. Паритет і толерантність у стосунках між чоловіком і жінкою в українському середовищі історик пояснював їхнім традиційним тяжінням до демократії та наближеністю до європейської культури у той час, як деспотизм чоловіка щодо жінки у великоросів пов'язувався з «візантійським аскетизмом» та «грубой татарской ревностью» [7, с. 103].

Жіночі образи, майстерно створені М. Костомаровим як у персоналізованому вигляді, так і в загально-абстрактних конструкціях, мали на меті різноманітніше представити процеси минулого, концептуалізувати культурні традиції і не лише констатувати явища, а й пояснювати їх, шукаючи відповіді на складні питання. Палітра образів, на яких у тому чи іншому вигляді позначився костомарівський автобіографізм, має складну конфігурацію і різноманітне забарвлення в науково-творчій спадщині історика. Серед них є як символи відданості, самозречення, впливовості і сили, так і втілення підступності, зрадливості, жорстокості, невігластва. У кожному разі вони виступали або яскравим відображенням епохи, або її суттєвим і органічним доповненням, без якого неможливо було би зрозуміти несподівані, інколи алогічні і навіть парадоксальні повороти історії, як і увявити саму історію без жіночої активної присутності.

1. *Костомаров М.* Черниговка. Быль второй половины XVII века / М. Костомаров // Костомаров М. І. Твори у двох томах. – Т. 2. Повісті. – Київ : Дніпро. – 1990. – С. 582–739.
2. *Домонтович В. П.* Аліна і Костомаров / В. П. Домонтович // Домонтович В. Проза : у 3 т. / ред. і супр. ст. Ю. Шевельова. – Мюнхен : Сучасність, 1988. – С. 183–358.
3. *Горленко В.* Две поездки с Н. И. Костомаровым / В. Горленко // Киевская старина. – 1886. – Т. 14. – № 1 (январь). – С. 111–123.
4. *Костомаров М. І.* Богдан Хмельницький. Історична монографія / М. І. Костомаров. – Дніпропетровськ : Січ. – 2004. – 843 с.
5. Див.: Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Женщины при Чигирнском дворе // Киевская старина. – 1894. – Т. 44. – № 3. – С. 512–529.
6. *Костомаров Н. И.* Мазепа / Н. И. Костомаров. – Москва : Республика. – 1992. – 335 с.
7. *Костомаров Н.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. / Н. Костомаров. – Санкт-Петербург : Тип. К. Вульфа, 1860. – 215 с.

Мяскова Тетяна Євгеніївна

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

**БІБЛІОТЕКА МИКОЛИ ІВАНОВИЧА КОСТОМАРОВА :
ІСТОРІЯ ПОБУТУВАННЯ, СЛОВ'ЯНОЗНАВЧА
ТЕМАТИКА ДОКУМЕНТІВ**

Микола Іванович Костомаров (1817–1885) – відомий історик, архівознавець, етнограф, фольклорист, письменник, публіцист. Один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства, доктор російської історії, професор Київського університету св. Володимира (1846), почесний член Петербурзького університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1876). Дійсний член багатьох наукових товариств.

Активний користувач багатьох бібліотек та архівів, вчений і сам, за традицію того часу, сформував наукову бібліотеку, яку збирав довгі роки життя. У 1894 р. дружина М. Костомарова, Аліна Леонтіївна, запропонувала в дар Київському університету св. Володимира особову бібліотеку свого чоловіка (згідно його заповіту). «Желая выразить чувства глубокого уважения, которые питал покойный мой муж Н. И. Костомаров к Императорскому университету св. Владимира, а вместе с тем и сохранить в этом учёном учреждении добрую память о бывшем его деятеле, я предложила принести в дар Университету библиотеку, состоящую из книг, брошюр, географических карт и различного рода других изданий, приобретавшихся Николаем Ивановичем в продолжение всей его труженической жизни в пособие для своих исторических работ» [1, с. III].

У березні 1895 р. особова бібліотека М. Костомарова, після того як її оглянув та прийняв завідуючий фундаментальною університетською бібліотекою В. О. Кордт, була перевезена до Києва. Основною умовою під час передачі бібліотеки вченого було зберігання її в Київському університеті нероздільним фондом, у вигляді окремого відділу, з присвоєнням імені Миколи Івановича Костомарова. Бібліотека увійшла до складу університетської книгозбірні разом із дефектними примірниками та шафами в яких книги зберігалась останні 20 років. Слід зазначити, що співробітники університетської бібліотеки забезпечили належне утримання особової бібліотеки вченого, у друкарні Г. Т. Корчак-Но-

вицького для кожної книжки був замовлений екслібрис з текстом надрукованим золотом «Из библиотеки Николая Ивановича Костомарова, пожертвованной Университету св. Владимира Алиной Леонтьевной Костомаровой №». Також у 1903 р. в університетській типографії був надрукований систематичний каталог особової бібліотеки вченого, де було зареєстровано 1454 назви (1425 книг і 29 рукописів). Цей каталог був складений помічниками бібліотекаря Б. Бурзою та Г. Дверницьким. Не втратив він актуальності і сьогодні, оскільки дозволяє нам ознайомитися з тематичним, мовним, хронологічним складом книг.

Книжкова частина бібліотеки М. Костомарова поділялася на вісім відділів:

I. Бібліотекознавство, бібліографія, біографії, історія та видання учбових установ;

II. Богослов'я та історія церкви;

III. Правознавство, державні знання та статистика;

IV. Філологія. Філософія. Педагогіка;

V. Історія та твори літератури;

VI. Історичні науки: 1) Загальна історія; 2) Російська історія;

VII. Географія. Природничі науки;

VIII. Періодичні видання. Збірники.

Окремо в університетську бібліотеку було передано рукописи кількістю 29 одиниць, з детальним науковим описом яких можна ознайомитися в науковій роботі С. Маслова [2]. Серед книг багато видань слов'янознавчої тематики. Так у першому відділі особової бібліотеки М. Костомарова містяться каталоги: слов'янських рукописів з бібліотеки В. М. Ундольського, виданні при допомозі працівників відділу рукописів та стародруків Московського Публічного та Румянцевського музею російських бібліографів О. Вікторова та А. Бичкова; рукописів з колекції відомого славіста В. Григоровича; церковнослов'янських та російських рукописів з Віленської Публічної бібліотеки, складених Ф. Добрянським; книг імператорської Публічної бібліотеки, стосовно Росії, на різноманітних «слов'янських наречиях»; слов'янсько-російських рукописів, які належали московському купцю першої гільдії Івану Микитовичу Царському. У першому відділі також знаходилася книга відомого славіста В. Барського, присвячена чеському гуманісту Яну Амосу Коменському «*Я. А. Коменский, славянский педагог-реалист XVIII в.*» (Одесса, 1871).

Значна кількість книг, присвячених слов'янознавчій тематиці, була і в інших відділах особової бібліотеки М. Костомарова. Так, другий

розділ бібліотеки містить богословські книги слов'янськими мовами, а також твори присвячені життю і діяльності засновників церковнослов'янської мови Кирилу та Мефодію (*Князев А. С. Святые равноапостольные Кирилл и Мефодий, просветители славян и влияние их подвигов на народное образование, как всего славянского мира вообще, так и России в частности* (СПб., 1866); *Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий по документальным источникам* (СПб., 1868)).

Але найбільше книг слов'язознавчої тематики в четвертому розділі (IV. Філологія. Педагогіка). Тут і праця українського філолога славіста, історика, перекладача, видавця Йосипа (Осип) Максимовича Бодяньського «*О времени происхождения славянских письмен*» (Москва, 1855), і твори російського філолога-славіста, популяризатора слов'янофільських ідей Антона Семеновича Будиловича «*Исследование языка давнеславянского и давне-русского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи Императорско Публичной библиотеки XI века*» (СПб., 1871), книга слов'язознавця, фольклориста Олександра Федоровича Гільфердинга «*Общеславянская азбука с приложением образцов славянских наречий*» (СПб., 1871) тощо. У четвертому розділі також багато підручників з різноманітних слов'янських мов, а також словників. Є книги про зв'язок слов'янських мов з іншими, наприклад Гаркаві А. Я. «*Об языке евреев живших в давнее время на Руси и о славянских словах встречаемых у еврейских писателей*» (СПб., 1865).

Зустрічаються в бібліотеці М. Костомарова (V розділ) багато видань присвячених фольклору слов'янських народів, а саме: «*Песни (Белорусские народные)...*» (СПб., 1874), «*Народные песни Галицкой и Угорской Руси /Собраны Я. Ф. Головацким Ч.1–3*» (М., 1878), «*Пісні (Українські) / Видані Коштом О. С. Балліної*» (СПб., 1863), «*Песни (Народные южно-русские) / Издание Амвросия Метлицкого*» (Киев, 1854), «*Поэзия славян : сборник лучших поэтических произведений славянских народов в переводах русских писателей / Изд. Под ред. Н. В. Гербеля*» (СПб., 1871),

Аналізуючи склад бібліотеки М. Костомарова, можна зробити висновок, що тематичний зміст документів повністю відповідав науковим інтересам ученого. Переважна кількість книг видана слов'янськими мовами: російською, українською, болгарською, польською, чеською, словацькою, сербською. Є документи і на західноєвропейських мовах, а також латиною. До складу особової бібліотеки М. Костомарова увійшли праці відомих славістів XIX ст.: Й. Бодяньського, А. Будиловича, В. Ганки,

В. Григоровича, Ф. Буслаєва, О. Потебні та ін. У 1927 р. особова бібліотека М. Костомарова в складі університетської книгозбірні надійшла до фондів Всенародної бібліотеки України як окремим фонд.

Упродовж 20-х років ХХ ст. – 2017 р. – книгозбірня зберегла свою первісну цілісність. Наразі вона зберігається у відділі наукової організації та обслуговування основним фондом (головний корпус НБУВ). Окремі видання з особової бібліотеки М. Костомарова зберігаються в спеціалізованих відділах НБУВ, таких як: відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій, відділ стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства, Інституті рукопису.

1. Каталог библиотеки Н. И. Костомарова, пожертванной в 1894 г. Императорскому университету Св. Владимира Алиной Леонтьевной Костомаровой. – Киев : Типография императорского университета св. Владимира, 1903. – 83 с.
2. *Маслов С. І.* Обзор рукописей библиотеки императорского Университета св. Владимира / С. І. Маслов. – Киев : типография имп. Университета св. Владимира, 1910. – 43 с.

Рабчун Оксана Станіславівна,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

Рабчун Ірина Вікторівна,

студентка
(Україна, м. Київ)

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК М. І. КОСТОМАРОВА У ФОНДІ ФУНДАМЕНТАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА

Микола Іванович Костомаров [4 (16) травня 1817 р., с. Юрасівка, Острозький повіт, Воронежська губернія, Російська імперія – 7 (19) квітня 1885 р., Петербург, Російська імперія] – видатний український та російський історик, етнограф, прозаїк, поет-романтик, мислитель, громадський діяч, етнопсихолог.

1845 р. він переїхав до Києва, де став працювати старшим учителем у гімназії, познайомився з найавторитетнішим на той час ученим М. Максимовичем.

Навесні 1847 р. вчена рада Київського університету обрала М. Костомарова викладачем російської історії, а з 1 серпня – ад'юнкт-професором. З осені він почав читати лекції, викликаючи жвавий інтерес у студентів. З цього часу М. Костомаров заглибився в масштабну роботу з вивчення історії України. Тоді ж він зблизився з видатним київським релігійним філософом П. Авсеньєвим, який читав лекції з філософії і психології в Київській духовній академії і Київському університеті. Його філософсько-психологічні праці (зокрема, у галузі етнопсихології) справили величезне враження на М. Костомарова. Ініціатор створення і автор програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства.

У 1864 р. отримав науковий ступінь доктора російської історії. М. Костомаров очолював університетську кафедру російської історії²¹.

У 60–70-х роках М. Костомаров багато працює, переважно в галузі історії. Цікаво, що за період з 1861 по 1885 р. він написав близько 200 праць, а за все життя – понад 300.

²¹ Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Історія. URL: <http://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/history>.

Значна частина видань надійшла і до фонду університетської бібліотеки.

Аналізуючи сучасний склад фундаментальної бібліотеки університету св. Володимира, можна відмітити, що значна частина примірників видань творів М. Костомарова – прижиттєві видання. Нині вони зберігаються переважно у двох основних частинах бібліотеки – «Роки» та «Відділи». «Роки» – історико-культурний фонд із хронологічно-порядковою системою розстановки, «Відділи» – із систематичною розстановкою фонду, введеною з 1895 р. директором університетської бібліотеки, видатним науковцем В. Кордтом.

Так, у складі історико-культурного фонду «Роки» знаходимо такі примірники видань творів М. Костомарова:

Окремі томи багатомної праці «Исторические монографии и исследования Николая Костомарова», що була надрукована в Санкт-Петербурзі в 1863–1889 рр.

Костомаров Н. И. Смутное время Московского государства в начале XVII столетия: 1604–1613. – Т. 1–3. – Санкт-Петербург ; Москва, 1883–1884. (Шифр: 1864–1151)

Костомаров Н. И. История Новгорода, Пскова и Вятки во время удельно-вечевого уклада. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1863. (Шифр: 1864–1151)

Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. Т. 13. – Санкт-Петербург : Типография М. О. Вольф, 1881. (Шифр: 1864–1151)

Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий : в 2 т. Изд. 2-е, доп. – Т. 2. – Санкт-Петербург : Д. Е. Кожанчиков, 1859. (Шифр: 1890–3303)

Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Выпуск первый – пятый. – Санкт-Петербург, 1873–1874. (Шифр: 1874–615)

Костомаров Н. И. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях / составил Н. Костомаров. – Санкт-Петербург : издание Николая Тиблена, 1862. – [4], 299, [2]. (Шифр: 1862–1233)

Костомаров Н. И. Лекции по русской истории. Источники русской истории. – Санкт-Петербург : В. Безобразов, 1861 (Шифр: 1863–360)

Костомаров Н. И. Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. – Т. 1–2. – Санкт-Петербург : Типография товарищества «Общественная польза», 1863 (Шифр: 1863–384)

Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков : Университетская типография, 1845 (Шифр: 1879–887)

У складі історико-культурного фонду «Відділи» зберігаються такі примірники видань творів вченого:

Костомаров Н. И. Бунт Стеньки Разина. – Санкт-Петербург : Д. Е. Кожанчиков, 1859. (Шифр: X.133.81)

Костомаров Н. И. Собрание сочинений (в 21 т.). – Кн. XV, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI. – Санкт-Петербург : М. М. Стасюлевич, 1906. (Шифр: X.125.43)

Слід наголосити, що кожна книга має ознаки книжкового зібрання університету св. Володимира: печатки (овальну чи прямокутну), шифри, написані на титульних аркушах примірників видань (олівцем на тих книгах, що зберігаються у фонді «Роки», чорним чорнилом на примірниках видань з частини «Відділи»), на корінцях книг знаходимо тиснення «БУСВ», таке тавро проставлялося на всі видання, що були оправлені в майстерні університету.

Отже, як бачимо, творчий доробок М. Костомарова у складі фундаментальної бібліотеки університету св. Володимира представлено хоч і не повно, але досить ґрунтовно.

Шип Надія Андріївна,
доктор історичних наук, професор
(Україна, м. Київ)

ПОЛЕМІКА МИКОЛИ КОСТОМАРОВА З ОПОНЕНТАМИ І ЦАРСЬКИМИ ЧИНОВНИКАМИ З ПИТАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Мова кожного народу є не лише засобом комунікації, а й разом з осмисленням спільної історії – вирішальним чинником самоідентифікації і державотворення. У XIX ст., коли українці не мали власної держави (дев'ять українських губерній входили до складу Російської імперії), інтелігенції доводилося виборювати визнання української мови окремим суспільним феноменом, а не наріччям, відгалуженням російської. З другої половини XIX ст. державні чиновники мовне питання з наукової площини переводили в політичну. Перманентно воно виникало і в XX ст., у XXI ст. також циркулює в політичних колах України, але в іншому сенсі.

Мовна проблема в різних ракурсах була і залишається предметом наукового дискурсу мовознавців, істориків, соціологів. Виходячи із суспільної і наукової важливості теми, ставимо за мету на основі опублікованих архівних документів [1], а також рукописів статей М. Костомарова, які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, а свого часу були оприлюднені в періодиці [2, 3], висвітлити інтелектуальну полеміку М. Костомарова з російськими опонентами, що представляли офіційну позицію монархічної держави. Тема актуалізується також у зв'язку з відзначенням цього року 200-річчя від дня народження цього вченого-історика, громадсько-політичного діяча, письменника і публіциста, археографа, фольклориста й етнографа.

Науковий і громадський інтерес М. Костомарова до мовного питання мав об'єктивне підґрунтя, засвідчене наявними здобутками українських мовознавців, письменників, етнографів тощо. У першій половині XIX ст. тривав процес відмежування української мови від єдиної книжної мови східних слов'ян, яку представляла «Грамматика» М. Смотрицького (1619 р.). Уперше її словниковий запас поповнено народними розмовними елементами І. Котляревським в «Енеїді» (її лексичний склад нараховує близько 7 тис. слів). На рівень загальнона-

ціонального суспільного явища українську мову підніс Т. Шевченко. Зі свого боку, мовознавці розробляли теоретичні питання, виборюючи право на широкий вжиток рідної мови. У 1818 р. видана «Грамматика Малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отделивших Малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое различными по сему предмету замечаниями и сочинениями». За класифікацією слов'янських мов М. Максимовича українська розглядалась як самостійна (південно-західна або південна) [4, с. 6–7]. Проте спроби інтелігенції запроваджувати рідну мову в усій сфері суспільного життя придушувалися владою. Мовна політика царату базувалася на постулаті, що національні мови, у тому числі білоруська й українська, можуть застосовуватись у навчальному процесі лише початкової школи [5, с. XXI]. Особливо гостро проблема навчання рідною мовою селян постала після скасування кріпосного права у 1861 р. М. Костомаров зазначав: того замало, що похвалювалася літературна діяльність, потрібно, щоб південноруською мовою передавалися знання, щоб вона стала «провідником загальнонародської освіченості». Якщо ми не дамо народові засобів навчатись рідною мовою, – «він стане вчитись чужою – і наша народність загине» [2, арк. 1]. Отже, учений розумів значення мови для самоусвідомлення українців і вслякко намагався це доводити у своїх наукових і публіцистичних працях. Він робив справедливий закид на адресу окремих народолюбців, які можуть одягнути вишиванку, вжити кілька українських слів, але не підтримати фінансово освітню справу [2, арк. 5].

Питання мовної ідентифікації порушували українофіли, вважаючи за потребу утвердити в суспільстві назву «українці» замість «малороси», «південноруси». Однак у них ще не сформувалося концептуальне бачення соціальної важливості мови і культури як націє- і державотворчих чинників. Об'єднуючись у громади, вони засновували недільні школи, які використовували в навчанні Букварі Т. Шевченка, К. Шейковського, О. Строніна, граматку П. Куліша, видавали популярну літературу світського і релігійного змісту для народу тощо. П. Морачевський переклав Біблію і підготував курс «Священної історії» українською мовою. Практичним кроком щодо зміцнення позицій рідної мови було також заснування В. Білозерським спільно з українською громадою в Петербурзі літературно-наукового вісника «Основа» (січень 1861 – жовтень 1862 р.), у редагуванні якого, крім П. Куліша, О. Кістяківського, брав участь М. Костомаров, публікуючи в ньому і свої твори. Його

активна діяльність у доведенні природного права українців навчатись і розвивати рідну мову непокоїла царських чиновників. Зокрема, у статті «О преподавании на народном языке в Южной Руси» («Основа», 1862, кн. 5) автор обґрунтовував природне право українців навчатись рідною мовою, що викликало обурення шовіністів. Польське національно-визвольне повстання 1863 р. «підлило масла у вогнище». «Московские ведомости» М. Каткова розгорнули критику, звинувачуючи М. Костомарова в сепаратизмі, на що він відреагував «Відповіддю «Московским ведомостям» у газеті «День», яка спричинила подальшу полеміку. У статті автор спростовував наклеп на нього та його однодумців, що ніби збирання коштів на видання книг наукового змісту південноруською мовою є справою таємних польських інтриг. Він доводив необхідність такої літератури, аби надати народу зрозумілу інформацію. На його думку, «так звана загальноруська мова, мова літератури й освіченого суспільства» не впорається з цим, тому популярні книжки повинні друкуватися народною, а не книжною штучною. Він пояснював: «Значна частина Південної Русі розмовляє своєю рідною мовою, яку ми називаємо Південноруською», яка відрізняється від загальноруської фонетичними і синтаксичними ознаками [6, с. 18]. Простому народу треба давати знання зрозумілою мовою, завдяки чому він має усвідомлювати свою людську й громадянську гідність. Учений вимагав від «Московских ведомостей» доведення або спростування звинувачень на свою адресу, оскільки була зневажена його громадянська честь. У своїй примітці редакція газети зазначила, що підтримує ідею викладання південноруським нареччям лише в приватних початкових школах і не поділяє звинувачень на адресу М. Костомарова та його друзів у «солідарності» з польським визвольним рухом. Вона готова визнати їх «кровними Малорусами, незважаючи на всю ненародність їхніх українофільських патріотичних і вчених федералістичних теорій» [6, с.19]. Крім того, редакція підтримала ідею видання книг для народу за умови, що в них не будуть міститися нові неправдиві історичні, соціальні та філософські теорії. Як бачимо, позиція «Дня» принципово не розходила з офіційною, хоч виявила деяку лояльність щодо М. Костомарова стосовно ставлення до повстання поляків, та й то з метою їх розмежування з українцями.

Незважаючи на вищезазначені інсинуації шовіністів, учений не полишав інтелектуальну боротьбу за визнання статусу української мови. Він закликав припинити моральне насилля і засудити зневажливе ставлення до українців, збудити в них почуття самоповаги. За його

словами, 13 мільйонів розмовляють південноруською мовою, «отже, ці тринадцять мільйонів мають право на участь у загальнолюдській просвіті зі своїм надбанням» [3, арк. 3, 6]. «Ступінь розвитку мови вказуватиме рівень народного виховання». З цих міркувань, зазначав М. Костомаров, і створювався капітал для видання книг наукового змісту південноруською мовою [3, арк.7]. Реакція чиновників на оголошення в газеті «Киевский телеграф» про збір коштів на цю благородну справу не забарилась. До генерал-губернатора М. Анненкова надійшов лист І. Кульжинського (27 березня 1863 р. з Ніжина) із застереженням щодо «дерзкої затеи хохломанов». Ішлося про те, що на Лівобережжі вже знайшлися «некоторые глупцы, которые уже делают складчину». Невже і на правому березі Дніпра знайдуться такі неприхильники єдності Росії?.. «Невже не можна ніяк стримати занепокоєного Костомарова від його сепаратистських витівок.» [1, с. 62]. 21 червня 1863 р. у газеті «Московские ведомости» з'явилася стаття М. Каткова про шкідливість українофільства та осудження М. Костомарова за видання книжок для народної освіти. Оскільки Україна ніколи не була окремою державою, «український народ є чистий російський народ, корінний російський народ, суттєва частина російського народу, без якої він не може залишатись тим, чим він є... Малоросійської мови ніколи не було, і не дивлячись на всі зусилля українофілів, досі не існує», – виправлявся у словесній еквілібристиці М. Катков [1, с. 69]. 27 червня 1863 р. голова Київського цензурного комітету О. Новицький звертався до міністра внутрішніх справ П. Валуєва з проханням протидіяти «деяким малоросам» культивувати рідну мову, оскільки «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може» (*Секретно*) [1, с. 72]. 11 липня 1863 р. П. Валуєв у доповідній записці Олександрові II пропонував дозволити друкування творів красномовного письменства і призупинити видання навчальної та релігійної літератури українською мовою. «У С.-Петербурзі навіть збираються пожертвування колишнім професором Костомаровим для видання дешевих книжок на південноросійському наріччі», – зазначав міністр [1, с. 74]. За тиждень по тому (18 липня) видано його зловісне розпорядження про заборону видавати зазначену книжкову продукцію. Сумнозвісний валуєвський циркуляр спричинив руйнівні наслідки у справі розвитку української мови та літератури. Вчені зазначають кілька чинників його появи, зокрема, польське національно-визвольне повстання на Правобережній Україні. Воно сприймалось в офіційних колах як вияв сепаратизму, що може підбурити на це

й українців, які не покидають прагнень про автономію. Не останню роль у навколотовних баталіях відіграв голова Київської археографічної комісії М. Юзефович. Він переконав центральну владу в тому, що українці, культивуючи мову, переслідують політичний сепаратизм, який можна розцінювати як замах на державну єдність Російської імперії. Унаслідок дії циркуляру послабилася діяльність громадівців, дехто продовжував її в рамках законності, інші шукали засобів для вирішення національного питання, пов'язуючи його з політичною боротьбою. Антиукраїнські заходи уряду спонукали інтелігенцію до послідовнішого запровадження рідної мови не лише в побуті, а й у діловому спілкуванні, науково-теоретичних дослідженнях, зростали національні кадри мовознавців.

М. Костомаров намагався всілякими засобами чинити спротив офіційним заборонам, сподіваючись переконати російських чиновників у справедливості вимог самостійного розвитку української мови, не змішуючи цього явища з політичним сепаратизмом. 23 липня 1863 р. у листі до П. Валуєва він просив дозволу відповісти публічно в газеті «Голос» на звинувачення у солідарності з польським визвольним рухом та пояснити своє ставлення щодо заборони видань українською мовою. Як майстер-публіцист він аргументовано виклав свою позицію, доводячи, у чому полягає істина, а в чому омана в цій справі. У резолюції на листі написано: запросити пана Костомарова до міністра [1, с. 84–85]. Вже 28 липня професор мав зустріч із П. Валуєвим, який зазначив цей факт у своєму щоденнику: Костомаров «вельми стурбований призупиненням популярних видань на хохольському наріччі. М'яко, але прямо і категорично оголосив йому, що запроваджений мною захід залишиться в силі» [1, с. 86]. Учений-історик не змирився з вердиктом, продовжуючи інтелектуальну полеміку на сторінках «Вестника Европы», «Московских ведомостей» тощо. Обмежений обсяг повідомлення не дає змоги її розкрити повніше, але крапку не ставимо, адже не менш гострі дискусії про мову точилися після Емського указу 1876 р. тощо.

М. Костомаров є однією з найповажніших постатей в інтелектуальній історії України другої половини XIX ст. Він діяв не лише як дослідник і публіцист, а і як практик, долучившись до дискусії з мовного питання. Виборюючи право українців на освіту і видання україномовних книжок, учений створював підмурок для подальшого усвідомлення ними своєї окремішності від росіян. У полеміці він завжди суворо дотримував своїх позицій, аргументуючи фактами. Безумовно, деякі положення з часом

переглядалися науковцями та й сам історик еволюціонував у своїх поглядах [7, с. 364].

1. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 2013. – LXII; 810 с.
2. *Костомаров Н.* О преподавании на южнорусском языке // ІР НБУВ, ф. X, № 14901. – 20 с.
3. *Костомаров Н.* О преподавании на народном языке в Южной Руси // ІР НБУВ, ф. X, № 14903. – 9 с.
4. *Максимович М. А.* Собр. соч. : в 3 т. – Т. 3. – Киев, 1880.
5. *Шандра В.* Мова як засіб формування національної ідентичності // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914).
6. Газета «День», 1863, № 27.
7. *Пінчук Ю.* Вибрані студії з костомаровознавства. – Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАН України, 2012. – 608 с.

**Матеріали круглого столу
«Людем посполитым к доброму научению»:
до 500-річчя від виходу Біблії Франциска Скорини**

Волощенко Станіслав Анатолійович,
магістр історії
(Україна, м. Львів)

**ВКЛАДНІ ЗАПИСИ 17–18 СТОРІЧ НА КНИГАХ ІЗ КОЛЕКЦІЇ
МИТРОПОЛИТА ВОЛОДИМИРА (САБОДАНА)**

Чималим джерелом антропологічного характеру є покрайні записи, які ще називають маргінальними, на рукописних і стародруківаних книгах (назва походить від місця розташування на кодексах). Їх різновид – так звані «вкладні» або ж «дарчі» записи. Вони вписувалися вкладником або, на його прохання, священником чи дяком храму, у який дарувалася книга. Зазвичай ці записи наносилися на вільних від основного тексту ділянках аркушів книг. Саме згадані написи слугують вагомим джерелом для різноманітних студій культурологічного, філологічного, лінгвістичного чи історичного характеру, а також історії повсякдення та уявлень наших предків. Ці даровизни виносять на «світло денне» відомості про уявлення різних суспільних прошарків ранньомодерного соціуму; про його повсякдення, сподівання, ставлення до реалій навколишнього світу, життя, смерті, молитви, Бога, ближнього, ставлення до книги, культури користування нею, її ролі та функціональності [1].

У цій статті ми проаналізуємо вкладні записи на стародруках з *Колекції* спочилого предстоятеля Української православної церкви митрополита Володимира (Сабодана). Із досліджених покрайніх записів XVII–XVIII ст. нами було виявлено 15 записів з інформацією про вкладення в храми. Найдавніший запис розміщений у московській *Триоді пісній* 1621 р. [2, 13], який можна датувати 20–30 рр. XVII ст., а найсучасніший за датою написання в київській *Триоді пісній* 1791 р. [2, 89], внесений 15 квітня 1799 р. Загалом переважну більшість становлять записи XVIII ст. – на 11-х примірниках і 4 датованих XVII ст. За типологією книги, вкладні записи містяться в *Триоді пісній* (4), *Триоді цвітній* (3), по два у *Євангелії*, *Апостоли* та *Служебнику* і по одному

в *Новому Завіті* та *Требнику*. За географією побутування примірники походять з Києва та Синяви Київської обл., Яворова, Браткович і Борятина Львівської обл., Лохвиця Полтавської обл., Сосниці Чернігівської обл., Мельників і Коробівки Черкаської обл. та Лядська Тернопільської обл. За соціальним статусом, вказаним у незначній кількості записів, вкладниками були особи монаршого походження, духовного та міщанського станів.

Наша увага під час аналізу записів більшою мірою була звернена до самої так званої «формули» вкладних записів, її конструкції, складових частин, причин, мети дарування та пересторог. Залежно від частин цієї формули будемо подавати цитати із записів.

Традиційно, записи починалися з призивання імені Святої Трійці: «Во имя отца и Сна» [2, 19], «Во имя Отца и Сна и Стага Дха» [2, 45], «Во имя Отца и Сна и Свтаго Дха Аминь» [2, 46], дещо розширений варіант уміщений на аркушах примірника *Апостола* 1639 р., де, окрім Трійці, згадується Богородиця та Святі Отці: «Воимя Оца і Сна і Стого Дха Амы^а. Пресвятыя вл^ачца нашея... і Дівы Марыя і Вси^х Сты^х ізволеньем отца. І ударова^{ны}ч^ь Стого Дха» [2, 17]. Проте на більшості примірниках *Колекції* митрополита Володимира вкладні записи починаються безпосередньо оголошенням інформації про покладення книги і її назви: «Відомо буди всімъ нача^{ст}твующи^м и подначало^м сущи^м всяка во же чиноначалія світ^ского и духовного и^вѣстно да буде^т. и^ж сія книга нарыцаемія Тріод Постная» [2, 13], «Сія Книга Требникъ» [2, 20], «Сиа Книга Діяній, и Посланіи Стихъ Ап^толь» [2, 51].

Цікавим аспектом, на наш погляд, є те, як дарувальники усвідомлювали і називали процес передачі книги у власність храму. До прикладу, вписувалося таке: «нада^н», «наданая», «отдана», «отда^жса», «куплена, и отдана», «откупленны^и и нада^нны^и», «соорудиль и надаль», «предаль» [2, 13, 14, 16, 17, 20, 44, 46, 51].

Наступною складовою, у більшості записах, є зазначення локалізації покладення, тобто місцевості, у якій розташовувався храм, його посвята, що не лише інформує про історію побутування примірника, а й подає відомості про тогочасні написання відповідних топонімів. Так, у *Тріоді нісній* 1621 р. зазначалося про дарування «на Обите^н здішнього великого чудотво^рц Хва Архіереа Николы; Монастыр^н Пустыни Кіевско^и» [2, 13], у *Тріоді цвітній* 1631 р.: «Архангела Михаила до села Яворова отдана» [2, 16], у другій частині *Требника* 1646 р.: «до цер^квы Хст^вы^х Бгоявленіи Ло^ввицкой» [2, 20], у *Тріоді цвітній* 1702 р.: «пои^тгоріни цер^кви Кресто-

воз^движенско^и Сосницкой 1756 года мая ла. (31) тогож года дана книга сия к цер^{кв}и о^значенной» [2, 31], у *Євангелії* 1722 р.: «Рождества Пре^стої Бца вси Браткових под Городком Солоним зостаючим и вопеку громаді и духовному на то^и зостаючому при храмї цркви тоя^ж Іоану Валкевичу» [2, 38], у *Євангелії* 1735 р.: «до полской обла^сти града Синяви до храму Воскресенія Хр^стова» [2, 44], у *Триоді цвітній* 1746 р.: «до цер^{кв}и Ляцької до храму под титулемь Успенія Пресвятія Вла^счици ншея Бци и Присно Дви Марія» [2, 46] і розширений запис в *Апостолі* 1752 р.: «до цркви храму Успенія Прстои Бци, на честь и хвалу велможному имени Бжномь, родителци Бжой не порушне часи вічними, въ вси Сго Кро^с. Мл^тти; нарицаемой Борятині, въ дицезіи Перемиской обр^тающоюся, въ протопрезвитеріи Вишенской» [2, 51]. Цікавою була й міграція книг, коли вона за згодою сторін переходила з одного храму/монастиря до іншого; яскравим прикладом цього є записи в *Служебнику* 1708 р. Він спершу був укладений у 1728 р. «до мана^стира мо^реницького», але вже в 1746 р. «сей Служебникъ Троецко^о Мотренин^ско^о мн^стра наданій взаміну за таки^и же Служе^бникъ чвер^ткови^и печати Печер^ской по прошенію с^ненаго о^тца Тихона свщен^о іє^реа мн^стра дівичо^о Коробов^ско^о Блговіщен^ско^о в мона^стр^ь дівичи^и Коробов^ски^и за дозволенієм ієромонаха Мелетія // Троецкого Мотренин^ско^о мн^стра ігумена, і причет^ной братии ієромона^с Сила мана^стира дівичо^с Коробовского» [2, 34].

Важливим аспектом у дослідженні доровизн є з'ясування імен вкладників, їхніх професій, титулів, соціального статусу, а також і як вони себе окреслювали. Уже згадана вище *Триодь пісна* 1621 р. «за спросител^ства чет^ного Гдна Серафіона Бел^ского ігумена» Київського Пустинно-Миколаївського монастиря «наданая великоде^ржавнымь и пресві^лы^м Гд^сре^м Михало^м Феодоровичомь и самодер^жцемь великоя Россія» [2, 13]. Прикладом вкладення особою з духовного стану є такий запис: «азь ієрей Григори^и Рогачевски^и парохіальны^и тоя^ж цер^квы въ началі сщеннод^іствія моего по^чписую року 1725 Марта 9» [22, 20]. У *Триоді цвітній* 1702 р. уміщено два написи, із яких дізнаємося, що спершу книга дарувалася митрополитом Рязанським і Муромським Стефаном Яворським у 1702 р. своєму братові П. Яворському, протопопові Ніжинському, проте вже в 1756 р. ця ж книга була вкладена до Сосницької церкви «вдовствующею Яжею Мариєю Яворскою» [2, 31]. Є згадки в написах і про рід занять жертодавців: «соорудиль рабь Бжий Іоань Синявский и женою своею Устиною крамарь града Києва» [2, 44] чи просто міщани: «купила раба Божія Єкатерина Гаврилиха Придисвітова и синами своими на имя

Григоріємъ, и Василюемъ» [2, 45], «купиль рабъ Бжіи Бжи рабъ: Божи: Леонтіи обиватель Мізкомізкіи» [2, 46].

Не менш цікавими є й причини такої «доброї справи», а саме дарування до храмів: «за отпущеніє гріховъ своихъ» [2, 19, 34, 44] чи «за своє спасеніє, и за отпущеніє гріховъ своихъ и родичовъ поме^ршихъ, и мужа мого на имя Гавриила» [2, 45], а бо ж «а кто его надал то^и да искупившися от гріховъ вписа^и буде^т въ Кни» [2, 20].

Дарувальники були зацікавлені в непорушності свого вкладення книг у церкву, звідси і їх побажання: «а по отході жывота моего не має^т ніхто о^т храма того о^тдалити ти^мо сыну моему которы^и бы м^и совео^ршитися о^т того не має^т о^тдалити быти а з влаща о^т стога м^іца» [2, 17], «неотдалень да будетъ» [2, 19], «аби єї хранили яко зіницю ока» [2, 38], «не порушне часи вічними» [2, 51].

Аби забезпечити «непорушність» своїх дарів, вкладники обов'язково вписували слова перестороги: «а ще бы хто сію книгу хоті^т от онія стыя обители отдалити и на яку^и ко^ве^к сво^и пожито^к обе^рнути неха^и таковы^и ко^жды^и буде^т чу^в Ца^рства Небесно^г и да буде^т на таковы^м ка^ждымъ хотящи^м тоє чини^т кля^тва Сты^х Отець т (300) и иі (18) иже и учинена и зо мною ро^зсуди^тся на страшнымъ и не лицемі^нымъ пре^д збавителе^м наши^м судиши къды^и при^иде судити живы^х и мертвы^х и отдати кождомъ заслугъ Его Аминь» [2, 13], «а хто бы ся того важыти м^і єи о^талити о^т того м^іца буде^т кля^т і прокля^т анафема і маранафа і буде^т зо ^мною м^іти су^а пред^с ми^асты^м Бого^м Пре^д вічны^м Судыєю» [2, 17], «а хто бы его от це^рквы тоєй отлучи или яко та^т и ра^збойникъ волко хищно отщети^т таквы^и в семь віці да отщети^тся Бл^гти Бжія, а в будуще^мь да вписанъ будетъ въ реєстро вічнаго веселія отлученны^х грішниковъ а декимъ и преданъ анафемі» [2, 20], «ажели бил би хто дияволом и хотіл отдалити тую рекомую Євангелиє от церкви тои^ж Рожде^сва Престия Бца будет проклят на афема и будет позиваем пред нелицемірнаго Судию» [2, 38], «а хто би міль сію книгу, назва^ную Дестаме^нтъ от того храму отдалити албо продати и албо краденную, купити да будетъ проклять и рамафа Аминь» [2, 45].

Не часто записи закінчувалися молитовними словами, у нашому випадку, вони зафіксовані у двох примірниках: «Бгу нашему чест и хвала во Трои Стоий Слави^{мом}у во вікі віком Амін» [2, 38], «во имя Оца и Сина и Стаго Дха Аминь» [2, 46], що вкотре підтверджує вагомість стосунків між Богом і людиною у свідомості наших предків, а також дає розуміння про певний рівень народної побожності.

Вкладні записи на примірниках з *Колекції* митрополита Володимира (Сабодана) ілюструють світогляд людини XVII–XVIII ст., її сподівань і побоювань, ставлення до небесного й земного. Аби зафіксувати акт дарування книг, і цим забезпечити молитовне поминання за свою душу, своєї родини при житті та помертї, а також і за померлих членів сім'ї раніше, вносилися подібні записи на вільних від тексту полях сторінок у дарованих книгах. Вкладник також, у відповідний спосіб, захищав свій дар від зазіхань словами перестороги. Під час дослідження було з'ясовано різноманітний формат даровизн залежно від почерговості подання інформації про вкладення, що увиразнює цей процес і таким чином дає змогу значно більшого розуміння ментальності та уявлень людини ранньомодерного часу.

1. Детальніше про дослідження покрайніх записів на давніх книгах див. у публікаціях Віри Фрис: *Фрис В.* Записи на рукописних книгах про «покладення» в храм: штрихи до вивчення світогляду вкладників / Віра Фрис // Наукові записки УКУ. – 2010. – Ч. 2 : Історія, вип. 1. – С. 35–50; *Її ж.* Покрайні записи XVI–XVIII ст. астрономічного характеру та астрономічні таблиці у кириличних рукописних кодексах та стародруках / Віра Фрис // Українське небо: студії над історією астрономії в Україні : зб. наук. пр. за ред. О. Петрука, Львів : Ін-т приклад. пробл. механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2014. – С. 670–680; *Її ж.* Книжна культура в Україні XI–XVI ст.: термінологія і проблеми / В. Я. Фрис // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2016. – Вип. 20. – С. 327–339.
2. *Волощенко С.* Колекція Митрополита Володимира (Сабодана): рукописи, стародруки і рідкісні видання. Каталог / Станіслав Волощенко. – Київ, 2017. (на момент написання статті Каталог друкувався, тому у всіх покликах посилаємося на номер опису стародруку).

Гетка Йоанна,
доктор філологічних наук,
(Польща, м. Варшава)

НА ШЛЯХУ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ: РУСЬКОМОВНІ ВАСИЛІАНСЬКІ ДРУКИ (XVIII СТ.)

У XVIII ст. отці-василіани, які діяли в східних регіонах Речі Посполитої, окрім виконання чернечих обов'язків, займалися проповідницькою та освітньою діяльністю. З цією метою вони створили мережу шкіл та заснували друкарні у Вільнюсі, Супраслі, Почасві, Уневі, Львові і Мінську, де, крім релігійної літератури, видавали тексти світського характеру.

Слід наголосити, що книжки церковнослов'янською, тобто мовою літургії уніатської церкви, публікувалися в цих друкарнях водночас із друками «руською», польською, латинською, німецькою, французькою, а навіть литовською та румунською мовами. Співвідношення між книжками, виданими в цих друкарнях латинськими та кириличними шрифтами, було різним, оскільки це виникало з місцевих потреб [1, с. 249].

Василіани зверталися до своїх читачів, використовуючи їхній мовний код, що гарантувало розуміння змісту книжок. Водночас це впливало на формування простої мови (у випадку унівської чи почаївської друкарні – на формування її українського варіанта) як мови друкованих книг, що, у свою чергу, підвищувало її престиж, а також рівень етнічної свідомості читачів. Таким чином, вибір василіанських видань як джерела дослідження є не випадковим. Аналіз мови і змісту надрукованих ченцями книжок показує, що їхня видавнича діяльність на сході Речі Посполитої, з одного боку, була феноменом, який віддзеркалював лінгвокультурну й соціокультурну ситуацію, а з іншого – її конструював.

Руськомовні тексти релігійного змісту [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14] стосувалися не тільки адміністрування церкви чи релігійно-догматичних справ. У цих книжках є чимало інформації про стан тогочасного суспільства, його уявлення про оточуючий світ, а також міжлюдські стосунки. Складається враження, що редактори цих видань поставили собі за завдання популяризувати відповідні моральні постави та поведінку, а крім цього вони прагнули виправити погані звички читачів.

Якщо частина міркувань, які містяться в цих виданнях (наприклад, про необхідність позбутися віри в забобони, чари та ін.), має виразно богословське спрямування, то згадані там різноманітні юридично-економічні проблеми (питання укладення угод, податкові та спадкові справи, особливості функціонування судів) або суспільно-культурні (пошана до старших, питання подружжя) можна вважати виявом турботи про подальший розвиток суспільства.

З точки зору василіанських видань, таїнство подружжя, позики, заповіти про спадщину та ін. були угодами, які повинні базуватися на християнській моральності. Покликаючись на Божі Заповіді, василіани робили наголос не тільки на шанобливому ставленні до чужої власності («не кради»), чи на потребі дотримуватися законів у домовленостях між людьми, але також на необхідності справедливих судів. На думку дослідниці Б. Скіннер, такі думки про необхідність дотримання законів, які серед віруючих поширювало уніатське духовенство, могли вплинути на формування майбутнього громадянського суспільства [2, с. 207]. Натомість інший шлях розвитку суспільства визначала православна етика, яка робила наголос на зміцненні абсолютної влади й тотальному підпорядкуванні індивіда державі, що посилювало пошану суверена до апарату влади.

Навчання віруючих пошани до законів запустило процес побудови громадянського суспільства і правової держави, що відрізняє василіан від православних богословів, які наголошують на необхідності поважати абсолютну владу, яка виходить від Бога. Це, у свою чергу, наближало Схід Європи до цінностей світу *Pax Romana* та водночас спричинило закиди на адресу василіан у тому, що вони «латинізують» церкву й паству.

У цьому контексті варто звернути увагу на лінгвокультурні питання. Еволюцію ідеї обрядовості, яку можна зауважити у василіанських текстах, всупереч звинуваченням у латинізації, можна розглядати як своєрідне повернення до східних витоків церкви. Віссю цього процесу було повернення до церковнослов'янської мови, яка у XVIII ст. стала елементом, що єднає греко-католицьку церкву з кирило-мефодієвською традицією, а також атрибутом культурної незалежності від польсько-латинського Заходу. Поворот у бік церковнослов'янської мови як мови контакту з Богом, а також мови грецької традиції – це вияв процесу пошуку власної «західноруської» культурної ідентичності, яка будується в опозиції до латинсько-польської традиції. Таким чином, значення руськомовного релігійного василіанського друкарства полягало не тільки в прагненні

уніфікувати надання душпастирських послуг для віруючих уніатського обряду, а й формуванні їхньої моральності та громадянської активності.

Завдяки використанню зрозумілого для віруючих мовного коду (руська мова, у даному випадку – українська), а також символів, які до них промовляли (пересторога про вічне прокляття), і зрештою, завдяки покликанню на природне право, як таке, що сильно пов'язане з правом Десяти заповідей (питання пошани до інших, пошана чужої власності, порядність у стосунках з іншими людьми, а також при укладанні угод, які розглядалися не тільки крізь призму торгівлі, тобто позик, векселів, дарчих актів, але й у сімейному контексті – подружжя, усиновлення дітей, заповіти і т. ін.), ці книжки формували підвалини пізнішого громадянського суспільства. Той факт, що це були руськомовні видання, піднімав престиж розмовної мови, тобто української.

Про силу впливу цих текстів промовисто говорить той попит, на який тодішні друкарні відповідали численними передруками василіанських видань.

1. *Getka J.* Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek) / J. Getka. – Warszawa : Bel Studio, 2013. – 344 с.
2. *Skinner B.* Wartości społeczne Kościoła unickiego w XVIII wieku / B. Skinner / V. Bulhakau Geopolityczne miejsce Białorusi w Europie i świecie. – Warszawa : 2006–С. 205–213.
3. Богословія нравоучителная..., Почаїв 1751: Друк. ОО. Васіліян.
4. Богословія нравоучителная., Почаїв 1756: Друк. ОО. Васіліян.
5. Богословія нравоучителная., Почаїв 1787: Друк. ОО. Васіліян.
6. Краткое ссловіе науки хрїстіанскія катофическому человеку многополезное и потребное..., Супрасль 1759: Друк. ОО. Васіліян.
7. Поученіе о с[вя]тих тайнах о добродѣтелях б[о]гословских, о заповѣдех Б[о]жїих, о заповѣдех церковнихъ., Унів 1745: Друк. ОО. Васіліян.
8. Собраніе припадковъ краткое и духовным особам потребное., Унів 1745: Друк. ОО. Васіліян.
9. Собраніе прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное., Супрасль 1722: Друк. ОО. Васіліян.
10. Сѣмя слова Божія на нивѣ сердец... челоѵческих сѣяного., Почаїв 1772: Друк. ОО. Васіліян.
11. Сѣмя слова Божія на нивѣ сердец... челоѵческих сѣяного., Почаїв 1781: Друк. ОО. Васіліян.
12. Слово к народу кафолическому., Почаїв 1765: Друк. ОО. Васіліян.

13. Народовещание или слово к народу католическому..., Почаїв 1768:
Друк. ОО. Васіліян.
14. Народовещание или Слово к народу католическому..., Почаїв 1778:
Друк. ОО. Васіліян.

Груша Александр Иванович,
доктор исторических наук, доцент
(Беларусь, г. Минск)

О РЕЛИГИОЗНОМ СОЗНАНИИ ФРАНЦИСКА СКОРИНЫ

Активное и углублённое изучение мировоззрения Ф. Скорины ушло вместе с советской эпохой. В эту эпоху интерес к мировоззрению просветителя стимулировался главным образом необходимостью легализовать его исторические заслуги в официальной историографии. Эта легализация происходила посредством приведения данных заслуг в соответствии с требованиями в первую очередь советской государственной идеологии. Её результатом стал историографический конструкт образа Ф. Скорины, личность которого предстала наделённой редуцированным религиозным сознанием. Например, согласно утверждению одного из наиболее авторитетных исследователей мировоззрения Ф. Скорины белорусского историка философии С. Подокшина, религиозно-догматическая функция Священного писания интересовала Ф. Скорину в меньшей степени; Ф. Скорина считал, что познавательные усилия человека в основном должны быть направлены на изучение природы, общества, человека, на овладение реальными знаниями; этика Ф. Скорины ориентирует человека преимущественно на реальную, практическую, общественно полезную жизнь; для Ф. Скорины высшим благом является благо земное [1, с. 86, 90, 96–97, 99, 103, 107] и т. д. Советская эпоха ушла, но оставила в наследие образ Ф. Скорины – гуманиста-просветителя, дистанцированного от ценностей религиозного характера, вообще, религиозной культуры. Это наследие требует пересмотра. А последний возможен при условии, в частности, преодоления застывших форм созданного образа, критического отношения к уже устоявшимся мнениям. Данный пересмотр уже начался. Например, недавно поставлено под серьёзное сомнение первое из приведённых утверждений С. Подокшина [2].

Наша задача заключается в том, чтобы заострить внимание на отдельных фактах, которые могут послужить материалом для реконструкции религиозного сознания Ф. Скорины. Эти факты содержатся в произведениях Ф. Скорины – его предисловиях и послесловиях к изданным им книгам Библии. В исследованиях, если они иногда и отражены, то,

как правило, вне контекста, без связи между собой, в «сглаженном» виде. Поставленная задача выполнима, правда, лишь при условии, если указанные факты являются выражением искреннего отношения Ф. Скорины к окружающему его миру, к самому себе в этом мире. Есть основания считать, что Ф. Скорина выражал именно это отношение.

Ф. Скорина постоянно обращается к религиозной теме воскресения, спасения и вечной жизни. Он называет Иова Божиим пророком, ведь Иов «...пророковал убо о *восстании из мертвых светлей и явней всех иных пророков Божиих...*» (тут и далее выделено нами. – А. Г.) [3, с. 19]. Относительно книги Иова Ф. Скорина пишет: «И всякому человеку потребна чистота, понеже ест зеркало жития нашего..., *надежа истинная восстания из мертвых и вечного живота*» [3, с. 20]. По утверждению просветителя в псалмах «...*ест надежа восстания из мертвых и вечного живота, боязнь страшного суду и вечного огня*» [3, с. 18]. Подобных высказываний у Ф. Скорины немало. Обращение к указанной теме не является литературным шаблоном, безотносительным к контексту его произведений. Это обращение непосредственно связано с иными высказываниями Ф. Скорины. Он много писал, например, о великих тайнах Божьих [3, с. 19–20, 33, 46 и др.], религиозных символах и чудесах и заключённых в них смыслах [3, с. 18, 20, 23, 40 и др.], о страхе Божьем [3, с. 22, 24 и др.]. Запечатлённые просветителем идеи, эмоции, образы и мотивы явно и плотно насыщены религиозной проблематикой.

В предисловиях Ф. Скорины эта проблематика выражена иногда имплицитно. Она скрыта в отдельных рассуждениях, которые лишь при интерпретации в первом приближении могут трактоваться как проповедь земного счастья и земных наслаждений. Ключевыми темами рассуждений Ф. Скорины является «мудрость», «наука всякое правды» и «добрый обычай». Приобретение мудрости, овладение «наукой» и приобщение к добрым обычаям является с точки зрения просветителя одной из важнейших задач человека в его земной жизни. Со слов Ф. Скорины в притчах Соломон «...писать о мудрости, о науце, о добрых обычаех, о заповедех, яко ся имамы *справовати и жити на сем свете...*» [3, с. 21]. Ведь «...без страху Божия, без мудрости и без добрых обычаев *не ест мощно почстиве жити людем посполите на земли...*» [3, с. 22]. Ф. Скорина взялся за издание перевода книги Притчей Соломоновых к пользе простых людей, «...ко розмножению добрых обычаев, абы, *научившися мудрости, добре живучи на свете...*» [3, с. 22]. Но важно знать, в каком *контексте* в этой книге говорится о мудрости:

начало мудрости – страх Господень (Притчи 1:7; 9:10), мудрость даёт Господь (Притчи 2:6), Господь премудростью основал землю, а разумом утвердил небеса (Притчи 3:19). Таким образом, мудрость имеет для Ф. Скорины религиозный характер. Правильность такого суждения может подтверждать содержание следующих цитат. Премудрый Соломон в его трёх книгах «...*Божшим повелением мудрость* свою выписал...» [3, с. 21]. В книге Екклесиаста Соломон «...отводить от збытнее пращи сегосветнаго жития и *приводить ко вечному небесному житию*» [3, с. 21]. Для Ф. Скорины конечная цель познания мудрости также имеет религиозный характер. «Кто ю (мудрость. – А. Г.) *найдет, сей найдет милость, и достанет благословения от Господа, и придет к нему все доброе посполу с нею. Хвала и честь бесчисленная мощи ея, она убо ест мати всех добрых речей и учитель всякому доброму уменью*» [3, с. 22]. В свете этих фактов стоит, очевидно, признать, что в понимании Ф. Скорины, человек действительно нуждался в мудрости для того, чтобы достойно жить на этом свете, но эта достойная жизнь – не цель и не самоценность, она – условие и залог спасения и вечной жизни.

Мудрость и наука – дар Бога. Религиозная премудрость «...только от самого Господа Бога дана бывает» [3, с. 31]. Эта мудрость была дана Богом, например, Соломону. «И тако Господь Бог дал ест царю Соломону мудрость большую, нежели которому иному человеку» [3, с. 21].

Впрочем, как следует из иных высказываний Ф. Скорины, он дифференцирует религиозную и житейскую мудрость [3, с. 24, 105, 111]. Однако религиозную мудрость Ф. Скорина ставит выше житейской. Ведь религиозная мудрость – «премудрость вечная». Эта мудрость заключена в учении Иисуса Христа (она «...ест слово Божие избавитель наш Исус Христос») [3, с. 31; 1, с. 89]. Мирская мудрость имеет тот недостаток сравнительно с религиозной мудростью, что познание первой чревато гордыней, приводящей к людским распрям [3, с. 111].

Размышления над тайной создания Богом мира послужили для Ф. Скорины поводом для того, чтобы указать на бессилие светской философии объяснить эту тайну. «Ведь кто из философов мог понять, что Господь Бог словом своим, из ничего, создал всё видимое и невидимое? – задавался вопросом Ф. Скорина. «Старейшина философов Аристотель говорил: «Из ничего ничего не бывает»» [3, с. 51–52].

Ф. Скорина делает акценты, не оставляющие двусмысленных толкований относительно главной ценности книг Библии, перевод и издание которых стало его важнейшей творческой задачей. Он соглашается

с утверждением Григория Великого, что святое письмо «...все иные науки превышает...» [3, с. 46]. Просветитель пишет о том, что по книгам Библии можно изучать светские науки из цикла семи свободных наук (на это особенно часто обращают внимание исследователи, продвигающие образ Скорины-гуманиста). Но затем он замечает, что все эти и другие науки и светские знания имеют для христиан *преходящий* характер – христиане нуждаются в том, что должно привести к спасению их душ: «Надо все над то мы, христиане, ведаючи все науки быти *минуцие, потребуем речи вечное душиного спасения*». В связи с этим Ф. Скорина призывает постоянно читать святое Евангелие, а, читая, наследовать дела спасителя Иисуса Христа [3, с. 47].

С учётом приведённых сведений требует отдельного рассмотрения скоринское понятие «прироженный». Оно, как надо полагать, вовсе не идентично современному понятию «естественный». «Прироженный» – это то, что дано от Бога, создано им. «Прироженная мудрость» – мудрость от Бога [3, с. 46], «закон природный» – закон от Бога [3, с. 62].

Все приведённые факты дают возможность выявить чувствования, осмысления, убеждения, устремления и ожидания Ф. Скорины, формирующие его религиозное сознание. Как предварительно можно заключить, в основе этого сознания лежали представления о любящем Боге, Христе-спасителе и страдальце. Из данных фактов одни имеют значение для определения структуры этого сознания, другие для выяснения взаимодействия данного сознания с окружающим миром. В последнем случае одной из отправных точек для размышлений может стать упоминание Ф. Скориной о «философии добронравное», содержащейся в книгах Библии, «яко любити Бога для самого себе и ближнего для Бога...» [3, с. 46].

1. *Подокшин С. А.* Франциск Скорина / С. А. Подокшин. – Москва : Мысль, 1981. – 215 с.
2. *Кондратюк С.* Богословские аспекты в библейских предисловиях Франциска Скорины [Электронный ресурс] / С. Кондратюк. – Режим доступа: <http://minds.by/news/bogoslovskie-aspekty-v-biblejskih-predisloviyah-frantsiska-skoriny>. V9 jtwNSLSHs. – Загл. с экрана.
3. *Скарына Францыск.* Творы: прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія / Францыск Скарына ; уступ. арт., падрыхт. тэкстаў, камент., слоўнік А. Ф. Коршунава, паказальнікі А. Ф. Коршунава, В. А. Чамярыцкага ; рэд.: В. А. Чамярыцкі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1990. – 207 с.

Заболотна Наталія Валентинівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

КИРИЛИЧНІ ВИДАННЯ СВЯТОГО ПИСЬМА В ДРУКАРНЯХ ПОЧАЇВСЬКОГО ТА УНІВСЬКОГО МОНАСТИРІВ

Видання книг Святого Письма – найвідповідальніша частина місії монастирської друкарні. Видавалися Біблія та певні її частини – Євангеліє, Апостол, Псалтир – необхідні як для читання вірним, для використання в богослужінні, а також, насамперед Псалтир, для навчання дітей. Традиція випуску Біблійних книг друком, неоціненний внесок у яку серед східнослов'янських народів зробив Ф. Скорина, сприяла швидкому їх примноженню й поширенню.

Друкарня Почаївського Успенського монастиря 1734 р. видала свою першу книгу (Служебник) і до 1831 р. діяла як друкарня греко-католицького ордену оо. Василіян, протягом XVIII ст. у ній вийшло понад 260 кириличних видань і понад 240 – латиношрифтих. Друкарня Унівського Успенського монастиря діяла з 1648 по 1770 р. із перервою в 1700–1731 рр., у ній з'явилися друком 48 кириличних видань. Ці дві друкарні неспівмірні ані за тривалістю періодів активності, ані за кількістю випущених видань. Їх поєднує належність до греко-католицької церкви, використання в кириличних друках української мови, окрім традиційної церковнослов'янської.

Крім повної Біблії, тут традиційно видавалися окремими книгами Євангеліє, Апостол і Псалтир. Новий Заповіт і Псалтир, які часто видавалися однією книгою в деяких інших друкарнях, тут не виходили. Предметом статті не стали видання Євангелій Святих страстей, Євангелій недільних та Євангелій вранішніх, які містять вибрані євангельські тексти, розташовані за недільними або іншими читаннями літургійного року.

Повне видання Біблії з'явилося друком у Почаєві тільки 1798 р., очевидно, розпочати роботу над цим виданням раніше не давали великий обсяг і підвищені вимоги (насамперед, внутрішні) до ретельності такої праці. Це видання та його примірники в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (НБУВ) детально описані у статті О. Железняк «Єдине видання Біблії в жанровому репертуарі друкарні Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої третини XIX століття» [1].

Протягом XVIII ст. Почаївська друкарня випустила п'ять видань повних Євангелій (та стільки ж Євангелій, що читаються в певні періоди літургійного року). За винятком одного, почаївські видання Євангелій мають формат 2°. Вони видані 1759, 1771 р., два різних видання вийшли під 1780 р. Єдине малоформатне Євангеліє – у 8° – вийшло 1768 р. Усі видання цієї книги ошатно оздоблені з використанням усього арсеналу елементів художнього оформлення – заставок, кінцівок, ініціалів, виливних прикрас, друку циноброю – та проілюстровані високомистецькими гравюрами, серед авторів яких був ушавлений Йосиф Гочемський. Одне з видань Євангелія 1780 р. має кілька друкарських виправлень у тексті: помилковий друк заклеєно шматочками паперу з правильним, в одному місці повністю замінено аркуш. Усі зазначені видання наявні в НБУВ.

Апостол видавався в Почаївській друкарні дещо рідше, ніж Євангеліє, у бібліографії відомо два великоформатних видання – у 2 – 1759 р. та 1783 р. та одне форматом у 8° – 1768 р. При цьому художнє оформлення видань Апостолів подібне до оформлення Євангелій як за елементами декору – заставками, кінцівками, ініціалами, так за шрифтовою організацією тексту, використанням цинобри, стилістикою ілюстрацій, які, до речі, мали одних і тих самих авторів. Задум видавців втілювався у появі однотипно оформлених видань Євангелія та Апостола парами одночасно – у 1759, 1768 р. та через невеликий проміжок часу в 1780 (Євангеліє) та 1783 р. (Апостол), причому кожна пара має однаковий формат – як великий, для використання в богослужінні, так і малий, зручний для приватного читання або для того, щоб узяти в дорогу. Видання 1759 р. позначене великою кількістю друкарських правок, здійснених після друку накладу, про це, зокрема, у статті авторки «Почаївські кириличні стародруки як джерело з історії редакційно-видавничої та друкарської діяльності» [2]. Примірники зазначених видань Апостола наявні у фондах НБУВ.

Окремою сторінкою в історії Почаївської друкарні василіянського періоду діяльності було видання книг на замовлення громади старообрядців. Так, було видано Апостол із тлумаченням, датований 1784 р. (для його друку використано папір з датою 1787 р.). Тлумачення включені безпосередньо в текст Апостола і за традицією оформлення старообрядницьких книг надруковані відбір, що значно утруднює сприйняття читачем. У НБУВ цього видання немає.

Наступною з книг Святого Письма, яка видавалася окремо, і то найчастіше за всі інші, є Псалтир. За бібліографією відомо 18 почаївських

видань власне Псалтиря, 2 видань Псалтиря з возслідуванням і 1 – Псалтиря з тлумаченням. З усіх книг Святого Письма лише Псалтирі випускала друкарня Унівського Успенського монастиря – у ній вийшло 8 видань Псалтиря, у тому числі 1 – Псалтиря з возслідуванням. Так само друкарня іншого василянського монастиря – Супрасльського Благовіщенського – з біблійних книг видавала виключно Псалтирі (8 видань). Така популярність, а також переважно малий формат Псалтиря зумовлені тим, що цю книгу використовували не лише в літургійній практиці, а й у навчанні дітей.

Почаївські Псалтирі мали формат переважно у 4°, це 12 видань, половина з яких – старообрядницькі. Це видання 1737 р. [1742], 1750, 1763, 1774, 1792 р. та старообрядницькі 1777, 1783, два видання [сер. 1780-х], видання 1786 та [кін. 1780-х]. Крім того, виходили Псалтирі й меншим форматом: у 8° – 1772 р., два видання 1779 р., одне – 1798, у 12° – 1776 р. та у 24° – 1775 р. З них у НБУВ наявні примірники греко-католицьких видань [1742], 1750, 1763, 1774, 1792 р., 1779 та 1798 рр. – із паралельним текстом церковнослов'янською та польською мовами.

Надруковані доволі скромно, з використанням тільки чорної фарби (цинобру подеколи використано в пасхальних таблицях), вони прикрашені заставками, кінцівками, виливними прикрасами та в переважній більшості мають нечисленні ілюстрації. Традиційно це зображення царя-псалмоспівця Давида, у деяких виданнях вміщено гравюру на біблійний сюжет потоплення фараонового війська. Для почаївських Псалтирів характерне використання різних варіантів зображення Чудотворної Почаївської ікони Богородиці, часто на цих гравюрах зображено і Почаївський монастир. Примірники Псалтирів із зображенням Чудотворної Почаївської ікони Богородиці та Почаївського монастиря демонструвалися на виставці у відділі стародруків та рідкісних видань до 280-ї річниці виходу друком першої почаївської книги (2014 р.), електронна версія якої розміщена на сайті НБУВ [3].

Фрагмент видання Псалтиря – розворот двох нумерованих аркушів формату 12° – було виявлено як закладку в примірнику почаївської Тріоди цвітної 1747 р., найімовірніше, він належить до видання 1776 р.

Зі старообрядницьких почаївських Псалтирів у НБУВ наявні видання 1783 та 1786 р. Їх оформлення, традиційно для старообрядницьких видань, наслідує московські дореформені видання, що позначається на стилістиці та репертуарі елементів художнього оздоблення. Зокрема, поряд з ініціалами тут активно використано ломбарди. З ілюстрацій наявні тільки зображення царя Давида. Крім звичайного Псалтиря, значне

поширення мав Псалтир з возслідванням, возслідвання розташовувалося після повного тексту Псалтиря і складалося з акафістів, канонів, місяцеслова та інших частин. Ця книга, із варіаціями в складі возслідвання, неодноразово виходила в різних друкарнях, і Почаївська друкарня не стала тут винятком.

За даними бібліографії, у Почаєві побачили світ два видання Псалтиря з возслідванням, 1781 та 1784 р., обидва призначені для старообрядців. Це об'ємні видання, форматом у 2°. У НБУВ представлене тільки видання 1781 р. у вигляді фрагмента – кількох аркушів, використаних для форзаців та нижніх палітурних аркушів у конвольюті зі старообрядницьких почаївських видань «Чин како подобает пѣти дванадесять псалмов особь» [1784] р. та «Собрание краткія науки о артикулах вѣры» 1783 р. У НБУВ наявні примірники єдиного почаївського видання Псалтиря з тлумаченням, яке вийшло 1789 р. Книга містить повний текст Псалтиря з коментарями. Це видання форматом у 2°, надруковане у дві фарби та ошатно оздоблене – має форту, заставки, кінцівки, ініціали, виливні прикраси та дві ілюстрації – зображення царя Давида та потоплення фараонового війська.

Перше відоме унівське видання, датоване 1648 р., є саме Псалтирем. Унівські Псалтирі видавалися у другій пол. XVII ст., після чого друкарня не зверталася до цієї книги. Хоча, логічно припустити, друкування Псалтирів мало бути прибутковим, імовірно, конкуренція з боку Почаєва змусила Унівську друкарню спрямувати зусилля в бік інших видань.

Згідно з даними бібліографії, унівські Псалтирі виходили 1648 р., два видання побачили світ у 1678 р., по одному – у [1687], 1689, 1699 р. Усі вони формату 4°, ошатно оздоблені заставками, кінцівками, ініціалами, більшість видань мають гравюри з зображенням царя Давида. У виготовленні гравіювальних дощок для унівських Псалтирів брав участь такий видатний митець, як Никодим Зубрицький. У фондах НБУВ зберігаються унівські видання Псалтиря 1648, 1689 та обидва видання 1678 р. Псалтир з возслідванням 1692 р. – маленька, форматом у 12°, ошатно оздоблена книжечка, наскільки можна зробити висновок з бібліографії (бо в Україні примірники цього видання невідомі), вона надрукована дрібним шрифтом.

Окрім традиційно церковнослов'янських текстів, Унівська друкарня випустила Псалтир віршований у перекладі на румунську мову св. Дософтея (Досифея), митрополита Сучавського. Книжка вийшла друком 1673 р., вона надрукована форматом у 4°, з використанням цинобри, оздоблена заставками, кінцівками, ініціалами, виливними прикрасами,

має гравюри з зображеннями царя Давида та герба Могил, господарів князівства Молдови, кому і присвячено видання. Окрім тексту Псалтиря, видання містить на початку книги присвяту, вірш на герб Молдавської землі, а наприкінці – вірші визначного літописця, великого ворника Нижньої землі князівства Молдови, Мирона Костіна (1633–1691). Це одне з двох румуномовних унівських видань (іншим є Акафіст і молебень Богородиці, переклад якого здійснено так само св. Дософтеєм), займає почесне місце серед подібного роду свідчень культурної співпраці України з Молдовою та Волощиною тієї доби, що набуває особливої актуальності у світлі 510-ї річниці початку румунського друкарства, яка відзначатиметься у 2018 р.

Отже, книги Святого Письма, що виходили в Почаївській та Унівській друкарнях, попри різну кількість видань і неоднакову поліграфічну якість, однаковою мірою стали важливим внеском у примноження книг для богослужіння і для особистого читання, а також навчання (Псалтирі). Унівська друкарня випустила свої Псалтирі до початку діяльності друкарні Почаївського монастиря, але з появою останньої поступилася їй у сфері друку книг Святого Письма. Обидва осередки підтримували та розвивали традиції оформлення кириличних стародруків, залучаючи відомих художників-граверів. До того ж Псалтирі на почесному місці серед тих кириличних стародруків, які найчастіше були «пристановищами» для численних покрайніх записів, цікавих як пам'яток історії та мови.

Книги Святого Письма, видані в Почаївській та Унівській друкарнях, є важливою частиною національної та загальноєвропейської культурної спадщини.

1. Железняк О. Єдине видання Біблії в жанровому репертуарі друкарні Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої третини XIX століття / О. Железняк // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки : зб. наук. пр. – Київ, 2011. – С. 151–161.
2. Заболотна Н. Почаївські кириличні стародруки як джерело з історії редакційно-видавничої та друкарської діяльності / Н. Заболотна // Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки. – Київ, 2011. – С. 33–55.
3. «Життєдайне джерело» : Виставка почаївських видань у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ до 280-ї річниці виходу першої книги у друкарні Почаївського Успенського монастиря [Електронний ресурс] / підгот. Заболотна Н. В. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/1955> [04.04.2017]. – Назва з екрана.

Ковальчук Галина Іванівна,
доктор історичних наук, професор
(Україна, м. Київ)

«БІЛІ ПЛЯМИ» ТА ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ В СКОРИНОЗНАВСТВІ

Засновнику східнослов'янського книговидання Ф. Скорині присвячено тисячі публікацій, більших чи менших, спеціально присвячених йому чи таких, де його діяльність або видання згадуються. Водночас слід визнати, що в цій ділянці знань є багато «білих плям», нез'ясованих питань, на які нема певних відповідей, попри понад 200-літній період дослідження біографії та видань Ф. Скорини. За майже три сотні років між початком видавничої діяльності Ф. Скорини і першими дослідженнями про нього багато інформації було втрачено, як і більшість примірників його видань.

Отже, що відомо і що невідомо про Ф. Скорину – конспективно. Відоме місце народження – Полоцьк, і невідома точна дата його народження. Більшість вважає, що Ф. Скорина народився не пізніше 1490 р., виходячи з дати його вступу до Краківського університету – 1504 р. (тобто в 14 років). Проте висувалися гіпотези щодо більш ранньої та точно визначеної дати, пов'язані з видавничою маркою видавця, де, як відомо, зображений сонячний диск, дещо перекритий півмісяцем, тобто сонячне затемнення. Оскільки це астрономічне явище немає відношення до змісту біблійних книг, які видавав Ф. Скорина, було висунуто гіпотезу, що воно символізує дату його народження. Білоруський дослідник Н. Щекотихин встановив, що сонячне затемнення в Полоцьку відбулося 6 березня 1486 р., отже, на його думку, це і є дата народження Ф. Скорини [1]. Гіпотеза красива, приваблива і більше відповідає реаліям вступу до університету – 18 років, тим більше, не забуваємо, що навчання велося латиною – тоді вже мертвою мовою, і її треба було перед тим добре опанувати.

Друга загадка пов'язана з ім'ям Ф. Скорини. Він сам у передмових і післямових до своїх видань називав себе Франциском або Францишеком. Це ім'я постійно викликало дискусії з приводу конфесійної належності Ф. Скорини, і це ще одна загадка: був Ф. Скорина православним чи католиком? Чому всі дослідники вважають, що його

батько Лука, якщо був православним, категорично не міг назвати сина Франциском, оскільки це католицьке ім'я. Тому ще з другої половини ХІХ ст. з'явилася версія, що насправді його звали Георгій, і був він православним, а ім'я Франциск прибрав собі для вступу до Краківського університету, куди православних начебто не приймали на навчання. Проте, чому православний Лука не міг назвати сина Франциском? Тому що в святцях нема такого імені? Відомо, що в Краківському університеті тоді навчалася дуже багато вихідців з українських і білоруських земель. Невже всі вони були католиками? Але ж серед них було багато Георгіїв, чому ж обов'язково Ф. Скорина мусив міняти ім'я? Підставою називати його Георгієм стали введені 1858 р. у науковий обіг привілеї Сигізмунда І, в одному з яких Ф. Скорина звільнявся від потреби виплачувати борги свого покійного брата Івана, і наче там ім'я Георгій стоїть поруч з ім'ям Франциск. Крім того, під опублікованим 1873 р. портретом Ф. Скорини в «Крестном календаре» А. Петрушевич [2] побачив підпис Георгій (на жаль, нам не вдалося знайти це видання, щоб зрозуміти, про що саме йдеться). Але як довів відомий білоруський дослідник Г. Голенченко [3, с. 12], у привілеї Сигізмунда написано не Georgii, а egregii, тобто видатний. На нашу думку, якщо особа сама неодноразово називає себе одним ім'ям, не варто приписувати їй інше.

Що ж до конфесійної належності Ф. Скорини, то ще одна версія активно обговорювалась в літературі – про те, що він був протестантом. Вона пов'язана зі ще одним дискусійним питанням про мову видань Ф. Скорини. Переклад книг на народну мову – характерне явище Реформації, проте перші видання Ф. Скорини виходили вже в той рік (1517), коли в Німеччині М. Лютер виголосив основні положення Реформації. Але ж книги спочатку треба було перекласти, відредагувати, написати передмови, коментарі, післямови, підготувати обладнання, відлити шрифти, створити ксилографічні дошки для ілюстрацій, закупити папір, фарби тощо. Отже, він мусив розпочати роботу в Празі значно раніше, тобто Ф. Скорина випередив початок Реформаційного руху. При цьому з публікації в публікацію повторюється твердження, що він був знайомий з М. Лютером і Ф. Меланхтоном. Знайомство цілком можливе, але воно зовсім не є доказом конфесійної належності Ф. Скорини: прагнення наблизити церкву до людей, що називається, вітало в повітрі. Отже, на користь гіпотези, що він був католиком, свідчить його ім'я, навчання в Західній Європі, відповідне володіння латиною і його ж свідчення, що Біблію перекладав з Вульгати (Ієронімового тексту), тобто з латинської Біблії. На користь

православ'я – місце народження і, головне, видання книг кирилицею, що традиційно була пов'язана з православ'ям.

Із серпня 1517 р. книги Ф. Скорини виходили практично щомісячно. Для початкового етапу друкарства темпи невидимі! Скільки ж верстатів у нього було? Якщо на одному верстаті відбувалося друкування, як можна книгу в кількості аркушів надрукувати за місяць у той час? Скільки ж людей працювало в друкарні? Хто різав дошки, набирав, друкував, тримав коректуру, збирав блок книги тощо? Чи були пов'язані ці майстри з Краківським видавничим гуртком Ш. Фіоля, адже після примусового припинення діяльності цієї друкарні пройшло трохи більше 20 років, цілком можливо. Дискусійним залишається і питання, ким були в цих видавничих осередках Ш. Фіоль і Ф. Скорина, мабуть точно не друкарями, як їх називають найчастіше в історії книги. Чи сам Ф. Скорина малював ілюстрації до своїх книг, адже там завжди присутня його видавнича марка як логотип його видань, чи сам гравірував, чи замовляв якомусь майстру?

Дуже багато дискусій викликала мова видань Ф. Скорини. Як тільки визначення не вживали: русинський діалект; російська мова, що має всі відмінні прикмети мови його вітчизни і часу; штучна книжна мова на основі церковнослов'янської із сильною домішкою «руської», церковнослов'янська мова білоруського відтінку; народна мова поблизу Полоцька; старобілоруська мова; староукраїнська мова, руська мова (саме в такому написанні, із м'яким знаком) та ін. Дискусії не припиняються, і наразі вони активно тривають у соціальних мережах. Найпоширеніше визначення – церковнослов'янська мова в білорусько-українській тогочасній редакції.

Чи переклав Ф. Скорина всі книги Біблії, як заявляв, і скільки їх було видано – це теж є «білою плямою» в скоринознавстві. Схоже на те, що до нашого часу не дійшли всі книги, видані ним і перекладені ним. Про це свідчать, зокрема, пізніші рукописні списки, серед яких є й такі, що становлять списки з невідомих, але близьких за мовою його перекладів книг Біблії [4, с. 100–101]. Дуже цікаві гіпотези пов'язані з тим, чому більшість рукописних списків з видань Ф. Скорини зроблені на території Західної України [5], за якими Ф. Скорина в 1530-х роках перебував у Крем'янці, готуючи нові переклади Біблії для друкування тут чи у Львові. Саме його начебто згадано у львівському Апостолі 1574 р. («по стопам богоизбранна мужа»: Скорина називав себе «избранным мужем») та епітафії І. Федорова. Проте, на жаль, документів, які б

підтвердили цю привабливу гіпотезу, не знайдено. Існує багато й інших нез'ясованих питань у біографії та діяльності Ф. Скорини. Серед них – чи їздив він дійсно до Москви зі своїми книжками і чи правда, що там спалили привезені ним видання, і взагалі, чому його книжки збереглися так погано. Дуже багато питань, які ще чекають на вирішення, пов'язані з його портретом, починаючи з того, що спонукало його розмістити власне зображення в книгах св. Письма; скільки ж йому років на портреті – бачимо зовсім немолоду, змучену людину; що приховують втаємничені знаки на цій гравюрі, і нарешті – а що в нього з ногами?

Проте абсолютно точним є збережені примірники його 23 книг, що й сьогодні немало для будь-якого автора чи видавця, і його незаперечний вплив на розвиток подальшого книговидання, білоруської та української мов, біблієзнавства, мистецтва книги та багатьох інших складових культури людського суспільства.

1. *Шчакаціхін М. М.* Калі радзіўся Францішак Скарына / М. М. Шчакаціхін // *Польмя.* – 1925. – № 5. – С. 148–151.
2. [Петрушевич А. С.]. Франциск Скорина, издатель в Праге Чешской в 1517, 1518 и 1519 годах // *Слово (Львів),* 1875. – № 130. – С. 1–2.
3. *Галенченка Г. Я.* Праблемныя дакументы скарыніяны ў кантэксте рэальнай крытыкі / Г. Я. Галенченка // 480 год беларускага кнігадрукавання : матэрыялы Трэціх Скарынаўскіх чытаньняў. – Мінськ, 1998. – С. 9–20.
4. *Ісаєвич Я. Д.* Францішак Скорина та його послідовники // *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 94–103.
5. *Gębarowicz M.* Iwan Fedorow I jego działalność w latach 1569–1583 na tle epoki / M. Gębarowicz // *Roczniki Biblioteczne.* – Warszawa, 1969. – Z. 1–2. – S. 24.

Кононенко Ірина Іванівна,
(Україна, м. Харків)

КОЛЕКЦІЯ КИРИЛИЧНИХ ВИДАНЬ XVI–XVII СТ. ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

Гордість кожної бібліотеки завжди – фонди рідкісних видань, які не тільки є книжковими пам'ятками, унікальними зібраннями загальнонаціонального та загальносвітового культурного значення, а й становлять велику духовну цінність.

Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (далі – ЦНБ) є однією із старіших бібліотек вищів України і володіє багатими фондами. У них зберігаються численні колекції, у тому числі: зібрання рукописних книг та архівних документів різноманітного змісту, зарубіжні видання XV–XVIII ст. (у тому числі 19 інкунабул), книги громадянського і кириличного друку (XVI–XVIII ст.).

Це повідомлення присвячене загальному огляду видань кириличного друку XVI–XVII ст.

Колекція кириличних стародруків ЦНБ XVI–XVII ст. нараховує 117 одиниць зберігання – 121 пр. (з конволютами). З них: 9 пр. видань XVI ст. і 112 пр. видань XVII ст. Надруковані вони в Києві, Львові, Чернівці, Кутейно, Могильові, Москві, Новгород-Сіверському та Стратині.

Колекція складається з примірників богослужбової та богословської літератури старослов'янською і польською мовами. Серед них є і старообрядницькі видання. Також зберігається кілька примірників історичної, філологічної та воєнної тематики, надрукованих кирилицею. До останніх належать: «Учение и хитрость ратного строения пехотных людей» (Москва, 1647) – переклад праці німецького автора Іоанна фон Вальхаузена, «Грамматика» Мелетія Смотрицького (Москва, 1648) і деякі інші.

Університетська колекція кириличних видань XVI ст. представлена п'ятьма примірниками видань І. Федорова: «Апостол» (Львів, 1574), «Біблія» (Острог, 1581) (2 пр.), «Новый завет с Псалтирью» (Острог, 1580), а також «Книжка собрание вещей нужнейших» Тимофія Михайловича (Острог, 1580). «Маргарит» Іоанна Златоустого (1595) та «Книга о постничестве» Василя Великого (1594) надруковані після смерті

І. Федорова в Острозі. Ще два примірники «Литовського Статуту» (Друк. Мамоничів, 1588 та 1594–1595 pp.) надруковані у Вільно.

Також у колекції є чотири примірники польською мовою, надруковані в Києві, Чернігові та Новгород-Сіверському. Це видання творів відомого релігійного письменника і проповідника Іоанікія Галятовського (Messiasz prawdziwy (Київ, 1672), Sophia mądrości (Чернігів, 1686), Labeledz z pirogami... (Новгород-Сіверський, 1679), Skarb pochwały (Новгород-Сіверський, 1676).

Особливо слід відзначити видання друкарні Києво-Печерської лаври, які становлять більш ніж третину нашої колекції стародруків XVII ст. – 46 пр. Всі вони і сьогодні свідчать про високу книжкову культуру видавців та віддзеркалюють події історичного, літературного, філософського характеру. Саме в цих виданнях знайшли втілення думки відомих письменників, публіцистів, релігійних діячів того часу, таких як Л. Баранович, І. Галятовський, І. Гізель, П. Могила, А. Радивиловський, Ст. Яворський та ін. Як приклад можна навести такі видання, як «Синопис» І. Гізеля (Київ, 1680), що користувався великою популярністю і витримав понад 30 перевидань, або «Лексикон славеноросский и имен толкование» (Київ, 1627) – перший слов'янський тлумачний словник, збиранню матеріалу для якого відомий український учений П. Беринда присвятив багато років свого життя. Найстаріші з них – «Книга о вере единой» Захарії Копистенського і Службник, надруковані в 1620 р. Примірник «Октоиха» 1699 р. є найпізнішим у нас виданням Лаври XVII ст.

Одне з видань університетської колекції є унікальним. Це «Псалтир», виданий у Києві в друкарні Тимофія Вербицького в 1628 р. Він зберігся в єдиному примірнику (див.: Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва на Україні) (Львів, 1981). Книга потрапила до ЦНБ, імовірно, після XII Археологічного з'їзду, який проходив у Харкові в 1902 р. На форзаці вказано, що примірник надійшов із с. Шенгеріївки Зінківського повіту.

У ЦНБ є єдине зарубіжне кириличне видання, надруковане в Амстердамі в 1700 р. у друкарні Івана Тесінга: «Краткое собрание Лва Миротворца, Августейшего Греческого Кесаря, показующее дел воинских обучение». Перекладачем цієї книги був уродженець Білорусі І. Копієвський (Копієвич) (1651–1714) – просвітитель, письменник, поет, видавець та перекладач. За свідченням бібліографічних видань Пекарського, Сопікова, Бурцева, це видання дуже рідкісне, бо навіть в антикварних каталогах кінця XIX ст. воно майже не зустрічається.

Ще одне цікаве видання збереглося в нашій збірці: це примірник «Постановление от его Царского величества з Войском Запорозким року 1659» (Київ, 1660). Примірник оздоблений рукописним титульним аркушем, на нижньому полі якого написано: «Тимофей Калинин». Т. Калининський – відомий український громадський діяч початку XIX ст., збирач документальних матеріалів з історії України, до того ж художник-аматор. Із чотирьох відомих на сьогодні примірників лише цей оздоблений оригінальним рукописним титулом.

Видання надходили до університетської книгозбірні різними шляхами.

Частину примірників (понад 20 видань), переважно українських стародруків XVI–XVII ст., було передано з дублетних фондів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна (нині – РДБ, Москва) і Бібліотеки Академії наук УРСР (нині – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника) у 1961–1962 рр. Серед них: «Біблія» (Острог, 1581), «Апостол» (Львів, 1574), «Новий Завет» (Острог, 1580), «Маргарит» Іоанна Златоуста (Острог, 1595), «Книга о постничестве» Василя Великого (Острог, 1594), «Требник» (Стратин, 1606) Петра Могили, а також твори Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивилівського, Дмитрія Ростовського (Туптала), видання Патериків, Тріодей пісної і цвітної, Номоканонів тощо.

Інші примірники колекції надійшли у фонд ЦНБ від приватних власників, які дарували чи заповідали свої зібрання університету (це відомі у свій час діячі – П. Джунковський, Б. Філонов, О. Білецький). Багато видань кириличного друку XVII ст., а також зарубіжних видань цього періоду, надійшли з бібліотеки Харківського колегіуму.

Колекція кириличних видань XVI–XVII ст. дуже цікава, але досі невідома широкому загалу науковців. Увагу дослідників привертала лише окремі видання. Тому вона потребує детального вивчення, попримірnikового опису та видання каталогу стародруків ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Курганова Олена Юрївна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

УКРАЇНСЬКА БАРОКОВА ПОЕЗІЯ В КИРИЛИЧНИХ ВИДАННЯХ КНИГ СВЯТОГО ПИСЬМА XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ.

Повнотекстове видання Біблії церковнослов'янською мовою, що побачило світ у 1581 р. в Острозькій друкарні, та численні видання Нового Заповіту, Євангелія, Апостола і Псалтиря, видані в українських друкарнях впродовж XVII – першої половини XVIII ст., були відповіддю на суспільний запит забезпечення мережі церковних осередків богослужбовими книгами. Утвердження в літературі та мистецтві стилю бароко не могло не вплинути на художнє оформлення цих книг. Їх оздоблено фортами та гравюрами зі складними алегоричними зображеннями, заставками з розгалуженим рослинним орнаментом [1, с. 323]. Поряд із графічними засобами увиразнення тексту видання, у структурі давніх кириличних книг широко застосовувалися вербальні засоби оздоблення: епіграфи та підписи під гравюрами з уривками богослужбових текстів чи віршів. Значний масив староукраїнських поетичних текстів, введених до структури церковнослов'янських видань книг Святого Письма XVII – першої половини XVIII ст., залучено в науковий обіг завдяки бібліографічним працям (Ф. Титова, І. Каратаєва, В. Ундольського, Я. Запаска, Я. Ісаєвича та ін.), публікаціям літературознавців (Д. Чижевського, В. Крекотня, В. Колосової, М. Сулими, Л. Ушкалова, Б. Криси та ін.) й академічним антологіям української поезії [2, 3]. Малодослідженою лишається видавнича історія цих віршів та їх роль у структурі видань-першодруків, вивчення яких потребує звернення до першоджерел.

Традицію включення авторської поезії до структури видання книг Святого Письма започатковано ще в Празькій Біблії Ф. Скорини, де у складі передмов до окремих книг (Іов 1517, Вихід, Есфірь 1519) надруковано вірші, які поглиблюють основну думку передмови [4, с. 503]. Першими зразками українського віршування, надрукованими на сторінках повнотекстового видання Біблії, є поезії Герасима Смотрицького з видання Острозької Біблії 1581 р. Упродовж XVII–XVIII ст. у складі видань Нового Заповіту, Євангелія, Апостола

і Псалтиря, що вийшли в друкарнях Львова, Києва, Чернігова, Луцька, Унева та Угорців, було опубліковано ще низку поетичних текстів. За жанрово-тематичними ознаками та функціями в структурі книги їх можна поділити на такі групи: 1) геральдичні вірші; 2) описові вірші; 3) віршовані передмови-присвяти/післямови.

Геральдичні вірші розміщувалися безпосередньо під зображенням герба (здебільшого на звороті титульного аркуша) або на аркуші, що йшов після зображення герба. Змістовно пов'язані з текстом прозової присвяти, адресованої впливовій особі чи меценатові видання, такі вірші описували символіку герба і оспівували чесноти її власника. Також до жанру геральдичної поезії зараховують вірші на герб Львівського братства та поетичні тексти до зображень російського герба. Перший надрукований у межах України зразок геральдичної поезії – це вірш Герасима Смотрицького на герб Василя Костянтина Острозького з Острозької Біблії 1581 р. Тексти геральдичної поезії прикрашають також такі українські видання книг Святого Письма XVII – першої половини XVIII ст.:

Апостол

Київ, друк. Києво-Печерської лаври, 1630 (вірш на герб Богдана Стеткевича);

Львів, друк. М. Сльозки, 1639 (вірш на герб Петра Могили);

Львів, друк. М. Сльозки, 1654 (вірш на герб Арсенія Желіборського);

Псалтир

Київ, друк. Києво-Печерської лаври, 1624 (вірші на герби Єлисея Плетенецького та родини Долматів);

Унів, друк. Успенського монаст., 1678 р. (вірш на герб Захарія Шептицького);

Львів, друк. при монаст. св. Юра, 1688 (вірш на герб Йосифа Шумлянського); Львів, друк. Успенського братства, 1668 (вірш на герб братства);

Львів, друк. Успенського братства, 1697 (вірш на герб братства);

Новий Завіт і Псалтир

Київ, друк. Києво-Печерської лаври, 1692 (вірш на рос. герб);

Чернігів, друк. Троїцько-Іллінського монаст., 1717 (вірш на герб Івана Скоропадського).

У текстах геральдичних віршів в основному не було згадок про видання, структуру якого вони увиразнювали. Виняток становить геральдичний вірш з Острозької Біблії, у якому Василя Костянтина Острозького оспівано як ініціатора видання книги Святого Письма («всѣм

по чину представил еси божественное писаніє / истиннаго бога и правды его въ похвалу и познаніє» [2, с. 61–62].»), а також вірш із Києво-Печерського Псалтиря 1624 р., що пов'язує символіку герба Єлисея Плетенецького з його роллю у виданні книги («И крест въ мольбах, луна же въ чтеніих вѣщает:/ Сего ради и Псалтир по общу совѣту / Исправленну подати велѣл еси свѣту/» [2, с. 341]).

Дескриптивні вірші оспівували образи, зображені на гравюрах, що передували і були змістовно пов'язані з основним текстом видання або його структурною частиною. Їх фіксуємо здебільшого у виданнях Євангелія та Псалтиря.

Вірші під гравюрою Воскресіння опубліковано у двох виданнях Євангелія: Львів, друк. Успенського братства, 1644 («Свѣтом из гроба твоего Воскресенія»), передрукований у виданні 1670 р.; Львів, друк. М. Сльозки, 1665 («Свѣтом Воскресенія твоего из гроба»).

Обидва поетичні тексти підписують надруковане з однієї дошки іконічне зображення події Воскресіння в оточенні клейм із ключовими Євангельськими сценами. Перша строфа обох віршів апелює до зображення на гравюрі, пов'язуючи його з текстом видання: «Свѣтом из гроба твоего Вѣскресенія, / Христе, просіяша повсюду ученія, / Євангелских вѣщаній: и всѣх просвѣтиша / Свѣтом познанія, в вѣрѣ утвердиша». У другій строфі вірша, надрукованого в друкарні Львівського братства, висловлюється молитовне прохання за добробут братчиків: Тѣм, Боже, дажд крестоносну Братству свѣтлѣти: / В заповѣдех ти, непорочным пребыти. / Мирно безмятежну жизнь здѣ препроводити / И паки грядуща ты в славѣ видѣти ...». А в переробленому варіанті цього вірша з видання друкарні Михайла Сльозки друга строфа висловлює прохання про добробут друкаря: «Тѣм же подажд твоему рабу Міхаилу / В таких прочіих трудех здравіє и силу. / Узич му без мятежи временнаго свѣта / А на потом подажд му и вѣчныи лѣта». Прикметно, що перший варіант вірша (зі згадкою про Львівське братство) укладачі антології української поезії зарахували до жанру геральдичної поезії, хоч текст не супроводжується зображенням герба братства [3, с. 56]. А його перероблений варіант, у якому образ братства замінений на образ друкаря, зараховано до жанру дескриптивної поезії [3, с. 40].

Вірші під гравюрою із зображенням царя Давида фіксуємо у двох виданнях друкарні Києво-Печерської лаври:

Псалтир 1690 р. («Да с Давидом прїимеши мзду многу»)

Новий Завіт і Псалтир 1692 р. («Тихо кроткий царь Давид на гусях

бряцаєт»). У виданні Псалтиря 1690 р. міститься також чотирядкова епіграма «Ізраїльтяне егда в мори бѣста» під ілюстративною гравюрою, на якій зображено перехід Ізраїльтян через Червоне море.

Межовим явищем між геральдичною та описовою поезією є розміщені на зворотах титульних аркушів вірші під гравюрою Успіння, яка була символом друкарні Києво-Печерської лаври та видавничою маркою Львівського братства.

Серед Києво-Печерських видань книг Святого Письма вірші на знамення Лаври публікувалися у:

Псалтирі 1690 р. «Сокровище дражайше не в земли но в небѣ»;

Апостолі 1695 р. «Чиста и по Рождествѣ пребывшая Дѣва», передрукований у виданнях Євангеліє 1697 р. та Апостола 1722 р.

У виданнях друкарні Львівського братства вірші під гравюрами з іконічним зображенням сюжету Успіння фіксуємо у виданнях:

Апостол 1666 р. «Трон Бозский отходит до небесного трону»;

Апостол 1696 р. «Сын от Дѣви рожденный, бывшу дѣвству цѣлу».

Віршовані передмови/післямови, що містять присвяти меценатам, метатекстову інформацію про структуру видання, обставини видавничого процесу, звернення до читачів, молитву про сприятливу рецепцію видання тощо, є найбільш характерними для видань житійної літератури та збірок проповідей XVII – початку XVIII ст. У виданнях книг Святого Письма такі тексти не набули великого поширення. Поетична передмова-присвята «Всякого чина православный читателю» до Острозької Біблії 1581 р. продовжує розпочату в геральдичному вірші тему прославлення князя Костянтина Острозького за сприяння роботі над виданням. Віршоване «Надсловіє к Новому Завѣту», надруковане після основного тексту видання Нового Завіту 1727 р. друкарні Києво-Печерської лаври і у перевиданні 1732 р., мовою поетичних образів окреслює структуру видання.

Тобто практика доповнення мистецького оформлення книг Святого Письма авторськими віршами широко застосовувалась в українському книговидаванні доби Бароко. Основний текст видань Нового Заповіту, Євангелія, Апостола та Псалтиря XVII – першої половини XVIII ст. супроводжують вірші, що презентують найбільш показові жанри української барокової лірики – геральдичну та описову поезію. У складі сакральних книг вони відіграють насамперед декоративну роль: вербально увиразнюють графічні елементи художнього оздоблення – герби та сюжетні гравюри. За змістом окремі вірші також

виконують функцію присвяти, прославляючи особу мецената видання, і метатекстову функцію, виражаючи мовою поетичних образів основну тему видання та називаючи його структурні частини.

1. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
2. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – Київ : Наук. думка, 1978. – 430 с.
3. Українська поезія. Середина XVII ст. / упоряд. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – Київ : Наук. думка, 1992. – 679 с.
4. *Гринчак М. М.* Скорина Ф. и белорусское стихосложение / М. М. Гринчак // Франциск Скорина и его время : энциклопед. справ. / редкол.: И. П. Шамякин [и др.]. – Минск : БелСЭ, 1990. – С. 503–504.

Лабынцев Юрий Андреевич,
доктор филологических наук, профессор
(Россия, г. Москва)

Щавинская Лариса Леонидовна,
кандидат филологических наук, доцент
(Россия, г. Москва)

СКОРИНОВЕДЧЕСКИЕ ИЗЫСКАНИЯ И. П. КАРАТАЕВА (К 200-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ БИБЛИОФИЛА-ИССЛЕДОВАТЕЛЯ)

Любовь к старопечатной и рукописной кириллографичной книжности у выдающегося ее собирателя и исследователя Ивана Прокофьевича Каратаева (1817–1886) проявилась уже в юные годы. Несомненно на это повлияли не только его личные склонности, но и среда, из которой он происходил – купеческая, тесным образом связанная со старообрядчеством, особо ценившем и берегавшем такую книжность. Как писал сам Каратаев, в «19 лет я стал уже владельцем довольно порядочного собрания... первым руководителем моим было известное сочинение Сопикова – такого же купца, как и я: я был, кажется, счастливейший человек в мире, когда купил на рынке, за 8 рублей ассигнациями, его библиографическое сочинение...» [1, с. 62].

В дальнейшем, благодаря необычайной настойчивости и упорству, помноженными на тщательность и постоянное самообразование в области получавшего тогда все большее развитие славяноведения, И. Каратаеву удается стать на многие десятилетия по сути ведущим в мире библиографом кириллографичной печатной книжности первых двух веков ее существования. Будучи уже признанным специалистом, он тепло вспоминает обо всех своих учителях, среди которых были люди разных званий, включая многочисленных старообрядцев. Видя «во мне своего брата, простого человека» старообрядцы «многое мне открыли для познания в этих книгах», писал И. Каратаев [2, с. 6].

Ныне во многом не потерявшие своего научного значения каталоги «старославянских печатных изданий» И. Каратаева хорошо известны славистам всех стран. Их сканированные электронные варианты широко доступны, а первый из них, опубликованный в 1861 г. [3] и получивший по ходатайству академика А. Востокова Демидовскую премию,

переиздан Матицей сербской в 1973 г. К сожалению, подлинных документов об И. Каратаеве и его собственных рукописаниях осталось ничтожное количество, и каждая их находка представляет огромную редкость [4, с. 107–109]. Почетный корреспондент ряда ведущих научных учреждений, включая Академию наук, И. Каратаев оказался одним из первых, кто начал практиковать составление своеобразных сводных каталогов кириллографических старопечатных изданий, а также составителем специальных методик для работы над ними [2, с. 51–54]. Ему удалось обследовать множество библиотек в поисках необходимых материалов, поработать в десятках городов и местностей, в том числе в Киеве, Львове, Кракове, на Полтавщине и др. Собрать огромную, почти в полтысячи книг, собственную библиотеку старопечатной кириллицы [2, с. 7], приобретенную Публичной библиотекой в Санкт-Петербурге [5, с. 138–141]. В этом личном собрании И. Каратаева особое место занимала *scoriniana*, послужившая ему первоначальной основой для подробнейшего описания изданий Ф. Скорины.

Уже в первом своем печатном каталоге И. Каратаев кратко описывает практически все известные книги Ф. Скорины, в том числе упоминая, что экземпляры их находятся в его личной библиотеке [3, с. 3–4]. Особый случай с «Апостолом» 1525 г., который тогда был известен И. Каратаеву в основном только по экземпляру его личного собрания [3, с. 3], ныне хранящемуся в Российской государственной библиотеке (№ 1348). В последнем из каталогов И. Каратаева сведения об изданиях Ф. Скорины необычайно подробны [6, с. 28–44, 56–67]. Это итог долголетних, в несколько десятков лет, специальных изысканий, создавших И. Каратаеву славу выдающегося знатока и почитателя славянской старопечатной книжности, о котором даже такой извечный его оппонент, как знаменитый архимандрит Леонид (Кавелин), писал: «... Труд почтенный и дельный, за который, без всякого сомнения, должны быть признательны ему все, занимающиеся библиографией» [7, с. 39].

1. *Языков Д. Д.* Обзор жизни и трудов покойных русских писателей / Д. Д. Языков. – Санкт-Петербург. – 1890. – Вып. 6. – 140 с.
2. *Каратаев И.* Библиографические заметки о старославянских печатных изданиях 1491–1730 / И. Каратаев. – Санкт-Петербург, 1872. – 54 с.
3. *Каратаев И.* Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами 1491–1730 / И. Каратаев. – Санкт-Петербург, 1861. – XIX, 227 с.

4. *Лабынцев Ю. А.* К биографии И. П. Каратева / Ю. А. Лабынцев // Федоровские чтения 1979. – Москва : Наука, 1982. – С. 107–109.
5. Новое приобретение Императорской Публичной библиотеки // Журнал Министерства народного просвещения. – Ч. СХ. – Кн. 6. – 1861. – С. 138–141.
6. *Каратаев И.* Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами / И. Каратаев. – Т. 1: с 1491 по 1652 г. – Санкт-Петербург, 1883. – VI, 554 с.
7. *Леонид, архимандрит.* Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. Том I: с 1491 по 1652 г. / составил И. Каратаев. – Санкт-Петербург, 1883. (Памяти А. Е. Викторова) // Журнал Министерства просвещения. – Ч. ССXXXIII. – Кн. 5. – 1884. – С. 39–52.

друк П. Мстиславця від цього пізнішого видання, у науковій літературі варіант 1576 р. часом називають «Псалтирем із червоними крапками», підкреслюючи його найбільш характерну відмінність – друк кіновар'ю великої частини знаків пунктуації [6, с. 490].

У порівнянні зі згаданими вище примірниками, Псалтир з фондів відділу рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича має низку особливостей. У цілому, стан його збереження дещо кращий, ніж у згаданих вище примірників. Склад видання – повний, за винятком хіба порожніх аркушів між окремими розділами видання. Перший збережений аркуш – фронтиспис із зображенням царя Давида перед арк. 1, останній – арк. 250 зв. – є завершенням післямови-колофону. Аркуші обрізано до розмірів 183 x 282 мм, що на 30–35 мм більше, ніж у примірника з фонду Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. Тим не менш, фоліація на багатьох аркушах виявилася втраченою і була відновлена на берегах від руки, або виправлена, у разі її помилковості. Примірник має індивідуальну особливість друку – на арк. 129 зв. та арк. 134 бракує частини набору, виконаної червоною фарбою (утім, у примірнику ЦНБ друк кіновар'ю наявний). Можна припустити, що згадані сторінки склали один бік повного друкарського аркуша, який випадково був пропущений під час друку другим прогоном.

Примірник має вторинну суцільнокриту оправу, вірогідні місце й час виготовлення – Києво-Печерська лавра, XVII ст. Згідно зі збереженими фрагментами дарчого напису, примірник було передано приватною особою до Києво-Печерської лаври. За особливостями почерків та супутніми ознаками це сталося, найімовірніше, у першій половині XVII ст.

Можливо, незадовго після вкладення примірник було переоправлено, при цьому до нього було приплетено Великий Акафіст Богородиці на 17 аркушах з окремою фоліацією. Н. Бондар встановила, що аркуші акафісту є складовою частиною видання Мінеї загальної (Київ, типографія С. Соболя, 1628 р.). Порівняння його з відповідним фрагментом Мінеї у примірнику Кир.15 Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського дало змогу визначити, що дзеркало набору є абсолютно ідентичним, дрібні відмінності в розташуванні рядків різних кольорів викликані похибками під час друку другим прогоном. Останній аркуш примірника С-166609 – фактично, вільний аркуш нижнього форзаца – за філігранню також належить до Акафісту. Ідентична філігрань – різок у картуші з короною, подібний до № 670 за каталогом Т. Діанової – міститься на 17 арк. другої лічби в примірнику Кир.15

[7, с. 93]. Вільний аркуш верхнього форзацу має філігрань «голова бика» у видовженому картуші, подібну до № 218 за згаданим вище каталогом [7, 41]. Папір із обома цими філігранями використовувався в друках С. Соболя 1628–1630 рр. [7, с. 147, 165]. Це дає підстави припустити, що вторинна оправа була виконана в період, близький до часу видання Акафісту, та в майстерні, що розміщувалася в безпосередньому контакті з типографією С. Соболя. Імовірно, саме в тих умовах було зроблено численні відбитки квадратного ініціалу «СО» на нижньому форзаці. Іншим цікавим доповненням є відтиснені невеликі, не більші за очко літер основного шрифту, «мальтійські» хрести та п'ятикутні зірки, що зустрічаються по всьому примірнику, як серед рядків Псалтирі, так і на верхніх берегах Великого Акафісту. Такі символи використовувалися в багатьох типографіях, помічені вони й у друках С. Соболя та Києво-Печерської лаври 1628–1630 рр.

Ще одним свідченням «гібридизації» плодів київської типографії та раннього вільнюського друку є перший аркуш видання. Він складається з двох зліплених аркушів. Перший з них відіграє роль лицьового боку, містить естамп розп'яття з двома пристоячими в обрамленні з виливних прикрас. Ця гравюра була поширена в багатьох київських друках формату 2°, виконаних у 20–30-х роках XVII ст. Зворотний бік аркуша належить до Псалтиря та містить властиву йому гравюру, що зображає царя Давида. Арк. 248 зв. Псалтиря містить два рядки напису скорописом, закресленого чорнилом. Арк. 250 підклеєно до порожнього аркуша, частина якого вирізана так, щоби текст арк. 250 зв. залишився доступним для читача. Це було зроблено, аби приховати численні написи чорним атраментом, які видно крізь аркуш на просвіт. Однак згадані написи досі не піддалися прочитанню. Можливо, це вдасться зробити в майбутньому зусиллями фахівців-реставраторів.

З першої половини XVII ст. по 30-ті роки XX ст. примірник, найімовірніше, зберігався в бібліотеці Києво-Печерської лаври. Форзаці та корінець примірника мають позначки, характерні для цієї книгозбірні. Після 1934 р. (але не пізніше 1948 р.) книга потрапила до бібліотеки Київського державного університету (нині – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), де зберігається до цього дня.

Нижче наводиться опис примірника С-166609, здійснений під час виконання науково-дослідної роботи «Взаємодія книжкових традицій Білорусі та України в XVI – на початку XIX ст.» за договором з Державним фондом фундаментальних досліджень.

Псалтир = Дѣда прѣрка и црѣ Пѣснь Каѣ а. – Вільнюс: типографія П. Мстиславця, 1576. – [1], 1–144, 147, 146–147, 150, 149–185, [2], 186–203, [2], 204–250, [1] = 256 арк.

Лічбу аркушів у виданні подано за даними Є. Немировського [1, 317].

Формат 2°.

Шрифти: рядків – 17; 10 рядків – 127 мм.

Оздоблення: 1 фігурна гравюра із зображенням царя Давида, 3 різні заставки з квітчастим фоном (арк. 1, 186, 204). 22 великі ініціали (з 12 дошок), 20 з них – типові фєдорівські з акантовидним орнаментом, їх розміщено на початку кафізм. 150 малих ініціалів-ломбард використані на початку псалмів.

Фоліація на лицьовому боці аркуша, на зовнішньому березі знизу. У колонитулах кіновар'ю на зовнішньому березі згори – нумерація кафізм.

Сигнатури відсутні.

Склад видання: 1) арк. 1–184 зв., Кафізми 1–20; 2) арк. 185–185 зв., «Сїѣ Ѳаломѣ особѣ писанѣ, и / внѣ числа, дѣдѣвѣ. егда єдинѣ / браса, иоубитѣ голїаѣа.»; 3) арк. 186–203 зв., окремі пісні Старого Заповіту 1–10; 4) арк. 204–248 зв., «МНЄЃОМЛЄТИВОЕПѢВАЕМО / въпраздники господскїа, ивъ / днї нарочитыхъ стыхъ, внегда / оуставѣоуказоуетѣ.»; 5) арк. 249–250 зв., післямова-колофон із зазначенням вихідних даних «Еже оубо тѣсное разоума».

Бібліографія: Галенчанка 9 [8, 59], Немировский 147 [1, 317].

Примірник С–166609. Склад повний, відсутні порожні аркуші між арк. 185 зв. і 186, 203 зв. і 204, а також після арк. 250 зв.

Оправа вторинна, майстерні Києво-Печерської лаври, XVII ст.: суцільнокрита, шкіряна з тисненням; шиття блоку на чотирьох подвійних шнурах, між якими вклеєно чотири смужки пергаменту; каптали прості, плетені з прямим розташуванням стібків, нитками білого кольору; залишки фарбування обрізів у зеленій колір; корінець порожнистий, заокруглений; форзаци складені, пришивні, із ганчір'яного паперу білого кольору. Дошки (300 x 193 x 7 мм), з кантами та рантами, поволочені шкірою коричневого кольору, оздобленою тисненням. Дві застібки на накладний пробій, верхній ремінь шкіряний завширшки 21 мм. Оздоблення оправи: блінтове тиснення (накатки та дорожник) та тиснення золотом (кліше, штампи). По центру верхньої дошки – овальний середник із сюжетом «розп'яття з двома пристоячими. У кутах нижньої дошки –

4 пуклі у вигляді подовжених металевих сердець (1 втрачено). На корінці бинти віджаті з боків дорожником, який ділить корінець на 5 проміжків. На рантах – лінії дорожника. Опис оправи виконано С. Волощенком.

Примірник реставрувався, книжковий блок було обрізано. Розмір аркуша – 183 х 282 мм. Фоліація на деяких аркушах обрізана. Суцільне поверхнєве забруднення, незначні мікологічні ушкодження. У застібках втрачено нижній ремінь із наконечником.

Після арк. 250 зв. Псалтиря приплетено 17 аркушів Великого Акафісту з типографською фоліацією. Акафіст є фрагментом такого видання: Мінея загальна. – Київ: Друкарня С. Соболя, 1630. – [2], 4, 260, 17, 12 арк. [5, с. 60].

Верхній форзац містить напис «Псалтирь Вильно, 1576 р.», синім атраментом, почерком XX ст. Там само – короткі проби пера, імовірно, XVIII ст., рукописні позначки XIX – початку XX ст. чорнилом – «№ 23», простим олівцем «II / 103», «203 / II 2/12», та червоним олівцем – «№ 7». Нижній форзац містить численні проби пера півустановом та скорописом, у тому числі – напис півустановом «тикононархъ багато брѣдишь писати нехочешъ оучитиса оустановомъ». Там само наявні численні дереворитні відтиски орнаментальних ініціалів у квадратній рамці (літера w).

Покрайні записи:

[Арк. 1, нижній берег, по смужці підклеєного ганчір'яного паперу, чорним атраментом, півустановом:] Сїа кнїга є^{ст} власнаа мнѣтра Печерского Кїевско^г //

[Арк. 6, нижній берег, фрагмент покрайнього запису, коричневим атраментом, скорописом:] инепорушном заѡпущение грехов^своих //

[Арк. 6 зв., нижній берег, фрагмент покрайнього запису, коричневим атраментом, скорописом, іншою рукою:] І даю и повторе гсду Бгу и пречи^с тоей бг мѣре //

[Арк. 8–14, лицьові боки аркушів, продовження:]

и преподобны^м ѡце^м Анѣтонию и Фев^осию // уго^нником стой вели(кой) Лавры Печер^ской // и ини^х справны^х стых нѣкде непорушно // доско^нчания живота моего // и подоко^нчаню живота моего // по^н проклят^сво^м стых богон^сных ѡ^н // тїї [318] ижевоникеи.

Філіграні Псалтиря 1576 р.:

Голова бика в картуші – вільний аркуш верхнього форзаца; Кабан – арк. 3, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 33, 36, 37, 39, 40, 43, 45, 46, 48, 50, 52, 54, 56, 57, 59, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 80, 82, 84, 86, 90, 92, 94, 95, 97, 98, 100, 103, 104, 105, 106, 108, 112, 114, 116, 117,

118, 120, 123, 125, 126, 132, 134, 135, 137, 139, 147, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 160, 170, 174, 179, 198, 207, 209, 210, 211, 216, 217, 218, 219, 220, 224, 226, 230, 232, 234, 235, 238, 240, 242, 243, 244, 247, 249, 250; Мала підкова з хрестом – арк. 61, 165, 171, 175, 181, 191, 195, 197, 200; Остоя – арк. 138, 143, 152, 163, 225; Єліта у лін.карт. – арк. 176, 186, 187, 188, 194; Свенчиц без картуша – арк. 182, 189, 201.

Філіграні Великого Акафісту 1628 р.

Кувшини – арк. 1, 2, 6, 11, 13, 14; Лілія – арк. 9.

1. *Немировский Е. Л.* Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта: 1491–2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы. Т. II. Кн. 1. 1551–1592 / Е. Л. Немировский ; отв. ред. Ю. Э. Шустова. – Москва : Знак, 2011. – 576 с.

2. *Немировский Е. Л.* Когда вышло в свет Виленское Четвероевангелие 1600 г. с сигнатурами? / Е. Л. Немировский // Румянцевские чтения. Историко-культурные традиции и инновационные преобразования России, просветительская ответственность библиотек : материалы междунар. науч. конф. (21–23 апр. 2009 г.). – Москва : Пашков дом, 2009. – Ч. 1. – С. 173–175.

3. *Бондар Н. П.* Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / Н. П. Бондар. – Київ, 2012. – 311 с.

4. *Бондар Н. П.* Невідомі аркуші віленського друку в складі примірника віленського Євангелія з сигнатурами 1600 р. зі збірки НБУВ / Н. П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2007. – Вип. 11. – С. 35–47.

5. Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського / НАН України, Нац. Б-ка України ім. В. І. Вернадського ; уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької ; заг. ред. Г. І. Ковальчук. – Київ, 2008. – 232 с., 44 арк. іл.

6. *Корнилова Т. В.* Виленские кириллические издания XVI в. как памятники книжной культуры / Т. В. Корнилова // Рябининские чтения – 2015. – Петрозаводск, 2015. – С. 489–491.

7. Філіграні XVII ст. по старопечатным книгам Украины и Литвы из фонда ГИМ : каталог / сост. Т. В. Дианова. – Москва, 1993. – 192 с., 1044 ил.

8. Книга Беларусі. 1517–1917 : зводны каталог / Дзярж. Б-ка БССР імя У. І. Леніна, БелСЭ ; склад. Г. Я. Галенчанка та ін. – Минск, 1986. – 615 с.

Соболь Валентина Олександрівна,
доктор філологічних наук, професор
(Польща, м. Варшава)

СКОРИНА ПРО СЕБЕ САМОГО

Ф. Скорина був ученим-сподвижником, який уніс внесок до царини видавничої, перекладацької, літургійно-літературної, а також лікарсько-медичної. Доктор наук лікарських (майже в усіх колофонах називає себе доктором «в лікарских, лечебных на(в)уках»), два рази називає «в лекарстве и в на(в)уках вызволенных», два рази – «в науках и лекарствах учитель»), Ф. Скорина працював на стику двох великих традицій. Виріс і сформувався на східній традиції, але як учений, наголошує О. Наумов, Ф. Скорина є людиною Заходу, вченим, який водночас сміливо сягає до мудрості єврейських бібліїстів [1]. М. Адамчик слушно додає, що поліглот і всебічно обдарований Ф. Скорина «przetwał w pamięci jako tłumacz obdarzony wielką samoświadomością teoretyczną i niezwykłym wyczuciem lingwistycznym, czego dowodzą dzieła i wypowiedzi Skorynicza o językach biblijnych, właściwościach języków wernakularnych i efektach cudzych obcojęzycznych przekładów, sięgających *ad fontes* i tworzących *sui generis* serię translacyjną Pisma Świętego» [2].

День народження одного з найважливіших діячів слов'янства Ф. Скорина – щоправда, із кваліфікацією «може, можливо» – 6 березня 1486 року [3]. Інші окреслення – поміж 1485 і 1490 р. Він народився в Полоцьку, одному з головних міст Литовської держави. Від 1105 р. Полоцьк був садибою руського єпископату. На межі XV і XVI ст. у місті проживало понад 10 тис. мешканців, переважно православного віросповідання. У 1498 р. Полоцьк здобув Магдебурзькі права. Було зафундовано бернардинський монастир з костелом святого Францішка. Правдоподібно, саме тут Ф. Скорина навчився латини. Але спершу, за свідченням дослідників, Ф. Скорина навчався в школі при полоцькій кафедрі Божої Мудрості (Софії), яка мала багату бібліотеку. Згодом її частково було перевезено до бібліотеки ординації Замойської (Biblioteka Ordynarii Zamojskiej) та Національної бібліотеки (Biblioteka Narodowa w Warszawie).

Отож, витоки Ф. Скорина – Полоцьк. Він завжди пишався тим, що походить зі славного міста Полоцька. Але сформували його, крім

рідного Полоцька, також Краків, Падуя, Прага і Вільно. Ці інтелектуальні центри навчили Ф. Скорину, як підкреслює О. Наумов, розуміти традицію «не як взірець до бездумного відтворення, а як динамічну спадщину, яка становить інтелектуальний виклик» [1].

Можемо вважати Ф. Скорину послідовником В. Мономаха, який одним з перших у старокиївській літературі написав про себе у «Повчанні» дітям. Ф. Скорина вдається до етикету, притаманного давньоруському книжнику, коли сам себе називає простим чоловіком. При цьому Ф. Скорина, як пильно підраховували науковці [1, с. 14], аж 94 рази називає власне прізвище, а 21 раз підкреслює, що він є Скорининим сином. А що особливо цікаво, Ф. Скорина в акровіршах обох авторських акафістів подав ось яку форму: Скоринич Францискус. Щодо імені, то часто називає себе Францішек, а тільки раз – Франціско. Докладніше про це пише А. Журавський [4]. Немає жодного підтвердження для імен Єжи, Юрій чи Георгій, як то подають окремі праці про Ф. Скорину.

Сповідував засаду: «не роби іншому того, що тобі немиле». І в празьких, і у віленських текстах багаторазово повторює, що він є християнин, при цьому не уточнює конфесії. Подібно, як Іларіон Київський чинив то раніше у «Слові про Закон і Благодать», Ф. Скорина багаторазово підкреслював вищість Нового Завіту над Старим. Писав, що належність до часів Нового Завіту є привілеєм, який водночас накладає обов'язки. Бути християнином – не означає хвалитися хрещенням та віднайденим у результаті цього іменем, а це означає любити, вірити, мати надію, допомагати ближнім, виконувати заповіді, віддати всього себе в служінні Богові і людям. Між тим, видав переважно книги Старого Завіту.

Писав про себе, що є слов'янином, а ще точніше – Русиним, Рутеном, походить з народу руського і тому народові прагне служити.

Життя його в роках і датах має кілька білих плям. Так, перша: немає жодних документів про те, чим займався Ф. Скорина між 14 грудня 1506 і 5 листопада 1512 р., коли відбулося зібрання у справі допуску до докторського екзамена в Падуї. Натомість достеменно знаємо, що на початку осені 1504 р. юний Ф. Скорина з Полоцька приїхав на студії до Краківської Академії. 19 жовтня розпочав зимовий семестр. З ним разом розпочало навчання 150 студентів з різних куточків світу, 141 – з Польщі [1, с. 10]. 14 грудня 1506 р. 60 студентів (серед них і Скорина) завершили дворічну програму і здобули ступінь бакалавра. Гіпотетично, саме в Кракові ф. Скорина зіткнувся з традицією перерваного друкарства

підприємливого німецького діяча Ш. Фіоля. Безперечно, навіть після 12–14 років живою була пам'ять про те, як у 1490–1493 рр. у Кракові в друкарні Ш. Фіоля було видрукувано чотири літургійні церковно-слов'янські книги, що стало підвалиною кириличного друкарства у світі.

Невідомо, де саме Ф. Скорина здобув магістеріум, де студіював обов'язкові перед докторатом три роки науки та рік медичної практики. Гіпотетично називають Краків, Ерфурт або ж Росток. Відомо, що Ф. Скорині вдалося використати перерву у військових діях, коли Падуя стала безпечною, і хоча там не було дидактичних занять, зате інтенсивно провадилися докторські промоції. Це відбувалося в три етапи. Спершу докторант просив про «ласку», аби розпочати екзамен, далі відбувся пробний іспит (*tentativum*) і врешті власне іспит (*privatum examen*). У 321 томі з історичного архіву Падуанського Університету збереглися протоколи всіх трьох етапів. Перший етап відбувся 5 листопада в костелі св.Урбана, коли «дуже вчений і бідний юнак» Скорина, який прибув з дуже далеких країв, «відлеглих щонайменше на чотири тисячі миль», став перед Колегіумом, здобув високу оцінку і був допущений до другого етапу. Другий етап відбувся наступного дня в тому ж самому місці з позитивним висновком. Три дні пізніше, 9 листопада, в єпископському палаці Ф. Скорина здав іспит і отримав диплом доктора медичних наук. О. Наумов наголошує, що в Краківській Академії перший такий акт у царині медицини стався аж у 1527 р. [1, с. 11]. Наступна біла пляма в біографії – що робив Ф. Скорина далі до 1517 р. Відомо, що відвідав Венецію – один із найважливіших осередків європейського друкарства (в тому числі і слов'янського, грецького і гебрійського). У Венеції вже тоді діяло близько 150 друкарень, і серед них славна друкарня Альда Мануція (1449–1515).

Таким чином, вивчення спадщини Ф. Скорини і в європейській, і в українській науці перебуває в стадії невпинного оновлення відразу в кількох важливих напрямках. Одним з таких бачиться дослідження зв'язків Ф. Скорини з Україною. Тривалість в Україні багатьох традицій Ф. Скорини (а цьому переконує також і перспективна розвідка про його спадщину в рукописах його послідовників [5, с. 499–500]) – переконливий доказ того, що справа першодрукаря задовольняла прагму на освіту, культуру, стала передумовою появи в Україні перших друкарень у Львові (1573) та Острозі (1578–1612).

1. *Naumow A.* Rusin na szlakach renesansowej Europy // Franciszek Skoryna. *Życie i pisma. Wybór tekstów, przekład i opracowanie: Mariola Walczak-Mikołajczakowa i Aleksander Naumow. Pod redakcją Aleksandra Naumowa i Marioli Walczak-Mikołajczakowej.* Gniezno, 2007. S. 2–36.
2. *Adamczyk M.* Posłowie // Franciszek Skoryna. *Życie i pisma. Wybór tekstów, przekład i opracowanie: Mariola Walczak-Mikołajczakowa i Aleksander Naumow. Pod redakcją Aleksandra Naumowa i Marioli Walczak-Mikołajczakowej.* Gniezno, 2007. S. 217–218.
3. Franciszek Skoryna. *Życie i pisma. Wybór tekstów, przekład i opracowanie: Mariola Walczak-Mikołajczakowa i Aleksander Naumow. Pod redakcją Aleksandra Naumowa i Marioli Walczak-Mikołajczakowej.* Gniezno, 2007. 233 S.
4. *Журавскі А. І.* Імя і прозвішча Францыска Скарыны / А. І. Журавскі // Францыск Скарына і яго час : энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1988. – С. 343–344.
5. *Анічэнка У. В.* Скарынінская спадчына у рукапісах яго паслядоўнікаў на Украіне / У. В. Анічэнка // Францыск Скарына і яго час : энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1988. – С. 499–500.

Бушко Галина Олегівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Львів)

ІВАН ШИШМАНОВ ЯК ДОСЛІДНИК НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ВІКТОРА ГРИГОРОВИЧА

Іван Шишманов (1862–1928) – видатна особистість в історії болгарсько-українських взаємин кінця XIX – початку XX ст. Він написав ряд праць про діяльність українських славістів та їхній вплив на розвиток південнослов'янських літератур, зокрема болгарської, сербської та македонської.

І. Шишманов з великою пошаною ставився до наукового доробку українського вченого В. Григоровича (1815–1876), який одним з перших зібрав велику кількість невідомих староболгарських пам'яток і тим самим врятував їх від забуття.

З нагоди 100-річчя з дня народження В. Григоровича – 30 квітня 1915 р., І. Шишманов написав студію «В. І. Григорович, його подорож до Європейської Туреччини (1844–1845) і ставлення до болгар» [1], віддавши своїм дослідженням належне пам'яті українського славіста в Болгарії.

І. Шишманов зазначив, що український вчений зробив помітний внесок у розвиток болгарської етнографії та фольклору, подавши ідею братам Миладиновим ²² збирати та записувати фольклорні матеріали. Згодом вийшов друком їхній збірник болгарських народних пісень [2]. І. Шишманов був переконаний, якщо б В. Григорович опублікував пісні, зібрані під час подорожі Балканським півостровом 1844–1845 рр., то болгаряни отримали б перший компактний збірник, оскільки на той час було опубліковано лише 40 пісень [1, с. 197].

Болгарський вчений вважав, що в науковому середовищі було недостатньо поціновано В. Григоровича як історика літератури, який сприймав еволюцію літератури з філософської точки зору та першим з учених почав застосовувати порівняльно-історичний метод у слов'янському, і ширше – в європейському контексті, адже був знавцем усіх слов'янських і багатьох

²² Димитр Миладинов (1810–1862) та Константин Миладинов (1830–1862) – болгарські літературознавці, фольклористи, просвітителі доби національного та культурного Відродження, автори збірки «Български народни песни» (1861).

європейських мов. Григорович уперше здійснив спробу періодизувати розвиток слов'янських літератур. Помітним був його внесок у дослідження староросійської писемності та палеографії. «Російські вчені Ф. Буслаєв та М. Тихонравов у цьому відношенні, як зазначав І. Шишманов, були його учнями» [1, с. 196].

Проте, особливо прославився В. Григорович тим, що під час подорожі Балканським півостровом 1844–1845 рр., відвідав багато церков та монастирів, у бібліотеках яких виявив і дослідив значну кількість грецьких і слов'янських пам'яток релігійного змісту, які зібрав, систематизував та оприлюднив.

Болгари, за словами І. Шишманова, мають завдячувати В. Григоровичу також за перше наукове дослідження новоболгарської мови ²³. У цьому він перевершив Ю. Венеліна ²⁴, який до такої роботи не був достатньо підготовлений [1, с. 196].

У цій студії на матеріалі значної кількості архівних документів, зібраних під час своїх поїздок до України та Росії, І. Шишманов доводив спеціальне зацікавлення української та російської громадськості болгарською культурою 40–50-х років XIX ст. [3, с. 105].

Привертає увагу той факт, що В. Григорович у своєму щоденнику скаржився на пасивну участь болгар у збиранні й записуванні їхніх фольклорних зразків. Ось що він писав з цього приводу: «Не настільки багаті народною поезією, як серби, болгари неохоче діляться нею з чужинцем. В одній місцевості мене соромились (.), в іншій – приймали за людину, від якої треба утікати. Солунь, Охрид і Серрес цьому свідки. Нарешті я встиг зібрати певну кількість пісень, яка при виданні напевне зменшиться, оскільки багато з них беззмістовні, а інші – недостовірні щодо мови» [4, с. 163].

²³ Можемо припустити, що йдеться про працю В. Григоровича «О значении Церковного славянского языка» (1851).

²⁴ Юрій Гуца-Венелін (1802–1839) – закарпатський історик та філолог. Навчався на філософському факультеті Львівського університету. 1823 р. переїхав до Росії, де студіював медицину та досліджував минуле і культуру болгар. Автор першої болгаристичної праці «Давние и нынешние болгары» (1829). Вивчав усну народну творчість слов'ян. Автор досліджень «Об источнике народной поэзии вообще, и о южнорусской в особенности» (1834), «О характере народных песен у Славян Задунайских» (1935) та ін., в яких висловлював романтичні слов'янофільські погляди.

Велика заслуга В. Григоровича полягала в тому, що він, як зауважував І. Шишманов, першим із слов'янських учених здійснив поїздку в Македонію та відкрив її для наукового світу [1, с. 196].

У цій праці І. Шишманов подав свідчення про життя та діяльність багатьох громадських та культурних діячів, з якими український вчений зустрічався під час своєї подорожі. Так, 21 липня 1844 р. В. Григорович зазначив у щоденнику, що зустрівся з В. Априловим²⁵. Це якраз був день народження відомого болгарина, але, замість очікуваної гостинності, вчений зазнав доволі стриманого і холодного прийому, чим був, за словами І. Шишманова, дуже розчарований [1, с. 224]. Проте цього ж дня В. Григорович познайомився з болгарською поетесою та фольклористкою Е. Мутевою. Вона вразила його прекрасною зовнішністю та моральними рисами. Учений також поспілкувався з болгарами, які навчались в Одеській семінарії – Д. Чинтуловим, І. Габровцем, Н. Геровим та З. Княжевські [1, с. 241]. З Одеси вчений вирушив до Царгороду, який на той час був головним центром політичного та духовного життя болгар. Потім він відвідав Афон, Софію, Охрид, Габрово, Свиштов та багато інших міст, ознайомлюючись з цінними надбаннями їхніх бібліотек.

Як зазначив І. Шишманов, у результаті подорожі В. Григорович відкрив нікому досі невідомі грецькі та слов'янські літературні пам'ятки, зокрема такі рідкісні рукописи, як глаголичне Маріїнське четвероєвангеліє, Службу св. Кирила і Мефодія, «Законник Стефана Душана» XV ст., рукопис на пергаменті зі «Стефаніта і Іхнілата» та ін. [1, с. 196]. Таким чином український вчений врятував унікальні джерела від ймовірного знищення у часи турецького панування та збагатив тогочасну славістику.

Цією науковою працею І. Шишманов вшанував наукову спадщину В. Григоровича, який посів особливе місце в історії національного Відродження болгарського народу та в українсько-болгарських культурних взаєминах другої половини XIX ст.

²⁵ Васил Априлов (1789–1847) – болгарський педагог, філолог та громадсько-політичний діяч. З 1811 р. працював торговцем в Одесі, де 1831 р. ознайомився з книгою Ю. Венеліна «Давние и нынешние болгары» і присвятив себе культурній та просвітницькій праці на благо болгарського народу. Автор книг «Денница новоболгарского образования» (Одеса, 1841) та «Дополнение к “Деннице новоболгарского образования”» (Санкт-Пб., 1842).

1. *Шишманов И. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите* // Иван Шишманов. Избрани съчинения : в 2 т. Т. 1 : Българско Възраждане. Студии / Иван Шишманов ; [под ред. на Г. Димов]. – София : Изд-во на БАН, 1965. – С. 194–297.
2. Български народни песни. Собрани од братья Миладиновци Димитрия и Константина и издани от Константина. – Загреб : Книгопечатницата на А. Якичъ, 1861. – 542 с.
3. *Бушко Г.* роль І. Шишманова у становленні болгарської україністики / Галина Бушко // Художні та наукові картини світу ХХ ст.. Колективна монографія на честь 110-ї річниці народження Максима Рильського. Комплексне дослідження духовної культури слов'ян / [упоряд. В. О. Захаржевська ; за ред. І. М. Юдіна]. – Київ, 2006. – Вип. 2. – С. 100–109.
4. *Григорович В. И.* Очерк путешествия по Европейской Турции (С картою окрестностей Охридского и Преспанского озер). 2-е изд. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1877. – 181 с.

Для нотаток

Наукове видання

**СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВО І НОВІ ПАРАДИГМИ ТА НАПРЯМИ
СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Матеріали міжнародної наукової конференції
до Дня слов'янської писемності і культури
(Київ, 24 травня 2017 р.)

Редактори: *Л. Г. Дем'яненко, Т. П. Дубас, Л. Л. Сісіна,
І. І. Стамбол, О. І. Федоренко, Ю. С. Шлапак*
Видання підготували: *Л. Г. Дем'яненко, І. І. Стамбол*
Комп'ютерне верстання *Г. І. Булахової*

Підп. до друку 17.05.2017. Формат 60 х84/16.
Ум. друк. арк. 23,36. Обл.-вид. арк. 19,79.
Наклад 150 пр. Зам. № 10.

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
03039, Київ, Голосіївський просп., 3.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.